

9(47.925)

Խ-24

ԳԱՌՆԻ IV

Է.Վ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ

1949 - 1966

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В АРМЕНИИ

№ 12

Г А Р Н И

IV

Э. В. ХАНЗАДЯН

РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК

1949—1966 гг.

(С РАННЕЙ БРОНЗЫ ПО
УРАРТСКИЙ ПЕРИОД ВКЛЮЧИТЕЛЬНО)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1969

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀԱՐԿԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՐԿԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

9(47.925)

Թ. 24

№ 12

Գ Ա Ռ Ն Ի

IV

Է. Վ. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

1949—1966 թթ.

(ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԸ ՆԵՐԱՈՅԱԼ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1969

Գառնիի ամրոցի ստորին շերտերի և դամբարանների պեղումների միջոցով հայտնաբերված հնագիտական հարուստ նյութերի հիման վրա բնութագրվում է Գառնիի բնիկ ցեղերի մթա III—I հազարամյակների նյութական արտադրության մակարդակը, կենցաղն ու մշակույթը:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

Գառնիի ամրոցի սիստեմատիկ պեղումները սկսվել են 1949 թ. և շարունակվում են մինչև այսօր: Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ Գառնիի ամրոցը բազմաշերտ է:

Հնագիտական նյութն ընդգրկում է վաղ բրոնզի մշակույթից (մթա. III հազարամյակ) ներառյալ մինչև ուշ միջնադար:

Գառնիի սիստեմատիկ պեղումների արդյունքները հրապարակվել են հրեք պրակով:

Առաջին պրակը ամփոփում է 1949—1950 թթ. պեղումների արդյունքները¹: Այս պրակում հրատարակված են Գառնիի բոլոր շերտերից հայտնաբերված նյութերը: Ներկայացվում և վերլուծության է ենթարկվում հայտնաբերված մշակույթն ամբողջությամբ՝ չբացատրելով նաև ճարտարապետական հուշարձանները:

Երկրորդ պրակը նվիրված է անտիկ շրջանի մշակույթին և ամփոփում է 1951—1955 թթ. պեղումների արդյունքները²:

Այդ պրակում լուսաբանվում են ոչ միայն ամրոցի անտիկ շերտի նյութերը, բաղնիքը մոզաիկ հատակով, այլև ներկայացվում են անտիկ շրջանի դամբարանադաշտի պեղումների արդյունքները:

Գառնիի երրորդ պրակը նվիրված է միջին դարերի նյութերին և ամփոփում է 1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները³:

Այստեղ ներկայացված է միջնադարյան գյուղաքաղաքն իր պատմությամբ, տնտեսությամբ, արհեստներով, առևտրով և նյութական մշակույթով:

Ներկա՝ չորրորդ պրակն ամփոփում է 1949—1966 թթ. ընթացքում հայտնաբերված ստորին շերտերի (վաղ բրոնզի դարաշրջանից մինչև ուրարտական ներառյալ) հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը և նրանց ուսումնասիրության արդյունքները:

Գառնիի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքներին, որոնք կատարվում են Բ. Ն. Առաքելյանի ղեկավարությամբ, սկսած 1949 թվականից, մասնակցել են Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական աշխատակիցները, պրակտիկաներ՝ Պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետից, ճարտարապետներ, նկարիչներ, լուսանկարիչներ, վերականգնողներ, որոնց մասին մանրամասն նշված են Գառնիի հրատարակված երեք պրակներում:

¹ Բ. Ն. Արաքելյան, Гарин, I, Результаты раскопок 1949—1950, Ереван, 1952.

² Նույնի, Гарин, II, Результаты раскопок 1951—1955 гг., Ереван, 1957.

³ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Հ. Կառախանյան, Գառնի, III, 1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962:

ԳԱՌՆԻՒ ՎԱՂ ԲՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՂՈՇ

Գառնի գյուղի հարավ-արևմտյան մասում, Գեղամա լեռների ստորոտում, Ազատ գետի ափին գտնվող բարձրադիր եռանկյունաձև դարավանդը՝ պաշտպանված զեղատեսիլ խոր ձորերով, դարեր շարունակ հարատևել է իբրև բնակավայր։

Ամրոցում կատարված պեղումների միջոցով պարզվում է, որ այն բնակելի է եղել սկսած մթա III հազարամյակից մինչև ուշ միջնադարը ներառյալ։

Անտիկ շրջանում կանգնեցված հզոր պարիսպը՝ իր ներսում ամփոփում է մոտ երեք հեկտար տարածություն։ Հենց այստեղ էլ գտնվում է Գառնի մթա III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրը, որի հետքերը հայտնաբերվել են պեղումների հենց սկզբնական տարիներին, ամրոցի տարբեր մասերում՝ կենտրոնական մասում, հեթանոսական տաճարից ոչ հեռու ամրոցի պարսպի տակ՝ տարբեր հատվածներում (նկ. 1)։

1949—1951 թթ. վաղ բրոնզեդարյան շերտի պեղումները կատարել են հնագետներ Հ. Մարտիրոսյանը և Ս. Սարգսյանը։

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են զարդարուն և անզարդ խեցեղեն՝ վաղ բրոնզեդարին բնորոշ կիսազնդաձև կանթերով, օջախների հենակներ, օբսիդաքարե և կալծքարե գործիքներ, բրոնզե մանգաղ, ոսկրե հեղուներ, իլիկի գլուխներ, աղորիքներ և այլն¹։

Երկուսից-երեք տարվա պեղումների ընթացքում բնակարանների լավ պահպանված հետքեր չեն հայտնաբերվել, սակայն տեղ-տեղ երևան են եկել անմշակ բարերով կառուցված հիմքերի մնացորդներ²։

1953—1960 թթ. պեղվում էին Գառնի ամրոցի զերազանցապես վերին, այն է՝ միջնադարյան և անտիկ շերտերը, ուստի ավելի վաղ դարաշրջանների նյութերի գյուտերը եղել են սահմանափակ։

Սկսած 1960 թվականից ստորին շերտերի պեղումները և ուսումնասիրությունը արշավախմբի պետ Բ. Ն. Առաքելյանը հանձնարարեց մեզ։

Պեղումների միջոցով պարզվեց, որ մթա III հազարամյակում Գառնի ամրոցի ամբողջ տարածությունը զբաղեցրել է վաղ բրոնզեդարյան մի բնակատեղի՝ շրջափակված անմշակ ժայռաբեկորներով կառուցված կիկլոպյան պարսպով, որի հետքերը հայտնաբերվեցին ինչպես անտիկ շրջանի պարսպի տակ, այնպես էլ պարսպից ներս։

¹ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, Результаты раскопок 1949—1950, стр. 22—26.

² Նույն տեղում։

Զգալի արդյունքներ տվեցին հատկապես երկրորդ տեղամասի (ամրոցի կենտրոնական մաս) պեղումները:

Չնայած Գառնիի ամրոցի ստորին շերտերը սաստիկ վնասված են՝ վերին շերտերում կառուցումներ կատարելու հետևանքով, սակայն մեզ հաջողվեց ստանալ վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի շերտագրական հետաքրքրական մի պատկեր:

Երկրորդ տեղամասի 18 ժ և 18, 19 ի քառակուսիները պեղելիս, գետնի մակերեսից մոտ 1,3 մ խորությամբ վրա սկսվեց վաղ բրոնզեդարյան շերտը: Այս շերտում 18 ի քառակուսու մեջ բացվեցին III հազարամյակի կլոր կացարանի քարե հիմքերը, որոնք պահպանվել էին միայն բնակարանի հյուսիս-արևմտյան հատվածում (նկ. 2, 3):

Նկ. 3. Գառնիի կլոր կացարանը:

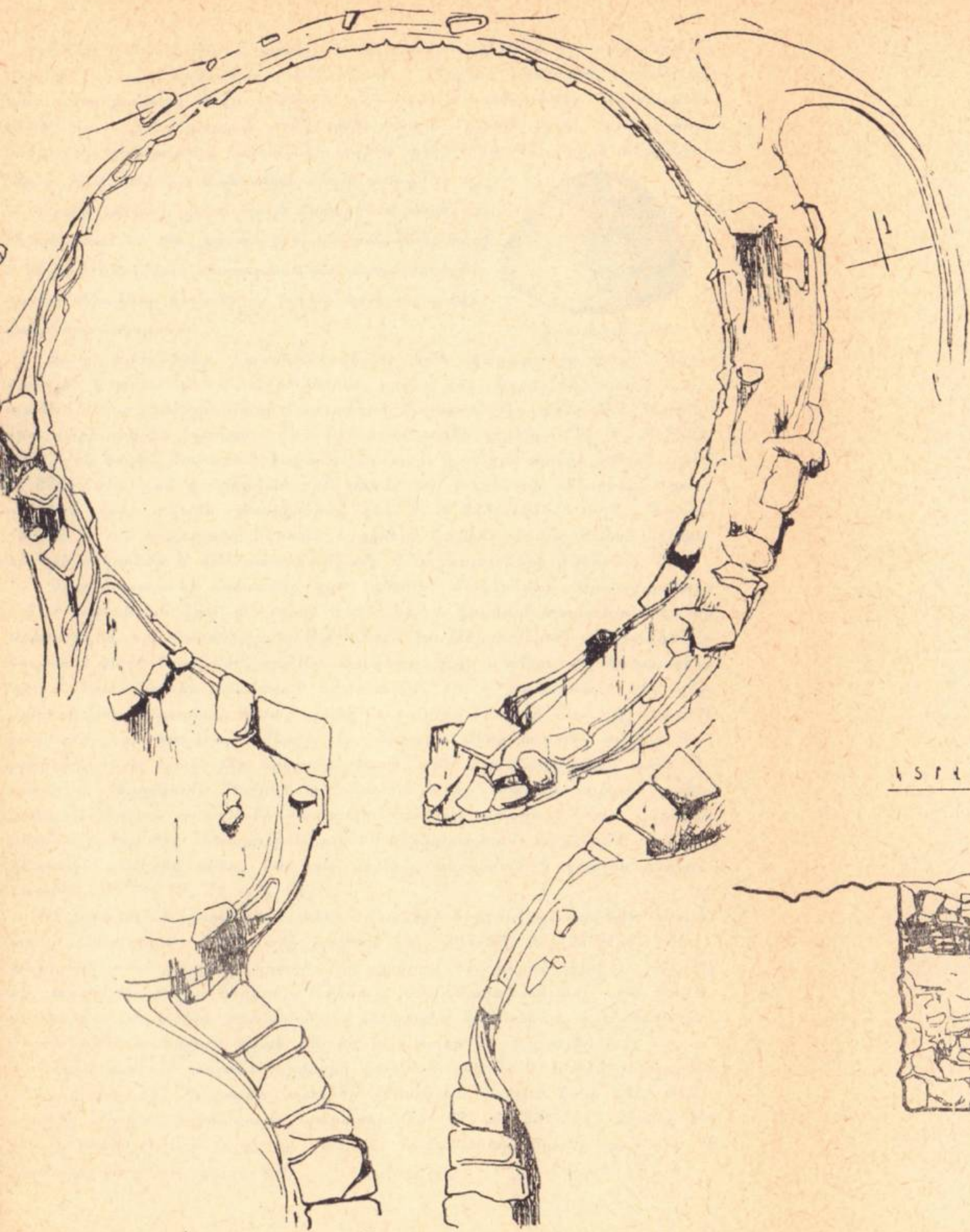
Կլոր կացարանի հիմքերը կառուցված են միջին մեծության անմշակ քարերով, որոնցից երկու շարքն է պահպանվել, կազմելով 0,6 մ լայնությամբ և 0,5 մ բարձրությամբ հիմնապատը: Կացարանի քարե հիմքերը զրսից և ներսից կավածնի են:

Հյուսիսային ծայրում, որտեղ պատն ընդհատվում է, վերին քարերի վրա պահպանվել էին հում աղյուսի շարվածքներ: Պեղման ընթացքում հում աղյուսների բազմաթիվ բեկորներ հայտնաբերվեցին և՛ կացարանի ներսում, և՛ նրանից դուրս պատի տակ: Պահպանված ամբողջական հում աղյուսների չափերն են՝ $26 \times 20 \times 10$ սմ:

Այսպիսով կացարանի քարե հիմքերի վրա շարված են եղել հում աղյուսե պատերը, որոնք ժամանակի ընթացքում քայքայվել, փլվել են: Կացարանի պահպանված հիմքով կարելի է վերականգնել նրա տրամագիծը, որը կազմում է 6, 7 մ:

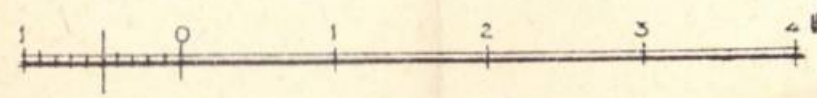
Նկ. 1. Գառնիի ամրոցի պլանը:

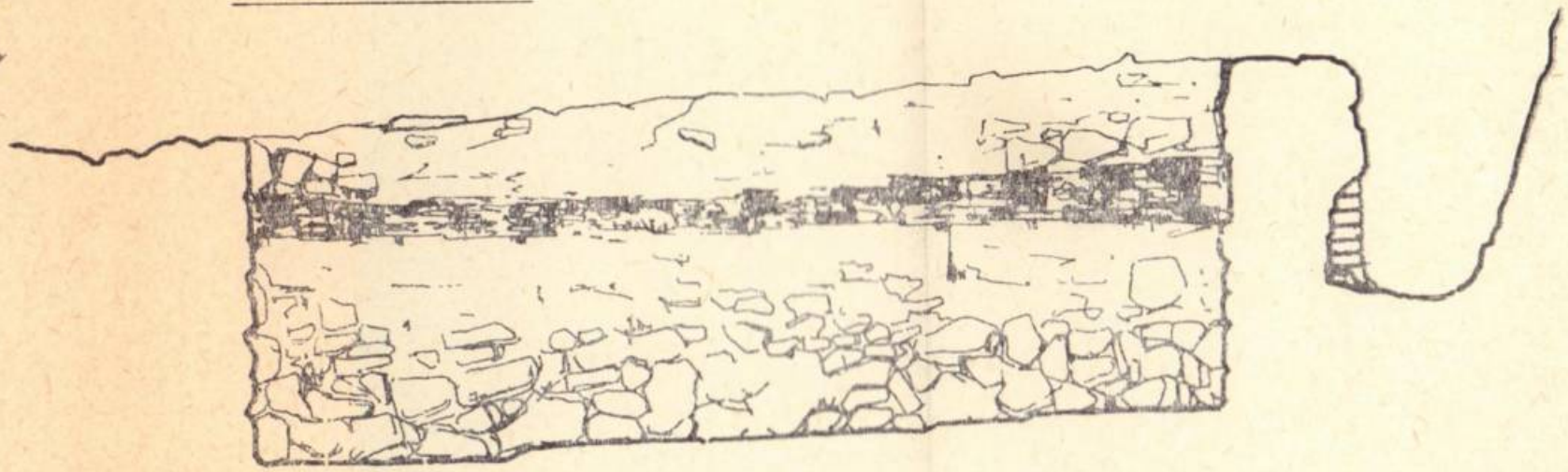
Գ Ա Ռ Ն Ի

Կ Լ Ո Ր Կ Ա Օ Ա Ր Ա Ն

Կ Ա Ն Բ Ո Ն Զ Ի Դ Ա Ր Ա Շ Ր Զ Ա Ն

Ա Տ Ր Ա Լ Օ Դ 1-1

Պատի հարավային և արևելյան հատվածը ավերված էր, հուվանաբար մոտքն էլ այդ հատվածում է եղել: Կավով ծեփված հատակին, որը նույնպես ուժեղ խախտված էր և միայն տեղ-տեղ էր պահպանվել, հայտնաբերվեցին վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ իրեր՝ քարե սանդղոթներ, կոկիչներ, օբսիդանաբարե դանակներ, իլիկի գլուխ (նկ. 4), ոսկրե հերուններ (նկ. 5, № 2234/116), մանկական սալի անիվ (նկ. 6), հասարակ, անփալ վարդագույն մակերեսով խեցեղեն, ինչպես նաև սև փայլեցրած կիսագնդաձև կանթերով և ռելիեֆ-ներճկված պարուրաձև զարդերով խեցեղեն, օջախի հենակներ և մանր ու խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ:

Նկ. 4. Իլիկի գլուխ:

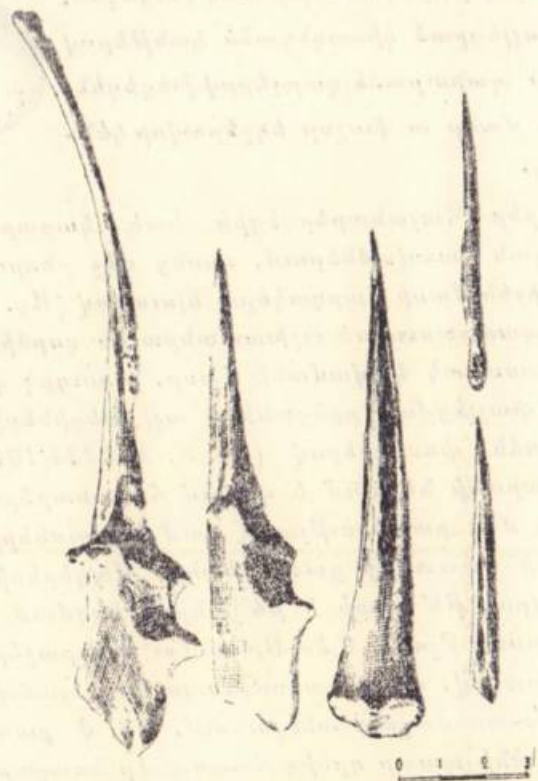
Զգալի թվով իրեր հայտնաբերվեցին նաև կացարանից դուրս՝ հյուսիսային և արևմտյան հատվածներում, որոնց մեջ բնորոշ են՝ օջախի պայտաձև հենակը իր միջին մասի մարդակերպ ելուստով (Աղ. XVI, № 2234/108), ձիու ոտքի ոսկրից պատրաստված աշխատանքային գործիքը (նկ. 7, № 2234/106), շեկ գուլնի հասարակ կավամանի մասը, ուռուցիկ փորին ձվաձև կանթ № 2234/1016), սև փայլեցված քրեղանի և այլ խեցիների բեկորները, զարդարված կլոր ձվաձև փոսիկներով (նկ. 8, № 2234/101) և այլն: Պատահական չէ, որ կացարանի ներսում և դրսում հայտնաբերվեցին նաև կենդանիների ոսկորներ և մեծ քանակությամբ հում աղյուսների բեկորներ:

Կլոր կացարանի հատակից ցած, դեռևս մակերեսից մոտավորապես 1,8 մ խորության վրա, թե՛ դրսի և թե՛ ներսի կողմում տարածվում էր մի մոխրաշերտ, որի հաստությունը 0,3—0,4 մ էր: Մոխրաշերտն ավարտվում էր նույնպես կավե հատակով, որը հատկապես լավ էր պահպանվել կացարանից դուրս՝ նրա հյուսիս-արևմտյան անկյունում, 18 ժ քառակուսու մեջ: Այս մասում կլոր կացարանի պատը դրսից հատում էր եռաշար հում աղյուսով մի շարվածք, որը դարձյալ ավերվել էր: Անշուշտ մենք այստեղ ունենք վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի երկրորդ շերտը, որն այս հատվածում լայն հորիզոն չի ընդգրկում: Չնայած այս մասում մենք հնարավորություն չունեցանք բնդարձակ պեղումներ ծավալելու, սակայն մոխրաշերտում հայտնաբերված իրերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Խեցեղենն ունի բավականին զեղեցիկ ձևեր, հարուստ ռելիեֆ, ներճկված և գծային զարդանախշեր (նկ. 9, 10, 11, 12, 74):

Զարդարուն խեցեղենի առանձին նմուշների ներսում պահպանվել են մետաղի մնացորդներ և մետաղի խարամ (նկ. 30—32, № 2234/136, 137): Խեցեղենի շատ կտորներ կրակի մեջ լինելու հետևանքով այրվել, չորացել են, արտաքին փայլը կորցրել: Ամենայն հավանականությամբ այս կավամանները ժամանակին օգտագործվել են որպես կթխաններ, կամ մետաղագործի արհեստանոցում նման ինչ-որ նպատակի են ծառայել:

Նույն տեղում հայտնաբերվեցին քառանկյունաձև և ձվաձև շեշաքարեր անցքով (նկ. 6), մի խումբ, տարբեր մեծության հատած կոնի ձևի, թեթև, կրակից այրված վարդագույն շեշաքարեր (նկ. 33, № 2234/124): Նրանց ինչ լինելը ղեռնա գծվար է որոշել, սակայն, հավանաբար, նրանք որոշ զեր են կատարել ձուլման պրոցեսում:

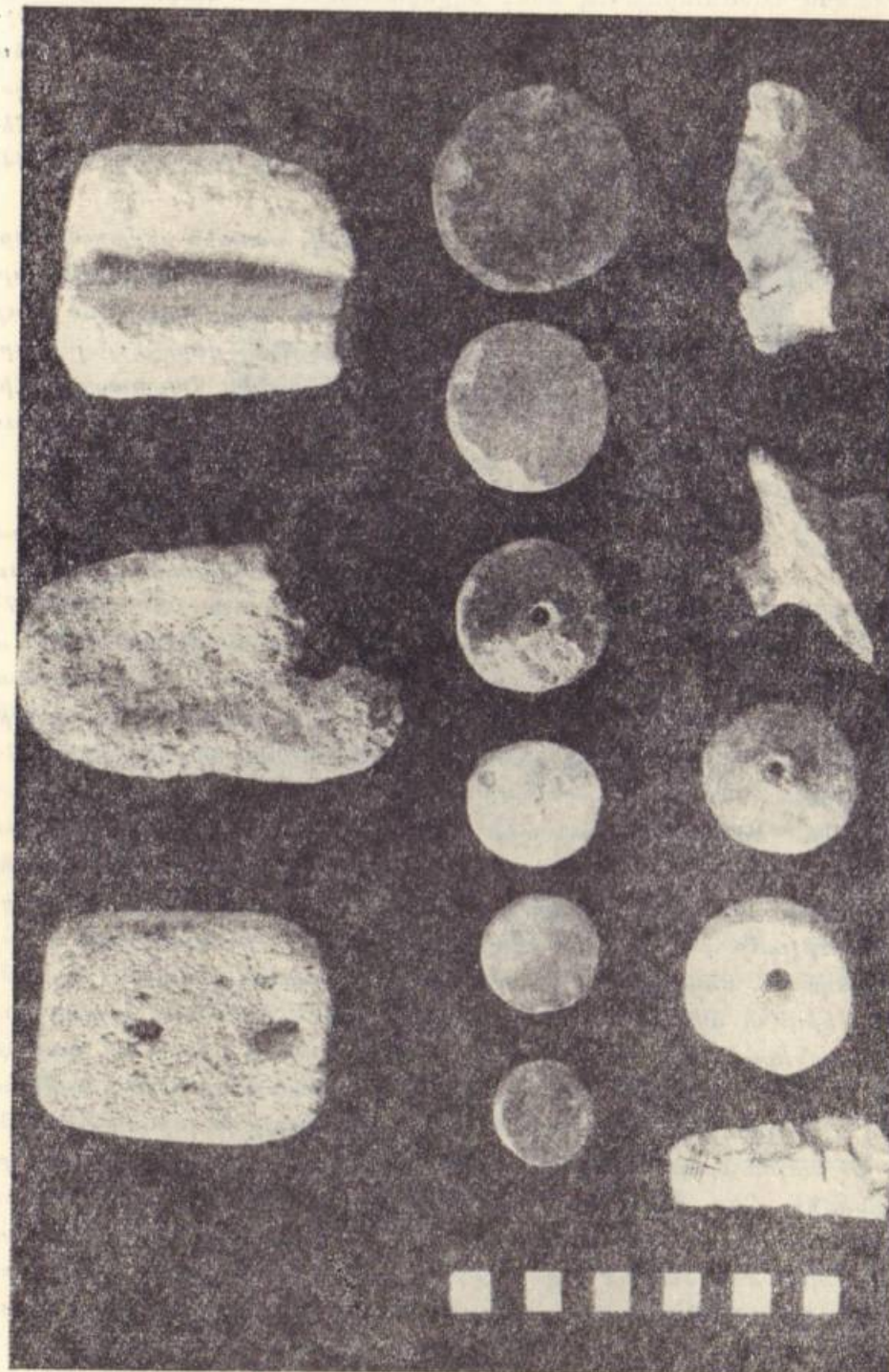
Այսպիսով, մի փոքր հատվածում մոխրի, խեցեղենի և ձուլման հեա կապված վերահիշյալ իրերի կուտակումը չի կարելի պատահականութուն համարել: Հավանաբար այն երկրորդ շերտին պատկանող մետաղագործական արհեստանոցի մի հատված է, որտեղ թափել են ձուլարանից հանված մոխիրը, ջարդված կթխանները, խեցեղենը և այլն: Մեր այս ենթադրությունն ապացուցվեց 1965 թ. պեղումների արդյունքներով, որի մասին կիսովի ստորև:

Նկ. 5. Անմշակ ուռնաթաթային ոսկր, հերուններ, ծակիչներ:

Շերտագրությունը պարզելու նպատակով 1961 թ. պեղվեց վերին կլոր կացարանի ներսի տարածությունը. մոխրաշերտի հատակից ցած և պարզվեց, որ 2,2 մ խորությունից սկսվում է մի նոր շերտ, մի նոր կլոր կացարանով, որի հիմքերը նույնպես անմշակ քարերով են շարված: Հետաքրքրականն այն է, որ ստորին կացարանի շրջագծեր համընկնում է վերին կացարանի շրջագծին, այսինքն վերին կլոր կացարանը իր հիմքով ուղիղ նստած է ստորին կացարանի վրա և նրանց միմյանցից անջատում է 0,3—0,4 մ հաստությամբ մոխրաշերտը (նկ. 3):

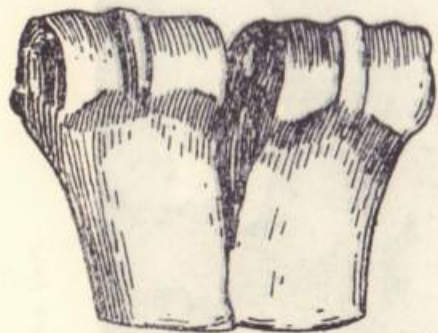
Ստորին կլոր կացարանի տրամագիծը նույնպես 6,7 մ է: Նրա քարե հիմքերը, որոնք ներսից և դրսից կավածեփ են, տեղ-տեղ (հյուսիս-արևմտյան կողմում) պահպանվել են 1,2 մ բարձրությամբ, տեղ-տեղ էլ (հարավ-արևելյան կողմում) 0,5—0,6 մ բարձրությամբ: Պատի հիմքերի մի մասը շարված է մեծ քարերով, օրինակ, արևմտյան հատվածում 0,7 մ և 0,4 մ բարձրություն ունեցող երկու խոշոր քարերով, իսկ մի մասը մանր քարերի շորս շարքով: Կացարանի պատի հաստությունը 0,9 մ է: Մուտքը արևելյան կողմից է, ունի 1 մ լայնություն և շարված է նույնպես անմշակ, անհամաչափ քարերով: Պեղումների ժամանակ դռան կրակակալ քար չհայտնաբերվեց:

Նկ. 6. Փառնի վաղ բրոնզեդարյան շերտերից հայտնաբերված իրեր:

Գետնի մակերեսից մոտ 3,4 մ խորությամբ վրա բացվեց ստորին կացարանի հատակը, որը կառուցված էր մայր գետնի վրա, հարթեցրած խճաքերով և երեսը հարդախառն կավի հաստ շերտով ծեփված:

Կացարանի ներսում՝ պատին կից, նրա ամբողջ շրջագծով բացվեց կավակերտ նստարան, կամ մահճ 0,5 մ բարձրությամբ և նույնքան էլ լայնությամբ: Մուտքից ձախ, կացարանի հարավային հատվածում, վերահիշյալ կավե նստարանի վրա մոխրի հետ խառը, մի շարք այլ իրերի հետ հայտնաբերվեց կոթառով, սեպածե կացնի կաղապարի մեկ փեղկը՝ երկու կտորից, մեկը մյուսից մոտ 0,3 մ հեռավորության վրա (նկ. 27, № 2234/150):

Նկ. 27. Զիռ ոտքի ոսկրից պատրաստված գործիք:

Փայլեցրած կավամանի բեկորներ՝ շուրթից սկսվող կանթով, ուռուցիկ փորին ներձեկված փոսիկ (նկ. 28, № 2234/149), մի այլ կճուճի մաս՝ շուրթից սկսվող երկթե կանթով, որի կենտրոնում կա ներձեկված փոսիկ (№ 2234/152) և այլ իրեր:

Առանձին հետաքրքրություն էին ներկայացնում կացարանի կենտրոնական մասի և մուտքի հատվածի պեղումները: Կենտրոնական մասում հայտնաբերվեցին մակույկաձև աղորիք՝ բարձրադիր քթով (երկու կտորից), մեծ քանակությամբ մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկրներ, սև փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ՝ վզի հիմքում կիսազնդաձև կանթ (նկ. 13), զարդարված կլոր ու ձվաձև փոսիկներով (№ 2234/152), ձվաձև և կլոր խուլ կանթեր-եղուտներով (նկ. 50, № 2234/141), շուրթից սկսվող կտցածե եղուտով (նկ. 56 ձախից, № 2234/142, 162), հաստախեցի՝ սև փայլեցրած մակերեսով և վարդագույն աստառով մեծ կավամանների բեկորներ (№ 2234/166) և այլն: Հայտնաբերվեցին նաև կավից պատրաստված մանկական սայլի երկու անիվներ (աղ. XXIII 3, 4, № 2234/173):

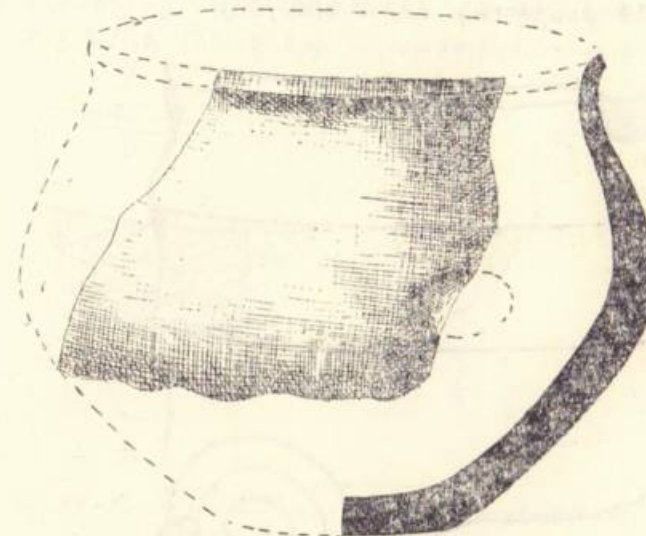
Ուշագրավ են մանր եղջերավոր կենդանիների կողոսկրներից պատրաստված գործիքները՝ մեկ ծայրին կլոր անցքով, որոնք հավանաբար օգտագործվել են մանածագործության մեջ որպես հինազլաններ (աղ. VII, միջին շարք, № 2234/174):

Կլոր կացարանի արևելյան հատվածում, մուտքից ոչ հեռու, կավե հատակի վրա հայտնաբերվեց օբսիդաքարի անմշակ բեկորների մի մեծ կույտ, բաղկացած մոտ հարյուր ութսուն կտորից, որոնց մեջ ընդամենը երեքն էին մշակված, երկուսը քերիչ, մեկը դանակ (№ 2234/175): Անշուշտ կա-

ցարանի այս հատվածում պատրաստելիս են եղել օբսիդաքարե գործիքներ, որի հետևանքով էլ առաջացել է օբսիդաքարի վերահիշյալ կույտը:

Թե վերին, և թե ստորին կացարաններից ոչ մեկում այսպիսի համար քարե խարխիս չհայտնաբերվեց:

Գետնի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի վերահիշյալ շերտագրական տվյալներն ավելի ևս հաստատվեցին 1962 թ. պեղումների ընթացքում:

Նկ. 8. Փոսիկով զարդարված կավաման:

Պեղումները կենտրոնացվեցին կլոր կացարանից դուրս, նրա արևելյան կողմում, վերին և ստորին կացարանների մուտքի առջև 16 ի և կ քառակուսիներում:

Վերին, միջնադարյան շերտը հեռացնելուց հետո, մոտ 1,3—1,4 մ խորության վրա, այսինքն վերին կլոր կացարանի շերտին հավասար բացվեց դարձյալ վաղ բրոնզեդարյան շերտ՝ հարուստ հասարակ և սև փայլեցրած խեցեղենով:

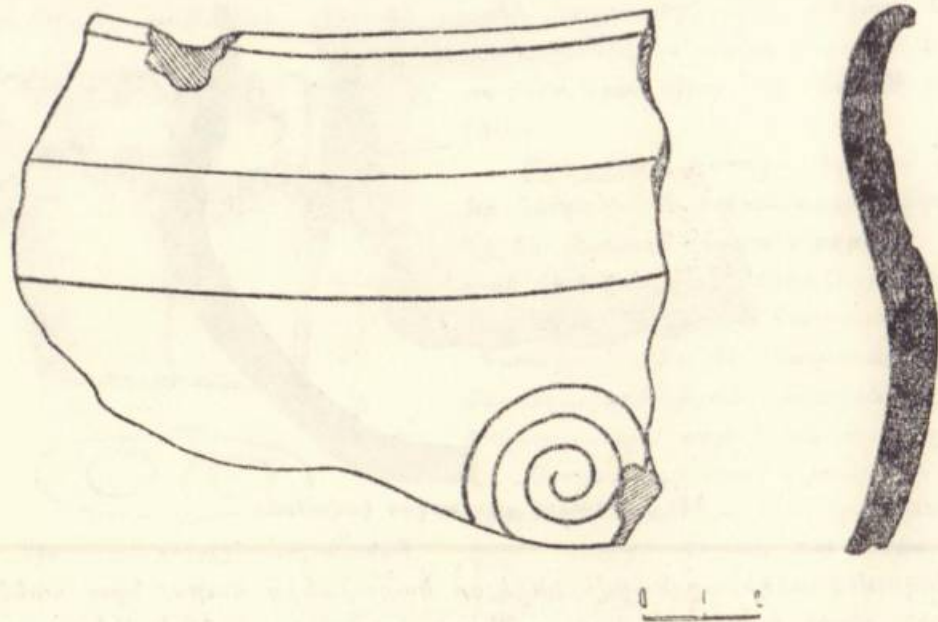
Այստեղ, 16 կ քառակուսու մեջ, վերին կացարանի մուտքի դիմաց, 1,73 մ խորության վրա, 0,2 մ հաստությամբ ունեցող կավե հատակին, ավազախառն ամուր հիմքի վրա բացվեց կրակարան-օջախի մի կոմպլեքս (նկ. 14): Այն իր կառուցվածքով փոքրիկ թոնրի է նմանվում, զլանաձև է՝ 0,15 մ տրամագծով:

Արևելյան կողմից նրան հատում էր մի կոտրտված կավաման՝ կիսազնդաձև կանթով, որը կավային լիցքով ամրացված էր կրակարանին: Այն տպավորություն էր թողնում, որ կարծես այդ արված էր կրակարանի պատերը դրսի կողմից ամրացնելու նպատակով:

Կրակարանի հարավային կողմում դրված էր վարդագույն մի մեծ կլեճ՝ զլանաձև վզով, ուռուցիկ փորով, որի ստորին մասը չկար: Վզի հիմքում ունեցել է երկու կիսազնդաձև կանթ, պահպանվել է մեկը (№ 2235/63): Կճուճը լիքն էր մոխրով, որի մեջ գտնվեց օջախի պայտաձև հենակի ներբանաձև վերջավորությունը (№ 2235/65): Անշուշտ այդ հենակը դրվել է օջախի վրա և կոտրվելուց հետո մոխրի հետ գցել են օջախի մոտ դրված կճուճի մեջ, որը հավանաբար օգտագործվել է սրբազան մոխիրը հավաքելու:

Համար: Կրակարան-օջախի ամբողջ կոմպլեքսը կճեմվում հանդերձ կրակի երկարատև ազդեցությունից այրված շեկ գույն էր ստացել, քայքայվել:

Օջախի շուրջը, հատկապես նրա հարավային կողմում հայտնաբերվեցին մոխրի մեծ կույտեր, որոնք անշուշտ կրակարան-օջախից էին հանվել: Մոխրակույտի մոտ հայտնաբերվեց սև փայլեցրած կավաման, միջին մեծությամբ, լայնաբերան, ուռուցիկ փորով և շուրթից սկսվող կանթով, որի տակ կա ձվաձև մեծ փոսիկ (նկ. 48, № 2235/66):

Նկ. 9. Սև փայլեցրած կավամանի մաս, ուղիղ և կորեղանկ ձևերով:

Օջախի կոմպլեքսի հյուսիսային կողմում հայտնաբերվեցին հունցած, սև գույնի կավից գնդեր, որոնք հավանաբար խեցեղեն պատրաստելու համար են բերվել կացարան:

Այս կավե գնդերից ընդամենը 3—4 մ գեպի հյուսիս 14 գ քառակուսում 1960 թվականի պեղումների ժամանակ բացվեց հունցած սև կավով լի մի հոր՝ 1,5 մ տրամագծով, որտեղից հավանաբար տարվել են վերոհիշյալ կավե գնդերը:

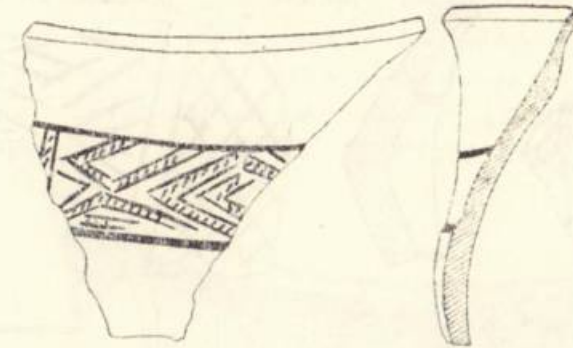
Վերին շերտի կավակերտ հատակը հեռացնելուց հետո հայտնաբերվեց մի նոր օջախի կոմպլեքս, վերին կոմպլեքսից ընդամենը 0,4 մ ցած և նրանից մոտ 1,2 մ դեպի արևելք: Օջախի այս նոր կոմպլեքսը բավականին հետաքրքիր է (նկ. 15): Այն բաղկացած է երկու առանձին-առանձին մասերից՝ տափակ, լայնադիր փուլած շուրթերով և կոնաձև դեպի ցած լայնացող իրանով հենակից և նրա տակ գրված թոնրատիպ կլոր, լայն հատակով և գլանաձև ուղղահայաց պատերով կրակարանից, որը հար և նման է վերին շերտում հայտնաբերվածին, միայն այն տարբերությամբ, որ ստորին կրակարանի պատերը դեպի վեր բարձրանալով մի փոքր ներս են սեղմվում (նկ. 16):

Կրակարան-օջախի այս կոմպլեքսը նույնպես գրված էր ավազի և կավի շաղախով պատրաստված ամուր հիմքի վրա: Բոլոր կողմերից ամրացված էր նման շաղախով և կոտրված կավամաններով: Կրակարան-օջախի վրա դարձ-

յալ զգացվում է կրակի ուժեղ ներդրությունը, սակայն ինչպես վերին կոմպլեքսում, այնպես էլ այստեղ, ոչ օջախի, և ոչ էլ նրան շրջապատող կավամանների վրա միջին սևացած և ոչ մի հետք չհայտնաբերվեց:

Օջախը լիքն էր մոխրով: Նրա արևմտյան կողմում հայտնաբերվեց պայտաձև հենակի մաս:

Թե վերին օջախի և թե նրա տակ հայտնաբերված կրակարան-օջախի մոտ պայտաձև հենակների առկայությունը պատահականություն չէ: Այն անշուշտ վկայում է նման հենակների գործածությունը այս օջախների հետ:

Նկ. 10. Բաժակի մաս, նորը գծային դարձանակներով:

Այսպիսով, տարբեր հորիզոնների վրա միմյանցից մոտավորապես 0,4—0,5 մ խորության մեջ, միևնույն 16 կ քառակուսում հայտնաբերվեցին կրակարան-օջախների միանման կոմպլեքսներ՝ կոտրված կճեմներով, ավազով և կավով ամրացված:

Չնայած վերին կոմպլեքսում բացակայում էր լայնադիր շուրթերով հենակը, սակայն նրա առկայությունը հավանաբար անհրաժեշտություն էր, քանի որ օջախի ներքին մասի, գլանաձև իրանով կրակարանի նեղ շուրթերի վրա կավաման կամ պայտաձև հենակ դնել հնարավոր չէր:

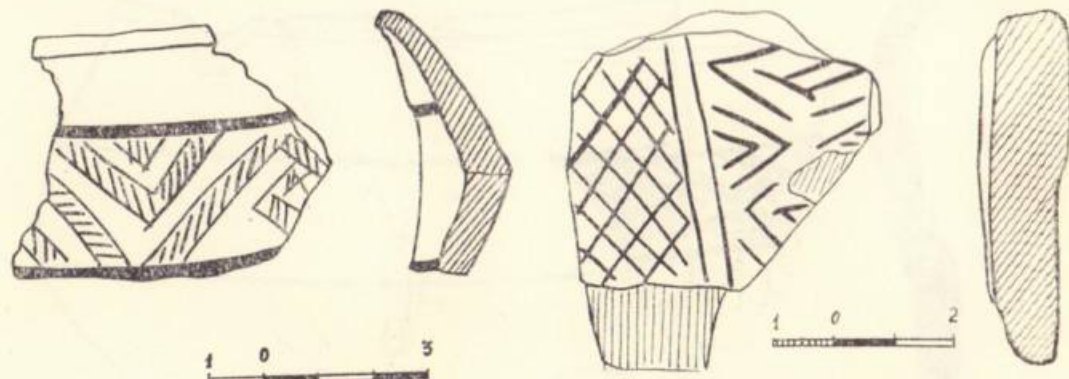
Այսպիսով, նկարագրված կրակարան-օջախները հավանաբար կազմված են եղել երեք առանձին-առանձին մասերից, ստորին՝ գլանաձև իրանով, տափակ հատակով կրակարանից, միջին՝ լայնադիր, փուլած շուրթերով ու դեպի ցած ընդլայնվող իրանով հենակից և նրա վրա դրվող շարժական պայտաձև հենակներից, որոնք կարող էին ոչ միշտ օգտագործվել:

Կրակարան-օջախի նման կոմպլեքսներ 1960 թ. հայտնաբերվեցին նաև 14 գ քառակուսու մեջ, վերոհիշյալ կլոր կացարանից դեպի հյուսիս (նկ. 16 a): Այստեղ տարբեր հորիզոններում բացվեցին կրակարան-օջախներ, սակայն համարյա իրար վրա նստած: Ստորին թոնրատիպ կրակարանը, որի վրա պահպանվել էր լայնադիր շուրթերով հենակի ներքնամասը, գտնվում էր անմիջապես վերին կրակարանի տակ:

Այս կոմպլեքսը ևս ապացուցում է նրանց շինարարական տարբեր շերտերին վերաբերվելը:

Վերը նկարագրված օջախի երկրորդ կոմպլեքսից դեպի հյուսիս, հյուսիս-արևմուտք, ստորին կացարանի մուտքի դիմաց՝ նրա վերին հորիզոնում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին երկու, տարբեր ուղղություններով տարածվող կլոր կացարանների, անմշակ, միջին մեծությամբ քարերով շարված հիմքեր (նկ. 2): Այս հիմքերը համարյա կից են միմյանց և շատ վատ

պահպանված: Պարզվեց, որ դեպի հարավ, հարավ-արևելք տարածվող կլոր կացարանի հիմքերը շրջափակում են կրակարան-օջախի երկրորդ կոմպլեքսը, այսպիսով այդ օջախը գտնվում էր կացարանի կենտրոնում: Կացարանի հիմքերի մի հատվածն էր պահպանվել, երկշար միջին մեծությամբ քարերով շարված: Կլոր կացարանի ներսից պատի տակ, կավակերտ հատակի վրա, օջախի հյուսիսային կողմում հայտնաբերվեցին թիածե վերջավորությամբ ոսկրե գործիք (№ 2235/101a), հերուններ, օբսիդաքարե քերիչներ (№ 2235/

Նկ. 11. Գավաթի բեկոր, գծային զարդանախշերով:

Նկ. 12. Ցանցադաշտով և անկյուններով զարդարված խեցի:

100), եռոտանի պատվանդան (աղ. XX, № 2235/105b), սև փայլեցրած եռմասանի, շեշտված անցումներով կավամանի բեկոր՝ թռչնաձև զարդանախշով (նկ. 46, № 2235/103): Նրա կողքին հայտնաբերվեց մի գեղեցիկ գավաթի մաս, վզին գծային երկրաչափական զարդանախշերի գոտի, իսկ իրանին ներձկված զարդանախշեր (№ 2235/102):

Կացարանին կից, դեպի հյուսիս տարածվող դարձյալ կլոր կացարանի հիմքի քարերը ընդհատված էին միջնադարյան մեծ կճուճով: Այստեղ միջնադարյան կառուցվածքները թափանցել էին մթա III հազարամյակի շերտերը և ավերել այն:

Կլոր կացարանի ներսը ընդգրկող տարածությունում վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի և ալ իրերի հետ հայտնաբերվեցին նաև միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ:

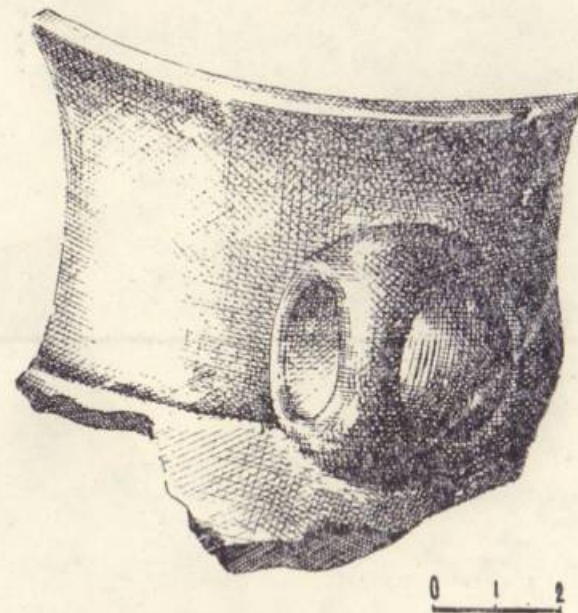
Այսպիսով նկարագրված այս երկու կլոր կացարանների հիմքերը կավակերտ հատակով, նրա վրա հայտնաբերված իրերով, այդ թվում օջախ-կրակարանի երկրորդ կոմպլեքսով շնորհաբերեն համապատասխանում են վերին. կացարանի տակ գտնվող 0,4 մ հաստությամբ ունեցող մոխրաշերտին և հավանաբար նրա հետ միասին վերաբերվում են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի միջին շինարարական շերտին:

Ստորին կլոր կացարանի պեղումներն ամբողջացնելու նպատակով անհրաժեշտ էր բացել նրա մուտքը և արևելյան պատը դրսի կողմից: Այդ իսկ պատճառով սկսեցինք պեղել վերին հորիզոնի կլոր կացարանների հիմքերի և ստորին կացարանի միջև առաջացած եռանկյունաձև ոչ մեծ տարածությունը, որտեղ խորացանք մոտ 3,5 մ:

Ստորին կացարանի մուտքի առջև մոխրաշերտում հայտնաբերվեցին

այծի գանգ, ոսկրե շորս հերուններ (№ 2235/107), օբսիդաքարե երեք մեծ քերիչներ (№ 2235/111), շրջանաձև կոկիչ, պայտածե հենակի մաս (աղ. XIV₂, № 2235/108), ռելիեֆ երկարավուն ելուստով հաստախեցի, սև փայլեցրած կավամանի բեկոր (№ 2235/110a), թասի մաս ներսից՝ քթանման ելուստ երկու կողմից անցքերով (նկ. 61 վերևին, № 2235/110b):

Պեղվեց կլոր կացարանի դրսի կողմը նաև հյուսիսից, որտեղ հայտնաբերվեցին նույնպես բազմաթիվ իրեր՝ հերուններ (№ 2235/121), կոճակ, ուլունք (№ 2235/128), սև փայլեցրած խեցեղեն՝ զարդարված կլոր և ձվաձև փոսիկներով (№ 2235/129), սանդղկոթեր, աղորիքներ, կոկիչներ և այլն: Այստեղ, կացարանի պատի տակ բացվեց կավածեփ մի հոր 1,5 մ տրամագծով: Հորը լեցուն էր մոխրով, ածխի կտորներով: Հայտնաբերվեցին այծի մի քանի զանգեր, եռմասանի սև փայլեցրած կճուճներ՝ կլոր և ձվաձև փոսիկներով զարդարուն (աղ. X₂, № 2235/140, 142), պայտածե հենակի

Նկ. 13. Սև փայլեցրած գավաթի մաս:

ներբանաձև վերջավորությամբ (աղ. XIV₃), սալակի անիվ, աղորիքի բեկոր և այլն: Հորում 1,2 մ խորանալուց հետո, այլևս հնարավոր չէր պեղումը շարունակել, որովհետև այն լցված էր խոշոր, անմշակ քարերով:

1963 թ. պեղումների ժամանակ հետաքրքրական նյութեր տվեցին նաև 16 լ քառակուսու պեղումները: Այստեղ 1,5 մ խորությամբ հայտնաբերված նյութերի մեջ ուշադրության են արժանի օբսիդաքարի մեծ շեղբը և քառանիստ դանակը (№ 2288/22), իսկ 2,1 խորությամբ մոխրագույն կայծքարից մանգաղի ներդիրը և փոքրիկ, ոսկրե քառանկյունաձև, կախելու համար անցքով հմախը (նկ. 23, № 2288/100), քրեղանը՝ կիսագնդաձև կանթով և փոսիկով զարդարված (նկ. 63, № 2288/11):

Մի փոքր դեպի հյուսիս, ստորին շերտի կլոր կացարանի մոտ հայտնաբերվեցին քարե անիվ երկու անցքով (աղ. XXIV), օբսիդաքարե միջուկներ (նուկլեոսներ, նկ. 18, № 2288/13), կենդանու կողոսկրների անցքով (աղ. VIII, № 2288/12) և այլն:

Քառակուսու արևելյան կողմում 2,3 մ խորությամբ մեջ բացվեց կավա-

ծեփ մի հոր, որի մեջ լցված անմշակ քարերի հետ հայտնաբերվեցին սև խեցեղեն, նշանակ ծայրով և քառակող ցողունով բրոնզե գործիք (աղ. I6), ոսկրե սրածայր հերուն (№ 2288/38) և այլն:

Քառակուսու արևմտյան կողմում հայտնաբերված նյութերի թվում ուշագրության են արժանի կոճղաձև ցածրադիր հենակը, թրծած կավից պատրաստված (№ 2288/36) և պոչուկով օբսիդաքարե նետասլաքը (նկ. 17, աջից II-ը, № 2288/99):

Հաջորդ, 1964 թվականին պեղվեց կլոր կացարանի հարավ-արևմտյան կողմը զրսից, որտեղ հայտնաբերվեցին քառանկյուն շինությունների հետքեր, սակայն չափազանց վատ պահպանված: Հայտնաբերված նյութերում հետաքրքիր են շեշաքարից գործիքը (1964 թ. № 37), կարասի բեկորը ճատրակի (շախմատի) տախտակը հիշեցնող զարդանկարով (նկ. 72, 1964 թ.

Նկ. 14. Օջախ, վերին շերտի կացարանից:

№ 30) և շուրթից սկսվող կանթը՝ վերին մասում մեծ ձվաձև փոսիկ (1964 թ. № 74): Բավականին հետաքրքրական նյութեր տվեցին ամրոցի III տեղամասի պեղումները: Բաղնիքից հարավ-արևելք 1,4 մ խորությամբ հայտնաբերվեց սև փայլեցրած, դարչնագույն աստառով խեցու քեկոր՝ ֆոտագլուխ շքասեղի ռեկինֆ պատկերով (նկ. 73, 1964 թ. № 28), նրա հետ հայտնաբերվեց փոսիկով զարդարված սև փայլեցրած խեցեղեն: Ուշագրավ են նաև թռչունի ոսկրից կախազարդը (նկ. 25, 1964 թ. № 29), բամբի բեկորը, հասարակ, անփայլ (1964 թ. № 75): Նույն տեղամասում 2,8 մ խոր-

քությամբ հայտնաբերվեց կախազարդ՝ եղջերուի մատի ոսկրից (նկ. 25, 1964 թ. № 60), մասսիվ արձանիկի ոճավորված գլուխը կավից (1964 թ. № 1):

Վաղ բրոնզեդարյան նյութեր հայտնաբերվել են նաև պալատական սրահում 2,8 մ խորությամբ, որոնց մեջ բնորոշ են սև փայլեցրած խեցեղենը՝ զարդարված փոսիկներով, խուլ-կանթ ելուստներով (1964 թ. № 39), խորանարդաձև կոկիչը (1964 թ. № 40) և այլն:

1965 թ. պեղումները կենտրոնացվեցին II տեղամասի իրար վրա նստած կլոր կացարանների զրսի՝ հատկապես հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան հատվածներում, որտեղ, ինչպես վերը. նշվեց, 1961 թ. պեղումների ժամանակ միջին շերտերում հայտնաբերվել էին մոխրի, կթխանների ու ձուլման պրոցեսի հետ կապված իրերի կուտակումներ: Պարզվեց, որ այս մասում վերին կլոր կացարանին կից եղել է մի քառանկյուն շինություն, որից պահպանվել էր արևելքից-արևմուտք տարածվող 0,65 մ լայնությամբ և 2,5 մ երկարությամբ մի պատ՝ շարված անմշակ, միջին մեծության քարերով:

Արտակարգ մեծ հետաքրքրություն առաջացրին հատկապես միջին շերտի պեղումները: Ձուլման հետ կապված վերահիշյալ իրերի կուտից ընդամենը 2,5 մ դեպի արևմուտք, նույն հատակի վրա հայտնաբերվեց զրանած մի կառուցվածք, մոտ 0,5 մ տրամագծով: Այն պատրաստված էր կավե ժապավենների պարուրաձև հանգուցներից՝ զրսից և ներսից կավածեփ: Կրակի ուժեղ ազդեցությունից շեկ գույն էր ստացել, քայքայվել: Պատերը պահպանվել էին ընդամենը 0,3 մ բարձրությամբ: Արևելյան կողմից այն ռներ օգամուղ խողովակ, որը պատրաստված էր շեկ գույնի հասարակ կավից: Գլանաձև այս կառուցվածքի ներսը լի էր մոխրով, ածխի և խարամի մնացորդներով:

Այսպիսով Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտում հայտնաբերված զրանած կառուցվածքը ձուլարան, հնոց է՝ խարամով-փքսափողով հանգերձ:

Նման տիպի ձուլարան-հնոցներ, սակայն, ծավալով մի քիչ մեծ հայտնի են նաև Հարապպայի մթա III հազարամյակի մշակույթին: Ինչպես Գ. Չալլեն է մեջբերում, Հարապպայի մետաղագործների ձուլման վառարանները «թաղարատիպ» են եղել, որոնք ունեցել են 1 մ տրամագիծ և 1,1 մ խորությամբ: Ենթադրվում է, որ նրանց մեջ օդը մղվել է վերից-վար թեք փողանցքներով, ինչ-որ ուժեղ փութերի օգնությամբ²:

Գառնիում, ձուլարանի մոտ, հայտնաբերվեց կավաման՝ մետաղի նստվածքներով (1965 թ. № 15): Անշուշտ 1961 թ. հայտնաբերված ձուլման հետ կապված իրերը, կթխանները մետաղի նստվածքով և խարամը նույնպես կապվում են այս հնոցի հետ:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտի հնոցի հատակից ցած, ստորին կառուցողական շերտում, մոտ 2,5—3 մ խորությամբ հայտնաբերվեցին քառակող տեգի ծայր մետաղից (աղ. I3, № 27), կեռիկ (աղ. I7, № 25), խխունջի պատյանով զարդարված օղ (աղ. I4, № 26), ինչպես նաև մանգաղի կայծքարե ներդիր, որի վրա պահպանվել է պահանգի հետ ամրացնելու նյութը (աղ. I2, № 48):

¹ Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, стр. 269.

² Նույն տեղում:

Կլոր կացարանի հիմքեր, կից քառանկյունի շինություններով հայտնաբերվեցին ամրոցի երկրորդ տեղամասի նաև այլ քառակուսիներում:

1965 թ. ուշագրավ էին Գառնիի ամրոցի մյուս հատվածների պեղումները:

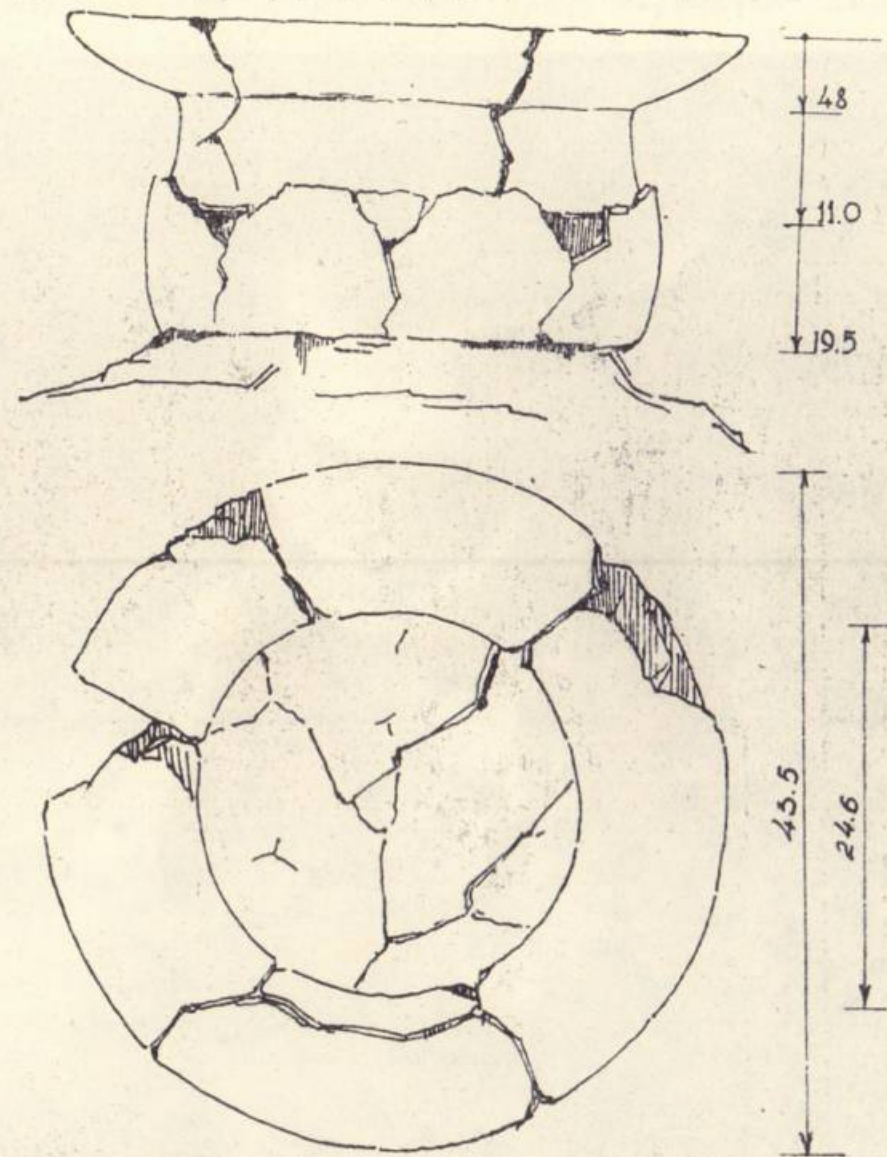
Նկ. 15. Գրակարան-օջախ, միջին շերտից:

Ամրոցի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան կողմի անտիկ շրջանի պարսպից ներս, նրա VII աշտարակի մոտ բացվեց մթա III հաղարամյակում կառուցված շրջապարիսպի մի հատվածը, որը տարածվում է արևելքից-արևմուտք: Այն համարյա զուգահեռ է անտիկ շրջանի պարսպին, նրանից մոտ 6,2 մ դեպի ներս և դեպի արևելք տարածվելով III աշտարակի մոտ, մտնում է կարծես անտիկ շրջանի պարսպի տակ:

Շրջապարիսպը հայտնաբերվեց մակերեսից 2,3 մ խորության մեջ: Պահպանված մասն ունի 3 մ բարձրություն: Պատը պեղվել է մոտ 13 մ երկարությամբ: Այս հատվածում շրջապարսպի հիմքի խոշոր ժայռաբեկորների վրա շարված են մեծ քանակությամբ քարե սալեր: Շատ հավանական է, որ շրջապարիսպը կառուցված է եղել հում աղյուսի պատով, ներսը լցված սալ քարերով: Շրջապարսպի նման կառուցողական արվեստը բնորոշ է նաև Գեոյ-Յեփեին: Վերջինիս «K» շերտի բնակատեղին նույնպես ունեցել է հում

աղյուսով կառուցված շրջապարիսպ, որի ներսը լցված են եղել անհամար, մեծ քանակությամբ սալ քարեր¹:

Գառնիի շրջապարսպի տակ, դրսի կողմից բացվեցին անտիկ շրջանի քարարկղային թաղումներ, իսկ հիմքերի մոտ հայտնաբերվեցին մթա III հաղարամյակի սև փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ: Պարսպի միայն մի փոքր հատվածն է պեղված դրսի կողմից, իսկ նրա կառուցողական մյուս մասնաբաժանները դեռևս պարզել չենք կարող:

Նկ. 16. Միջին շերտից հայտնաբերված օջախի գծանկարը:

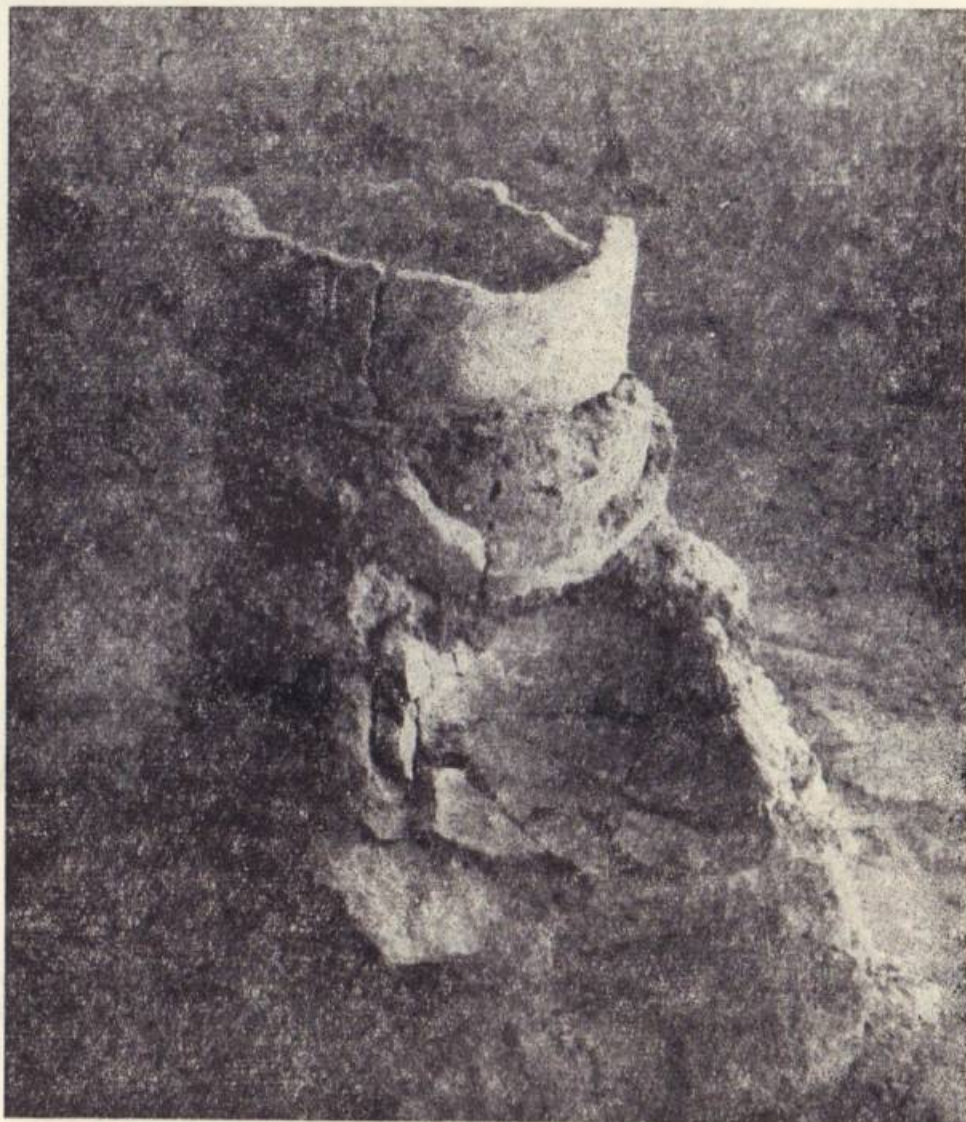
Վաղ բրոնզեդարյան հետաքրքրական նյութեր հայտնաբերվել են ամրոցի նաև երրորդ տեղամասում՝ պալատական սրահի տակ, բաղնիքի մոտ, պարսպի մոտի խրամատներում և այլն:

Երրորդ տեղամասում 3,5 մ խորությամբ հայտնաբերվեցին խեցեղենի լավագույն օրինակներ. խոյազլուխ՝ շքասեղի ռելիեֆ պատկերով, սև փայլեցրած և սև աստառով խեցի (1965 թ. № 9, ինչպես վերը տեսանք, նման մի

¹ T. Burton-Brown, Excavations in Azarbaijan, London, 1948, 1951, pt 35.

խեցի էլ հայտնաբերվեց 1964 թ. նկ. 73), գծային երկրաչափական գոտիով զարդարված խեցի, որի միջին մասում գծված է ճյուղավորված ծառ (նկ. 45, 1965 թ., № 90):

Այսպիսով, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերը, չնայած պեղման լայն հրապարակ չեն ընդգրկում և սաստիկ ավերված են, սակայն հարուստ են նյութերով և մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վերոհիշյալ դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության տեսակետից:

Նկ. 16ա. Օջախի կոմպլեքս, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերից:

Պեղումների միջոցով պարզվեց, որ Գառնիի մթա III հազարամյակի բնակատեղին շրջապատված է եղել պարսպով: Բնակատեղիում հայտնաբերվեցին շինարարական երեք շերտ՝ կլոր կացարաններով և նրանց կից բառանկյուն շենքերի հետքերով:

Բոլոր շերտերին էլ բնորոշ են միանման նյութեր և նրանց մեջ ժամանակագրական որևէ տարբերություն տեսնելը դժվար է:

Երեք շերտում էլ հայտնաբերվեց փոսիկով զարդարված խեցեղեն:

Խեցեղենի ֆունկցիոնալ և գծային երկրաչափական զարդանախշերով խեցեղենը գերազանցում է միջին շերտում, այսինքն ավելի բնորոշ է նրան, սակայն նման բեկորներ հանդիպում են նաև վերին և ստորին շերտերում:

Այսպիսով, Գառնիում մենք ունենք վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի հավանաբար ոչ թե տեական, ժամանակագրական, այլ շինարարական՝ իրար անմիջապես հաջորդած շերտեր:

Գառնիի մթա III հազարամյակի մշակույթն իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի Հայկական լեռնաշխարհում: Միայն Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում հայտնի են արդեն հարյուրի չափ վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում այժմ նրանց թիվը հասնում է երեք հարյուրի:

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանների թվով և բազմազանությամբ աչքի են ընկնում Արարատյան դաշտավայրը, Կոտայքի և Հրազդանի շրջանները, Սեանա լճի ավազանը, Տաշիր-Ձորագետը, Շիրակը, Ալաշկերտի հովիտը, Վանանդը, Չալգրանը, Կարինը, Բայբուրթը, Վանա լճի շրջակայքը, Մանազկերտի, Մշո դաշտերը, Խարբերդը և Մալաթիան¹:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղին իր բնույթով լեռնային, նախալեռնային է, այսինքն կառուցվել է լեռնահարթակում, մի այնպիսի տեղում, որը շրջապատի նկատմամբ ունեցել է գերիշխող դիրք, իսկ երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար՝ նպաստավոր պայմաններ:

Նման տիպի բնակատեղիներ հայտնի են նաև Կիրովականի մերձակայքում, Աղստե գետի հովտում, Էլարում, Ծովինարի ամրոցում և այլն: Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի դաշտավայրերին բնորոշ են արհեստական բլուրներ, որոնց շարքը կարելի է դասել Արարատյան, Կարնո և Իզդիրի դաշտերի հուշարձանները, իսկ Իրանական Աղբեջանում՝ Գեոյ-Յեփեն², Յանիկ-Յեփեն³: Արհեստական բլուրներ հայտնի են նաև Վրաստանում⁴, Հյուսիսային Կովկասում⁵ և այլուր:

Պեղումների միջոցով ապացուցված է, որ կիկլոպյան պաշտպանական շրջապարիսպներ են ունեցել նաև Շենգավիթը, Շրեշ-բլուրը⁶, Մուխաննաթ-Թափայի ստորին շերտը⁷, Աղթամիրը, Կարսի շրջանի վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանները⁸ և այլն:

¹ Հուշարձանների մանրամասն թվարկումն ու նկարագիրը տե՛ս է. Վ. Խաճադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մթա III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 7—32:

² T. Burton-Brown, նշվ. աշխ., էջ 24—52:

³ C. Burney, Excavations at Janik-Tepé (North-West Iran), „Iraq“, v. XXIII, № 2, 1961, p. 138—141.

⁴ Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, ИАН Груз. ССР, Тб., 1949, стр. 54—55.

⁵ Р. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, № 100, 1961, стр. 32.

⁶ Ե. Բայբուրթյան, Հայաստանի զուգահարգ կերամիկայի պրոբլեմը, ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», դիրք II, Երևան, 1937, էջ 210:

⁷ Նույն տեղում, էջ 276:

⁸ W. Lamb, The culture of North-East Anatolia and its Neighbours. AS. vol. IV, 1954, p. 26.

Նույն պատկերը մենք տեսնում ենք նաև Վրաստանում՝ Քրիալեթիում¹, Իրանական Ագրբեջանում՝ Յանիկ-թեփեում² և, ինչպես տեսանք, Գեոյ-թեփեի «K» շերտում³:

Կլոր կացարանների հարակից քառանկյունի շինություններով բնորոշ են Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան բոլոր բնակատեղիներին և այդ ավանդույթի գոյությունը մեզ մոտ հավաստվում է սկսած մթա V—IV հազարամյակներից:

Նման ճարտարապետական կառուցվածքներ հայտնաբերվել են իրանական Ագրբեջանում՝ Գեոյ-թեփեի «K» շերտում⁴, Յանիկ-թեփեում⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական ձևերը խեցեղենի հետ միասին մթա III հազարամյակում թափանցել են Կիրքեթ-կերակ: Բեթ-Շղալում 1944—1946 թթ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են կլոր կացարաններ, որոնք ունեն նույն կառուցողական մանրամասները և նույն տրամագիծը, ինչ որ Շենգավթի և Յանիկ-թեփեի կլոր կացարանները⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներին բնորոշ են նաև տնտեսական-կենցաղային տարբեր նպատակների համար օգտագործվող բազմաթիվ հորերը: Բացի Գառնիից, նման հորեր բնորոշ են նաև Շենգավթին, Էլարին, Քոսի-ճոթերին և այլն:

Այսպիսով, Գառնիի և բնդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան ամբողջ բնակատեղիների ամբողջական պլանը մեզ դեռևս հայտնի չէ, սակայն նրանցում հայտնաբերվել են բնակարանային կոմպլեքսներ՝ բաղկացած կլոր կացարաններից, նրանց կից քառանկյունի մեծ ու փոքր օժանդակ կառուցվածքներից ու տնտեսական նշանակություն ունեցող այլ կոմպլեքսներից, որոնք պատկանել են, ըստ երևույթին, առանձին մեծ զբոսայգիների, կամ ընտանեկան համայնքների:

Գառնիում շնայած հացահատիկ դեռևս չի հայտնաբերվել, սակայն բազմատեսակ աշխատանքային գործիքները՝ մետաղից, ոսկրից և քարից, վկայում են երկրագործության առաջընթացը:

Հայտնաբերված ոսկրաբանական նյութի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Գառնիում խոշոր եղջերավոր կենդանիների կողքին (*Bos taurus*, գոմեշի—*Bos bubalus*) մեծ տեղ են գրավել մանր եղջերավոր կենդանիները (ոչխարը—*Ovis ophion* + *aries*, այծը՝ *Capra aegagrus* + *domestica*):

Բացի այդ, հայտնաբերվել են նաև խոզի (*Sus domesticus*), ձիու (*Equus caballus*), էշի կամ ջորու (*Equus asinus* կամ *Hemionus*) և շան ոսկորներ⁷: Այսպիսով, Գառնիում խոշոր եղջերավոր կենդանիների կողքին մանր-եղջերավոր կենդանիների գլխաբանակի աճը վկայում է հեռագնաց անասնապահության զարգացած լինելը, որի լավագույն ապացույցներից են նաև ձիու, էշի կամ ջորու և շան ոսկորների հայտնագործությունը:

Գառնիում որսորդության գոյությունն են վկայում եղջերուի (*Cervus elaphus*), վայրի այծի ու ոչխարի, նապաստակի (*Lepus europaeus*), լեռնային կաքավի (*Alectoris graeca*) ոսկորների հայտնագործությունը:

Գառնիի մթա III հազարամյակի շերտերի պեղումները դեռևս փոքրածավալ են, նրանց սխառեմատիկ պեղումներով անշուշտ ի հայտ կգան արժեքավոր նոր նյութեր, որոնք կօգնեն լուսաբանելու Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի հետ կապված մի շարք կարևոր հարցեր:

¹ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Трналети, Тб., 1940, стр. 108.

² С. Burney, *Изд. арх.*, էջ 141—142:

³ Т. Burton-Brown, *Изд. арх.*, էջ 35:

⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

⁵ С. Burney, *Изд. арх.*, էջ 144

⁶ Ruth Amiran, Janik-tepe, Shengavit and the Khirbet-Kerak Ware. AS, vol. XV 1965, p. 167.

⁷ Ոսկրաբանական նյութերի նախնական ուսումնասիրությունները կատարել է Ս. Կ. Գալը և հրատարակված է Б. Аракелян, Гарни. I, стр. 26.

ՎԱՂ ԲՐՈՆՉԵԴԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՎ
ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ԻՐԵՐ

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիի պեղումներն արժեքավոր և հետաքրքիր նյութեր են տվել տեղաբնակ ցեղերի մթա III հազարամյակի տնտեսության, զբաղմունքների, սոցիալական կարգի և հոգևոր մշակույթի մի շարք հարցերի լուսաբանման համար:

Հայտնաբերված նյութերում առաջնակարգ տեղ են գրավում աշխատանքային գործիքները:

Աշխատանքային գործիքները հանդես են գալիս մարդկային հասարակության ծագման հետ մեկտեղ և նրանց զարգացմանը համընթաց փոխվում են արտադրության միջոցները, հասարակության կյանքն ու տնտեսությունը:

Վաղ բրոնզեդարյան գործիքները նախորդ դարաշրջանի գործիքներից տարբերվում են իրենց բազմազանությամբ, ավելի կատարյալ ձևերով և մեծադի արդեն բավականաչափ լայն կիրառումով: Նրանք զարգացման մի նոր, ավելի բարձր աստիճան են նշանավորում:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Գառնիում հայտնաբերված աշխատանքային գործիքները օգտագործվել են տնտեսության տարբեր բնագավառներում՝ երկրագործության, որսորդության, ձկնորսության, մանածագործության, խեցեգործության, փայտամշակման, կաշեգործության մեջ և այլն:

Հայտնաբերված աշխատանքային գործիքները մեծ մասամբ պատրաստված են քարից, եղջյուրից, ոսկրից, կավից, մետաղից և այլն: Փայտից և այլ անկայուն նյութերից պատրաստված գործիքները դարերի ընթացքում ոչնչացել և մեզ չեն հասել:

Ա. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ՔԱՐԻՑ

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում քարե գործիքները դեռևս երկար ժամանակ լայն կիրառություն են ունեցել տնտեսության տարբեր բնագավառներում, կենցաղում: Մակայն նախորդ փուլերի համեմատ վաղ բրոնզի դարաշրջանում քարե գործիքների որոշ տեսակներ՝ ծակող, կտրող, իրենց տեղը զիջում են մետաղին:

Հնագիտական նյութերի միջոցով պարզվում է, որ վաղ բրոնզեդարյան տեղաբնիկ վարպետները ծանոթ են եղել տարատեսակ քարերի մշակման

եղանակներին, որպես հումք օգտագործելով Հայկական բարձրավանդակի արտակարգ հարուստ լեռնային, մանավանդ հրաբխային ծագում ունեցող ապարները:

Գառնիում հայտնաբերված նյութերի մեջ հատկապես մեծ տեղ են գրավում երկրագործության հետ կապված աշխատանքային գործիքները:

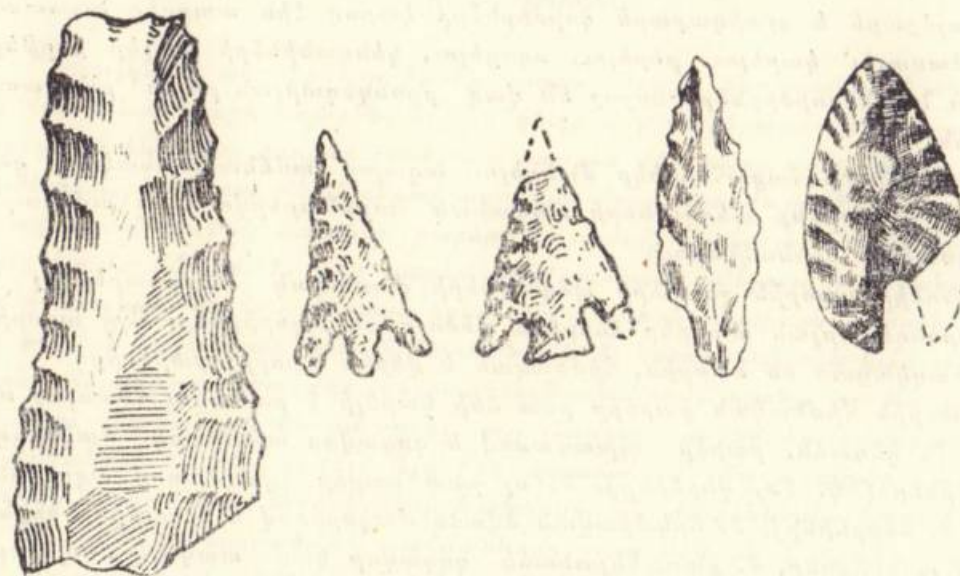
Պեղումների միջոցով ապացուցվում է, որ Հայկական բարձրավանդակում և ընդհանրապես Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում, Արևելյան Նվրոպայում և այլուր, վաղ բրոնզի դարաշրջանում հացահատիկի վայրի տեսակների կողքին մշակել և օգտագործել են արդեն կուլտուրական հացահատիկների տեսակներ:

Շենգավթում, Էլարում, Արևիկում (Արմավիրի Մոխրաբլուր), Նախիջևանի Քյուլ-թափայի II շերտում և այլուր, բնակարաններում, կարասների մեջ, հորերում հայտնաբերվել են կլորահատիկ-ցորենի, վեցաշար կլորահատիկ գարու, հաճարի հատիկներ և այլն:

Մանգաղի ներդիրներ, սղոցիկներ, դանակներ, շերեր

Գառնիում հայտնաբերվել են բերքահավաքի գործիքներ՝ մանգաղի ներդիրներ:

Կայծքարե վեց ներդիր է հայտնաբերվել, որոնք ունեն գոգավոր բանող եզր և մասամբ քառանկյունաձև մի փոքր ուռուցիկ մեջք: Բանող եզրն ունի ատամնաշար, որը երկու կողմից մշակված է ուսուլով (նկ. 17): Լավ մշակված ատամնաշարով ներդիրներից մեկի վրա պահպանվել են կուպրի մնացորդները, որով ներդիրը ամրացվել է պահանգին (աղ. 12, 1965 թ., № 48):

Նկ. 17. Ցրիգաքարե ներդիր և նետասլաքներ:

Մանգաղի ներդիրները հանդիպում են համարյա բոլոր վաղ երկրագործական բնակատեղիներում: Մեծ քանակությամբ ներդիրներ են հայտնաբերվել Շենգավթում, Քոսի ձոթերում, Էլարում, Դվինում:

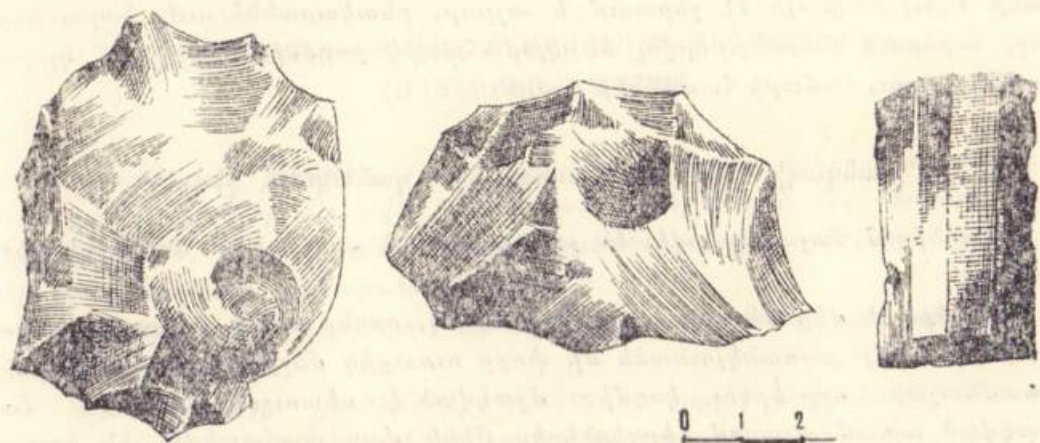
Մանգաղի նման հավաքչական ներդիրներ հայտնի են եղել երկրագոր-

ծովթյամբ զբաղվող շատ ժողովուրդների և օգտագործվել են սկսած նեոլիթից մինչև ուշ բրոնզի դարաշրջանը:

Գառնիում, բացի կայծքարե ներդիրներից, հայտնաբերվել է նաև մանգաղ բրոնզից, որի մասին կիսովի մետաղի բաժնում:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղին բավականին հարուստ է օբսիդաքարե տարբեր ձևերի դանակներ-պլաստինաներով, քերիչներով, շեղբերով, քերծերով և այլն (աղ. II):

Հայտնաբերվել են նաև օբսիդաքարե միջուկներ (նկ. 18, № 2288/13): Ուշագրավ է հատկապես սև, ոչ թափանցիկ օբսիդաքարե քերիչ-դանակը՝ երկարավուն ծոված և ձգված իրանով, երկու եզրերը երկկողմանի ուսուշով մշակված (աղ. I, 1965 թ., № 36):

Նկ. 18. Օբսիդաքարե միջուկներ և դանակ:

Կայծքարե և օբսիդաքարե գործիքները կարող էին տարբեր նպատակների ծառայել՝ կտրելու, քերելու, սղոցելու, կենդանիների մաշկը քերթելու և այլն: Նման գործիքներ բնորոշ են վաղ բրոնզեդարյան բոլոր բնակատեղիներին:

Աղորիքները հացահատիկը մանրելու, աղալու ամենանախնական գործիքներն են, որոնք պեղումների ժամանակ հայտնաբերվում են ամենուրեք և բազմաթիվ օրինակներով:

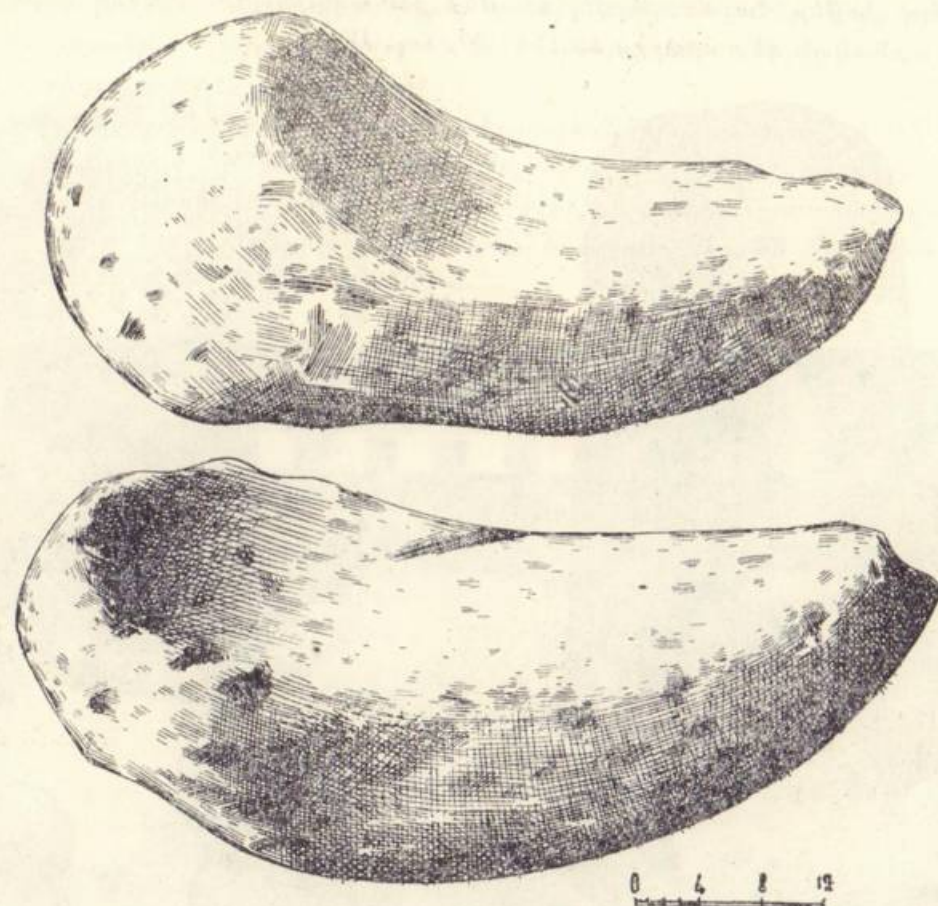
Գառնիի ստորին շերտերի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են վաղ բրոնզեդարյան տարբեր ձևերի և մեծությամբ աղորիքներ: Այդ աղորիքները բաղկացած են ստորին, հիմնական և վերին տրորիչ քարերից:

Ստորին հիմնական քարերը ըստ ձևի կարելի է բաժանել հետևյալ տիպերի. 1. գնդաձև, բարձր գլխամասով և զոգավոր աշխատող մակերեսով աղորիքներ (նկ. 19, վերինը), 2. ոչ շատ բարձր գլխամասով աղորիքներ (նկ. 19, ներքինը), 3. երկարավուն ձվաձև մակերեսով և ուղուցիկ ներքնամասով աղորիքներ, 4. քառանկյունաձև զոգավոր կամ տափակ մակերեսով աղորիքներ:

Աղորիքների մյուս մեծ խումբը կազմում են վերին տրորիչ քարերը: Նրանց համար որպես նյութ ծառայել են խոշոր որձաքարերը:

Ըստ ձևի այս աղորիքները երկու տիպի են. երկարավուն, կլորացող վերջավորություններով և մակույկաձև:

Գառնիում հայտնաբերված երկարավուն աղորիքներից երկուսն ամբողջական են և հինգը թերի (№ 1963/88):

Նկ. 19. Աղորիքներ:

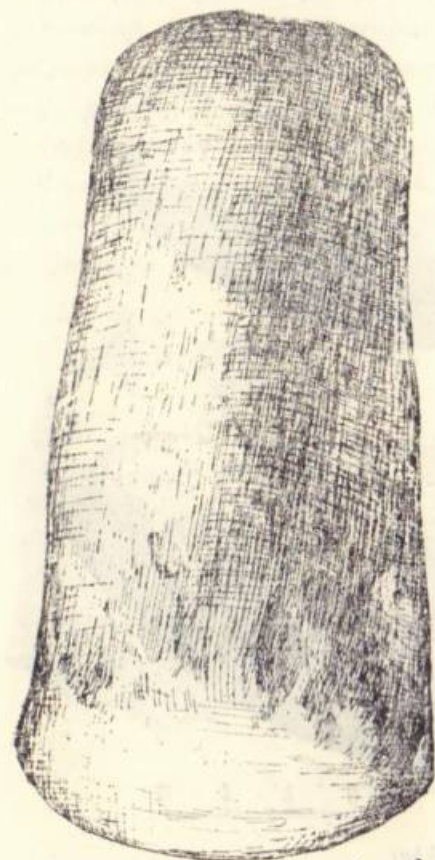
Մակույկաձև աղորիքները իրենց երկարությամբ զերազանցում են ներքին հիմնական քարի լայնքին, նրանց դեպի վեր բարձրացող ծայրերը հարմարեցված են երկու ձեռքով բռնելու և ստորին մեծ քարի վրա հետ ու առաջ շարժելու համար, որի հետևանքով աղորիքի աշխատող մակերեսը մաշվում և զոգավորվում է, իսկ ծայրերը բարձր են մնում: Մակույկաձև աղորիքների երկու խումբ ունենք. 1. վեր բարձրացող սրածայր վերջավորություններով, որոնք ստացվել են հավանաբար երկու աղորիքների, այսինքն ստորին և վերին քարերի երկարատե շփման հետևանքով, 2. կիսաշրջանաձև կամ տափակ բարձր հրապարակ կազմող վերջավորություններով, որոնք ոչ թե աշխատեցնելու հետևանքով են ստացվել, այլ մարդու ձեռքով են պատրաստվել, աշխատանքին հարմարեցվել: Այդ իսկ պատճառով հավանաբար առաջին տեսակի մակույկաձև աղորիքները նախորդել են վերջիններս (աղ. III):

Աղորիքների տարածման սահմանները շատ մեծ են և նրանք բազմաթիվ դուգահեռներ ունեն վաղ երկրագործական համաժամանակյա հուշարձաններում:

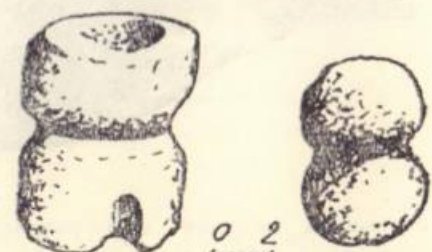
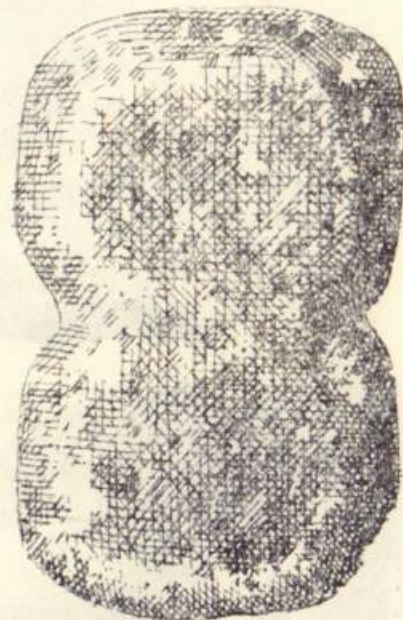
Սանդեր և սանդկոբեր, օգտագործվել են դեռևս նեոլիթից՝ երկրագործական մթերքների մշակման, մանրացման համար, սակայն լայն տարածում են ստացել վաղ բրոնզի դարաշրջանում: Սանդերի և սանդկոբերի միջոցով հնարավոր էր գարին և հաճարը կեղևահան անել:

Երբեմն նրանցում մանրել և տրորել են նաև ներկեր: Այս գործիքներով կարելի էր ստանալ ալյուր՝ ոչ մեծ կարիքները բավարարելու համար:

Սանդղոթներ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ: Բոլորը գերազանցապես բնական զետաքարից են (նկ. 20, աղ. IV):

Նկ. 20. Սանդղոթ՝ զլանաձև:

Նկ. 21. Մուրճ, ծանրոցաքար-կախիկներ:

Սանդերը և սանդղոթները շատ երկար ժամանակ են ապրել և հասել են մինչև մեր օրերը:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ են քարե նաև այլ գործիքներ:

Կոկիչներ, գերազանցապես օգտագործվել են խեցեղենի մակերեսը կուլելուն, հարթեցնելուն (աղ. VI): Կոկիչները բնորոշ են վաղ բրոնզեդարյան բոլոր բնակատեղիներին:

Մուրճեր, ըստ ձևի երկու տիպի են. երկարավուն քառանկյունաձև և տափառաձև եռամասնի (նկ. 21):

Ծանրոցաքարեր, սուզաքարեր, Գառնիում դեռևս սակավաթիվ օրինակներով են հայտնի:

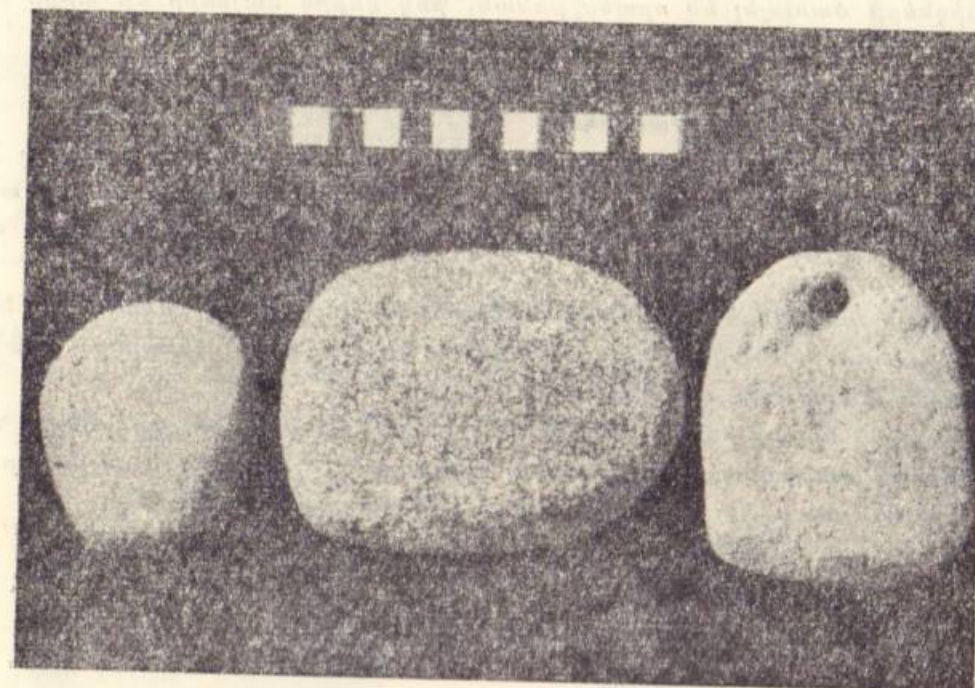
Ծանրոցաքար-սուզաքարերից մեկը մասսիվ է, քառանկյունաձև (նկ. 22):

Երկու փոքրիկ սուզաքար-ծանրոցաքարերը միջին մասում ունեն ակոսաձև ընդլայնակի փորվածքներ (նկ. 21, ներքևում): Նրանք դուրս կախվել են ձկնորսական ցանցին, որպես սուզաքարեր կամ օգտագործվել որպես ծանրոցաքար՝ ջուլհակագործական դաղգահի թելերի համար: Նման գործիք-

ներ բնորոշ են Շենգավիթին, Արևիկին, Նախիջևանի Քյուլ-Քափային, հյուսիս-արևելյան Կովկասի բնակատեղիներին և այլն:

Նեաապոլեոս, բացի վերոհիշյալ գործիքներից, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերից հայտնաբերվել են նաև որսորդական զենքեր՝ նետասլաքներ, օբսիդաքարից և կալծքարից:

Հայտնաբերված եռանկյունաձև նետասլաքները երկու տիպի են՝ պոչով և փորված հիմքով (նկ. 17): Պոչով նետասլաքները բնորոշ են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան ստորին և միջին շերտերին, պատրաստված են կալծքարից և օբսիդաքարից: Նման երեք նետասլաքներ են հայտնաբերվել № 1965/215, № 1966/1, № 2288/99):

Նկ. 22. Կոկիչներ և ծանրոցաքար:

Փորված հիմքով, եռանկյունաձև ընդամենը մեկ նետասլաք է հայտնաբերվել: Այն պատրաստված է կաթնագույն օբսիդաքարից (№ 1964/42): Նշաձև փորվածքը նեղ է և խորը, թևի մեկը՝ կոտրված:

Փորված հիմքով նետասլաքները ավելի լայն տարածում են ստանում միջին և հատկապես ուշ բրոնզի դարաշրջանում և շնչին փոփոխություններով դարեր շարունակ պահպանվել են մետաղե նետասլաքների կողքին և երբեմն թվով գերազանցել նրանց:

Վերը նկարագրված կալծքարե և օբսիդաքարե նետասլաքները լայն տարածում ունեն համարյա բոլոր վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներում:

Բ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ՈՍԿՐԻՅ, ԿԱՎԻՅ ԵՎ ԵՂՁՅՈՒՐԻՅ

Գառնիի մթա III հազարամյակի շերտերում հայտնաբերվել են բազմաթիվ և բազմատեսակ ոսկրե գործիքներ, որոնք օգտագործվել են մանա-

ծագործության, գորգագործության, կաշեգործության, խեցեգործության մեջ և կենցաղային տարրեր նպատակների են ծառայել:

Հերուններ, կոկիչներ

Գառնիի ոսկրե գործիքների մեջ գերազանց մեծամասնություն են կազմում հերունները և կոկիչները, որոնք հայտնի են դեռևս քարե դարից:

Պատրաստված են մանր եղջերավոր կենդանիների ոտքի ոսկրներից՝ ոտնաթաթային և արմնկային ոսկրից (նկ. 5, ձախից 1-ը), որոնց անմշակ էպիֆիզները ծառայել են որպես բռնակ, իսկ վերին ծայրերը մի փոքր սրել են՝ աշխատանքին հարմարեցնելու նպատակով:

Աշխատանքի հետևանքով փայլուն են գործիքների ոչ միայն ծայրերը, այլև աշխատող մաքուր մակերեսը:

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան շերտերում հայտնաբերվել են տարբեր չափերի և մեծության մոտ քառասունհինգ հերուններ-կոկիչներ, որոնցից ամենամեծի երկարությունը 14 սմ է, իսկ ամենափոքրինը՝ 7 սմ (նկ. 5, աղ VII, VIII):

Հերուն-կոկիչների բազմազանությունն ու մեծ թիվը վկայում է նախ նրանց շատ գործածական լինելու, ապա և աշխատանքի տարբեր բնագավառներին ծառայելու մասին:

Անշուշտ նրանք օգտագործվել են ոչ միայն ծակելու, այլև կոկելու, կավանոթները զարգանախշելու համար, կաշեգործության մեջ և այլն: Նրանք հայտնի են բոլոր վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներում:

Ասեղներ, շյուղեր, իլիկի գլուխներ

Գառնիում հայտնաբերված ոսկրե իրերի մեջ հատկապես մեծ տեղ են բռնում մանածագործության հետ կապված գործիքները, ասեղները, շյուղերը, իլիկի գլուխները, կկոցի (մաքոքի) դեր կատարող ոսկրե գործիքները և այլն:

Գառնիում հայտնաբերվել են մի շարք ասեղներ (նկ. 23, աղ. VII), որոնց առկայությունը ապացուցում է, որ մթա III հազարամյակի տեղաբնիկները կարել են բավականաչափ նուրբ թելով:

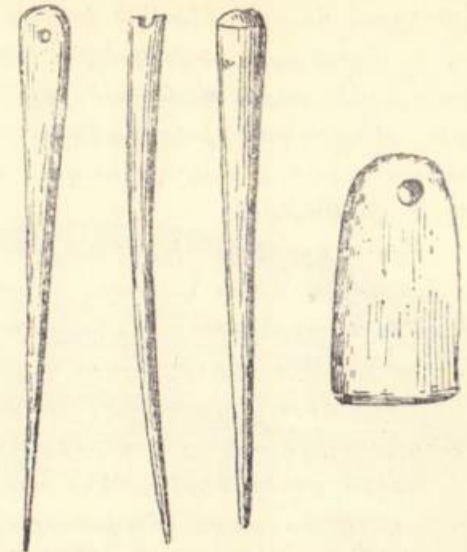
Նուրբ գործվածքների առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում ապացուցվում է սկսած մթա V—IV հազարամյակներից, էջմիածնի Թեղուտ բնակատեղիի, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղում, Ստեփանակերտի № 103, 119, 125 դամբանաբլուրների տեքստիլային խեցեղենի գործվածքներով:

Գառնիում հայտնաբերվել են նաև ոսկրե շյուղեր երկար, նեղ և կլորացող իրանով, ստորին մասը մի փոքր ավելի հաստ և կլոր (նկ. 23, աջից II-ը (№ 1966/66, 1965 թ., № 55), ամբողջ մակերեսը աշխատված և փայլուն: Նման շյուղերի լավագույն օրինակներ հայտնաբերվել են Շենգավիթում (№ 1330/200, 206, 346), էլարում (№ 127/22) և այլուր: Հավանաբար այս շյուղերով գործվածքներ են գործել, թել հյուսել, ինչպես նաև կաշվից փուկեր, կապեր գործել և այլն:

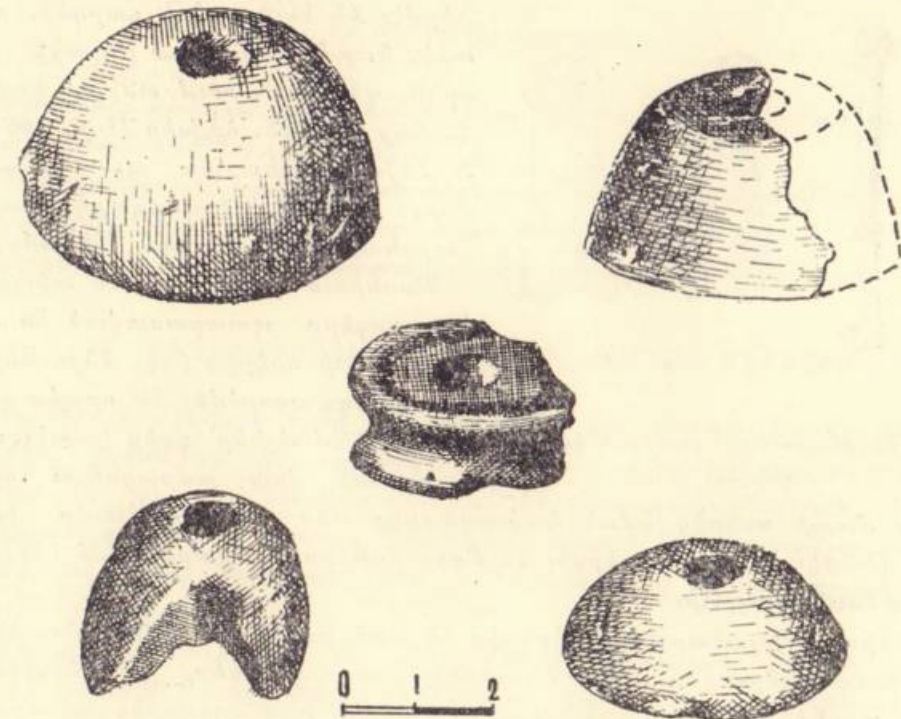
Թելը մանել են իլիկներով: Գառնիում մի շարք իլիկի գլուխներ են հայտնաբերվել (նկ. 4, 24):

Մանածագործությանն են ծառայել նաև կենդանիների կողոսկրները, որոնց վերին, լայն ծայրում անցք է բացված (աղ. VII, VIII): Սրանց վրա կարող էին թել փաթաթել, այսինքն՝ հինազանի դեր կարող էին կատարել, սակայն բացառված չեն նրանց նաև այլ ֆունկցիաները:

Նման հինգ կողոսկրներ են հայտնաբերվել Գառնիում (№ 2234/174, № 2288/12): Այս կողոսկրների հետ հայտնաբերվել է նաև ոսկրե երկարավուն տափակ գործիք (№ 2234/174), որը բոլոր կողմերից մշակված է (աղ. VII միջին շարք, աջից 1-ը): Այն հավանաբար նույնպես կապված է մանածագործության հետ, թերևս թելերը և գործվածքը հարթեցնելու համար: Նման գործիքներ հայտնաբերվել են նաև Շենգավիթում (№ 1330/207, 208): Ղազախի Բաբա-դեվրիշ բնակատեղիում հայտնաբերվել են և կենդանու կողոսկրներ անցքով, և տափակ երկարավուն գործիք¹:

Նկ. 23. Ասեղներ, շյուղ և հմայիլ:

Նկ. 24. Իլիկի գլուխներ և մանածագործական այլ գործիքներ:

¹ Г. С. Исмаилов, Из истории древнейшей культуры Западного Азербайджана, Автореферат, Тб., 1963, табл. VI.

Հավանաբար մանածագործության հետ են կապված Գառնիի ստորին շերտերում հայտնաբերված կավից պատրաստված երկու գործիք: Մեկը թելի կոճ է հիշեցնում, բավականին բնորոշ ձև ունի՝ երկու կողմից ներձեկված իրան և մի փոքր ներձեկված շրջանաձև մակերեսներ, եզրերը ուղիղ 24-ական, կենտրոնում խողովակաձև անցք (նկ. 24, մեջտեղիներ, № 2144/11): Պատրաստված է բաց դեղնավուն կավից, թրծված է: Հավանաբար նրա վրա թել է փաթաթվել:

Մյուս գործիքը իր արտաքին տեսքով հիշեցնում է ոչխարի ձանը, սա-
նյալն ստորին մասը դատարկ է և մի փոքր դեպի դուրս ճկված, ուռուցիկ (նկ. 24, ստորին շարք, ձախից, աղ. XXIII, № 2176/95): Կենտրոնում ունի կլոր անցք: Այս գործիքը շուրջ կողմից ներձեկված է:

Բացի վերոհիշյալներից, Գառնիում հայտնաբերվել են գործածական այլ նշանակություն ունեցող գործիքներ ևս:

Ոսկրե գործիքներից մեկը տափակ է, մեկ ծայրը ձվաձև, վերջավորու-
թյունում փոքր անցք (հավանաբար կախելու համար), մյուս ծայրը ավելի լայն է և ջարդված (աղ. I, 1965 թ., № 21): Այն հավանաբար բրուտի գործիք է՝ զարդանախշեր ստանալու համար:

Մեկ այլ գործիք հերոնի տիպի է, երկարավուն իրանով, մեկ ծայրը սուր, մյուսը լայն և թիանման տափակեցված (№ 2235/101): Այն ևս կարող էր օգտագործվել որպես բրուտի զարդանախշման գործիք և կարող էր կոսմե-
տիկային ծառայել (ականջամաքրիչ):

Բացի վերոհիշյալ աշխատանքային գործիքներից Գառնիում հայտնա-
բերվել են նաև ոսկրե զարդեր, օրի-
նակ, կարմիր ներկված թռչունի ոտքի
ոսկր, վերին մասում անցք՝ կախելու
համար (նկ. 25, ձախից II-ը, 1964 թ.,
№ 29): Հավանաբար այն կախել են
վզից: Նման կախազարդ-հմախներ
հայտնաբերվել են նաև Մեծամորում:

Գառնիում գտնված մյուս տիպի կա-
խազարդերը պատրաստված են եղջե-
րու մասի ոսկրից (նկ. 25): Անշուշտ
նրանք օգտագործվել են որպես զար-
դարանք-հմախներ՝ վզից կախելու կամ
հագուստի վրա ամրացնելու համար:

Մեծամորի մասի ոսկրից նման կախազարդեր մեծ քանակությամբ կիսա-
այրված վիճակում հայտնաբերվել են Քոսի-ճոթերում¹, էլարում (№ 127/144),
Գեոյ-թեփեում² և այլուր:

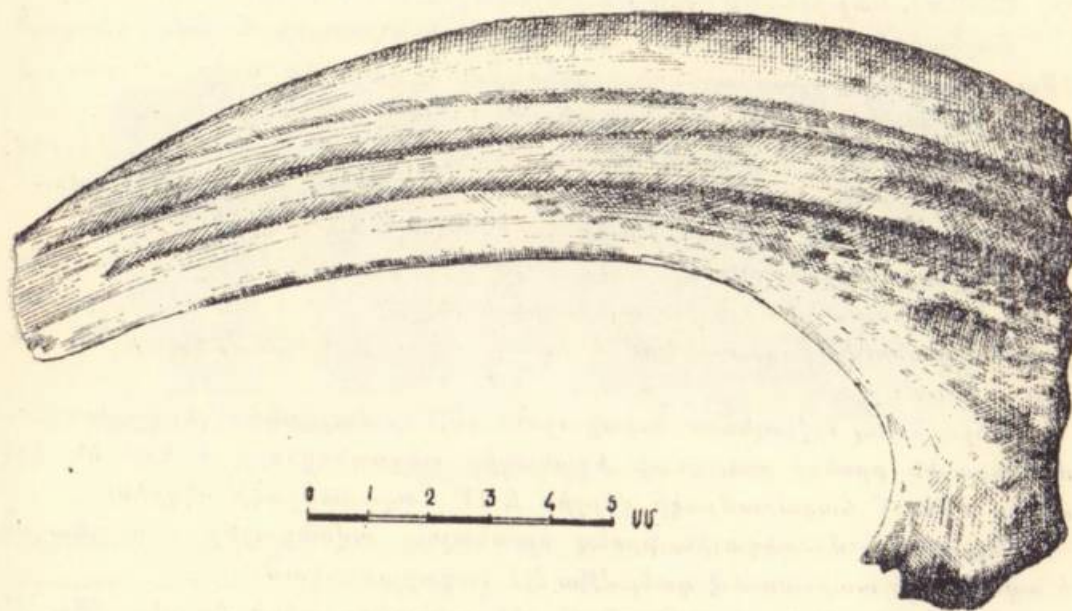
Նկ. 25. Ոսկրե սրածայր գործիք և կախա-
զարդեր:

Գառնիում հայտնաբերված իրերից են նաև քարից և կավից պատրաստ-
ված կախազարդերը (նկ. 23), ուլունքներն ու կոճակները (№ 2235/128d):
Վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ են նաև եղջյուրից պատրաստ-

¹ Է. Վ. Խաճադյան, Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, «Տեղեկա-
գիր», № 10, 1962, էջ 83, աղ. 3, նկ. 1: Նույնի, Энеолитическое поселение близ Киро-
вакана, С. А., № 1, М., 1963, стр. 133, 134, рис. 1:

² T. Burton-Brown, Excavations in Azarbaijan, նկ. 1300-1302:

ված գործիքներ: Հայտնաբերված եղջյուրներից մեկը աղեղնաձև է և հիմքի
մոտ այնպես է կտրված, որ հարմար է ձեռքում բռնելու, աշխատեցնելու, գու-
ցն և փայտե կոթառին կապելու համար (նկ. 26, № 1966/15): Եղջյուրի վրա
պահպանվել են աշխատանքի հետքերը, եզրերը մաշված են և փայլուն: Այն
կարող էր օգտագործվել որպես փորելու, բրնձի տիպի գործիք, գուցե և այլ
ֆունկցիաներ կատարեր:

Նկ. 26. Գործիք եղջյուրից:

Գառնիում գտնված փոքր եղջյուրները սրված, աշխատեցված ծայր ունեն
և փայլեցրած մակերես (№ 1964/71):

Ուշագործյալն է արժանի նաև ձիու ոտքի ոսկրը, որը մշակված է, սղոցված
և առաջացած հարթ հրապարակում երկու անցք բացված (նկ. 7, № 2234/106):
Այն գուցե և կոթառի դեր է կատարել կամ այլ նշանակություն ունեցել:

Գ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ, ԶԱՐԴԵՐ ՄԵՏԱՂԻՑ

Գառնիում մետաղե իրեր չնայած դեռևս քիչ քանակությամբ են հայտ-
նաբերվել (ընդամենը հինգ օրինակ), սակայն վաղ բրոնզեդարյան շերտերում
պեղված մի շարք այլ նյութեր վկայում են մետաղագործության, մետաղա-
ծույթյան գոյության փաստը Գառնիում՝ մթա III հազարամյակում:

Մետաղե իրեր հայտնաբերվել են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան ստորին
և միջին շերտերում:

Ստորին շերտում 1965 թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին
երեք իր՝ քառակող տեգի ծայր, կեռիկ և օղ՝ վրան ագուցված խխունջի պատ-
յան (աղ. I)¹: Այս իրերը գտնվեցին ամրոցի կենտրոնական մասում՝ ստորին
շերտի վերը նկարագրված կլոր կացարանից դուրս, նրա արևմտյան կողմում,
19 և 20 գ քառակուսիներում՝ 2,8—3 մ խորության մեջ:

Քառակող տեգի ծայրը (աղ. I, 3) ամրոցական է, 10,8 սմ երկարությամբ,

¹ Այդ իրերի անալիզները կատարել է պրոֆ. Ի. Ռ. Սելիմյանովը:

միջին մասը ավելի հաստ և լայն, սակայն երկու կողմի վրա նեղանալով բարականում, սրվում է: Նրա մի ծայրը բութ է, մյուսը սուր (№ 27):

Քանակական-սպեկտրալ անալիզից պարզվում է, որ նրանում պղնձի հետ խառնված է 5% մկնդեղ, 14,7% կապար, 0,05% անագ, 0,004% բիսմութ, 0,11% արծաթ, 0,02% նիկել և 0,7% երկաթ:

Նման քառակող տեգի ծայրեր հայտնաբերվել են նաև Շենգավթում (№ 1330/89), Նախիջևանի Քյուլ-թափայի II շերտում¹:

Հայկական լեռնաշխարհում քառակող տեգի ծայրեր հայտնի են դեռևս մթա V—IV հազարամյակների մշակույթում: Նրանցից մեկը հայտնաբերվել է էջմիածնի շրջանի Թեղուտ բնակատեղիում՝ Ռ. Թորոսյանի կողմից և թվագրվում է մթա V հազարամյակի վերջով և IV հազարամյակի սկզբով²: Ըստ քանակական-սպեկտրալ անալիզի, նրանում պղնձի հետ միացված է 3,6% մկնդեղ, 0,18% արծաթ, 0,25% բիսմութ և 0,1% նիկել³:

Մեկ այլ քառակող տեգի ծայր հայտնաբերվել է Նախիջևանի Քյուլ-թափայի I շերտում, 15,05 մ խորությունից և թվագրվում է IV—III հազարամյակով: Նրանում պարունակվում է 1,15% մկնդեղ, 1,6% նիկել, 0,2% ծարիր և այլն⁴:

Վերոհիշյալ տվյալներն ապացուցում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում մկնդեղային բրոնզի ստացման եղանակին տեղաբնիկները ծանոթ են եղել դեռևս մթա V հազարամյակի վերջին և IV հազարամյակի սկզբին:

Այսպիսով մկնդեղային բրոնզ ստանալու ավանդույթը շարունակվել և ավելի լայն տարածում է գտել մթա III հազարամյակում:

Վրաստանում ևս հայտնաբերվել են քառակող տեգի ծայրեր մթա III հազարամյակի մշակույթում՝ Ամիրանիս Գորայում⁵:

Կեռիկ (աղ. 17), ծովում է, իրանը միջին մասում կլորացող: Մեկ ծայրը կեռ է, իսկ մյուս կողմում իրանը աստիճանաբար նեղանում և ավարտվում է շատ սուր ծայրով (№ 25): Անշուշտ այս ծայրն ագուցվել է փայտե կոթառի մեջ և հավանաբար օգտագործվել տնտեսության մեջ որպես կեռիկ: Այն ամբողջական է, ծովում է վիճակում ունի 9,5 սմ երկարություն: Ըստ քանակական-սպեկտրալ անալիզի տվյալների, պղնձի հետ նրանում խառնված է 1,2% մկնդեղ, 0,02% անագ, 0,02% կապար, 0,15% ծարիր, 0,022% արծաթ, 0,2% նիկել և 0,7% երկաթ:

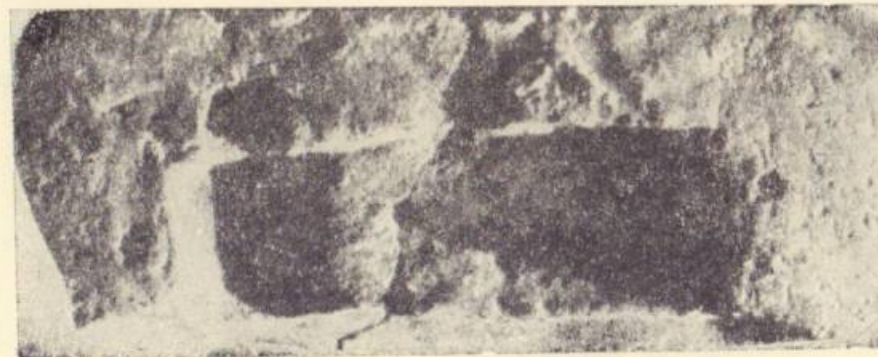
Օղ, վրան ագուցված խխունջի պատյան (աղ. 14), ունի կլորացող իրան, որը միջին մասում հաստ է (6—7 սմ տրամագծով) և դեպի ծայրերը զալով աստիճանաբար բարակում է, նեղանում և մի փոքր տափակում (№ 24): Օղի վրա հագցված է խխունջի պատյան: Այն դեռևս միակ օրինակն է վաղ բրոնզեդարյան մշակույթում:

Ըստ քանակական-սպեկտրալ անալիզի տվյալների, օղը պատրաստ-

ված է կապարից, չնչին քանակությամբ բիսմութի 0,01%, արծաթի 0,05% և երկաթի 0,002% խառնուրդով:

Կապարից պատրաստված իրերը պատահականություն չեն վաղ բրոնզի մշակույթում: Մաքուր կապարից է պատրաստված Նախիջևանի Քյուլ-թափայի II շերտում հայտնաբերված խողովակաձև կոթառանման իրը⁶: Կապարից իրեր հայտնաբերվել են նաև Ամիրանիս Գորայում⁷:

Բացի վերոհիշյալ իրերից, ինչպես վերը նշվեց, ստորին կացարանի ներսում, կավե նստարան-մահճի վրա, 1961 թ. պեղումների ժամանակ

Նկ. 27. Կացնի կաղապար, ստորին շերտից:

հայտնաբերվեց կացնի կաղապար (նկ. 27): Նրա կողքին գտնվեցին ոսկրե հերոններ և ասեղ, կավե իլիկի գլուխ, մանկական սալի անիվ, ներձկված փոսիկներով զարդարված սև փայլեցրած խեցեղեն՝ շուրթից սկսվող և նրա հետ եռանկյունաձև հարթուկ կազմող երկթե կանթով (նկ. 28):

Հայտնաբերվել է երկփեղկանի կաղապարի մեկ փեղկը (№ 2234/150)⁸: Պատրաստված է հրակայուն կավից, մակերեսը հորիզոնական կտրվածքում երեք կողմից տափակ է, լավ հղկած, կոկած, որպեսզի երկրորդ փեղկը լավ նստի վրան, իսկ չորրորդ կողմն ուժեղ թեքվում է դեպի ներս և հարմարեցված է հալած մետաղը կաղապարի մեջ լցնելու և գաղերը միջից դուրս գալու համար: Կաղապարի կոթառի և բերանի կողմերում արված են մեկական կլոր, փոքր անցք, որոնք ծառայել են երկու փեղկերը սեպիկներով իրար միացնելուն: Այս կաղապարով ձուլվել է կոթառով սեպաձև կացին, որի գիպս օրինակի երկարությունը 11 սմ է (նկ. 29):

Կոթառով սեպաձև կացնի կաղապարներ հայտնաբերվել են նաև Շենգավթում⁹ և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի II շերտում¹⁰:

Շենգավթի կաղապարի մի շարք հատկանիշներ, օրինակ՝ երկու փեղկերն իրար միացնելու համար արվող անցքերի բացակայությունը, կոթառի համար անցքի պրիմիտիվ փորվածքը, ապա հալած մետաղը կաղապարի

¹ О. А. Абибуллаев, К вопросу древней металлургии Азербайджана, МИА, № 125, МЛ, 1965, стр. 67, рис. 1, 2, 4, стр. 68.

² И. Селимханов, Р. Торосян, К определению «энеолита» на территории Закавказья по данным анализа металлических предметов. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1966, № 1, էջ 306, տե՛ս աղյուսակը, 307 էջում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Т. Н. Чубинишвили, Амиранис Гора, Тб., 1963, стр. 73, рис. 142.

⁶ О. А. Абибуллаев, *նշվ. աշխ.*, էջ 67, նկ. 116, էջ 68:

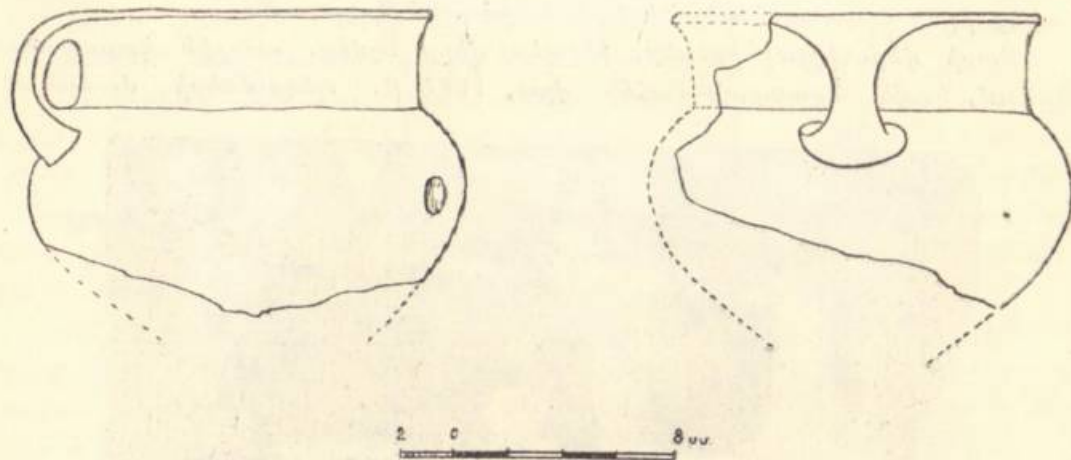
⁷ Т. Н. Чубинишвили, *նշվ. աշխ.*, էջ 99:

⁸ Է. Խանգալյան, Մետաղագործության առաջին փաստերը Հայկական լեռնաշխարհում՝ հնագույն բրոնզի զարաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես» № 3, 1963, էջ 300, նկ. 21: Նույնի, О металлургии древне-бронзовой эпохи в Армении, СА № 2, М., 1964, стр. 94 նկ. 21:

⁹ Ունի բազմաթիվ հրատարակություններ:

¹⁰ О. А. Абибуллаев, *նշվ. աշխ.*, էջ 68, նկ. 23:

մեջ լցնելու հարմարանքի բացակայությունը ենթադրել են տալիս, որ Շեն-դավթի կաղապարն ավելի արխարկ ձև ունի, իսկ Գառնիինը, նրա համեմատ. ավելի կատարելագործված է, հետևաբար Գառնիի կաղապարը ժամանակագրորեն հաջորդել է Շենգավթի կաղապարին և նրանից մի փոքր ավելի երիտասարդ է:

Նկ. 28. Սև փայլեցրած գավաթ, զարդարված փոսիկով:

Նախնիքների Քյուլ-Քափաջի կոթառով սեպածև կացնի երկփեղկանի կաղապարը որոշ հատկանիշներով նման է Գառնիի կաղապարին, հայտնաբերվել է II շերտի ստորին խավերում՝ Գառնիի տիպի մեկկանթանի սև փայլեցրած գավաթների հետ, և ժամանակակից է նրան¹:

Հայկական լեռնաշխարհում բացի կաղապարներից հայտնաբերվել են նաև կոթառով սեպածև կացիններ՝ Լենինականում² և Մալաթիուի «կավի քաղաքում»³: Այս կացինները մի շարք զուգահեռներ ունեն վրաստանում և Հին Արևելքի մշակույթում: Զուգահեռներից պարզվում է, որ կոթառով սեպածև կացինները և կացնի կաղապարները Հայաստանում և վրաստանում ուղեկցվել են համանման նյութերով, ժամանակակից են միմյանց և մասնագետների մեծամասնության կողմից թվագրվում են մթա III հազարամյակի II կեսով:

Ելնելով վերոհիշյալ փաստերից, Գառնիի կացնի կաղապարը նույնպես կարելի է թվագրել մթա III հազարամյակի II կեսով, ավելի կոնկրետ մթա XXIV—XXIII դդ:

Հետևաբար Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան ստորին շերտը կլսր կացարանով, հայտնաբերված նյութերով, ինչպես նաև վերը նկարագրված մետաղե իրերով հանդերձ կարելի է թվագրել մթա XXIV—XXIII դարերով:

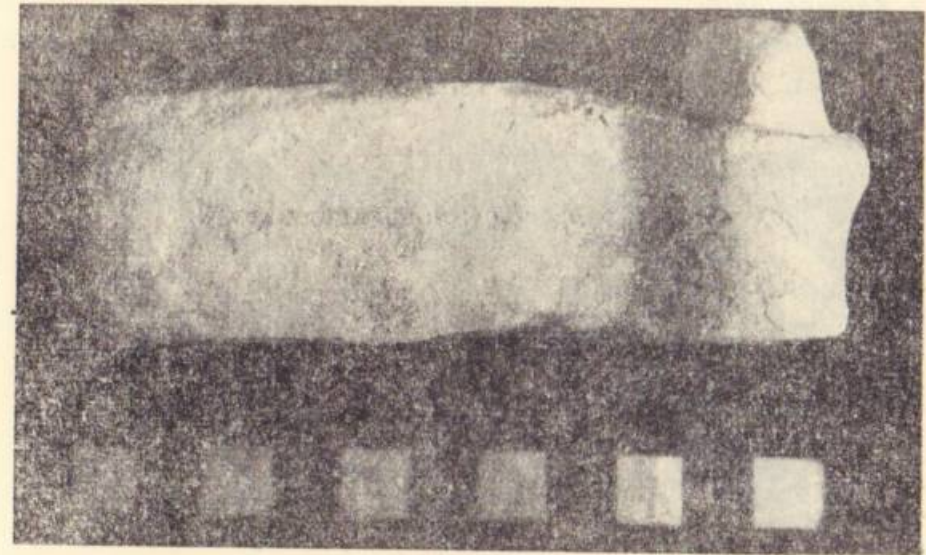
Մետաղե իրեր և մետաղաձուլության հետ կապված հետաքրքրական նյութեր, ինչպես վերը հիշատակվեց, հայտնաբերվել են նաև միջին շերտում:

¹ О. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане, СА, № 3, М., 1963, стр. 163—165, рис. 7.

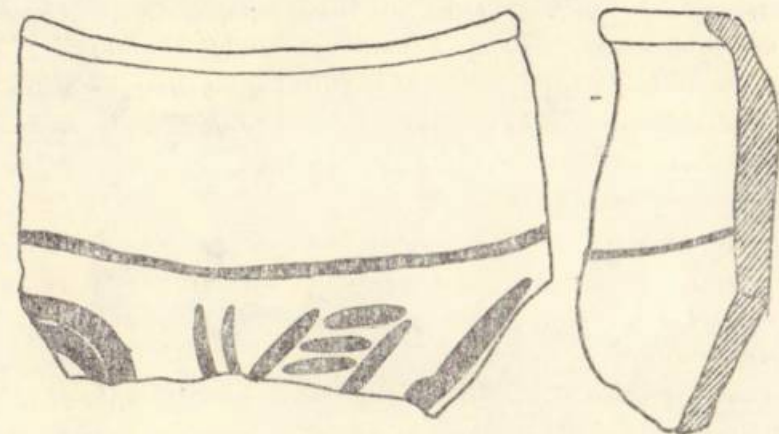
² А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, стр. 92, 93, рис. 2.

³ Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. Вестник Гос. Музея Грузии, т. XIII В, Тб., 1943, стр. 74, табл. XIX.

Կլսր կացարանի դրսի կողմից, նրա արևմտյան մասում 1961 և 1965 թթ. պեղումների ժամանակ, 1,85—2մ խորությունից հայտնաբերվեց գլանաձև ձուլարանը խարամով հանդերձ, իսկ նրանից ոչ հեռու կուտակել էին այդ ձուլարանից հանված մոխիրը, խարամը, կթխանների բեկորներ և ձուլման րնթացքի հետ կապված այլ իրեր:

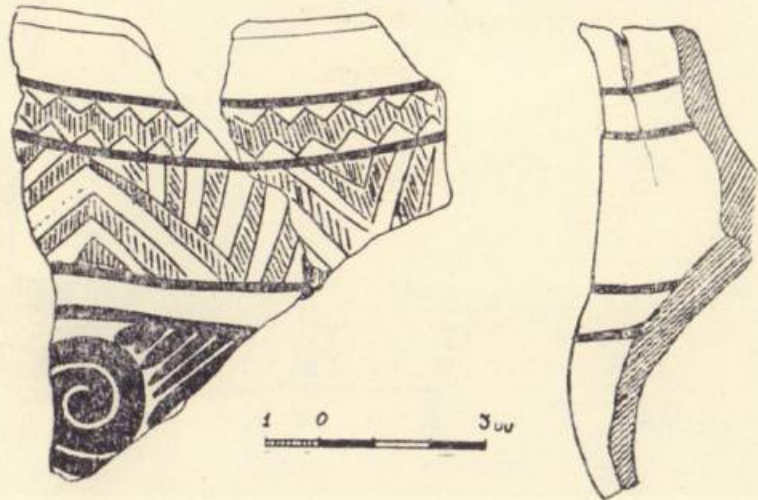
Նկ. 29. Գառնիի կացնի կաղապարով թափված գիպսե նմուշ:

Նկ. 30. Կավամանի մաս, մետաղի նստվածքով:

Կթխանների մի մասը սովորական լայնաբերան կավամաններ են ուռուցիկ փորով, դեպի ցած նեղացող ներքնամասով և ներձկված փոքր հատակով: Բոլորը ներսից ունեն մետաղի նստվածքներ: Կավը կրակի ուժեղ ազդեցությունից աչրվել, չորացել է, փայլը և գույնը կորցրել: Նման կթխանների մաս ինը տարբեր բեկորներ են հայտնաբերվել: Բոլորն էլ արտաքինից զարդանախշված են (նկ. 30, № 2234/136, 137-ի բոլոր բեկորները): Նրանցից մեկն ունի Շենգավթի խեցեղենին բնորոշ երկրաչափական զարդանախշեր (նկ. 31): Որոշ կթխանների իրանի ուռուցիկ մասը զարդարված

է ռելիեֆ-ներճկված, պարուրաձև վերջավորություններ ունեցող երկրաչափական բարդ կոմպոզիցիայով (նկ. 32, № 2234/137-ի բեկորները): Այս հալոցներն իրենց զարգանախշումով, մասամբ նաև ձևով, տարբերվում են ստորին շերտում հայտնաբերված կաղապարի հետ գտնված խեցեղենից, դրանով իսկ շեշտելով նրանց՝ միևնույն մշակույթի զարգացման տարբեր փուլերին վերաբերվելը:

Նկ. 31. Կավամանի մաս, մետաղի նստվածքով:

Մեկ այլ տիպի կթխաններն ունեն բարձր ժապավենաձև շուրթ, ուռուցիկ իրան, որի ստորին մասը կոնաձև շեշտակի նեղանում է և ավարտվում փոքրիկ հատակով (1965 թ. № 15): Ունեն բաց-դարչնագույն, անդարդ, մրից սևացած մակերես: Կրակի ազդեցության և մրի հետքեր պահպանվել են կթխանի ներսի մասում, հատակին: Հայտնաբերվել են նման կթխանների մի շարք այլ բեկորներ (նկ. 33, ստորին շարք):

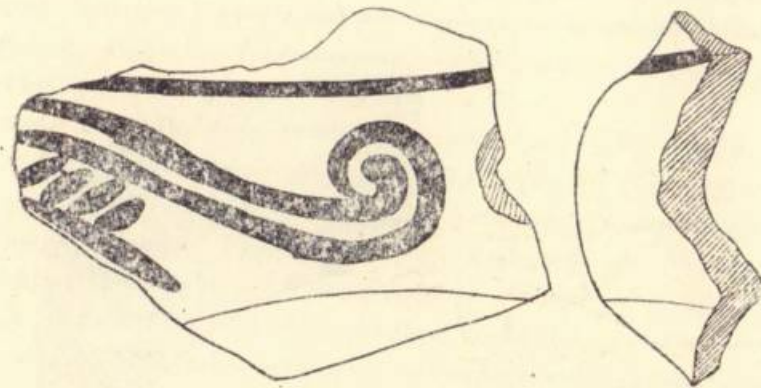
Կթխանների ներսում պահպանված մետաղների նստվածքների քանակական-սպեկտրալ անալիզից պարզվում է, որ այն մեծ քանակությամբ պղնձի հետ ունի 1,5% մկնդեղ, 0,5% ծարիր, 0,02% անագ, 0,01% կապար և երկաթի խառնուրդ:

Մոխրի այդ կույտում, կթխանների հետ հայտնաբերվեցին տաքատեսակ ֆաբե գործիքներ՝ կարմիր տուֆից քառանկյունաձև իր, վերին մակերեսին խոր, երկարավուն փորվածք: Այն հավանաբար ծառայել է որպես նախապատրաստուկի ձուլման կաղապար (աղ. IX ներքևում ձախից և նկ. 6, վերևում աջից, № 2234/158): Թերի է:

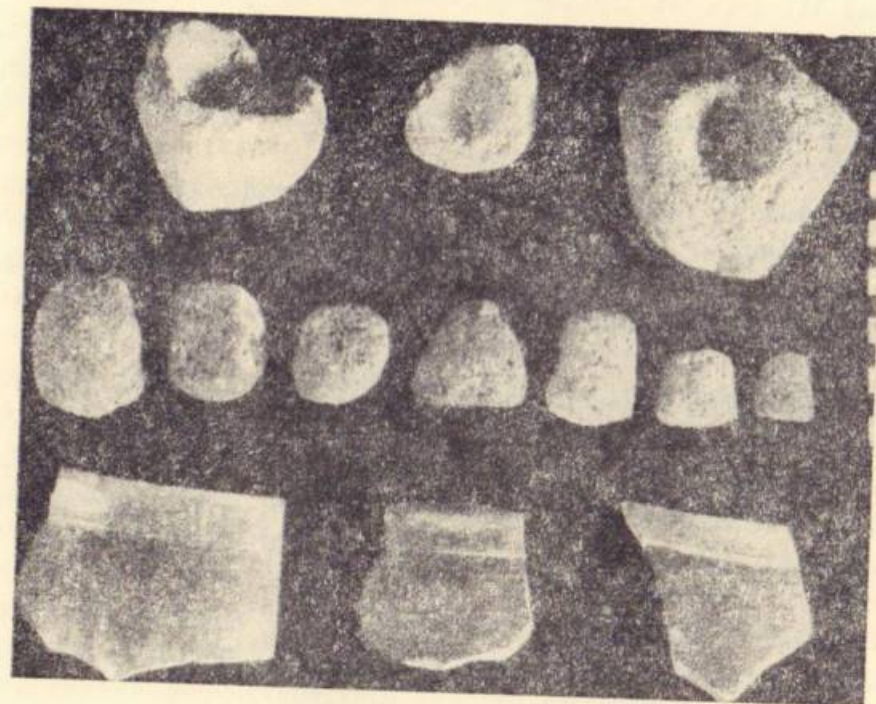
Վարդագույն տուֆից թասանման խորություններով իրերը հատակին, դրսի կողմից ունեն մրից սևացած հետքեր (նկ. 33 վերևում և աղ. IX մեջտեղում, № 2234/105): Հայտնաբերվեց նաև երկկողմանի ձաղարաձև փոսիկներով գործիք քարից (աղ. IX ներքևի շարք մեջտեղում, № 2234/165) և այլն: Հատկանշական են մի խումբ տարբեր մեծության, հատած կոնի ձևի, գլանաձև, կրակից այրված թեթև շեշաքարերը (նկ. 33, մեջտեղի շարք, աղ. IX վերին շարք, № 2234/124): Հավանաբար այս բոլորը որոշ դեր են կատարել ձուլման ընթացքում:

Այսպիսով, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտում ձուլարանի և

ձուլման գործի հետ կապված վերահիշյալ իրերի հայտնագործությունը խոշոր ներդրում է Հայկական լեռնաշխարհի մթա III հաղարամյակի տեղաբնիկների կարևորագույն զբաղմունքներից մեկի՝ մետաղագործության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Նկ. 32. Կավամանի մաս, մետաղի նստվածքով:

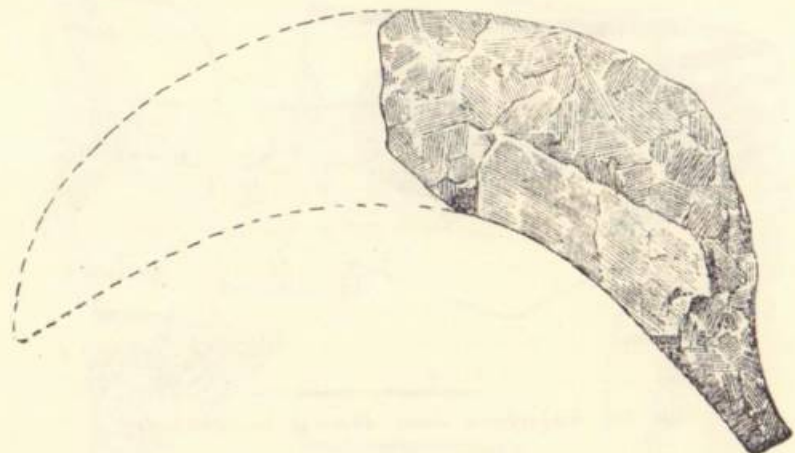

Նկ. 33. Ձուլարանի մոտ հայտնաբերված իրեր:

Միջին շերտում հայտնաբերվել են նաև երկու մետաղե իրեր՝ մանդաղ և նշաձև ծայրով գործիք:

Մանգաղը Գառնիի մթա III հաղարամյակի մշակույթի կարևոր հայտնագործություններից մեկն է (նկ. 34, № 1964/35): Ունի աղեղնաձև իրան (որը թերի է) և կարճ պոչ՝ փայտե (գուցե և ոսկրե) կոթառ ամրացնելու հա-

ձար: Այն հայտնաբերվել է 1950 թ., ամրոցի II տեղամասում, 2,15 մ խորության մեջ: Այս նույն շերտում մանգաղի կողքին հայտնաբերվեցին մակույկաձև աղորիք, սև փայլեցրած խեցեղեն՝ զարդարված ներձկված փոսիկներով և օջախի պայտաձև հենակի բեկոր: Այսպիսով, մանգաղը հայտնաբերվել էր վերոհիշյալ ձուլման հետ կապված իրերի կույտից ընդամենը 4—5 մ դեպի հարավ-արևմուտք: Շատ հավանական է, որ այն ձուլվել է տե-

Նկ. 34. Մանգաղ, մկնդեղային բրոնզից:

ղում: Մանգաղը ձուլելուց հետո ենթարկել են սառը կոման, որի հետքերն ահնհայտ են: Ըստ քանակական-սպեկտրալ անալիզի տվյալների, մանգաղի մեջ 90% պղնձի հետ միացված է 5% մկնդեղ, 0,02% ծարիր, 0,01% նիկել և 0,02% երկաթ²:

Արարատյան դաշտավայրում մկնդեղային բրոնզից պատրաստված մանգաղ հայտնաբերվել է Նախիջևանի Քյուլ-Յափայի II շերտում, 10,75 մ խորության մեջ³: Այստեղ ևս մանգաղը ուղեկցվել է սև փայլեցրած խեցեղենով, որն իր ձևերով հիշեցնում է Գառնիի մանգաղի հետ հայտնաբերված խեցեղենը:

Քյուլ-Յափայի մանգաղի քանակական-սպեկտրալ անալիզի տվյալներով 74,93% պղնձի հետ միացված է 4,06% մկնդեղ⁴: Մեկ ամբողջական մանգաղ հայտնաբերվել է Վրաստանում՝ Ամիրանիս-գորայի դամբարաններից մեկում⁵: Մանգաղների քանակական-սպեկտրալ անալիզները ևս ապացուցում են մկնդեղային բրոնզի լայն կիրառությունը մթա III հաղարամյակում:

Այսպիսով, պահանջավոր քարե ներդիրների կողքին մետաղե մանգաղի ներդրումը մթա III հաղարամյակում մի նոր առաջընթաց էր տնտեսության հիմնական ճյուղի՝ երկրագործության ասպարեղում:

¹ Б. Н. Аракелян, *Եզվ. աշխ.*, էջ 25, նկ. 12:

² Անալիզները կատարվել են Անիդորադի հնագիտության ինստիտուտի լաբորատորիայում՝ Գ. Նաումովի և Վ. Սիգորովի կողմից:

³ X. Кушнарева, Т. Н. Чубиншвили, Историческое значение Южного Кавказа в III тысячелетии до н. э. СА, № 3, 1963, стр. 15, рис. 23. О. А. Абибуллаев, К вопросу о древней металлургии Азербайджана, стр. 67, рис. 110.

⁴ О. А. Абибуллаев, *Եզվ. աշխ.*, էջ 69, աղ. 11.

⁵ Т. Н. Чубиншвили, *Եզվ. աշխ.*, էջ 73, նկ. 143.

Նշան ծայրով գործիք, (աղ. 16) քառակող է, երկու նիստերը լայն, երկուսը՝ նեղ: Դեպի ծայրը գնալով իրանը մի փոքր հաստանում է, դառնում նշան և ավարտվում սուր ծայրով (№ 2288/38): Գործիքի երկարությունը 6 սմ է: Այն հայտնաբերվեց 1963 թ. Գառնիի ամրոցի II տեղամասում, 16 լ քառակուսու արևելյան կողմում, 2,35 մ խորության մեջ բացված կավածեփ հորում, ոսկրե հերոնի հետ միասին: Նրա դործածական նշանակությունը պարզել զժվար է, սակայն, հավանաբար, օգտագործվել է որպես բրուտի գործիք խեցեղենը զարդանախշելու համար:

Այսպիսով, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի միջին շերտի պեղումները նույնպես հետաքրքրական նյութեր տվեցին վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի մետաղամշակման, մետաղաձուլության վերաբերյալ:

Այս շերտը թվագրող նյութերից մեկը մանգաղն է: Ինչպես վերը տեսանք, Գառնիի և Նախիջևանի Քյուլ-Յափայի մանգաղները ժամանակագործորեն միևնույն շերտում են հայտնաբերվել, ուղեկցվել են համանման խեցեղենով և ըստ քանակական-սպեկտրալ անալիզի տվյալների, պատրաստվել են մկնդեղային բրոնզից, ժամանակակից են միմյանց, այսինքն թվագրվում են մթա III հաղարամյակի II կեսով:

Նշելով ռադիոածխածնային անալիզի տվյալներից, Քյուլ-Յափայի II շերտի բոլոր նյութերը, այդ թվում մանգաղը, կոթառով սեպաձև կացնի կաղապարը և այլն, որոշ գիտնականներ թվագրում են մթա III հաղարամյակի I կեսով: Սակայն ռադիոածխածնային մեթոդով Անդրկովկասի հնագիտական իրերի տարիքը որոշելու դեռևս նախնական փորձեր են կատարվել և կճշտվեն ապագայում հնագիտական նոր հայտնագործություններով և գիտական նոր մեթոդներով, ուստի առաջնորդվելով մինչ այդ մեթոդներն ընդունված ժամանակագրությամբ, վերոհիշյալ նյութերը մենք ևս թվագրում ենք մթա III հաղարամյակի II կեսով:

Անդրադառնալով Գառնիի մանգաղին, անհրաժեշտ է նշել, որ շերտագրորեն այն հաջորդել է կացնի կաղապարին, հետևաբար նրանից մի փոքր երիտասարդ է:

Մանգաղի հետ հայտնաբերվել է նաև փայլեցրած խեցեղեն՝ ներձկված փոսիկներով զարդարված, սակայն նման խեցեղեն հայտնաբերվում է Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բոլոր շերտերում և այն հատկանշական չէ կոնկրետ որևէ շերտի համար: Պեղված նյութերով դեռևս հնարավոր չէ որոշել, թե նա ո՞ր շերտում է գերակշռում:

Չնայած միջին շերտի խեցեղենի մի մասն էլ կապվում է խեցեղենի զարգացման երկրորդ փուլի Շենգավթի խմբի հետ, որին բնորոշ է ամբողջ վրի զարդանախշումը գծային երկրաչափական մեկից ավելի ժապավեններով, որով երբեմն զարդանախշվում են նաև կավամանների ուսերը, և այդ փուլն էլ թվագրվում է մթա III հաղարամյակի II քառորդով, որի վերին սահմանը մթա XXIV դարն է: Սակայն վերոհիշյալ հատկանիշներով խեցեղենը շարունակում է իր գոյությունը նաև մթա III հաղարամյակի II կեսում, չնայած այլևս բնորոշ չէ այդ նոր փուլի համար: Բացի այդ, Գառնիի վերոհիշյալ երեք շերտում էլ խեցեղենի մեջ որոշակի սահմանադատում մտցնել դեռևս հնարավոր չէ:

¹ К. X. Кушнарева, Т. Н. Чубушвили, *Եզվ. աշխ.*, էջ 16.

Քանի որ Գառնիում վաղ բրոնզեդարյան երեք շերտերի հաստությունը քնդամենը 2 մ է և հայտնաբերված նյութերում ժամանակագրական մեծ տարբերություններ չկան, ուստի այդ շերտերը հավանաբար շինարարական են և նրանցից յուրաքանչյուրի միջև հարյուրամյակի, դուցե և հիսունամյակի տարբերություն լինի:

Այսպիսով, Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան երեք շերտերն էլ կարելի է թվագրել մթա III հազարամյակի II կեսով, կոնկրետ՝ XXIV—XXI դարերով:

Վերոհիշյալ հայտնագործությունների շնորհիվ պարզվում է, որ Գառնիում բավականին զարգացած է եղել մետաղամշակությունն ու մետաղաձուլությունը: Տեղաբնիկները իրեր պատրաստել են ոչ թե մաքուր պղնձից, այլ ստացել են նոր տիպի ձուլվածքներ՝ պղնձի և մկնդեղի, պղնձի և կապարի միացությունից, նաև մաքուր կապարից:

Ինչպես վերը տեսանք, մկնդեղային բրոնզի ստացման եղանակին Հայկական լեռնաշխարհում ծանոթ են եղել դեռևս մթա V հազարամյակի վերջերին և IV հազարամյակի սկզբներին, սակայն այն լայն տարածում և կիրառություն է գտնում մթա III հազարամյակում:

Վերոհիշյալ ձուլվածքների կողքին դարավերջում երևան է գալիս անագի և կապարի միացությունից ստացված բրոնզը, որն իր լայն կիրառությունն է ստանում սկսած մթա II հազարամյակի I կեսից, միջին բրոնզի դարաշրջանում:

Այսպիսով, մետաղագործությունը մթա III հազարամյակում Գառնիում ևս թևակոխում է զարգացման մի նոր փուլ, որին բնորոշ են ձուլարաններ, մետաղե իրերի բաղմազանություն և նոր տիպի ձուլվածքների ստացման բարդ պրոցես, որի շնորհիվ զարգացման տվյալ փուլում մետաղագործությունը կարելի է դիտել որպես մի առանձին արտադրամշտուղ:

Մետաղագործության այս նոր վերելքով է բնորոշվում բնդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը, որին հատկանշական են կաղապարներ, բաղմաթիվ մետաղե իրեր՝ տարատեսակ կացիներ, տեգեր, նիզակներ, դաշույններ, դանակներ, կարթեր, զարդեր, զնդասեղներ, կախազարդեր և այլն: Մետաղի վաղ փուլերում Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի առաջընթացի մեջ առաջնակարգ դեր են խաղացել մետաղի արտադրությունն ու առևտուրը:

Հայկական լեռնաշխարհի մթա III հազարամյակի մետաղե իրերի բաղմաթիվ զուգահեռները Հին Արևելքում անշուշտ վկայում են փոխանակային կապերի և մշակութային սերտ համագործակցության մասին: Այդ կապերն իհարկե պատահականություն չեն և ունեցել են իրենց ամուր հիմքերը: Հարավի հարևան ամենահարուստ երկրներում՝ Միջագետքում, ինչպես նաև Եգիպտոսում, մետաղը համարյա բացակայում էր և, ինչպես Ա. Հյուբերը, Կ. Շեֆֆերը և Մ. Դյունանն են վկայում, մետաղի վաղ փուլերում Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսացել է այդ երկրների մետաղի հումքի գլխավոր մատակարարողը: Չպետք է մոռանալ, որ վերոհիշյալ երկրները գուրկ էին ոչ միայն մետաղից, այլև վառելանյութից, փայտից²:

¹ А. А. Нессен, Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры. КСИА, вып. 1963, М., стр. 6.

² Л. Вулли, Материалы трех глав 2-ой части I тома «Истории научного и культурного развития человечества», ВИМК, 1957, № 1, стр. 101.

Ժ. Մորգանը մետաղագործության հայտնագործությունը կապում է Անդերկովկասի շրջանների հետ¹ և գտնում, որ այստեղից են մետաղագործական գիտելիքները հասել Միջագետք²: Անդեղտան (էրզանի-Մադեն) հանքավայրի ուսումնասիրությունը (որտեղ հայտնաբերվել են հանքանյութի բաղմաթիվ հին մշակումների հետքեր և խարամի թավալումներ) ապացուցել է, որ մթա II հազ. սկզբին այն հանդիսացել է պղնձի միակ աղբյուրը խեթական պետության համար³:

Հայկական լեռնաշխարհը մետաղագործական բաղա է հանդիսացել նաև հյուսիսի համար: Հյուսիսային Կովկասի մթա III հազ. II կ. և II հազ. սկ. թվագրվող մի շարք մետաղական իրերի քիմիական անալիզները հավաստում են, որ նրանց համար հումքի աղբյուր են ծառայել դարձյալ Հայկական լեռնաշխարհի հանքավայրերը, ինչպիսիք են՝ Ղափանը, Շամլուղը և այլն⁴: Ըստ Ե. Ն. Չերնիխի, Քուռ-արաբոյան մշակույթի վարպետների գործունեությունը էլ ավելի նշանակալից է արտահայտվել Արևելյան Եվրոպայի մետաղագործության վրա, սկսած մթա III հազ. սկզբից⁵:

Որոշ օտարերկրյա գիտնականներ վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում պղնձի մշակման արհեստն ու արվեստը զարգացման բարձր մակարդակի վրա է գտնվել սկսած մթա IV հազարամյակից⁶: Սակայն 1963 թ. ամերիկացի հնագետ Բրեյդվուդի պեղումները Չայոնու-Թեփեզիում (Տիգրիսի վերին հոսանքների մոտ), որտեղ Չաթալ-հույուկի (Կոնիայի դաշտավայրում) նման, նեոլիթի նախակերամիկական շերտերում հայտնաբերվել են պղնձե ծակիչներ և պղնձահանքի-մալախիտի կտորներ⁷, հավաստում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում մետաղի և մետաղագործության առաջին հայտնագործությունը տեղի է ունեցել շատ ավելի վաղ, երբ մարդը դեռևս ծանոթ չէր խեցեգործությանը: Այսպիսով, տարատեսակ մետաղների բաղմաթիվ բովերով, անտառներով (հետևաբար՝ վառելանյութով) հարուստ մի այնպիսի երկիր, որպիսին Հայկական լեռնաշխարհն էր, պետք է, որ հանդիսանար մետաղի մշակման և ձուլման բնօրաններից մեկը և այդ իսկ պատճառով իր հերթին շատ կարևոր դեր խաղար հին քաղաքակրթության զարգացման գործում:

¹ Jacque de Morgan, La préhistoire orientale, Paris, 1927, vol. III, p. 261.

² Նույն տեղում, էջ 259.

³ Е. Н. Черных, История древнейшей металлургии Восточной Европы, М., 1966, стр. 46—47.

⁴ Նույն տեղում, էջ 46—50.

⁵ Նույնի, Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы, Археология и естественные науки, М., 1965 стр. 103.

⁶ Josef Klima, Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien, Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften und Artia Praga, 1964, p. 145, 146.

⁷ Е. Н. Черных, Центры древней медной металлургии, Наука и жизнь, № 7, 1968, стр. 33.

ՄԹԱ III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԽԵՑԵՂԵՆԸ

Գառնիի մթա III հազարամյակի նյութերի կոմպլեքսում առանձին տեղ է զբաղում խեցեղենը, որն իր բազմաթիվ զուգահեռների հետ ունի նաև տեղային, լոկալ առանձնահատկություններ:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են երկու տիպի խեցեղեն՝ փայլեցրած մակերեսով, զարդարուն, բարձրարվեստ խեցեղեն և հասարակ, անփայլ և անզարդ խոհանոցային խեցեղեն:

Հայտնաբերված խեցեղենն ըստ ձևի կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի. կարասներ, թաղարներ, կճուճներ-զավաթներ, բաժակներ, թասեր,

Նկ. 35. Կարասի բեկոր, գծային և սելիեֆ-ներձկված զարդանախշով:

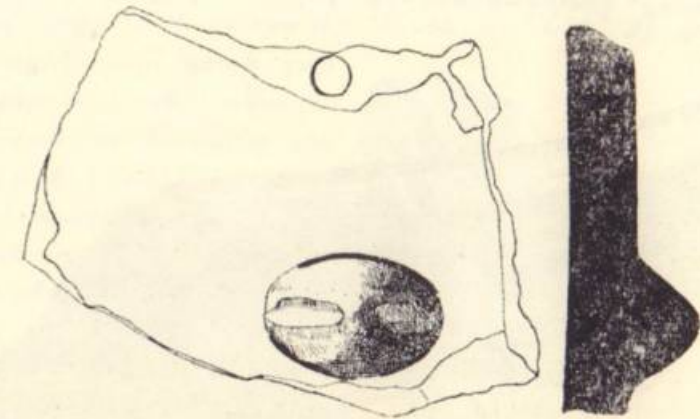
քրեղաններ, մինիատյուր կավամաններ, կափարիչներ, օջախներ-կրակարաններ, օջախի հենակներ, պատվանդաններ, ճրագներ:

I. Ամբողջական կարասներ Գառնիում դեռևս չեն հայտնաբերվել: Մենք նրանց ձևի վերաբերյալ պատկերացում ենք կազմում հայտնաբերված բեկորներով:

Կարասների մեկ տիպն ունի բարձրագիծ և ուղղահայաց վիզ, իրանը ուռուցիկ չէ, այլ վզի համեմատ մի փոքր սելիեֆ շեշտված:

Նման սև փայլեցրած մակերեսով և դեղնավարդագույն աստառով կարասներից մեկը (երեք բեկորից № 2235/69) վզի հիմքում կանթից աջ սուր

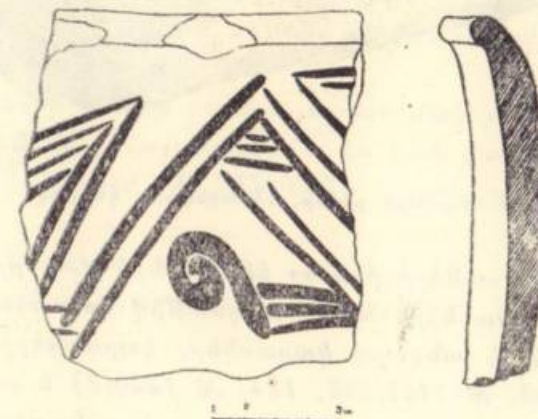
դորձիքի օգնությամբ կատարված ուղղագիծ երկրաչափական զարդանախշերի ժապավենն ունի, որը կազմված է թևք գծիկներով հատված, իրար մեջ հագնող հակադարձ դասավորությամբ եռանկյունաձև ժապավենների շարանից (նկ. 35): Վզի հիմքում անցումը դեպի իրանի միջին մասը շեշտված է հորիզոնական ներձկված գոտիով: Կարասի իրանը զարդարված է ոչ խորը, սակայն լայն ափսոսով կատարված պարուրաձև վերջավորություն ունեցող ժապավեններով: Այս կարասի բեկորները հայտնաբերվել են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտում, II տեղամասի 18 ժ քառակուսում (2 մ խորությունից):

Նկ. 36. Կարասի բեկոր ձվաձև խուլ կանթով:

Ուղղահայաց, ոչ ուռուցիկ իրանով մեկ այլ կարասի բեկոր (№ 1967/11) ղեղին փայլեցրած մակերեսով և բաց վարդագույն աստառով, ունի ձվաձև, մեծ, խուլ կանթ, որի վրա երկու կողմից անցքի փոխարեն արված են ձվաձև ներձկումներ (նկ. 36): Հայտնաբերվել է միջին շերտում (2 մ խորությունից, 5 կ քառակուսում):

Նկարագրված կարասները, ինչպես տեսանք, բնորոշ են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան վերին և միջին շերտերին և նրանց զուգահեռները մեզ դեռևս հայտնի չեն:

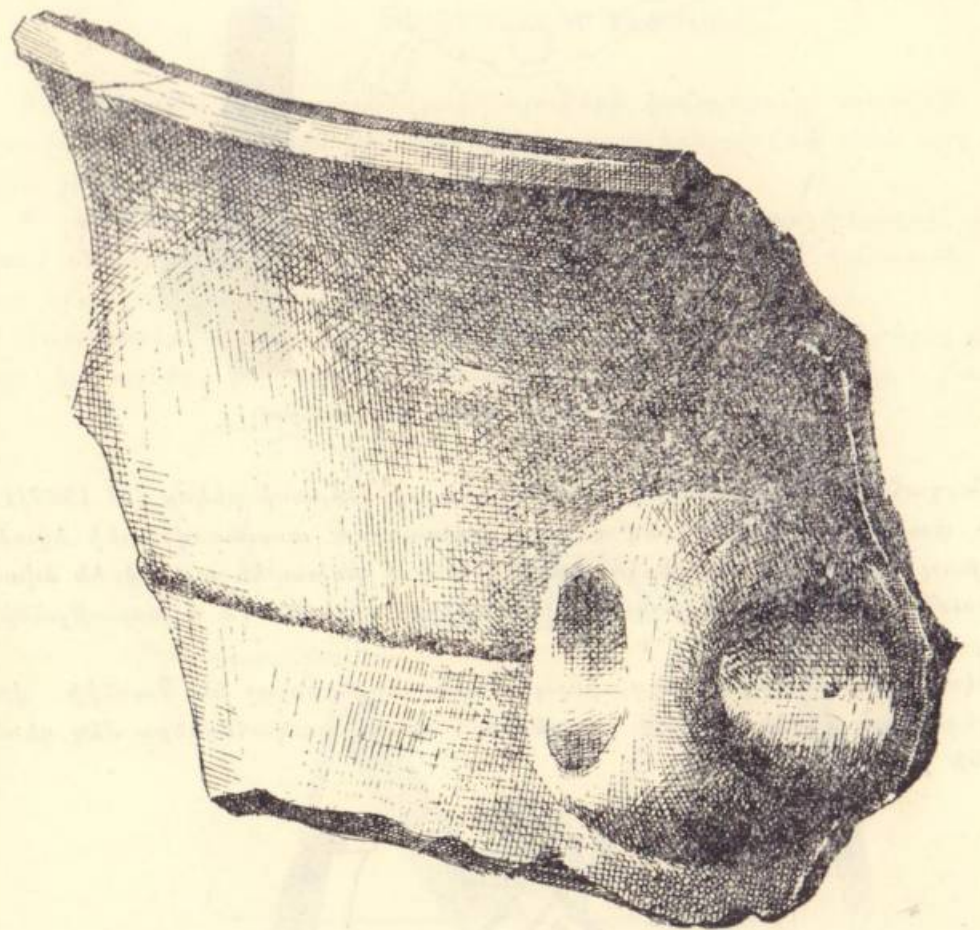

Նկ. 37. Կարասի վզի մաս, սելիեֆ-ներձկված զարդանախշերով:

Ծրկրորդ տիպի կարասներն ունեն գլանաձև, մի փոքր ներձկված վիզ և շեշտված, ուռուցիկ փոր: Բուլորի շուրթերը դեպի դուրս են ճկված և եղեր-

ված հորիզոնական անկյունային ժապավենով: Այս կարասների բեկորների մեծ մասը ունեն սև փայլեցրած մակերես, չնայած հանդիպում են նաև օրինակներ վարդագույն մակերեսով (№ 1964/22): Պահպանվել է կարասներից մեկի վզի մասը՝ զարդարված թույլ ներձկումով կատարված պարուրաձև վերջավորություն ունեցող զարդանախշերի հորինվածքով (№ 2234/134): Հայտնաբերվել է ստորին շերտում* (նկ. 37):

Նման կարասներից մեկի վզին բացված է կլոր անցք, կոտրված եզրին պահպանվել է հավանաբար ամրացնելու համար քսված նյութը (№ 2235/74b): Կոտրված կարասը վերականգնելու համար, բացի ամրացնող նյութից, բացել են նաև անցք՝ կոտրված մասերը կարելու, կպցնելու համար: Վերոհիշ-

Նկ. 38. Քաղարի բեկոր. կիսագնդաձև կանթով:

յալ երկրորդ տիպի կարասները բնորոշ են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բուրժան շերտերին: Այս կարասներն ունեն բազմաթիվ զուգահեռներ: Նման ամբողջական զարդարուն և անզարդ կարասներ, կարասների բեկորներ (№ 1330/158, № 1618/280, № 1442/123, 124, № 1330/2) և բազմազալար պարույրներով վերջավորվող թռչնազարդ կարաս հայտնաբերվել են Շենգավթում¹: Կարասների բեկորներ հայտնի են Քոսի ճոթերից (№ 2127/4, 9, 10),

¹ Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 179, աղ. LIII, նկ. 40:

Քաղալորանիստից (№ 1475/40, 41), Կառնուտից (№ 1478/2, 3, 4), էլարի բնակատեղիից (№ 161/37, 38, № 127/105—107) և այլն:

Էլարի կարասի բեկորներից մեկը վզի վրա նույնպես ունի կլոր անցք, վերականգնելու, կապելու համար (№ 127/110): Նման անցքեր հանդիպում են ընդհանրապես կարասների, մեծ սափորների վրա և դա բնական է: Նախ կարասներ, մեծ սափորներ պատրաստելը ավելի դժվար էր, քան մանր կավամաններ, բացի այդ, կարասներում, մեծ սափորներում կարելի էր պահել հացահատիկ, ալյուր, չոր սննդամթերք, որոնց չէր խանգարի կարասի նման վերանորոգումը:

II. Քաղալորները իրենց ձևով հիշեցնում են երկրորդ տիպի կարասները, միայն ծավալով փոքր են և ցածրադիր: Ունեն զլանաձև, մի փոքր ներձրկված վզ, ուռուցիկ փոր, զնայի ցած նեղացող ներքնամաս, որն ավարտվում է փոքր հատակով: Շուրթերը զնայի վեր են ճկված և եղբրված անկյունային նեղ ժապավենով: Վզի հիմքում ունեն կիսագնդաձև կանթեր:

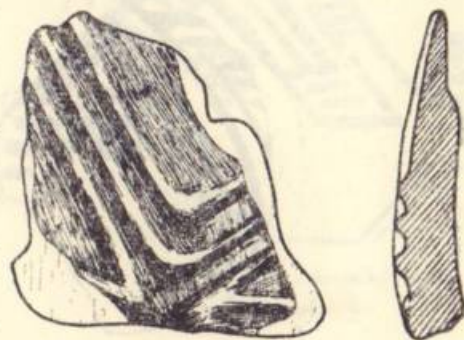
Ըստ կատարման որակի, այս Քաղարները երկու տիպի են. հասարակ՝ զարդագույն խեցիով, վատ հունցած, ավազի խոշոր հատիկներով. անփայլ Քաղարներ և սև փայլեցրած, լավ մշակված մակերեսով Քաղարներ: Այս առանձնահատկություններն անշուշտ պայմանավորված են նրանց օգտագործման նպատակով:

Հասարակ, զարդագույն Քաղարներից մեկը (№ 2235/63) հայտնաբերվել է 1962 թ. վերին շերտի կրակարանի կոմպլեքսի հետ: Այս Քաղարը հավանաբար օգտագործվել է ճաշ եփելու, հեղուկ տաքացնելու համար: Թերևս նրա մեջ պահել են կրակարանից հանված սրբազան մոխիրը:

Հայտնաբերված մյուս Քաղարների բեկորները ունեն սև փայլեցրած, կոկած մակերես, զարդագույն աստառ: Որոշ բեկորներ վզի հիմքում ունեն ձվաձև (№ 1965/8a), կիսագնդաձև կանթ (նկ. 38, № 1864/112), կամ վզի միջին մասում՝ ձվաձև փոսիկ (№ 2234/152): Նկարագրված Քաղարները բնորոշ են Գառնիի բուրժան շերտերին:

Նման Քաղարների մասեր սև փայլեցրած մակերեսով, զարդարված փոսիկներով և ալոսիկներով հայտնաբերվել են նաև էլարում (№ 127/166, 472, № 2245/30, 32), Ակունքում (№ 2258/632): Մալաթլուում¹, Արճեշում² և այլուր:

III. Կճուճ-զավաքները տարբեր չափերի են՝ մեծ, միջին և փոքր: Ձևով կրկնում են վերը նկարագրված Քաղարները: Գերազանցապես եռմա-

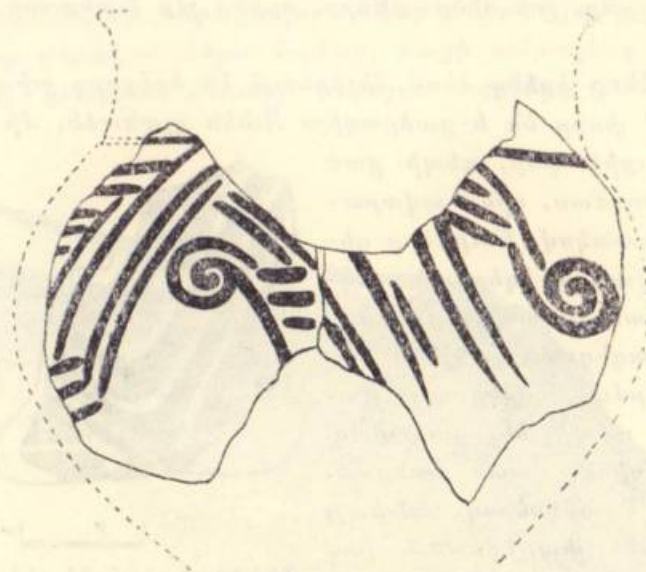
Նկ. 39. Կավամանի բեկոր, ուղիղ և թափանցիկ զարդանախշերով:

¹ Б. А. Куфтин, Урартский колумбарий, стр. 74, рис. 34.

² С. А. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, As. v VIII, 1958, p. 185, fig. 88—91.

սանի են, լայն, ներձկված զլանաձև վզով, ուռուցիկ փորով, երկկոնիկ, դեպի ցած նեղացող ներքնամասով և փոքրիկ հատակով: Շուրթը նուրբ, դուրս ձկված և եզերված նեղ ժապավենով:

Շնորհիվ կառուցվածքային որոշ տարրերով յունների և զարդանախշման սկզբունքների, դրանք բաժանվում են հետևյալ խմբերի. 1. շեշտված անցումներով կճուճ-գավաթներ, որոնց վզի հիմքում անցումը դեպի ուռուցիկ փորը շեշտված է խորաքանդակ հորիզոնական գոտիով, իսկ ուռու-

Նկ. 40. Կավաման, պարուրաձև վերջավորություններ ունեցող զարդերով:

ցիկ փորը երկկոնիկ նեղացող ներքնամասի հետ միանում է հորիզոնական սուր եզրով:

Ըստ զարդանախշման, այս կճուճ-գավաթները եւ բաժանվում են երեք խմբերի.

ա) կճուճ-գավաթներ, որոնց ուռուցիկ փորը ռելիեֆ զարդանախշեր ունի միայն մեկ երեսից:

Սե փայլեցրած, մուգ դարչնագույն աստառով, հաստախեցի կճուճներից մեկի ուռուցիկ փորի մասն է պահպանվել՝ վրան ռելիեֆ, եռանկյունաձև իրանով երկզլխանի թռչունի զարդանկար (նկ. 74, № 2234/123):

Գտնվում հայտնաբերված սե փայլեցրած մակերեսով և մոխրագույն աստառով մեկ այլ կճուճի բեկորի վրա պահպանվել են ռելիեֆ, իրար մեջ հագնող քառանկյունաձև շրջանակների մասերը (նկ. 39, № 2234/109a):

Նման ռելիեֆ զարդանախշեր ունի Քոսի-ձոթերի խեցեղենը¹, Արծն-կարաղի՝ 6,5 մ և 8 մ խորությունից հայտնաբերված խեցեղենը²:

Վերոհիշյալ ռելիեֆ, տարբեր զարդանախշերով երկու կճուճների բեկորներն էլ հայտնաբերվել են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան միջին շերտում:

Մեծ արվեստով են կատարված Գառնիում հայտնաբերված սե փայլեց-

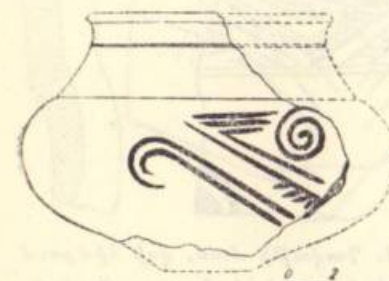
¹ Գտնվում է Կիրովականի գավառագիտական թանգարանում:

² H. Koşay, K. Turfan, Erzurum-Karaz Kazisi raporu. TTK, Belleten, XXIII, 1959, № 91, տե՛ս շերտագրական աղյուսակ, էջ 404, 391, նկ a 170:

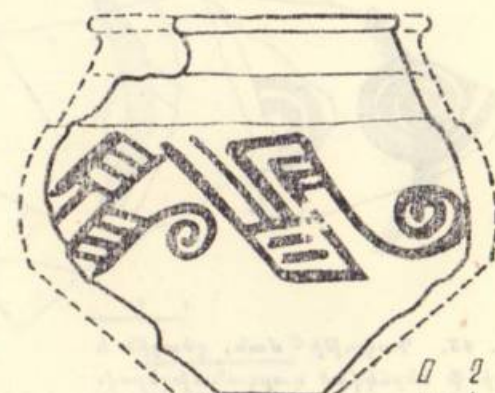
րած, մոխրագույն և դարչնագույն երկու տարբեր կճուճների ռելիեֆ զարդանախշերը, որոնցով հավանաբար պատկերված են խոյազլուխ շքասեղաններ (նկ. 73, 1964 թ., № 28 և 1965 թ. № 90):

բ) կճուճ-գավաթներ, որոնց ուռուցիկ փորին արված են ռելիեֆ-ներ՝ ճեղկված, լայն և նեղ ակոսով կատարված զարդանախշեր:

Միջին շերտում հայտնաբերված սե փայլեցրած կճուճներից մեկի ուռու-

Նկ. 41. Կճուճ, ռելիեֆ ներձկված զարդերով:

Նկ. 42. Գավաթ, քառանկյունաձև զարդերով:

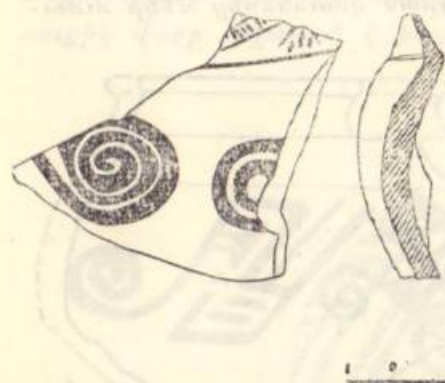
ցիկ փորը զարդարված է ոչ խորը ռելիեֆ-ներձկված, պարուրաձև վերջավորություն ունեցող բարդ կոմպոզիցիայով (նկ. 40, № 2234/138):

Այս խմբի կճուճների մեծամասնությունը հորիզոնական խորաքանդակ գոտի ունեն ոչ միայն վզի հիմքում, այլ նաև վզի միջին մասում: Նման կճուճներից մեկի ուռուցիկ փորի վրա անկյուն կազմող պարուրաձև վերջավորվող զիգզագ ժապավեններով առաջացած կոմպոզիցիոն կենտրոնը զարդարված է բազմազալար պարույրով (նկ. 41, 1965 թ. № 9): Կճուճը հայտնաբերվել է միջին շերտում, իսկ վերին շերտում գտնված մեկ այլ գավաթի մասի վրա պահպանվել են զիգզագ ժապավեններով առաջացած քառանկյունաձև դաշներ, որոնք ավարտվում են պարուրաձև վերջավորություններով (նկ. 42, 1965 թ., № 22): Նման զարդանախշերով գավաթների բազմաթիվ բեկորներ հայտնաբերվել են վերին և միջին շերտում (№ 2234/144c, 133h, № 1964/49a, 41), որոնցից մի մասը հալոց-կթխանների դեր են կատարել (№ 2234/137a, b, c, d, № 2234/144):

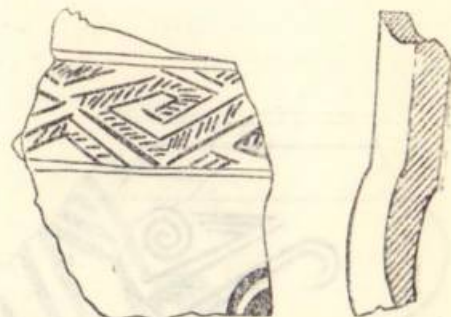
Կճուճ-գավաթների այս խումբը շնայած ունի զարդանախշերի կատարման իր տեղային յուրահատկությունները, արված է ավելի խիստ ոճով, մի քիչ շոր, ունի ուղիղ անկյուններ, սակայն զարդամոտիվներով ավելի շուտ հարում է խեցեղենի Կիրովականի խմբին: Նման կոմպոզիցիաներով է զարդարված Քոսի-ձոթերի և Մաշտոցի բլուրի գավաթների ուռուցիկ փորը: Սակայն այստեղ անցումները սահուն են, ձկուն, ավելի կլորացող անկյուններով: Այսպիսով, շնայած զարդամոտիվների բնահանուր բնույթին, յուրաքանչյուրն ունի կատարման իր տեղական հատկանիշը:

գ) Միջին և վերին շերտերում հայտնաբերված գավաթների մեկ այլ խմբին բնորոշ է վզի հիմքի զարդանախշում՝ զծային երկրաչափական մոտիվների ժապավենով, իսկ ուռուցիկ իրանը՝ ոչ խորը, կատարված ռելիեֆ-

ներճկված պարուրաձև վերջավորվող կոմպոզիցիայով (նկ. 43, 44, № 2234/125b, 109b): Գավաթների այս խումբը իր զուգահեռներն ունի նույնպես Կիրովականի խեցեղենում՝ Մաշտոցի բլուրի, Քոսի-ճոթերի, Արդվի: Նրանք նման են ոչ միայն զարդանախշերի բնույթով, այլև կատարման եղանակով, զեղին փայլեցրած մակերեսով և այլն:

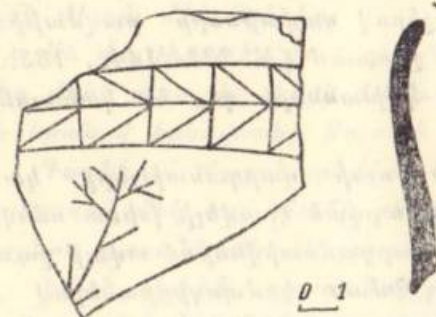
Նկ. 43. Գավաթի մաս, գծային և ռելիեֆ ներճկված զարդանախշերով:

Նկ. 44. Գավաթի մաս, վզի հիմքում գծային երկրաչափական զարդանախշեր:

Նկատի ունենալով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում փոխանակային սերտ կապերի առկայությունը, կարելի է ենթադրել, որ այս գավաթներն ունեն կիրովականյան ծագում:

դ) Կճուճ-գավաթներ, որոնց վիզը զարդարված է ուղղագիծ երկրաչափական զարդանախշերի ժապավեններով, իսկ ուռուցիկ իրանը ռելիեֆ-ներճկված զարդանախշերով: Նման մի շարք բեկորներ են հայտնաբերվել (1967 թ. № 29a, b), որոնցից մեկի վզին կան ուղղագիծ երկրաչափական նուրբ գծանախշերի նեղ և լայն ժապավեններ (նկ. 31, № 2234/136): Այդ ժապավեններից մեկից մյուսի անցումը շեշտված է հորիզոնական խորաքանդակ դոտիով: Իրանի ուսերը զարդարված են ռելիեֆ-ներճկված բազմազալար պարույրով, որի վրա աչ կողմից, վերևից ճառագայթաձև ակոսներ են տարածվում: Այս կճուճը հայտնաբերվել է միջին շերտում և կթխանի դեր է կատարել, ներսում այն ունի մետաղի մնացորդներ:

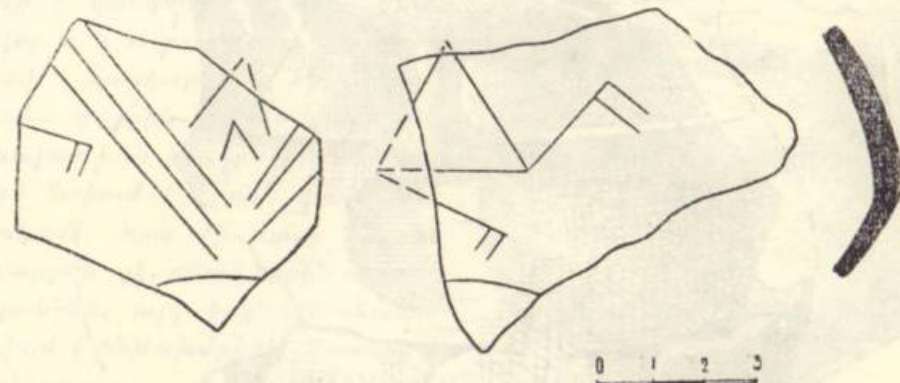

Նկ. 45. Կավաճանի մաս, ծառի գծային պատկերով:

Գտնելով հայտնաբերված մեկ այլ կճուճի վզի մոտ շուրթի տակ անկյուններ կաղմող երկրաչափական զարդանախշերի ժապավենից ցած պատկերված է ծառ՝ ճյուղերով հանդերձ (նկ. 45, 1965 թ., № 90): Այն միակ օրինակն է վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենում, բնորոշ է միայն Գառնիին և

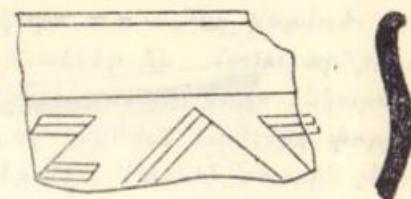
իր զուգահեռները դեռևս չունի: Զարդանախշերը գծային են և կատարված ոչ թե սեղմելու, փորելու, այլ փայլաներկը հեռացնելու եղանակով:

ե) Գավաթներ, որոնց ուռուցիկ փորը զարդարված է նեղ գծային զարդանախշերով: Նրանց սիրված մոտիվներն են եռանկյունաձև իրանով թռչուններ (նկ. 46, № 2235/103), շ-ի նման զարդանախշեր (նկ. 47, № 2235/38c) և այլն:

Նկ. 46. Խեցեղենի բեկորներ, թռչունի և այլ գծային պատկերներով:

զ) Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթն արտակարգ հարուստ է ներճկված փոսիկներով զարդարված կճուճ-գավաթներով: Նրանց մի մասը չնայած նույնպես եռանկյունի են, սակայն ունեն կառուցվածքային նրբին տարբերություններ՝ նախորդների համեմատ ավելի նրբախեցի են, պատրաստված լավ մշակված և լավ թրծած կավից, շուրթերը նուրբ են և ավելի շեշտված են զուրս ճկվում, քան նախորդներին: Չնայած ձևերով են պատրաստված, սակայն կատարման տեսակետից կատարելության են հասցված:

Նկ. 47. Կավաճանի բեկոր գծային զարդանախշերով:

Ունեն շուրթից սկսվող և արտաքինից երկթեք կանթ, զարդարված են գերազանցապես ձվաձև մեծ փոսիկներով:

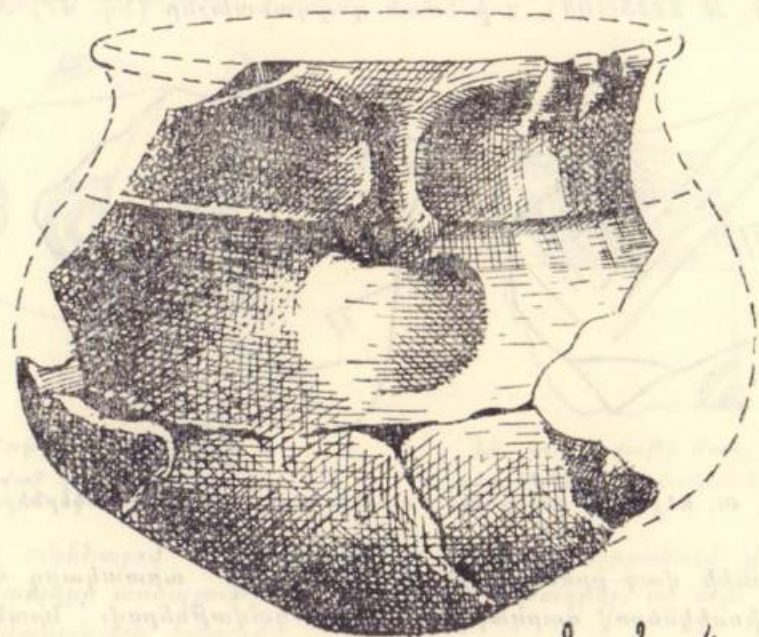
Նման մի կճուճ հայտնաբերվել է վերին շերտի օջախի կոմպլեքսի հետ (նկ. 48, № 2235/66): Կանթի տակ արված է ձվաձև մեծ փոսիկ: Իրանի ուռուցիկ մասում, կանթի հակառակ կողմում, ճիշտ նման զույգ ձվաձև փոսիկներ են արված: Մեկ այլ կճուճի (№ 2235/136) վզի հիմքում պահպանվել է կանթի հետքը, որի տակ դարձյալ ձվաձև մեծ փոսիկ (աղ. X):

Նման կճուճիկ-գավաթների մի շարք բեկորներ են հայտնաբերվել (№ 2235/43a, 70b, 129, 140a, b, 142, № 2234/113, 153a), որոնց մեջ հատկանշական է ձվաձև փոսիկով և թեք ակոսիկ—«բեղիկով» զարդարվածը (նկ. 49, № 2234/137):

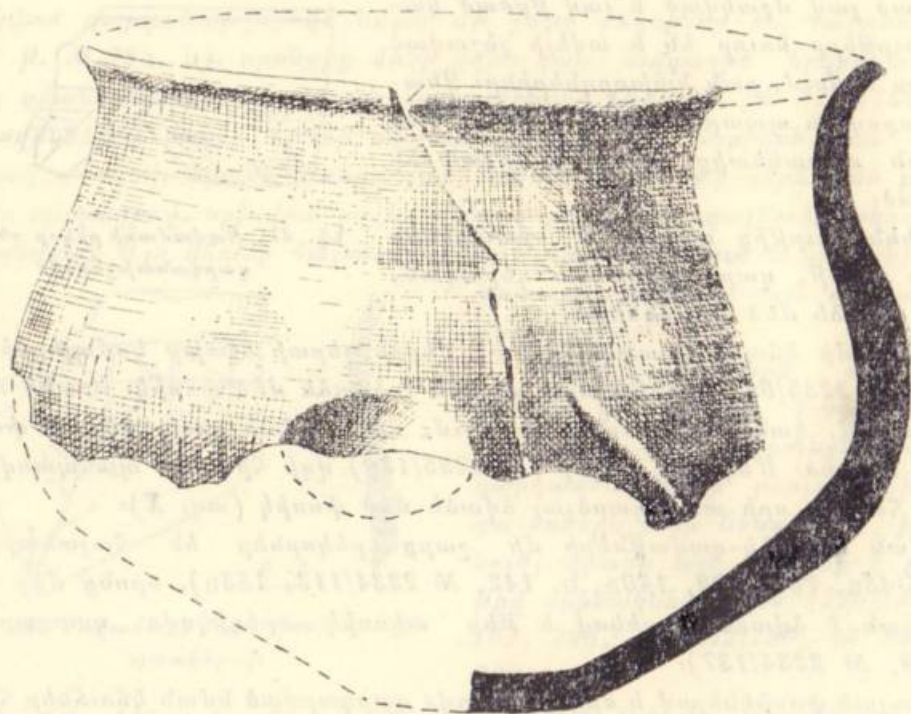
Չնայած փոսիկներով և «բեղիկներով» զարդարված նման կճուճներ հայտնաբերվել են նաև Էլարում (№ 2246/42)¹, Քաղսիում (№ 1900/30), Շենգավիթում (№ 1330/239), Ֆրանկանոցում (№ 589/, սակայն յուրաքանչյուրն իր մանրամասներով տարբերակվում է և ունի իր տեղական հատկանիշը:

¹ Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий»... стр. 102—103, рис. 56.

Գառնիի կճուճ-գավաթների վերոհիշյալ խումբն էլ ունի իր ոգրույն-տեղական կայուն հատկանիշները, որոնք արտահայտվում են կանթի ձևով, փոսիկների ստացման եղանակով, կճուճների մասերի համաչափության, ձևի տարատեսակով և այլն:

Նկ. 48. կճուճ. սև փայլեցրած, փոսիկազարդ:

Նկ. 49. Սև փայլեցրած գավաթ փոսիկով և «բեղիկով» զարդարված:

Գառնիում հայտնաբերվել են և այլ եռմասանի գավաթներ՝ շեշտված անցումներով, որոնց վզի հիմքը զարդարված է ուռուցիկ ելուստով (Նկ. 50,

№ 2235/141), կամ գավաթներ վզի հիմքում կիսագնդաձև կանթ (Նկ. 13, № 1965/5, № 1967/10, № 1964/14d, № 2235/129): Նման գավաթները բնորոշ են նաև այլ հուշարձանների:

2. Սահուն անցումներով կճուճ-գավաթներ:

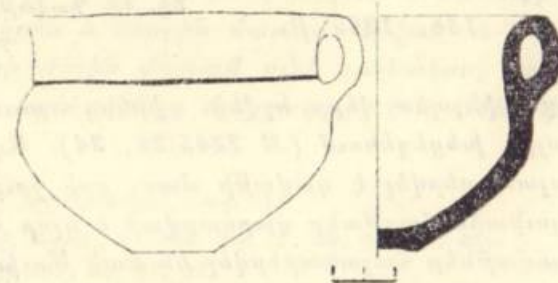
Նախորդ խմբի համեմատ նրանք կառուցվածքային որոշ փոփոխություններ են կրում: Նախ վիզը այնքան ուժեղ ներձկված չէ և համարյա ուղղահայաց է կանգնած իրանի վրա, փորը կլոր է և ավարտվում է փոքրիկ հատակով: Զարդարված են գերազանցապես փոքրիկ և կլոր փոսիկներով: Չնայած այս խումբն իր հատկանիշներով հարում է էլարի գավաթներին, սակայն նրա մի մասը թերևս լրիվ էլարյան չէ, ունի նրբին տարբերություններ, այդ իսկ պատճառով բաժանվում է ենթախմբերի՝ Գառնիի և էլարի փուլերի:

Գառնիին բնորոշ գավաթների կան- Նկ. 50. Սև փայլեցրած գավաթ՝ ելուստով թերը նույնպես սկսվում են շուրթից, սակայն էլարյանի նման շուրթի հետ եռանկյունաձև հարթակ չեն կազմում, ժապավենաձև են, միջին մասում սեղմվում են, իսկ ծայրամասերում լայնանում: Նրանց բնորոշ է կանթի տակ կլոր փոսիկ: Գառնիի գավաթները արտակարգ ուռուցիկ են և չնայած դեպի ստորին մասը անցումը սահուն է կատարվում, սակայն կոնաձև նեղացող մասը կարճ է և ուժեղ թեքված:

Նման կճուճ-գավաթների բազմաթիվ օրինակներ են հայտնաբերվել Գառնիում: Սև փայլեցրած մակերեսով գավաթներից մեկը, վերը նկարագրված շուրթից սկսվող կանթով և նրա հակառակ կողմում ուռուցիկ փոսիկ կլոր փոսիկով (Նկ. 28, № 2234/149), հայտնաբերվել է Գառնիի ստորին շերտում, կոթառով սեպաձև կաջնի կաղապարի հետ: Աստառը նույնպես սև է, իսկ շուրթը ներսից հարթեցրած, գորշագույն է և թեթև փայլեցրած:

Կանթի տակ կլոր փոսիկներով սև փայլեցրած խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ են հայտնաբերվել, ոմանց շուրթը ներսից մուգ-շագանակագույն

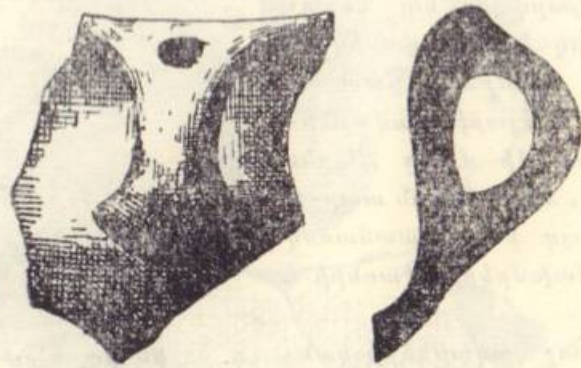

Նկ. 51. Գավաթ, շուրթից սկսվող կանթով:

է. աստառը մոխրագույն (№ 1965/6a, b), դեղին (Նկ. 48, № 2176/54, № 2234/153b), մուգ-շագանակագույն (№ 1965/8b), սև (№ 2176/89, № 2235/75): Շատ են նաև գավաթների մասերը շուրթից սկսվող ժապավենաձև կանթե-

րով (1964/14e, 15a, 33, 50, № 1967/169, № 2176/27, № 2234/142f, 153, № 2235/138):

Մեծ վարպետությամբ է կատարված մեկ այլ գավաթ (№ 2176/29)¹ դեղ-նա-նարնջագույն փայլեցրած մակերեսով, լավ թրծած ոսկրաման խեցիով և դեղին աստառով: Հայտնաբերվել է նաև սև փայլեցրած մակերեսով և սև աստառով մեկ ամբողջական փոքր գավաթ, շուրթից սկսվող ժապավենաձև կանթով (նկ. 51, № 1967/8): Կանթի տակ կլոր փոսիկով մի գավաթ հայտնի է նաև էլարից (№ 2245/26):

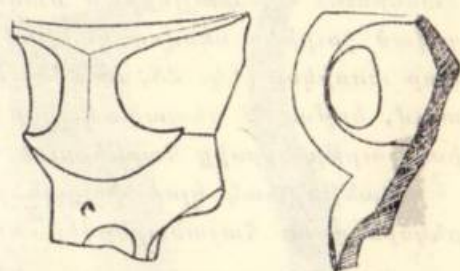

Նկ. 52. Գավաթի մաս, կանթի վերին փոսիկ:

Այս ենթախումբը լրիվ կրկնում է էլարին բնորոշ գավաթները: Նրբախեցի է, շուրթը եզերված նուրբ և նեղ ժապավենով, վիզը ուղղահայաց շատ թույլ ներձկումով, փոքր կլոր է, սակայն նախորդի նման ոչ շատ ուռուցիկ, այն դեպի ցած աստիճանաբար, սահուն անցումով ավարտվում է նույն-պես փոքրիկ ներձկված հատակով: Կանթը սկսվում է շուրթից, նրա հետ կազմելով եռանկյունաձև հարթակ, որի կենտրոնում երբեմն լինում է ներձրկված փոսիկ: Կանթն արտաքինից երկ-թեք է և հիմքում ունի դարձյալ ներ-ձրկված փոսիկ:

Նկարագրված գավաթների մի շարք օրինակներ են հայտնաբերվել (նկ. 52, 53, № 2234/104, 153b, 152c, № 1964/7, 18 № 2235/9, 48c 138, 1965 թ. № 18):

Այս գավաթներն, ինչպես վերը նշվեց, իրենց զուգահեռներն ունեն էլարի գամբարանային խեցեղենում (№ 2245/26, 34): Աղթամիրում (Ոսկե-վաղ) նույնպես հայտնաբերվել է գավաթի մաս, որի շուրթից սկսվող երկ-թեք կանթի եռանկյունաձև հարթակը զարգարված է կլոր փոսիկով (№ 2247/9): էլարի տիպի գավաթներ հայտնաբերվել են նաև Մուխանյան-թափայում (№ 1439/19), Արեւիկում (Արմավիրի Մոխրաբլուր, 1963 թ., № 9a, b), Մա-լաբլուում¹, Նախիջևանի Քյուլ-թափայում², Աղստեի հովտի Բարա-Դեմիր-

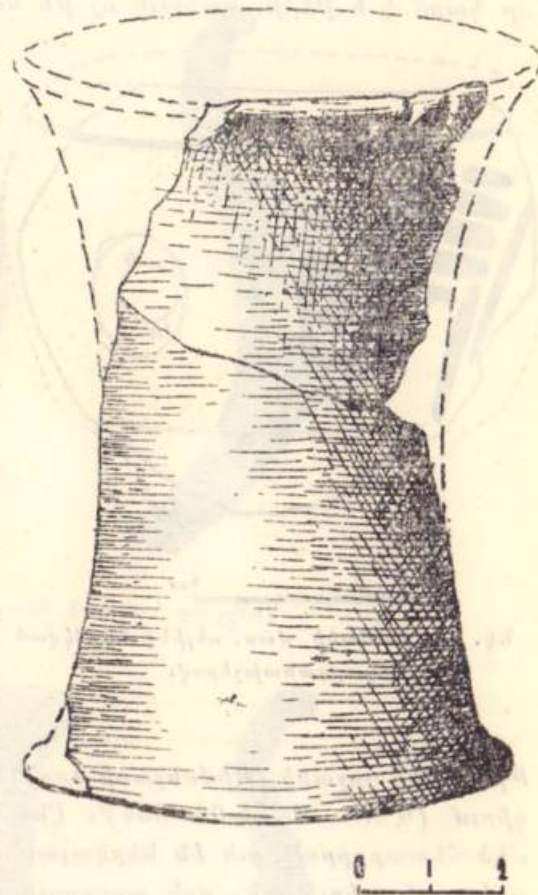
Նկ. 53. Գավաթի մաս, կանթի տակ փոսիկ:

շում, Արճեշում², Վանա լճի հարավային մասում, Հալքում (Իրեմիր)³, Գեոյ-թեմի «K» շերտում⁴: Նրանց զուգահեռները կարելի է տեսնել Թուր-քում (Թրիալեթի)՝ Բարմաքսիդի խճուղու և Տաշ-Բաշ գյուղի գամբարաններից հայտնաբերված նյութերում⁵, Օզնիի գամբարանային նյութերում⁶, Զգուդ-րիս-գվերդայում⁷ (Վրաստանի վերոհիշյալ գավաթները զարգարված են ելուստներ-խուլ-կանթերով): Այս գա-վաթները հասել են մինչև Կիրքեթ-Կերակ⁸:

IV. Բաժակներ, որոնք բաժակի բաժանվում են մի շարք խմբերի.

1. Երկարավուն գլանաձև բաժակ, միջին մասում նեղացող, դեպի վեր և վար լայնացող իրանով (նկ. 54, № 2235/77): Պահպանվել է մի մասը (բարձ-րությունը 0,15, հատակի տրամագիծը՝ 0,06 մ), շուրթն արտաքինից նեղ ժապա-վենով եզերված: Հատակի մասը բավա-կանին հաստ է, մի փոքր ներձկված և ավարտվում է կլորացող դուրս շեշտ-ված նստուկով: Հայտնաբերվել է մի-ջին շերտում, իր զուգահեռներն ունի Շենգավիթում № 1618/13, 1442/82, 127:

2. Կլորացող իրանով բաժակ, մի փոքր ուլիկա, լայնադիր ժապավենաձև շուրթով, որը դեպի ներս է ճկված (նկ. 55 № 2234/146): Ունի ուժեղ, դեպի ցած նեղացող ներքնամաս, որը կլորացող իրանի հետ անցման տեղում հորիզո-նական սուր եզր է առաջացնում: Շուր-թից ուսերի անցումը շեշտված է հորիզոնական ներձկված գոտիով: Իրանի կենտրոնում ունի կիսագնդաձև կանթ, որը մի փոքր դեպի դուրս է ձգված և արտաքինից երկթեք է: Նրա երկու կողմում վերին և ներքին մասում արված են երեքական ներձկված հատիկներ: Իրանի միջին մասում ունի լայնակոս, բայց ոչ խորը զարդա-նախշեր: Բաժակն արտաքինից մոխրագույն է և ուժեղ փայլեցրած, իսկ ա-

Նկ. 54. Բաժակի մաս, շեշտված նստուկով:

¹ Г. Исмаилов, Автореферат, աղ. 1.

² С. Burney, նշվ. աշխ., էջ 183, նկ. 77, 78, 81, 83, 86.

³ Նույն տեղում, էջ 181, նկ. 36, 37.

⁴ T. Burton-Brown, նշվ. աշխ., աղ. III, նկ. 958, 30, 39, աղ. VI, նկ. 449: W. Lamb, The culture of North East Anatolia and its Neighbours, AS, V-IV, 1954, t. II fig. 1.

⁵ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Трналеті, стр. 116—117 рис. 126.

⁶ Վրաստանի պետական թանգարան, № 267.

⁷ Б. А. Куфтин, К проблеме энеолита внутренней Картли и Юго-Осетии, Вестник Гос. музея Грузии, вып. XIVB, Тб., 1947, стр. 74, рис. 72.

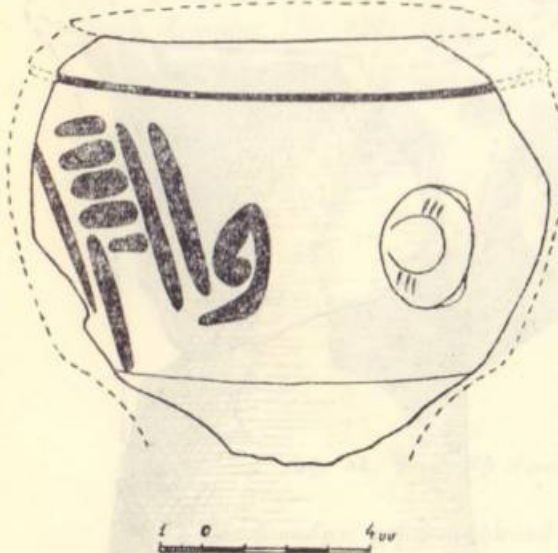
⁸ S. Hood. Excavations at Tabara el-Akrad, AS, v. I, 1951, աղ. XII fig. 1.

¹ Б. А. Куфтин, Ураратский «колумбарий»... стр. 76, рис. 34.

² О. А. Абибуллаев, Археологические раскопки в Кюль-тепе, Баку, 1959, табл. 29.

տառը կաթնագույն, անփայլ (պահպանված մասի բարձրությունը 10 սմ, բերանի տրամագիծը 10,5 սմ, իրանի ամենալայն մասի տրամագիծը՝ 13,5 սմ, շուրթի ժապավենի լայնությունը 1,5 սմ): Նման բաժակի մաս հայտնաբերվել է Շենգավիթում (№ 1618/96):

Գառնիի բաժակը հայտնաբերվել է երկրորդ շերտում: Նրա ներքին մասը կարճ է և թերի, սակայն ոչ թե նեղանալով է ավարտվում, այլ դարձյալ

Նկ. 55. Բաժակի մաս, ակնհայտորեն զարդանախշերով:

լայնանում է դեպի դուրս և հավանաբար նախորդ բաժակի նման ավարտվում է շեշտված, լայնադիր նստակով:

Նման հատակները բավականին արխարիկ են և բնորոշ մթա V—IV հադ., էնեոլիթյան բնակատեղիների խեցեղենին: Հայտնաբերվել են Նախիջևանի Քյուլ-թափայի I շերտում¹, Աղստևի հովտի Թոյրե-թեփե բնակատեղիում², Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Շահումյան (Շուլավերի) գյուղի շրջակայքի մի շարք բնակատեղիներում՝ Ազնիվ բլուրում (Շուլավերիս-գորա)³, քանդված բլուրում (Գանգրեոլիս-գորա)⁴, Սանջի-թեփեում (Իմիրիս-գորա)⁵, Բոլնիսի շրջանում՝ Արուխտի բնակատեղիում⁶ և այլն:

Կրունկաձև նստակով Գառնիի տիպի բաժակի մաս հայտնաբերվել է

Թիոնեթի շրջանի (Սիմոնյանի ձոր) Սիոնի գյուղի հրվանդանաձև բնակատեղիում (ՎՊԹ. № ի—62—554)⁷: Ընդհանրապես այս բնակատեղիի նյութերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Վարդագույն և շեկ խեցեղենն ունի գրելու հատկություն, որն ապացուցում է նրանց բաց կրակի տակ թրծված լինելը: Այն ունի էնեոլիթից վաղ-բրոնզի անցման հատկանիշներ՝ բարձր խողովակաձև վիղ, որի շուրթերը դուրս են ձկնված և կլորանում են, (ՎՊԹ. № ի—62—552, ի—62—552, 554, 555, 556), սակայն վաղ բրոնզի խեցեղենի նման՝ անկյունային, ձևավորված ժապավեն չունեն: Արդեն երևան է գալիս փայլեցրած մակերեսով խեցեղենը, որի թիվը դեռևս շատ չէ: Ունեն ժապավենաձև կանթ, որն իր ձևով արդեն մոտ է կիսագնդաձև կանթերին (ՎՊԹ. № ի—62—549): Հանդիպում են նաև ոչ մեծ թվով խորաբանդակ լայնակոս

¹ Օ. А. Абибуллаев, *նշվ. աշխ.*, աղ. 19, 20—21, 23—24:

² Д. Н. Рустамов, *Разведочные раскопки в Тойре-тепе, Материальная культура Азербайджана*, т. VI, Б., 1965, էջ 29, աղ. 1, նկ. 1,4.

³ О. Джапаридзе, А. Джавахишвили, *Результаты Квемо-Картлинской археологической экспедиции 1965—1966 гг. (Мацнэ)*, Вестник отд. общ. наук АН ГССР, 1967, № 3, стр. 298.

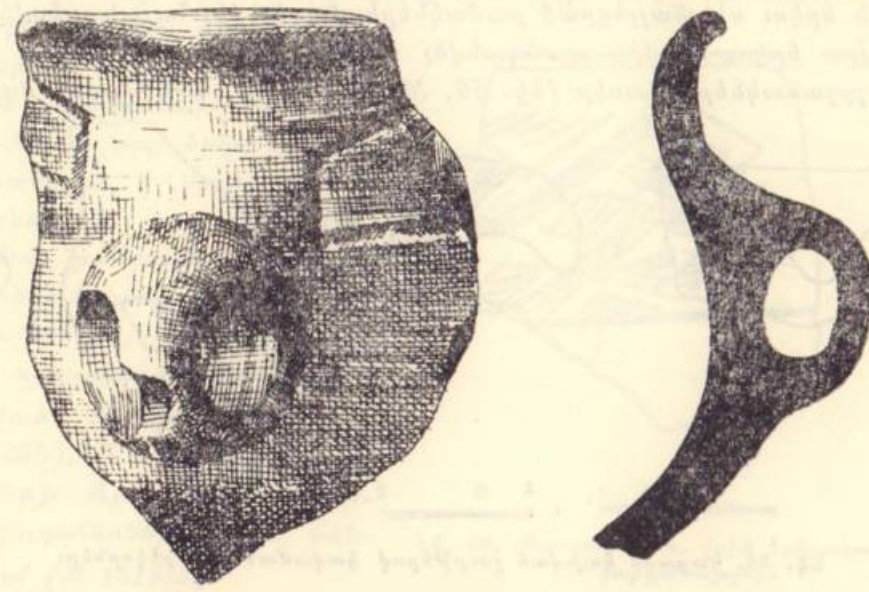
⁴ Նույն տեղում, աղ. XIV:

⁵ Պեղումները Օ. Զափարիձեի և Ա. Զավախիշվիլու, նյութերը հրատարակված չեն:

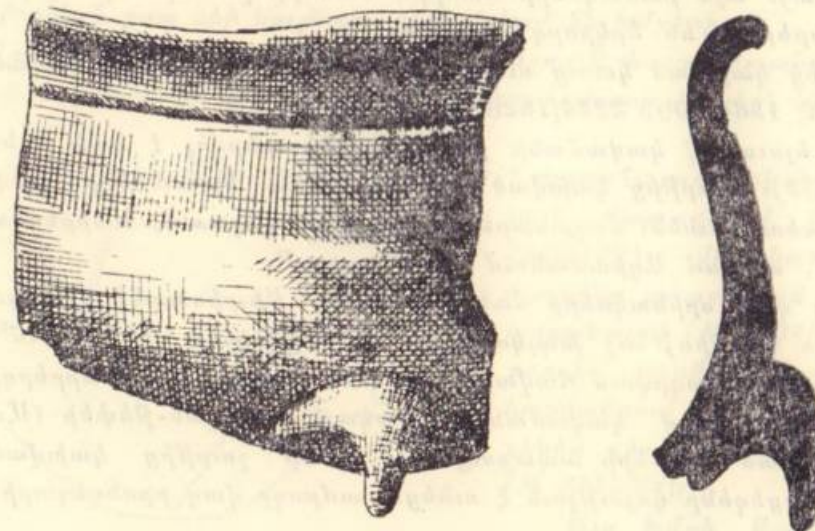
⁶ Պեղումները Տ. Չուրինիշվիլու, նյութերը հրատարակված չեն:

⁷ Պեղումները Ռամին Ռամիշվիլու, 1963 թ., նյութերը հրատարակված չեն:

ժապավեններով (ՎՊԹ. № ի—62—537, 538) և ուլիկի ներձկված դարդանախշերով խեցեղենի բեկորներ (ՎՊԹ. № ի—62—536): Էնեոլիթից վաղ բրոնզի անցման նույնանման հատկանիշներ ունի նաև Մոփի և Աբելիա (Սադախուից 7 կմ դեպի Արևմուտք) գյուղերի¹, ինչպես և Թեթրիժարոյի (Թրիխաից 70 կմ հարավ) բնակատեղիների էնեոլիթյան խեցեղենը²:

Նկ. 56. Բաժակի մաս, կտցած և կախված շուրթով:

Նկ. 57. Բաժակի մաս, կտցած և կախված շուրթով:

Ամենայն հավանականությամբ խեցեղենի վերոհիշյալ խմբերը մի անցողիկ օղակ են կազմում էնեոլիթի և վաղ բրոնզի միջև:

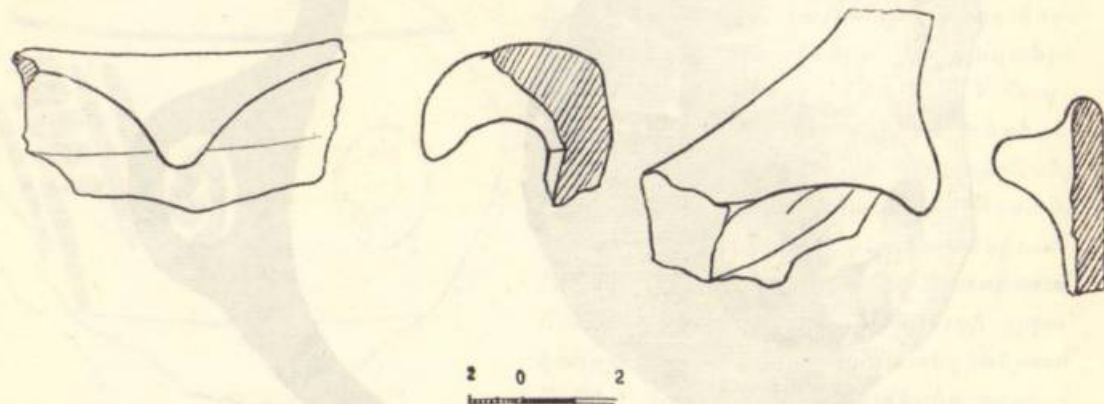
¹ Պեղումները Տ. Չուրինիշվիլու, նյութերը հրատարակված չեն:

² Պեղումները Գ. Գորեշիշվիլու, 1956—58 թթ., նյութերը հրատարակված չեն: Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում վերը հիշատակված վրացի հնագետներին, իրենց չհրատարակած նյութերի հետ ծանոթացնելու համար:

վերը ներկայացված կրկնաձև նստակույ խեցեղեն բնորոշ է նաև Գեոյ-
թեփեի «M» շերտին¹: Սակավ հանդիպում է նաև «K» շերտում²:

3. Բուրակ իրանով բաժակներ դուրս ձևված և կլորացող շուրթերով:
Իրանի միջին մասում ունեն կիսագնդաձև կանթ: Բաժակների շուրթերը
հռանկյունաձև ելուստով, կամ, այսպես ասած, կտցաձև ցած են կախվում:

Նման երկու սև փայլեցրած բաժակների մասեր են հայտնաբերվել: Մե-
կի վրի վրա երկու կողմից պահպանվել են ինչ-որ քառանկյունաձև խորա-
քանդակ շրջանակների մասեր (նկ. 56, № 2234/142c), իսկ մյուսի վրի հիմ-

Նկ. 58. Կտցաձև կախված շուրթերով կավամանների բեկորներ:

քում և ուսերին արված են խորաքանդակ հորիզոնական գոտիներ (նկ. 57,
№ 2235/70a): Այս բաժակների ստորին մասերը չեն պահպանվել: Երկուսն
էլ հայտնաբերվել են երկրորդ շերտում:

Շուրթից կախված կտուց ունեն Գառնիի նաև այլ տիպի կավամանները
(նկ. 58, № 1964/50b, 2234/162b, 2235/26b):

Նման ելուստով կավամանի բեկոր հայտնաբերվել է նաև Շենգավթում
(№ 1618/152): Շուրթից կախված հռանկյունաձև ելուստները բավականին
լայն տարածում ունեն: Հայտնաբերվել են Մշո դաշտում, Խարբերդում, Մա-
լաթիայում, անգամ Ադիամանում և Մարաշում³:

Նրանց վաղ օրինակները հանդիպում են Սիլբիստանի (Մալաթիայից
անմիջապես հյուսիս) ուշ խալիփյան (էնեոլիթյան) շերտերում⁴: Նույն
ժամանակով է թվագրվում հավանաբար նաև Քեփեշիկի (Խարբերդի մոտ)
կտցաձև ելուստներով կավամանը⁵: Սակայն «Ասլան-թեփեի (Մալաթիա)
չհրատարակված նյութերը ապացուցում են, որ շուրթից կախված նման
ելուստով խեցեղենը գոյություն է ունեցել ամբողջ վաղ բրոնզեդարի բնթա-
քում»⁶:

4. Ուղղահայաց վզով, մի փոքր դուրս ձևված շուրթով և աննշան կլո-
րացող իրանով բաժակներ, վրի հիմքում հորիզոնական խորաքանդակ գոտի,
վիզը զարդարված ուղղաձիգ երկրաչափական զարդերով, իսկ իրանը ռելիեֆ-
ներձևված զարդանախշերով:

¹ T. Burton-Brown, նշվ. աշխ., նկ. 4, № 11, 12, 31, 43:

² Նույն տեղում, էջ 46, № 385 և աղ. VI, № 385:

³ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 167, 194, 197, նկ. 190:

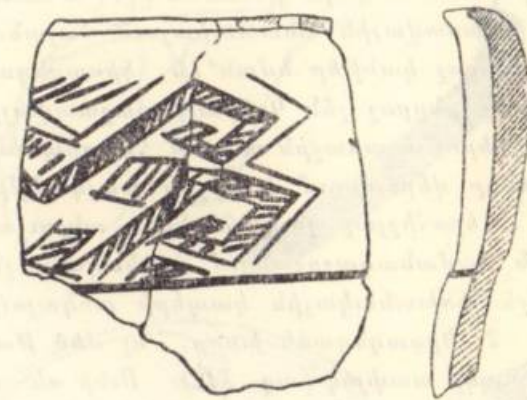
⁴ Նույն տեղում, էջ 163, նկ. 21, էջ 164, 194:

⁵ Նույն տեղում, էջ 163, նկ. 22, էջ 194:

⁶ Նույն տեղում, էջ 194:

Նման մի շարք բաժակների մասեր են հայտնաբերվել: Սև փայլեցրած
մակերեսով և մոխրագույն աստառով բաժակի բեկորի ամբողջ վիզը զար-
դարված է երկշար մեծ, գծածածկ մեանդրատիպ զարդերով, որոնց միջև դե-
տեղված են փոքրիկ քառանկյունաձև և հռանկյունաձև գծածածկ պատկեր-
ներ (նկ. 59, № 2234/143):

Կան բաժակների մասեր, որոնց կամ վրի հիմքը (№ 2234/133d) կամ
վրի մի մասն (№ 2234/133e) է
զարդարված գծային երկրաչա-
փական զարդանախշերի լայն
ժապավենով, որը երկու կողմից
շրջափակվում է խորաքանդակ
հորիզոնական գոտիներով (նկ.
10): Որոշ բաժակներ վրի հիմ-
քում ունեն երկրաչափական զար-
դանախշերի լայն ժապավեն, իսկ
իրանի ուղուցիկ մասում՝ ռելիեֆ
ներձևված զարդանախշեր (№
2234/125h), № 1964/41b, 50, №
2235/48a): Այս բաժակներն ի-
րենց զուգահեռներն ունեն Շեն-
գավթում (№ 1618/3):

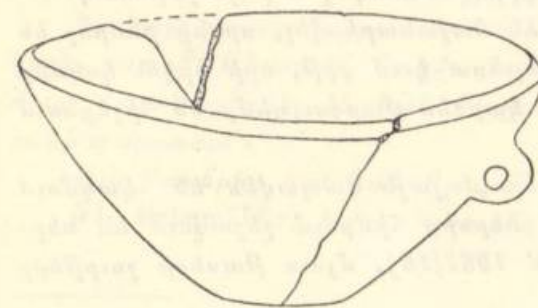
Նկ. 59. Բաժակի մաս, վրին երկրաչափական
զարդանախշեր:

5. Գլանաձև իրանով, տափակ հատակով սև փայլեցրած բաժակի մաս
(№ 1964/16), որն իր զուգահեռներն ունի դարձյալ Շենգավթում (№ 1330/55):

V. Թասերն ըստ ձևի նույնպես բաժանվում են խմբերի.

1. Լայնաբերան դեպի ցած կոնաձև նեղացող և փոքր հատակով ավարտ-
վող սև և մոխրագույն փայլեցրած մակերեսով, խորը թասեր՝ կիսագնդաձև
կանթով:

Նման թասերից մեկի շուրթը եղբրված է ուղղահայաց կանգնած ոչ շատ
լայն ժապավենով (նկ. 60, №
2234/130), վերականգնված է,
մյուսինը ավարտվում է ուղղակի
կլորանալով (№ 2234/113c), եր-
րորդի շուրթը հորիզոնական
կտրվածքում տափակ է, արտա-
քինից գծային գոտիով շեղտված
(№ 2235/64b):

Նկ. 60. Թաս, կիսագնդաձև կանթով:

Այս խմբի թասերն իրենց
զուգահեռներն ունեն Շենգավ-
թում (№ 1330/99), Զրառատի
դամբարանաբլուրում (№ 1939/33), Վրաստանում՝ Կվացխեղի B շերտում՝
Դաղստանում՝ Վերին Գունիբյան բնակատեղիում², Յանիկ-թեփեի 4B շերտում³
և այլուր:

¹ A. Джавахишвили, Л. Глonti, նշվ. աշխ., աղ. IV, նկ. 153:

² В. М. Котович, Верхнегунибское поселение, Махачкала, 1965, стр. 151, рис. 53, 8, 11, 13.

³ C. Burney, Excavations at Janik-Tere, North-West Iran, t. LXX, fig. 12.

Նման թասերի ամենամիայն օրինակները մեկը հայտնաբերվել է Կենտրոնական Անատոլիայում՝ Քան-Հասան բնակատեղիի ու խալկոլիթյան շերտում: Թասի վրա պահպանվել է կիսագնդաձև կանթը: Նույն շերտի մի շարք հաստախեցի կավամանների վրա այդ կանթերը մեծ են և դեպի դուրս ձգված: Ըստ Դ. Ֆրենչի, այդ կիսագնդաձև կանթերը նման են Նախիջևանի կանթերին³: Քան-Հասան 2A շերտում (ուշ խալկոլիթ) կիսագնդաձև կանթեր կան նաև կարճ գլանաձև վզով և ուռուցիկ իրանով կճուճի վրա:

Հարավային Անատոլիայում հայտնաբերված հարդախառը, թույլ թրծումով որոշ կանթեր նման են կիսագնդաձևին, սակայն ըստ Զ. Մելարտի, նրանք բնորոշ չեն Կոնիայի դաշտավայրի համար, հայտնի են եղակի օրինակներով և առաջին անգամ հանդիպում են Մերսին XVI-ում⁴, որը Զ. Փարստանգը վերագրում է միջին խալկոլիթին:

Վերոհիշյալ գուգահեռներն անշուշտ հավաստում են դեռևս խալկոլիթյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան երկրների միջև փոխանակային կապերի առկայությունը:

2. Կիսագնդաձև խորը, ոչ մեծ թաս, շուրթը դեպի ներս կլորացող, հատակը տափակ (աղ. XI): Ունի սև փայլեցրած մակերես և գորշագույն փայլեցրած աստառ (№ 2234/161): Զուգահեռները կարելի է տեսնել Մշու դաշտում, Խարբերդում, Մալաթիայում⁵, Վրաստանում՝ Զգուդրիս-գվերդայում⁶:

3. Կլորացող իրանով, երկկանթանի, ժապավենաձև դեպի դուրս ձկված շուրթերով փոքր թասեր (աղ. XI, № 2234/162): Արտաքինը սև փայլեցրած, աստառը գորշագույն, անփայլ:

4. Բաժակատիպ փոքր թասեր (№ 2234/129), իրանը դեպի վեր մի փոքր լայնացող (աղ. XI): Շուրթը եզերված է նեղ ժապավենով և դրսից գոտեկալ է: Ունի մեծ կանթ, որը շրթի հետ եռանկյունաձև հարթակ է կաղմում և արտաքինից երկթեք է: Հատակը կլոր է և մի փոքր ներձկված:

Նման գավաթ-թասեր հայտնաբերվել են Արճեշում⁷:

5. Խորը, սև փայլեցրած թասեր փոքրիկ հատակով և լայն բերանով:

Նման թասերի մի շարք բեկորներ են հայտնաբերվել, որոնց բնորոշ են շուրթից դեպի ներս կախված կտցաձև ելուստ կամ քիթ, որի երկու կողմից իրանի վրա բացված են կլոր անցքեր և կարծես մարդու դեմք են հիշեցնում (նկ. 61):

Որոշ թասերի շուրթերը կտրվածքներում լայն ժապավեն են կաղմում և կլորանալով գոտի առաջացնում, իսկ ներսից հիմքում շեշտվում են ներձրված գծային գոտիով (աղ. XXII, № 1967/16), մյուս թասերի շուրթերը

ոչ թե կլորանում են, այլ վերևից դեպի ներս ձկվում և սուր եզր են առաջացնում (№ 1967/19, 13a): Կան թասեր, որոնց շուրթը նեղ ժապավենով մի փոքր դեպի ներս և ցած է թեքված (նկ. 61, № 2235/110b): Որոշ թասեր շուրթից սկսվող փոքր ելուստ ունեն, որը ոչ թե ներս է ձկվում, այլ դեպի դուրս (№ 1967/13b): Թասերից մեկի ելուստը շուրթից չի սկսվում, այլ իրանի վերին մասում երկթեք ելուստ է առաջացնում, որի երկու կողմերում արված են փոքր անցքեր 1965 թ. № 16): Այս թասերն ունեն մուգ շագանակագույն, սև և դեղին փայլեցրած աստառ: Նկարագրված թասերը շատ յուրօրինակ են, բնորոշ դեռևս միայն Գառնին, իրենց կտցաձև ելուստներով հիշեցնում են բնկուղի տապակի ձևի ներձրկումներով թասերը, սակայն նրանցից տարբեր են:

Հայտնաբերվել են Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի ստորին և միջին շերտերում:

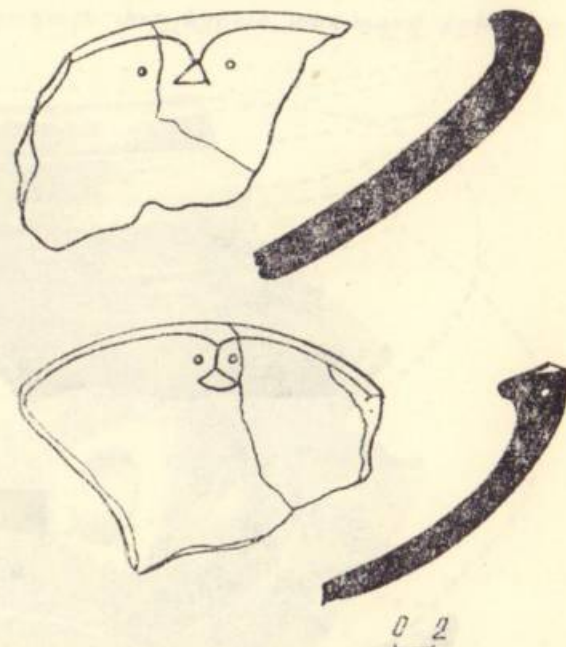
Դեպի ներս թեքված շուրթերով թասեր հայտնաբերվել են Կենտրոնական Անատոլիայում՝ Քան-Հասանի ու խալկոլիթյան շերտում⁸, Գեոկսու (հնում՝ Կալիկադոնոս) գետի հովտի նախապատմական մի շարք բնակատեղիներում՝

Մալ-թեփեում, Մութում⁹, Զինգան-թեփեում¹⁰, Կողուլ-բողազում¹¹: Մերսինում նման շուրթերով թասեր հայտնաբերվել են Տարսուս II-ում (որը թվագրվում է վաղ բրոնզ II-ով, մթա 2500 թվականից հետո)¹²:

Կոնիայի դաշտավայրում նման թասեր կան վաղ բրոնզ I և II-ում, սակայն, ըստ Զ. Մելարտի, հազվադեպ են, բնորոշ չեն այդ դաշտավայրի համար, հայտնաբերվել են նաև Բեյշիսուլթանի վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի պալատում¹³:

Այդ թասերից կան նաև Քյուլ-թեփե Ib շերտում (մթա 1850 թ.)¹⁴:

VI. Քրեդաններ, խորը, ուռուցիկ ուսերով և փոքր հատակով, մեծ մա-

Նկ. 61. Թասեր, մարդու դեմք հիշեցնող ելուստներով:

¹ D. H. French, Excavations at Can-Hasan, 1962, AS, XIII, p. 38, fig. 56.

² Նույն տեղում, նկ. 5, 12, 13:

³ Նույն տեղում, էջ 30:

⁴ D. H. French, Excavations at Can-Hasan, AS, XIV, p. 133, fig. 8.

⁵ J. Mellaart, Early cultures of the South Anatolian Plateau II, AS, XIII, 1963, p. 199, 202, fig. 2, 4, 6, p. 204, fig. 3, 5.

⁶ J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, p. 147, fig. 91, 4, 5.

⁷ C. Burney, Eastern Anatolia..., p. 197, fig. 162, p. 201.

⁸ Б. А. Куфтин, Изв. арх., էջ 74, նկ. 73, 4.

⁹ C. Burney, Изв. арх., էջ 185, նկ. 100, 101, 189, նկ. 102:

¹¹ D. H. French, Excavations at Can-Hasan, AS XIV, 1964, p. 136, fig. 9, 6—9, 11.

¹² D. H. French, Prehistoric sites in the Gök-Su Valley, AS, XV, 1965, p. 189, fig. 7, 20—24.

¹³ Նույն տեղում, նկ. 4, 3—5, 3, 916:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 186:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 186:

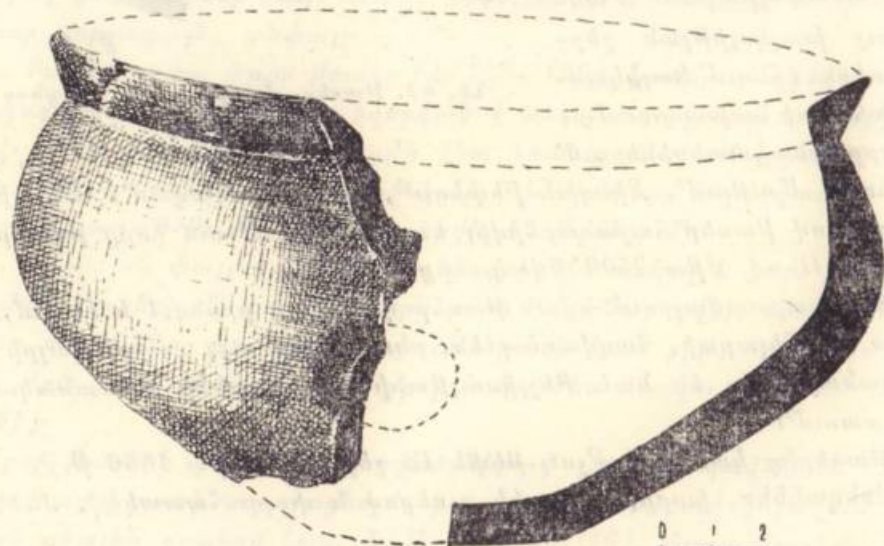
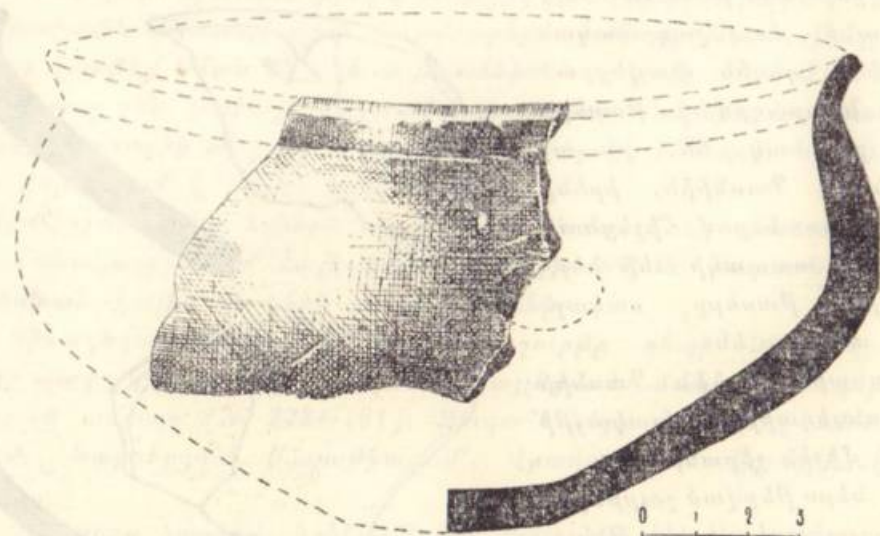
¹⁶ J. Mellaart, Изв. арх., էջ 214, 217, նկ. 9: 12—21:

¹⁷ Նույնի, Second millenium pottery from the Konja plain and neighbourhood. Belleten Türk Tarih kurumu, XXII, 1958, № 87, p. 336, t. IX, fig. 166—172, p. 321.

սամբ սև փայլեցրած մակերեսով, դորշագույն, սև և դեղին աստառով: Բո-
լորին բնորոշ է ուսերի զարդարումը կլոր կամ ձվաձև փոսիկներով, կիսա-
գնդաձև կանթերով, եռանկյունաձև հարթակ կազմող ելուստներով, խուլ
կանթերով և այլն:

Քրեղանները միմյանցից զանազանվում են շուրթերի ձևերով:

ա) Կան քրեղաններ դեպի դուրս անկյուն կազմող նուրբ շուրթերով, որը

Նկ. 62. Քրեղաններ զարդարված փոսիկներով:

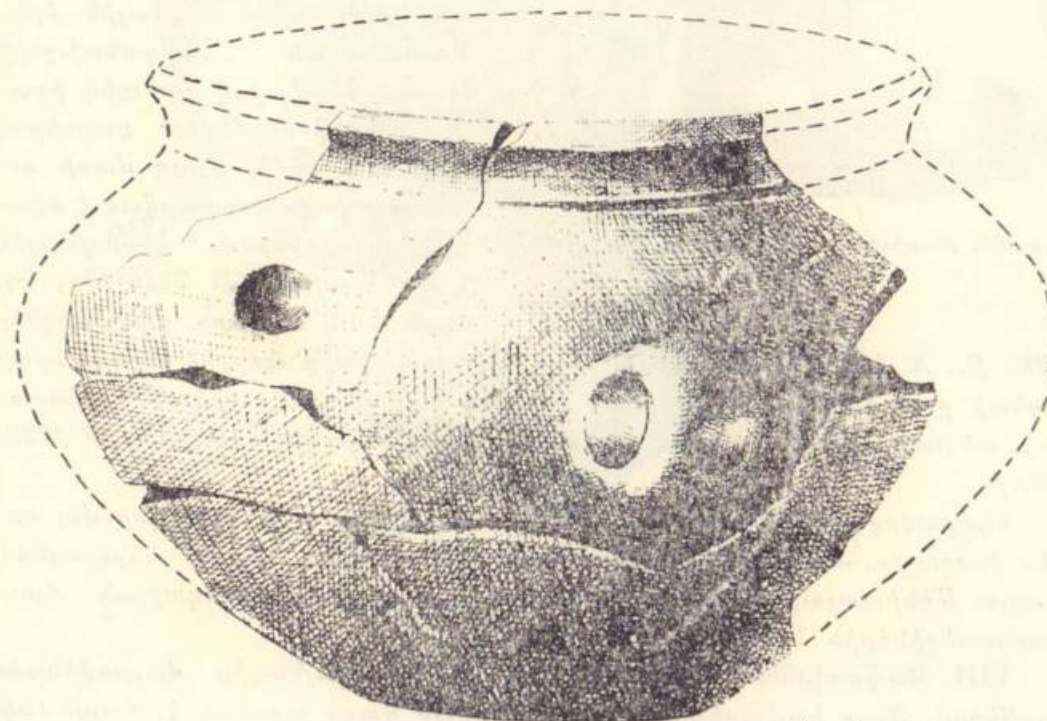
եզերված է անկյունային նեղ ժապավենով (նկ. 62, № 2234/52, 152d, f, 153c, № 2235/38d, № 1964/50cd):

Այս քրեղաններն իրենց զուգահեռներն ունեն էլարում (№ 2245/2, 28, № 2246/34, 54, 57, 59, 78, № 1813/32), Զրառատում (№ 1939/37), Բաբա-
դեվրիշում¹: Թրիալեթի XXV դամբանաբլուրում նման քրեղաններից մեկը
զարդարված է ելուստների շարանով, իսկ մյուսը կետազարդ գոտուց ցած

¹ Г. С. Исмаилов, Автореферат, табл. I, II.

ուսերին ունի եռաշար թեք ակոսների խմբերով առաջացած անկյուններ,
որոնց կենտրոնը զարդարում է կիսագնդաձև ելուստը (վՊԹ. № 4, 66—136,
№ 4—66—137)¹:

բ) Քրեղաններ, որոնց բարձրադիր, մասսիվ շուրթերը իշխում են նրբ-
բախեցի իրանի վրա: Նման մի շարք քրեղանների մասեր են հայտնաբեր-
վել (№ 1964/14, № 2235/73, № 2234/98c), որոնց մեջ հատկանշական է դե-
ղին փայլեցրած մակերեսով և վարդագույն փայլեցրած աստառով քրեղանը,

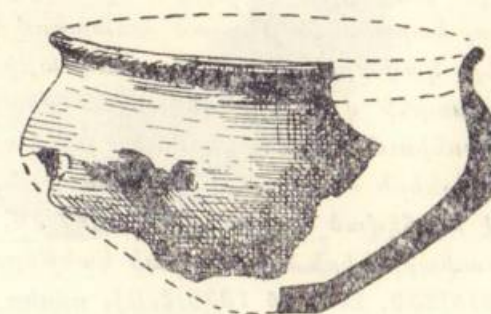
Նկ. 63. Քրեղան, զարդարված փոսիկով:

իրանի կենտրոնում եռանկյունաձև ելուստ՝ ուղղահայաց իջնող երկու անց-
քով (աղ. XXI₂, № 2176/29):

Նման շուրթերով քրեղաններ բնորոշ են դեռևս Գառնիին:

գ) Կարճ և մի փոքր ներձկված վզով, նուրբ, անկյունային ժապավենով
եզերված շուրթերով քրեղաններ
(աղ. XIII, նկ. 63, № 1964/33, № 2234/101a, № 2288/11): Այս
քրեղանները իրենց զուգահեռ-
ներն ունեն էլարում № 2246/
63: Քրեղանների մասեր՝ ուռու-
ցիկ փորին ձվաձև խուլ կանթ,
հայտնաբերվել են նաև Աղթա-
միրում (№ 2247/8b):

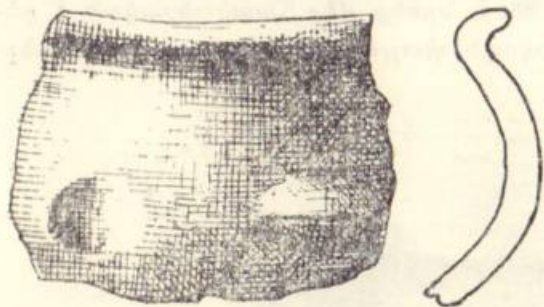
VII. Միեխալուր կավա-
մանները հիմնականում կրկնում
են վերը նկարագրված խեցե-

Նկ. 64. Քրեղանիկ, փոսիկներով և ելուստով
զարդարված:

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 403.

դենի ձևերը: Հայտնաբերվել են քրեղանիկներ (նկ. 64, № 2176/14) և թասիկներ (նկ. 65, № 2176/79)՝ զարդարված ներձկված փոսիկներով և խուլ ձվաձև կանթերով, կճուճիկներ ուղղահայաց վզով, կլորացող իրանով և փոքրիկ ներձկված հատակով, ուներ զարդարված կլոր փոսիկներով (№ 1965/103), գավաթիկներ՝ վզի հիմքում կիսագնդաձև կանթ (նկ.

Նկ. 65. Թասիկի մաս, փոսիկով և խուլ-կանթ ելուստով:

66), կամ շուրթից սկսվող տարբեր տիպի կանթերով (№ 2234/112, № 1967/10): Մի մասի վիզը զարդարված է գծային երկրաչափական զարդանախշերի ժապավենով, իսկ ուռուցիկ իրանը ունի ֆ-ներձկված զարդերով (№ 2235/102), մյուս մասի ուռուցիկ փորը զարդարված է ձվաձև փոսիկներով, կիսագնդաձև խուլ կանթով (№ 2235/43a, b), կան նաև անզարդ գավաթիկներ

(1965 թ., № 17): Հայտնաբերվել են երկու արտակարգ փոքրիկ լայնաբերան և դեպի ցած ձաղարածև նեղացող իրանով կավամաններ (նկ. 67), հասարակ, անփայլ, պատրաստված դեղնա-վարդագույն կավից (1865/7a, № 2235/128a):

Նկարագրված մինիատյուր կավամանները կարող էին օգտագործվել որպես խաղալիք, աղաման, կոսմետիկայի համար, կամ որպես ներկայանակ և այլն: Մինիատյուր կավամանները բնորոշ են վաղ բրոնզեդարյան մյուս բնակատեղիներին ևս:

VIII. Կափարիչներ, սկավառակաձև, ռելիեֆ, լայնադիր ժապավենաձև շուրթերով: Որոշ կափարիչների կենտրոնական մասը տափակ է, հարթ (նկ. 66, № 2234/110, № 2235/118a, b, № 1964/47), իսկ որոշ կափարիչներին ափսեյաձև զոգավորվող (№ 2235/118c, № 1967/15, 22, № 2176/62): Բոլորը կենտրոնում ունեն կիսագնդաձև կանթ և նրա կողքին անցք՝ գոլորշու համար: Կափարիչների ռելիեֆ շուրթերը երբեմն զարդարված են կլոր փոսիկներով:

Նման կափարիչների մի շարք բեկորներ են հայտնաբերվել սև կամ վարդագույն փայլեցրած մակերեսով, մրից սևացած գորշագույն (№ 1964/47) կամ ալ կարմիր փայլեցրած աստառով (№ 1967/22):

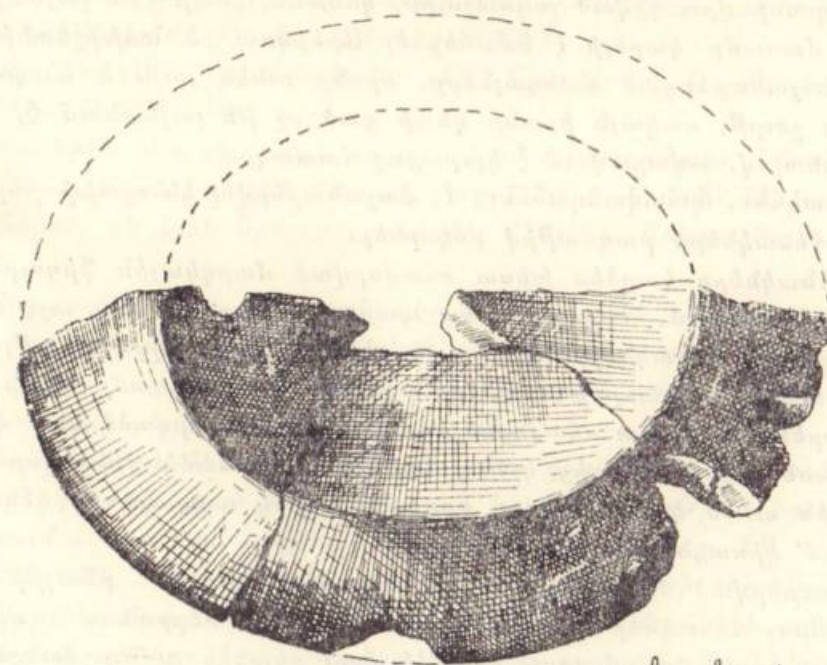
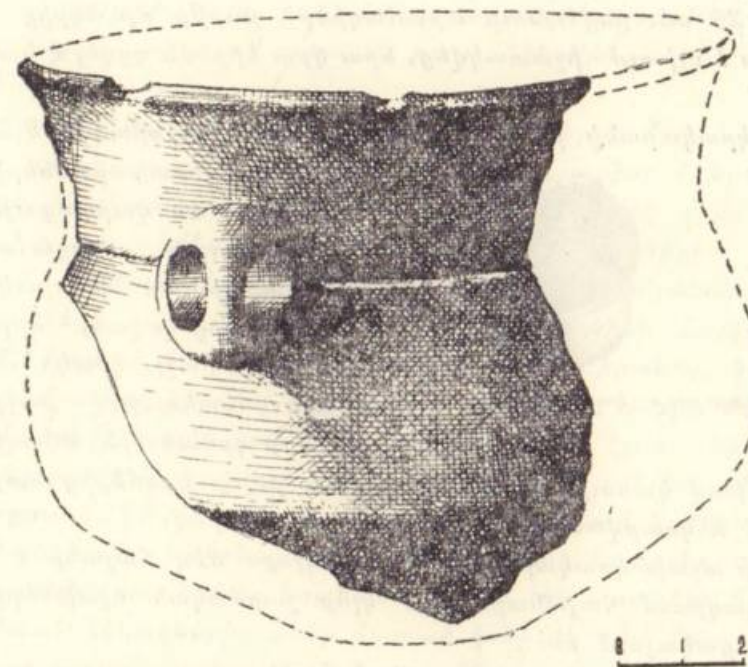
Այս կափարիչներն իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթում:

Գտնիում հայտնաբերված տափակ կենտրոնական մասով մի խումբ կափարիչներն ունեն դմբեթաձև եռոտանի կանթեր, որոնց գագաթը զարդարված է ներձկված փոսիկով (№ 1967/16, 15):

Կափարիչների նման տիպի կանթերը մեղ հայտնի են միայն Շենգավիցի (№ 1618/252, 258, № 1330/270), որոնց ոտքերն ավելի շեշտված են և դեպի վեր ձգված:

IX. Օջախ-կրակարաններ. I. Օջախ-կրակարանը ունի կարճ և լայն գլանաձև իրան՝ ուղղահայաց պատերով (մոտ 15 սմ բարձրությամբ) և լայն, տափակ հատակով (31 սմ տրամագծով, նկ. 14):

II. Օջախ-կրակարանը բաղկացած է երկու առանձին մասերից, գլանաձև իրանով և տափակ հատակով կրակարանից և նրա վրա դրված շեփոքաձև լայն տափակ շուրթերով, կոնաձև դեպի ցած լայնացող իրանով հենակից (նկ. 15, 16): Կրակարանի պատերը գլանաձև են, սակայն նախորդի

Նկ. 66. Գավաթիկ և կափարիչ:

նման ուղղահայաց շեն, այլ դեպի հատակն իջնելով լայնանում են: Այսպիսով բերանը և հատակը նույն տրամագիծը շունեն, բերանը մի փոքր ավելի է նեղ, քան հատակը: Այս կրակարանը նախորդի համեմատ ավելի լայն է

և ավելի ցածրագիր (բարձրությունը 9,5 սմ, բերանի տրամագիծը 37 սմ, հատակի տրամագիծը 38,5 սմ, խեցու հաստությունը 2 սմ):

Հենակի շուրթերը լայն են և տափակ, փռված (լայնությունը 8,8—9,2 սմ), իրանը կարճ է և կոնաձև ղեպի ցած լայնանում է, բայց ոչ շատ (հենակի բարձրությունը 12,5—13 սմ, բերանի տրամագիծը 24,6 սմ, ստորին մասի տրամագիծը 26 սմ, ընդհանուր տրամագիծը շուրթի մի եզրից մյուսը 43,5 սմ): Ինչպես I գլխում հիշատակվեց, նրա վրա երբեմն գրվել է նաև պայտաձև հենակ:

Հենակի և կրակարանի բարձրությունը միասին վերցրած 19,5 սմ է:

Նկ. 67. Մինիատյուր կավամաններ:

Այս օջախ-կրակարանները պատրաստված են վարդագույն և շեկ գույնի, խոշոր ավազահատիկներով շաղախված հասարակ կավից: Արտաքինից կոկած, հարթեցրած են և անփայլ, կրակի ազդեցության հետևանքով քայքայված: Նրանք դրված էին ավազի և կավի ամուր շաղախով կառուցված հիմքի վրա և բոլոր կողմերից ամրացված ամուր շաղախով և կոտրված կավամանների բեկորներով:

Նման տիպի օջախ-կրակարանների կոմպլեքս մեզ հայտնի է միայն Գառնիից: Շենգավթում հայտնաբերված կլոր շարժական օջախները Գառնիում դեռևս բացակայում են:

Կրակարանի վրա դրված լայնաշուրթ, կոնաձև, ղեպի ցած լայնացող հենակներին մասամբ կարելի է նմանեցնել Արևիկում և Նախիջևանի Քյուլ-թեփեում հայտնաբերված մանղալները, որոնք ունեն լայն և տափակ հորիզոնական շուրթ, սակայն իրանը ղեպի ցած ոչ թե լայնանում է, այլ մի փոքր նեղանալով, ավարտվում է կլորացող հատակով:

Միայն տիպի օջախ-կրակարանների կոմպլեքս մեզ հայտնի է միայն Գառնիից: Շենգավթում հայտնաբերված կլոր շարժական օջախները Գառնիում դեռևս բացակայում են:

Կրակարանի վրա դրված լայնաշուրթ, կոնաձև, ղեպի ցած լայնացող հենակներին մասամբ կարելի է նմանեցնել Արևիկում և Նախիջևանի Քյուլ-թեփեում հայտնաբերված մանղալները, որոնք ունեն լայն և տափակ հորիզոնական շուրթ, սակայն իրանը ղեպի ցած ոչ թե լայնանում է, այլ մի փոքր նեղանալով, ավարտվում է կլորացող հատակով:

Միայն տիպի օջախ-կրակարանների կոմպլեքս մեզ հայտնի է միայն Գառնիից: Շենգավթում հայտնաբերված կլոր շարժական օջախները Գառնիում դեռևս բացակայում են:

Միայն տիպի օջախ-կրակարանների կոմպլեքս մեզ հայտնի է միայն Գառնիից: Շենգավթում հայտնաբերված կլոր շարժական օջախները Գառնիում դեռևս բացակայում են:

Միայն տիպի օջախ-կրակարանների կոմպլեքս մեզ հայտնի է միայն Գառնիից: Շենգավթում հայտնաբերված կլոր շարժական օջախները Գառնիում դեռևս բացակայում են:

Միայն տիպի օջախ-կրակարանների կոմպլեքս մեզ հայտնի է միայն Գառնիից: Շենգավթում հայտնաբերված կլոր շարժական օջախները Գառնիում դեռևս բացակայում են:

Հենակների կենտրոնական ելուստների մի մասը մարդակերպ է, պարզունակ (աղ. XVI, № 2234/108, № 2176/40a), մի մասը բրգաձև (աղ. XVI, № 2176/40b), մյուս մասը հատած կոնի ձևի (աղ. XV, 2176/52, № 1964/24, 32) և այլն: Հայտնաբերվել են նաև բազմաթիվ ներբանաձև վերջավորություններ:

Բոլոր հենակները պատրաստված են ավազախառը, ոչ բարձրորակ կավից, վատ հունցած, շուտ քայքայվող, արտաքինը հարթեցրած, դեղնավուն կամ վարդագույն անգործով պատած, որոշ հենակների վրա պահպանվել են մրից սևացած հետքեր:

Պայտաձև հենակներ իրենց տարատեսակներով հայտնաբերվել են բոլոր վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներում: Հյուսիսում նրանք հասել են Լուղովլույի բնակատեղին¹, իսկ հարավում Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի հետ տարածվելով, հասել են Հյուսիսային Սիրիա և Պաղեստին²: Մերսինում, Յուսուֆ-թեփեի XVI—XII շերտերում հայտնաբերված եղջերավոր հենակները դարձյալ իրենց զուգահեռներն ունեն Հայկական լեռնաշխարհում³: Տափակ հատակով, քառանիստ բարձր իրանով, կամ ձվաձև, երկարավուն մասսիվ իրանով եղջերավոր հենակներ, վերին մակերեսի կենտրոնում մասսիվ, ձվաձև կանթ, հայտնաբերվել են էջմիածնի մոխրաբլուրներում (Շրեշ-բլուր, Քյուլ-թեփե, աղ. XVIII, XIX, № 766/155—158, № 779/15), Զվարթնոցում (ԶԳՔ № 145), Արևիկում, Զրահովտում և Թիգրիսում (№ 634):

2. Գառնիում հայտնաբերվել են կոնաձև ելուստներ քառակյունաձև պատվանդանի վրա: Նրանք նույնպես կարող էին առանձին հենակի ղեք կատարել: Նման հենակներից մեկը հատած կոնի ձև ունի (աղ. XVII, № 1964/363), նրա պատվանդանը հավանաբար հավասարակողմ քառակյունի է եղել, որի կողմերից մեկի երկարությունը 12 սմ է:

Նման հենակներ հայտնաբերվել են Շրեշ-բլուրում, Քյուլ-թափայում (աղ. XVII, № 766/155²³, 24):

3. Գառնիին բնորոշ է նաև բրգաձև կամ աշտարակաձև հենակ, ստորին մասում կիսագնդաձև կանթի հետքով (աղ. XXI, № 1967/20): Նմանները հայտնաբերվել են նաև Շրեշ-բլուրում (№ 779/15), Շենգավթում (№ 1330/233):

4. Հենակների մյուս տարատեսակը դա կոնդաձև է՝ մակերեսները շրջանաձև տափակ, իսկ մեջքը ներձկված (№ 2288/36), պատրաստված է գորշագույն կավից, արտաքինից դեղնավուն անգործով պատած (բարձրությունը 5 սմ է, իսկ մակերեսների տրամագիծը 8 սմ):

5. Պատվանդան-հենակներ թաղարատիպ ղեպի վեր, լայնադիր փռված շուրթերով, կոնաձև ղեպի ցած լայնացող իրանով, շուրթի և իրանի միացման մասում ձվաձև կամ երկթեք խուլ կանթով (նկ. 68, աղ. XX, № 2235/26c, 96, № 1967/12): Նման պատվանդաններ, սակայն ավելի շեշտված անցումներով էլարի դամբարաններում հայտնաբերվել են կճուճների տակ դրված⁴: Այս պատվանդանները կառուցվածքային որոշ տարբերություններով բնորոշ

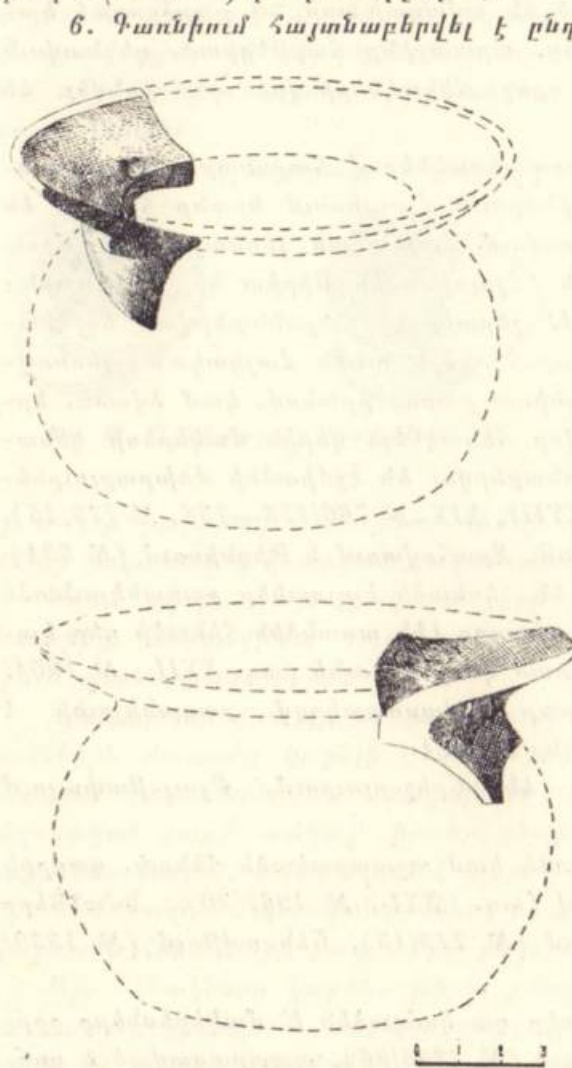
¹ P. M. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 126.

² S. Hood, նշվ. աշխ., էջ 139:

³ J. Garstang, նշվ. աշխ., էջ 135, 143, նկ. 90, էջ 166, 167, նկ. 106:

⁴ է. Խանգաղյան, նշվ. աշխ., էջ 67, 68, նկ. 19:

են Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ հուշարձաններին: Հայտնաբերվել են Շրեշ-բլուրում, Քյուլ-թափայում, Բջնիում, Խորումբուղում, Շենգավթում¹, Սեանի ավազանում², Կիրովականի Քոսի-ճոթերում, Աղստևի հովտի Բաբա-դեվրիշում³: Հյուսիսում նրա վերջնականորեն դեռևս Թրիալեթի Կանալ-թափա (№ XLVI) դամբարանաբլուրն է⁴:

Նկ. 68. Թաղարտուիկ հենակներ:

կատարել՝ հավանաբար ծիսական արարողությունների ժամանակ և օգտագործվել են սրբազան կրակի համար: Գառնիում նման երկու կանթեղներ են հայտնաբերվել (աղ. XXI, № 1964/296, № 2176/12): Այս կանթեղները տարածման լայն շառավիղ ունեն:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական խմբերից, Գառնիում հայտնաբերվել են նաև մեծ կճուճների ուռուցիկ փորի մասեր, կենտրոնում կիսագնդաձև կանթ (№ 2235/136, № 2234/101b): Անշուշտ նրանք բարձր, խողովակաձև վզով և

(աղ. XXX, № 2235/105b), որի երեք ոտքերն էլ թերի են: Իր ձևով մասամբ տարբերվում է մյուս բնակատեղիների բարձրավանդակաձև հենակներից: Նախ ոտքերը միացնող կամարը փոքր է և կլորացող, ոտքերը անկյունավոր են և հաստ: Կուպիտ է և անզարդ: Հասարակ եռոտանի պատվանդանի մեկ օրինակ հայտնի է Շենգավթից, մեկ այլ օրինակ էլ Աղթամարից (№ 2247/5): Եռոտանի պատվանդաններ դեռևս բնորոշ են միայն Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթին:

XI. Կանթեղներ-ձիթանոցներ: Գառնիում հայտնաբերվել են թելի կոճի տիպի կավակերտ իրեր: Նրանց ստորին կլորացող մակերեսը տափակ է, իսկ վերինը՝ թասանման զոգավորվող, մրից սևացած: Բ. Ա. Կուֆտինի բնորոշմամբ նրանք հենակի դեր են կատարել, սակայն իրականում նրանց զոգավորվող մասերում ձեթ կամ ճարպ են այրել, այսինքն կանթեղի դեր են:

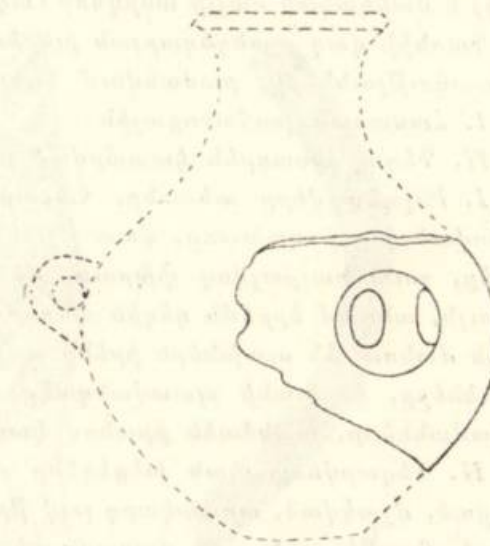
տանձաձև իրանով կավամանների մասեր են (նկ. 69), որոնցից հայտնաբերվել են Նախիջևանի Քյուլ-թափայի II շերտում, իսկ 1966 թ. նման ամբողջական կճուճներ հայտնաբերվել են Ջրահովիտ բլուրում (Արտաշատի շերտան): Նրանց մինիատյուր տեսակները հայտնի են Հառիճում⁵: Կարմրաշաղանակագույն մակերեսով նրան հեղանթանի կճուճներ բնորոշ են նաև Սաղախլուի մոտ՝ Գեոյ-թեփե (Դերեդ-գետի ձախ ափի տեղաբնակ) բնակատեղիի վաղ բրոնզեդարյան շերտին⁶: Հայտնաբերվել է նաև Օղնիի բնակատեղիում⁷:

Գառնիում հայտնաբերված ծակոտկեն ամանների մասերը հավանաբար քամիչի բեկորներ են (№ 2288/29): Կան կավամանների մասեր, որոնց շուրթից սկսվող կանթը ոչ թե սովորաբար հիմքում է ավարտվում, այլ վզի միջին մասում (աղ. XXII, 2234/82, 142b), նման կանթերով կավամաններ հայտնաբերվել են Շենգավթում (№ 1330/60), Իգդիրի հովտում (որոնց 2. Բարենյը համոզված կերպով վերագրում է վաղ բրոնզի III փուլին)⁸, Արծնի (Կարաղ) վաղ բրոնզեդարյան վերին շերտերում⁹:

Գառնիի խեցեղենին հատկանշական են նաև կանթերի տարբեր տեսակներ, որոնք ըստ ձևի բաժանվում են հետևյալ խմբերի. 1. Կիսագնդաձև մեծ և փոքր կանթեր՝ խողովակաձև անցքով: 2. Ժապավենաձև, վերին՝ եռանկյունաձև հարթակով երկթեք կանթեր: 3. Գմբեթաձև եռոտանի կանթեր: 4. Խուլ կանթեր, կամ ունեկեր մեծ և փոքր, տարբեր տեսակների. կիսաշրջանաձև անցքի փոխարեն կլոր ներձկված փոսիկներով, ձվաձև՝ նույնպես փոսիկներով կամ երկարավուն ակոսներով, եռանկյունաձև՝ կենտրոնում ուղղահայաց անցք, բազմանիստ երկարավուն խուլ կանթեր և այլն: Խուլ կանթերը գերազանցապես իրանի ուռուցիկ մասում են տեղավորված:

Գմբեթաձև եռոտանի կամարներով կանթերը թվով քիչ են և բնորոշ են միայն կափարիչներին:

Ժապավենաձև և եռանկյունաձև հարթակով երկթեք կանթերը սկսվում են շուրթից և ավարտվում վզի հիմքում կամ ուռուցիկ ուսերին, միջին մասում նեղ են, իսկ հիմքում լայնանում են, կիսաշրջանաձև փովում:

Նկ. 69. Տանձաձև իրանով կավաման:

¹ Նույն տեղում, աղ. XVIII, վերին շարք:

² Օ. Ա. Мнацаканян, Раскопки на осушенной территории Озера Севан, СА., XXIII, 1955, стр. 187, рис. 5:1.

³ Г. С. Исмаилов, Автореферат, стр. 11.

⁴ Տե՛ս Վրաստանի պետական թանգարան, № 4—66—59:

⁵ Պեղումները Բ. Խաչատրյանի:

⁶ Պեղումները Տ. Զուրիկիշվիլու, նյութերը գտնվում են Վրաստանի Արվեստի ինստիտուտում:

⁷ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки, 1947 г. в Цалкинском районе, Тб., стр. 37, табл. XXXIX.

⁸ С. Burney, Նշվ. աշխ., էջ 187, 191, նկ. 151, 152:

⁹ Н. Koşay-K. Turfa Նշվ. աշխ., էջ 388, վերին շարք:

Կիսաշրջանաձև և ձվաձև կանթերը տեղավորված են վզի հիմքում, վզի միջին մասում, իրանի ուռուցիկ մասում և այլն: Կան շուրթից կախված, կտցաձև կանթեր:

Գառնիում հայտնաբերվել են նաև կավե շրջանակներ (նկ. 6, միջին շարք) և մանկական սալի անիվներ (աղ. XXIII և XXIV):

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենը բաց որակի և մշակման առանձնահատկությունների, բաժանվում է երկու խմբի.

I. Հասարակ խոհանոցային

II. Գեղարվեստորեն կատարված բարձրարվեստ խեցեղեն:

I. Ինչպես վերը տեսանք, հասարակ խոհանոցային խեցեղենը պատրաստված է ավաղախառը, վատ մշակված, վատ հունցված և վատ թրծված կավից, շուտ քայքայվող փխրուն, մեծ մասամբ շեկավուն, մասամբ վարդագույն, անգամ երբեմն դեղին անգործով պատած: Այս խմբի մեջ գերազանցորեն մտնում են օջախներն իրենց ամբողջ կոմպլեքսով, օջախի բոլոր տիպի հենակները, եռոտանի պատվանդանը, վարդագույն սափորը, բանկայաձև կավամանները, տանձաձև իրանով կավամաններ, քամիչներ և այլն:

II. Գեղարվեստական խեցեղենը բաղմաձև է: Այն կատարված է լավ հունցած, մշակված, արտակարգ լավ թրծված, բարձրորակ կավից: Արտաքինը կոկած, հարթեցրած, մեծ մասամբ սև, նաև վարդագույն, դեղնագույն, դեղնա-նարնջագույն, մասամբ մոխրագույն և դարչնագույն անգործով պատած: Աստառը երբեմն փայլեցրած, իսկ մեծ մասամբ անփայլ, նույնպես բաղմազան գույների՝ վարդագույն, սև, մոխրագույն, դարչնագույն, շագանակագորշագույն, կաթնագույն և այլն:

Մեծ կարասները, սափորները հաստախեցի են, իսկ միջին և փոքր կավամանները՝ գերազանցապես նրբախեցի:

Ըստ զարդանախշման առանձնահատկությունների, գեղարվեստական խեցեղենը բաժանվում է երկու հիմնական խմբերի.

I. Խեցեղեն՝ զարդարված փոսիկներով, ներձկված ակոսներով և խուլ ունկ-եղուտներով:

II. Ռելիեֆ, ռելիեֆ-ներձկված և գծային զարդանախշերով խեցեղեն: Առաջին մեծ խումբը զարդարված է երկու տիպի փոսիկներով.

1. Չվաձև փոսիկներով

2. Փոքր կլոր փոսիկներով

1. Չվաձև փոսիկները հանդիպում են կանթի տակ և նրա հակառակ կողմում՝ իրանի ուռուցիկ մասում, որտեղ կամ մեկ հատ են, կամ մեկ մեծ միջին մասում, իսկ աջից և ձախից մեկական փոքրերը:

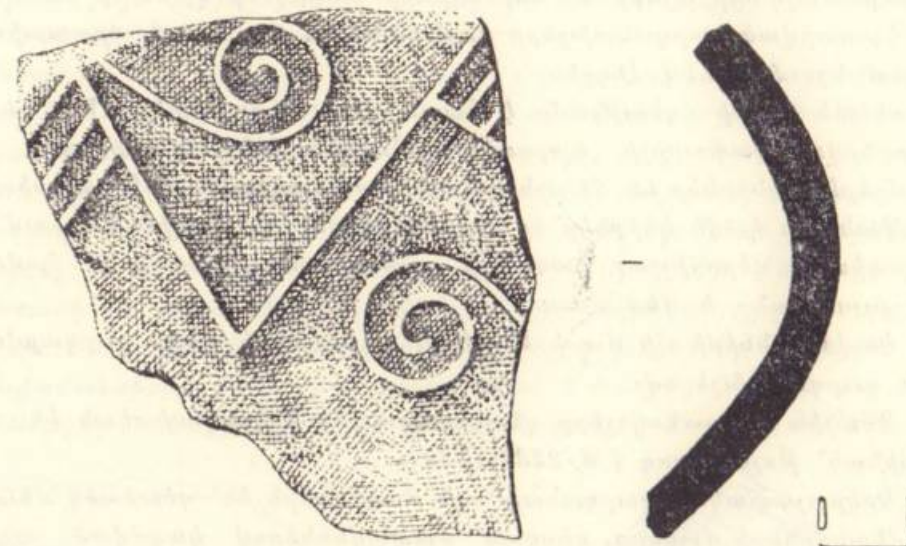
Կան նաև փոքր ձվաձև փոսիկներ կամ ձվաձև փոսիկներ՝ երկու կողմից շրջապատված մեկական թեք, նեղ, երկարավուն ակոսիկներով:

2. Կլոր փոսիկներ հանդիպում են կանթի վերին եռանկյունաձև հարթակում, կանթի տակ, ուռուցիկ փորի կենտրոնում:

Հաճախ փոսիկները զուգորդված են տարբեր տեսակի խուլ կանթերով, կամ էլ զարդանկարը ներկայացնում է փոսիկների և ներձկված ակոսների հաջորդականություն: Զարդանախշման այս ձևերը յուրահատուկ են Գառնիին. և էլարին:

Նման զարդանախշեր ունեն Գառնիի և մեծ, և՛ փոքր կավամանները:

Փոսիկ՝ երկու կողմից շրջապատված ուղղահայաց թեք ակոսներով հանդիպում է նախնական Գյուլ-թափայի II շերտում: Նման եռաշար թեք ակոսների և փոսիկի համադրություն է ներկայացնում նաև Ասլան-թեփեում (Մալաթիա) հայտնաբերված խեցու վզի բեկորի զարդանկարը¹:

Նկ. 70. Խեցու բեկոր, զարդարված ռելիեֆ-ներձկված զարդանախշով:

Գեոյ-թեփեում փոսիկների և ակոսների համադրությամբ խեցեղենը առաջին անգամ երևան է գալիս «K» շերտում²:

Վերոհիշյալ զարդանախշերով խեցեղենը տարածման արտակարգ լայն շառավիղ ունի:

Երկրորդ խմբի խեցեղենը զարդարված է ռելիեֆ, ռելիեֆ-ներձկված և գծային զարդանախշերով: Այն իր հերթին բաժանվում է ենթախմբերի.

1. Կավամանների ուռուցիկ փորը միայն մեկ երեսից զարդանախշված է լայնակուս, ոչ խորը ռելիեֆ-ներձկված, պարուրաձև վերջավորություններ ունեցող բարդ կոմպոզիցիայով:

Երբեմն այս կոմպոզիցիան կրկնվում է նաև կարասների վզերի վրա (№ 2234/134):

2. Կավամանի վզի հիմքում ուղղաձիգ երկրաչափական զարդանախշերի նեղ ժապավեն, իսկ ուռուցիկ փորին նեղ և ոչ խորը ռելիեֆ-ներձկված, պարուրաձև վերջավորություններով զարդանախշեր: Այս խումբը Գառնիում բնորոշում են երկուսից-երեք օրինակով է արտահայտվել (№ 2235/69, № 2234/25b, 109b), հարում է Կիրովականի Քոսի-ձոթերի և Մաշտոցի բլուրի խեցեղենին:

3. Կավամանների վիզը զարդարված է ուղղաձիգ երկրաչափական նուրբ գծանախշերի նեղ և լայն ժապավեններով, իսկ ուռուցիկ փորի վրա պահպանվել են ռելիեֆ-ներձկված զարդանախշեր: Այս խումբը լրիվ հարում է Շենգավիթի խեցեղենին:

4. Ռելիեֆ-ներձկված զարդանախշերը կազմված են պարույրներով ավարտվող բարդ կոմպոզիցիաներից:

¹ Kilit Kökten, 1945 yılında türk tarih Kurumu adına yapılan tarih öncesi araştırmaları, Belleten Türk Tarih Kurumu, 1947, № 43, աղ. XCIII, նկ. 5:

² T. Burton-Brown. նշվ. աշխ., էջ 42:

Շատ հավանական է, որ ուելթ-ներձկված զարդանախշերը կատարված լինեն գլանաձև կնիքի օգնությամբ: Այդ բանը լավ դրսևացվում է Գառնիի խեցեղենի բեկորներից մեկի վրա, որը զարդարված է հատվող շեղանկյունների և պարույրների համադրությամբ (նկ. 70, № 2234/109b) և հատկապես Կիրովականի Մաշտոցի բլուրի և Քոսի-ձոթերի խեցեղենի վրա: Որ նման եզանակով կատարված զարդանախշերը գլանաձև կամ այլ կնիքի արտատիպն են հիշեցնում, նշում է նաև Լ. Լեգրենը¹:

Գլանաձև կնիքի օգնությամբ է կատարված Գեոյ-թեփեի «K» շերտում հայտնաբերված կախարիչի զարդանախշը²: Մթա III հազարամյակի մշակույթում երկու կնիքներ են հայտնաբերվել Գուդաբերտկա-Յիխագորիայում³: Երկու միանման կավե կնիքներ էլ հայտնաբերվել են Յանիկ-թեփեում⁴:

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստերի օգնությամբ կարելի է հավաստել նրանց գոյությունը և մեզ մոտ:

5. Կավամանների մի մասի և՛ վիզը, և՛ ուռուցիկ փորը զարդարված են գծային զարդանախշերով:

6. Գծային զարդանախշերը գերազանցապես երկրաչափական են, միայն մեկ օրինակ՝ թռչնաղարգ (№ 2235/103a):

7. Երկրաչափական զարդանախշերի մոտիվներն են՝ գծածածկ մեանդրներ և մեանդրների մասերը, զիգզագ ժապավեններով կազմված անկյուններ և եռանկյուններ՝ նույնպես թեք գծիկներով ծածկված, գծածածկ զիգզագ ժապավեններ, ցանցածածկ դաշտեր՝ մեկընդմեջ կամ գծածածկ կամ կետածածկ:

Նրբամեն ձգված, երկարավուն մեանդրատիպ զարդերով կազմված մի ամբողջ կոմպոզիցիա պարփակվում է զիգզագ գծերով կազմված անկյունով:

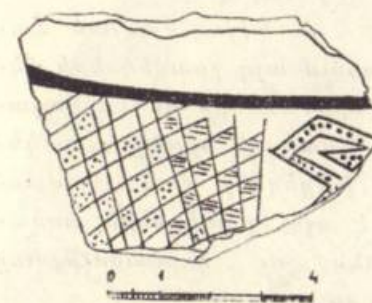
Ինչպես Վ. Լեմբն է նշում, մեանդրները Անատոլիայում հայտնի չեն, իսկ պարույրները շատ հազվադեպ են⁵: Եվ իրոք, ուելթ բազմադարյա պարույրով խեցու մեկ բեկոր հայտնաբերվել է Ալաջայի խալկոլիթյան շերտում⁶: Ուելթ-ներձկված պարույրով մեկ խեցի հայտնաբերվել է Բեյլիսուլթանում և վերագրվում է վաղ բրոնզի II փուլին (մթա 2500—2200 թթ.)⁷, մեկ օրինակ էլ հայտնի է Քյուլ-թեփե Իb շերտից (մթա 1850 թ.)⁸:

8. Կետերի հետ համադրված նրբագիծ երկրաչափական զարդանախշեր:

Նման զարդանախշով խեցեղենի բեկորներից մեկի վրա (№ 2234/133i) պատկերված է ճատրակի (շախմատի) տախտակը հիշեցնող զարդանկար, որի հարթակների մի մասը գծածածկ է, մի մասը կետածածկ (նկ. 71): Հետևաբար է, որ այստեղ պատկերված լինեն վարած և ցանած դաշտեր: Ընդորում վարած դաշտերը գծածածկով են պատկերված, իսկ ցանած, սերմածը՝ կետիկներով: Գծածածկ նման դաշտեր պատկերված են Գառնիի նաև մեկ այլ

բեկորի վրա (նկ. 72), հանդիպում է Շենգավթի խեցեղենի վրա (№ 1330/37, 102, 106): Այդ զարդանկարի կապը դաշտի և սերմերի հետ ավելի հավանական է դառնում, երբ մենք այն համեմատում ենք Տրիպոլիի խեցեղենի և կանացի արձանիկների վրա պատկերված զարդանկարների հետ, որոնց ուսումնասիրողը լայն դուգահեռների օգնությամբ համոզեցուցիչ է դարձնում դաշտերի և սերմի նման խորհրդանշումը¹:

Կետերի հետ համադրված նրբագիծ երկրաչափական զարդանախշերը բնորոշ են Գառնիին և ավելի ցայտուն են արտահայտված Կիրովականի բնակատեղիներում: Քոսի-ձոթերի մոխրագույն, բաց դեղնավուն և սև փայլեցրած մի խումբ խեցեղենի երկրաչափական տարատեսակ զարդանախշեր ամբողջությամբ կետածածկ են (1959 թ., № 1, 2, 9): Նման բեկորներ հայտնաբերվել են նաև Թագավորանիստում (1959 թ. № 6): Մաշտոցի բլուրում կետածածկ են գավաթների վզի հիմքի երկրաչափական զարդանախշերի դոտիկները: Շենգավթում նման զարդանախշերով խեցեղենը նույնպես սակավ է: Կավամաններից մեկի վիզը զարդարված է եռանկյունիների մեջ ամփոփված եռաշար եռանկյունիներով, որոնք կետածածկ են (№ 1442/57):

Նկ. 71. խեցու բեկոր, նուրբ գծային և կետային զարդանախշերով:

Նկ. 72. խեցու բեկոր, ճատրակի հիշեցնող զարդանկարով:

Նրբագիծ կետաղարգ երկրաչափական զարդամոտիվներն իրենց ցայտուն արտահայտությունն են գտել Վրաստանի մի շարք դամբանաբլուրների (Փրիալեթի XI, XLVI, Թեթրիժդարոյի 1957 թ. պեղած և Բեդենիի) բարձրավիստ խեցեղենում: Փրիալեթի XI դամբանաբլուրի նրբախեցի գրնդաձև և երկկոնիկ իրանով, օղակաձև նուրբ կանթերով (որոնք կիսագնդաձևի նրբացած տեսակն են) կավամանները զարդարված են նրբագիծ, գծածածկ ժապավեններով շեղանկյունիներով, եռանկյան մեջ ամփոփված բազմահարկ գծածածկ եռանկյունիներով, որոնք ուղեկցվում են կետաշարերով (ՎՊԹ № 4—66—50: 51, 52, 56, 57, 59)²: Նույն դամբանաբլուրում հայտնաբերվել է փուլած շուրթերով և կոնաձև իրանով թաղարատիպ հենակը (ՎՊԹ № 4—66—59), որը միակն է առայժմ Վրաստանի տերիտորիայում և, ինչպես վերը տեսանք, բազմաթիվ դուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի մթա III հազարամյակի մշակույթում:

¹ Б. А. Рыбаков, Космогония и мифогония земледельцев неолита, СА, № 1, 1965, стр. 29, 31.

² Б. А. Куфтик, Археологические раскопки в Тrialeti, табл. LXXVI.

¹ L. L. Legrain, Archaic Seal-impressions, New-York, 1939, p. 5.

² T. Burton-Brown, նշվ. աշխ., էջ 30, աղ. V, նկ. 34:

³ Պեղումները Մ. Նադիմաշվիլու, նյութերը հրատարակված չեն:

⁴ C. A. Burney, Excavations at Janik-Tepé, North-West Iran, p. 148, t. LXXIV, 54.

⁵ W. Lamb, նշվ. աշխ., էջ 28:

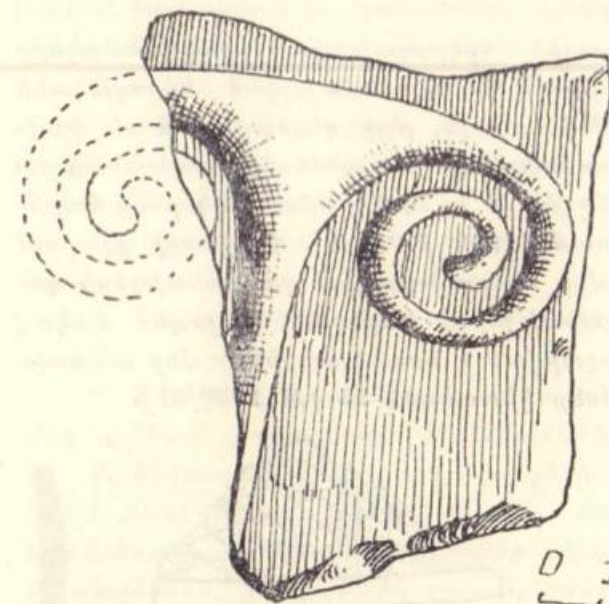
⁶ C. Burney, Eastern Anatolia..., p. 167.

⁷ S. Lloyd and J. Mellaart, Beycesultan Excavations, 1957, AS, VIII, 1958, p. 118, fig. 2,6 p. 112—113.

⁸ J. Mellaart, նշվ. աշխ., աղ. IX, նկ. 170:

նկարագրված խեցեղենին հարևան է XLVI (Կանաչ-թափա) դամբարաններին, որն իր բազմազալար ուղիղ փայտեղեմով, կապարիչով էլ ավելի է կապվում վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի հետ և զարդարված է նուրբ գծային մոտիվներով, գոտեղեմով կետաձևով ժապավեններով¹։

Դամբարանների այս խմբին են հարում նաև Թեթրիժարոյի 1957 թ. պեղած դամբարանների խեցեղենը² և Բեդենիի դամբարանների³։

Նկ. 73. Պեղու բեկոր ուղիղ, խոյազուխ շքանդի պատկերով։

9. Ուղիղ դարձանախշեր, որոնց սիրված մոտիվներն են՝ խոյազուխ շքանդների պատկերները և թռչունը։

Գտնվում ուղիղ խոյազուխ շքանդների պատկերով երկու տարբեր կավամանների բեկորներ են հայտնաբերվել (Նկ. 73, 1964 թ., պեղումներ, № 28 և 1965 թ., № 90)։ Չնայած Հայաստանում այդ շքանդների մետաղե օրինակները դեռևս հայտնի չեն, սակայն նրանց պատկերումը խեցեղենի վրա հավաստում է այդ շքանդների առկայությունն ու գործածությունը։

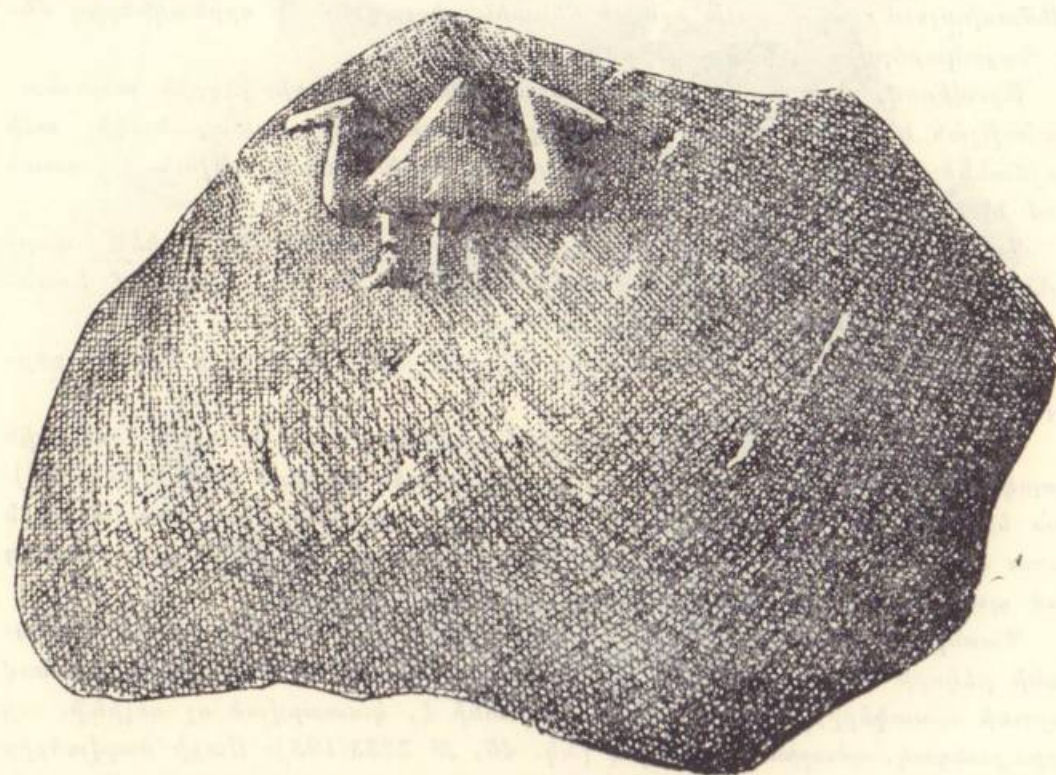
Գտնվում և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհում։

Խոյազուխ, կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ երկպարույր գլխիկով շքանդները և կախիկները լայն տարածում են ունեցել Առաջավոր Ասիայում (Հիսար IIB⁴, Գամգան, Անաու II, Տրոյա⁵), Վրաստանի վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններում⁶։ Բրոնզի հաջորդ փուլերում նրանք թափանցել են Հյուսիսային Կովկաս⁷, որտեղից էլ ավելի հյուսիս⁸։ Սակայն այդ շքանդները սիմյանցից տարբերվում են կառուցվածքային որոշ մանրամասներով։

Գտնվի խեցեղենի վրա պատկերված խոյազուխ շքանդի անմիջական

զուգահեռները մետաղից կարելի է տեսնել Կվաքխելբերում¹ և Ուրբնիսի քաղաքի XX տեղամասի վաղ բրոնզեդարյան № 44 դամբարանի նյութերում²։

Այս շքանդները Հին Արևելքի վերահիշյալների նման վերին մասում չեն հյուղավորվում և երկու կողմից պարույրներ կազմում, այլ նրանց խոյի գրված բնորոշ ձև է տրվում, մի տեսակ եռանկյունաձև հարթակ են կազմում երկու կողմից ոլորվող մասսիվ եղջյուրներով։ Այսպիսով, Գտնիի խեցեղենի վրա պատկերված, Կվաքխելբերում և Ուրբնիսի քաղաքատեղիում հայտնաբերված մետաղե շքանդները իսկական խոյազուխ են և ունեն զուտ տեղական արմատներ։

Նկ. 74. Պեղու բեկոր՝ երկզխանի թռչունի ուղիղ պատկերով։

Վրաստանում հայտնաբերվել է նման շքանդների և կախազարդերի մեկ այլ տարբերակ էս, որի դեպքում ցողունի գլխիկը ավելի մասսիվ է և շրջանաձև, իսկ պարույրները բավականին փոքր³։

Բացի Գտնիից, խեցեղենի վրա մետաղե իրերի վերապատկերման մեկ այլ օրինակի մենք հանդիպում ենք Կվաքխելբերում։ Այստեղ C1-3 շերտերում հայտնաբերված խեցու բեկորի վրա քանդակված է մետաղե դաշույն⁴։

Այսպիսով խեցեղենի դարձանախշերի շարքում մետաղե իրերի ձևերի մուտքը հավաստում է վաղ բրոնզեդարում մետաղե տարատեսակ առարկաների արտադրության ամուր հիմքերը, մյուս կողմից վեր է հանում նրանց պաշտամունքային ատրիբուտները։

¹ Ա. Джавахишвили, Л. Глonti, Урбиниси, табл. XXXVI.

² Л. А. Чилашвили, Городище Урбиниси, Тб., 1964, рис. 4.

³ Б. А. Куфтин, Археологическая маршная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, табл. LXXII, О. Джапаридзе, *Կվ. աշխ.*, էջ 207, Նկ. 448: Կվեմ-Քարթլիական միացյալ արշավախումբը Օ. Ջափարիձեի և Ա. Ջավախիշվիլու ղեկավարությամբ Շահումյանի շրջանի (Շուլավերի) վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիի դամբարաններում հայտնաբերվել են նման շքանդներ։

⁴ Ա. Джавахишвили, Л. Глonti, *Կվ. աշխ.*, աղ. IV, № 411:

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, стр. 23, 25, табл. XXIV.

² О. Джапаридзе, Археологические раскопки в Тrialeti в 1957—1958 годах, Тб., 1960, *Վրաց լեզվով*, աղ. II:

³ Պեղումները Գ. Ֆ. Գորեշիշվիլու, նյութերը հրատարակված չեն։

⁴ E. Schmidt, Excavation at Tepé Hissar, Damghan, Philadelphia, 1939, p. 119, t. XXIX.

⁵ E' Herzfeld, Iran in the Ancient East, London-New-York, 1941, p. 154, fig. 273.

⁶ О. Джапаридзе, К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, стр. 138, рис. 29, стр. 207, рис. 44, табл. XIII. Т. Чубинишвили, Амيرانис Гора, стр. 73, табл. 14.

⁷ «История Дагестана», т. I, М., 1967, гл. III, медно-бронзовый век, стр. 67, рис. 20. В. М. Марковин, Новый памятник эпохи бронзы в Горной Чечне, Древности чечено-ингушети, М., 1963, стр. 86, рис. 21, стр. 80, рис. 23.

⁸ П. Д. Степанов, Следы южной культуры эпохи бронзы в бассейне реки Мокши, КСИМК № 59, 1955, стр. 73, рис. 26.

Խոյազուլու շքասեղներն անշուշտ ունեցել են պաշտամունքային իմաստ: Նրանց երևան գալը հավանաբար առնչվել է մանր եղջերավոր կենդանիների գլխաքանակի աճի հետ և շեշտել հատկապես խոյի, ոչխարի դերը նյութական բարիքների ստեղծման ասպարեզում:

Վաղ բրոնզեդարում խոյի պաշտամունքի լավագույն ապացույցներ են նաև Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված խոյազուլու մոնումենտալ արձանները և օջախի հենակները:

Խոյազուլու արձանների մասեր հայտնի են Շենգավթում¹: Վերջերս նման արձաններ պեղվել են Հառիճի վաղ բրոնզեդարյան սրբատեղիում², գտնվել է Ամասիայում³: Խոյազուլու օջախի հենակների լավագույն օրինակներից մեկը հայտնաբերվել է Շենգավթում⁴:

Այսպիսով, վաղ բրոնզեդարում եղան պաշտամունքի կողքին անասնապահության նոր ձևի, մանր եղջերավոր կենդանիների գլխաքանակի աճի պայմաններում, Հայկական լեռնաշխարհում մեծ նշանակություն է ստանում նաև խոյի պաշտամունքը:

Գառնիում հայտնաբերված գեղարվեստական խեցեղենի ռելիեֆ վարդանախշերի շարքում առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում եռանկյունաձև իրանով ոճավորված թռչունները:

Նման թռչուններով զարդարված խեցեղենի երկու օրինակ է հայտնաբերվել Գառնիում:

Սև փայլեցրած մակերեսով կավամաններից մեկի ուռուցիկ ուսերին պատկերված է ռելիեֆ երկգլխանի, եռանկյունաձև իրանով թռչուն (նկ. 74): Նրա երկու կողմից իրանի բարձրությանը հավասարվող վիզը բավականին հաստ է: Գլուխներն ավարտվում են սրվող կտուցով (№ 2234/123): Իրանից ցած պահպանվել են ոտքերի հետքերը:

Գառնիում հայտնաբերված մեկ այլ նրբախեցի, սև փայլեցրած կավամանի բեկորի ուռուցիկ փորին պահպանվել է նման եռանկյունաձև իրանով թռչունի պատկերը, սակայն այն մեկգլխանի է, կատարված ոչ ռելիեֆ, այլ խորաքանդակ, գծային եղանակով (նկ. 46, № 2235/103): Ոտքի ծավալածքից և վզի դիրքից զգացվում է, որ նախորդի նման այն ստատիկ վիճակում չէ, այլ շարժման մեջ է:

Եռանկյունաձև իրանով թռչունների զարդանկարը Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի ամենատարած մոտիվներից մեկն է: Նրանք պատկերված են տարբեր ձևերի կավամանների վրա. երևան են գալիս տարբեր զարդամոտիվների միջավայրում և արտահայտված են կատարման տարբեր եղանակներով:

Եռանկյունաձև իրանով թռչունի մենք հանդիպում ենք Արևիկի երկու տարբեր ձևի և տարբեր եղանակով կատարված զարդամոտիվների շարքում:

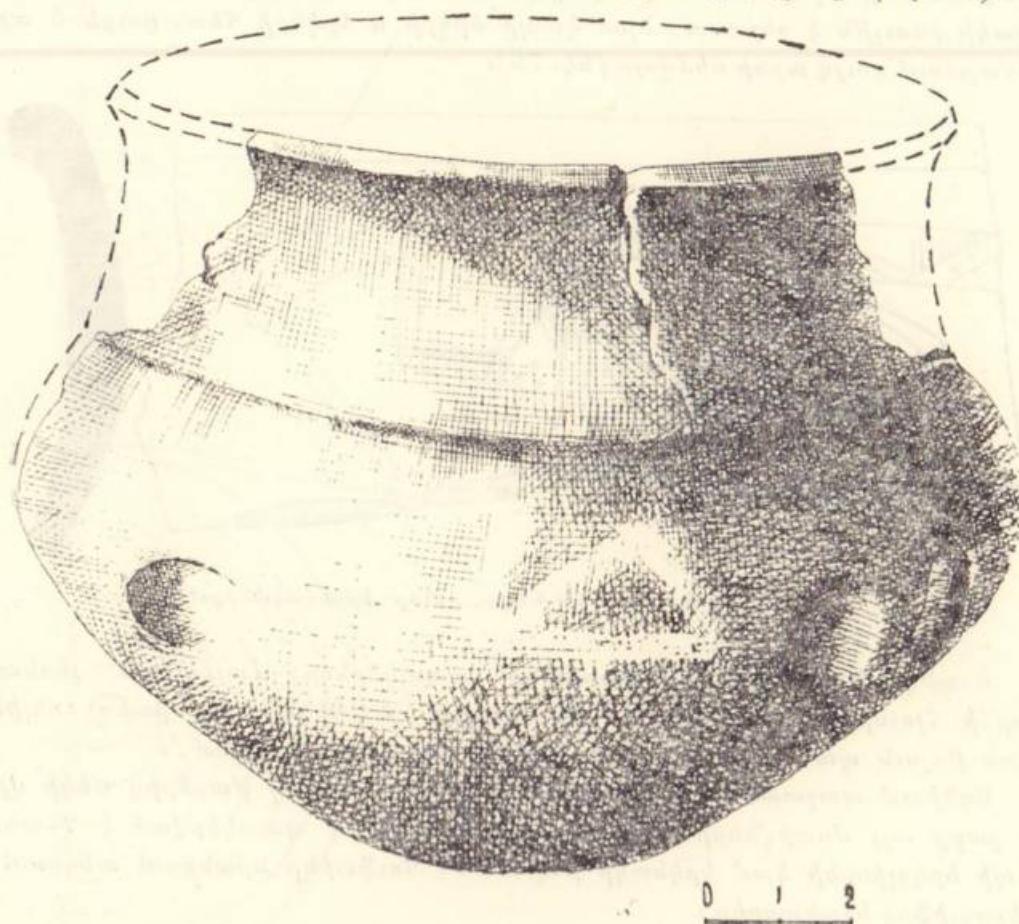
¹ Է. Խանգադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթ..., ազ. XVI, վերինը:

² Պեղումները Բ. Խաչատրյանի (1967 թ.):

³ Հայտնաբերվել է հողային աշխատանքների ժամանակ:

⁴ Է. Խանգադյան, նշվ. աշխ., ազ. XVI, ներքինը:

Այն պատկերված է ներձկված վզով, դուրս շեշտված նուրբ շուրթերով, ուռուցիկ իրանով և երկկոնիկ, շեշտված ներքնամասով թասի վրա (№ 2248/20), որի թև՝ վզին և թև՝ իրանին նուրբ գծային կետածածկ երկրաչափական ֆիգուրներ են պատկերված և դրանց շարքում երկրաչափորեն արտահայտված երկարավոր և երկարակտուց եռանկյունաձև իրանով թռչունը: (նկ. 75):

Նկ. 76. Արժաթափայլ, թռչնազարդ գավաթ Արևիկից:

Արևիկի նրբախեցի, կատարման տեսակետից անթերի, բարձրարվեստ, արժաթափայլ գավաթի ուռուցիկ ուսերին ներձկված զույգ փոսիկների շարքում այդ թռչունը պատկերված է փայլաներկը հեռացնելու եղանակով (նկ. 76), որը զարդանախշման մի նոր ձև է, և դեռևս յուրահատուկ միայն Արևիկին (№ 2289/9b) և Գառնիին:

Մեծ ոճավորմամբ և գեղեցկությամբ է պատկերված Կիրովականի դեղնադարչնագույն փայլեցրած մակերեսով կարասի վզի բեկորի վրայի թռչունը (նկ. 77, № 1455գ), կատարված ռելիեֆ-ներձկման եղանակով:

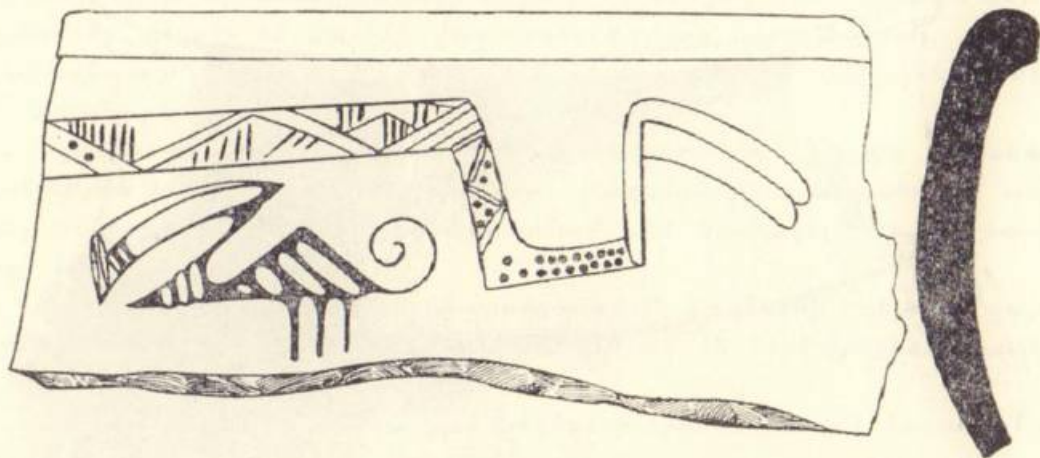
Գծային եղանակով կատարված եռանկյունաձև իրանով և պարուրաձև ավարտվող պոչով թռչուն պատկերված է Ղարա-թափայլի օջախի հենակի վրա (№ 1461): Նման թռչուն հանդիպում է նաև Գեղամա լեռների ժայռապատկերների շարքում:

Եռանկյունաձև իրանով թռչուններն իրենց արտահայտությունն են գտել

¹ Գեղամա լեռների ժայռապատկերները ուսումնասիրվում են Հ. Մարտիրոսյանի կողմից և դեռևս հրատարակված չեն:

նաև Շենգավթի գունազարդ թասի¹ և կարասների զարդանախշերում (նկ. 78, 104)²:

Կառնուտի մեծ սափորներից մեկի վրա եռանկյունաձև իրանով ռելիեֆ թռչունը դարձյալ բազմազալար պարույրներով կազմված կոմպոզիցիայի կենտրոնն է զբաղեցնում: Թռչունի վզին կա երկժանի, որը հավանաբար նրա երկակի բնույթն է շեշտում, նրա կապը երկրի և երկնքի հետ, գուցե և արտահայտում զույգ արևի սիմվոլը (նկ. 79):

Նկ. 77. Թռչնազարդ խեցու բեկոր Կիրովականից:

Եռանկյունաձև իրանով թռչունների պատկերներ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում հանդիպում են Օղնիում³ և Կիկեթում (որտեղ ռելիեֆ նման թռչուն պատկերված է մեծ սափորի վզի երկու կողմում)⁴:

Օղնիում պաշտամունքային նշանակություն ունեցող թասերից մեկի վրա մի շարք այլ մոտիվների հետ, գծային եղանակով պատկերված է Գառնիի թիպի երկգլխանի կամ կրկնակի թռչուն: Բ. Կուֆտինը նրանցում տեսնում է հիերոգլիֆիկ նշանագրեր⁵:

Գառնիի ռելիեֆ երկգլխանի թռչունը, ինչպես կտեսնենք, գիշերվա և ցերեկվա հաջորդականություն, կամ էլ զույգ արև է խորհրդանշում:

Վերոհիշյալ եռանկյունաձև իրանով թռչունները իրենց այլ մանրամասներով հանդերձ, ինչպես հինգերորդ գլխում կտեսնենք, մի կողմից խորհրդանշել են արևի աստվածությունը, մյուս կողմից արտահայտել գիշերվա և ցերեկվա հաջորդականությունը, և որ ամենակարևորն է՝ կապվել են ջրի ու պտղաբերության աստվածության, վիշապի պաշտամունքի հետ:

Ավարտելով խեցեղենի ուսումնասիրությունը, ավելորդ չէ հիշատակել, որ Գառնիի նրբախեցի գեղակազմ կավամանների մեծ մասին, հատկապես ներձկված փոսիկներով խմբին բնորոշ է արծաթափայլ մակերես: Նման խեցեղեն մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել է նաև Արևիկում, որը նույնպես աչքի է ընկնում իր կատարելությամբ և բարձր ճաշակով:

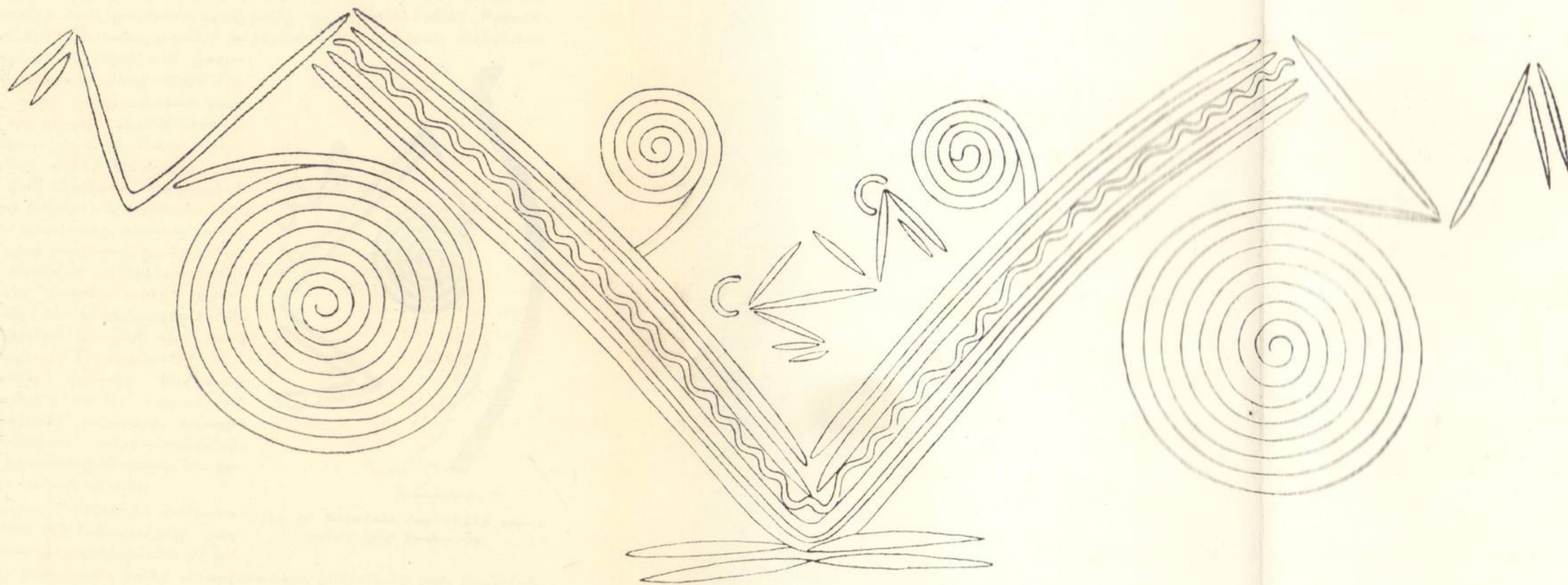
¹ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 187, աղ. LXV:

² Նույն տեղում, նկ. 40, էջ 179, աղ. LIII:

³ Б. А. Куфтин, նշվ. աշխ., էջ 33, նկ. 15:

⁴ Նույնի, Урартский колумбарий..., стр. 88,

⁵ Նույնի, Археологическая маршрутная экспедиция, 1945, стр. 33.

Նկ. 78. Շենգավթի կարասներից մեկի զարդանկարը (Ս. Սարգսյանի կողմից պեզված):

Արծաթափայլ մակերես ունեն նաև Կառնուտի հալտախեցի կարասները (№ 1478/3, 8), Յանիկ-թեփերի II շերտի նրբախեցի կավամանները¹:

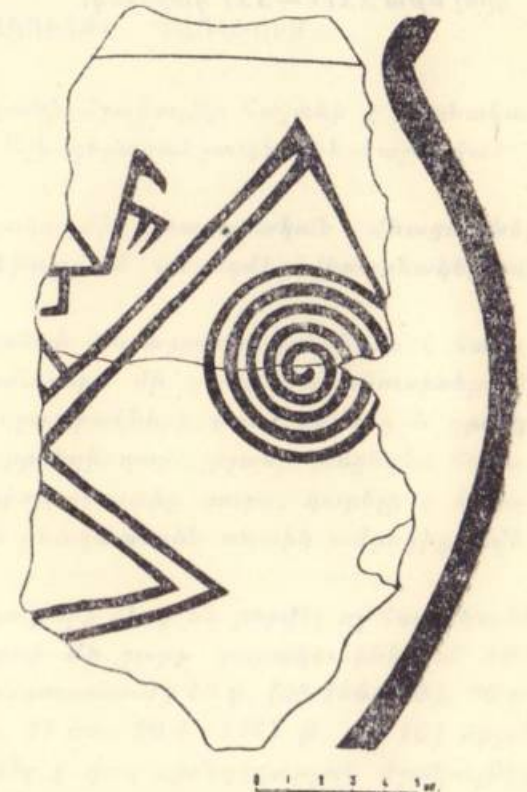
Մի յուրահատուկ հմայք ունի Թբիլիսիից 70 կմ հարավ գտնված Բեդենիի փայտաշեն դամբարանի խեցեղենը բազմահարուստ մետաղե իրերով, ոսկե քորոցով հանդերձ²: Դամբանաբլուրի նրբախեցի, գեղակալմ, արծաթափայլ խեցեղենը կարծես մետաղե ամանների իմիտացիան լինի: Այստեղ հայտնաբերվել են երկկոնիկ ներքնամասով բաժակներ՝ զարդարված զուգահեռ խորաքանդակ ժապավենների, նրբագիծ երկրաչափական զարդանախշերի և կետաղարդ ժապավենների համադրությամբ, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն Թբիլիսիի XI և XLVI դամբանաբլուրների խեցեղենում: Այս հիասքանչ ժողովածուն հարստացնում են թեյնիկաձև կավամանները, եռոտանի թասը՝ վերին մասում նրբագիծ երկրաչափական զարդանախշերի գոտիով, գնդաձև իրանով, խողովակաձև վզով կճուճները՝ ուսերը զարդարված ռելիեֆ կիսագնդերի շարանով, կամ ներձկված հորիզոնական գոտիների խմբերով և վերջապես երկկոնիկ ներքնամասով փարչերը՝ ուժեղ դուրս ճկված շուրթերով, իրանի կենտրոնում ներձկված փոսիկներով: Բոլորն ունեն կանթեր, որոնք կարծես պահպանել են կիսագնդաձև կանթի հատկանիշները, սակայն նոր որակ ունեն, նրբագեղ են, օղակաձև:

Բեդենիի միևնույն կավամանի վրա կարելի է տեսնել տարատեսակ զարդանախշերի՝ ակոսների, նրբագիծ երկրաչափական զարդամոտիվների, ռելիեֆ ելուստների կետաշար ժապավենների համադրությունը:

Այսպիսով, Բեդենիի դամբանաբլուրը մթա III հազարամյակի բազմահարուստ խեցեղենի կարծես թե ամփոփումը լինի, որտեղ իրենց գեղարվեստական լուծումն են գտել կավամանների ձևերը, կանթերը և բազմահարուստ զարդանախշերը:

Ինչպես վերը տեսանք, Գառնիի խեցեղենը բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթում, ավելի սերտորեն կապվում է Շենգավթի, Էլարի, Կիրովականի և այլ հուշարձանների խեցեղենի ու ժողովրդի հետ և համարյա չի առնչվում Շրեշ-բլուրի, Քյուլ-թափայի խեցեղենի հետ:

Չնայած իր մի շարք զուգահեռներին, ինչպես վերը տեսանք Գառնիի խեցեղենն ունի նաև ուրույն, լոկալ հատկանիշներ և իր որոշակի տեղն է

Նկ. 79. Կավամանի մաս, ռելիեֆ զարդանախշերով՝ Կառնուտից:

¹ С. Burney, The Excavations at Janik-tepé, Azerbaijan, Iraq, v. XXIV, 1962, p. 246.

² Г. Ф. Гобеджишвили, Беденская гробница, Друзья памятников культуры, Сборник XII, Тбилиси, т. 2 13—22.

բռնում Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան յուրօրինակ, բազմահա-
րուստ խեցեղենի շարքում: Ազգակից ցեղերի տրոհման, տարրաբնականացման
պայմաններում լուրջ տարբերակների առկայությունը, որպիսին նկատվում
է Հայկական լեռնաշխարհում, բնական է:

Որոշ զուգահեռներ հավաստում են նաև փոխանակային կապերի և մշա-
կութային փոխազդեցությունների գոյությունը Կենտրոնական Անատոլիայի
և Կիլիկիայի հետ:

Գառնիում հայտնաբերված խեցեղենի մեջ շերտագրական տարբերու-
թյուններ տեսնել դեռևս հնարավոր չէ, սակայն ելնելով նրա հետ հայտնաբեր-
ված թվագրող նյութերից, խեցեղենի ամբողջ կոմպլեքսը ևս կարելի է թվա-
դրել մթա XXIV—XXI դարերով:

Գ Լ Ո Ւ Խ IV

ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԳԱՌՆԻՈՒՄ

Գառնիում միջին բրոնզի դարաշրջանի մշակույթը հայտնի է և բնակա-
տեղիի և դամբարանային նյութերով: Այն գերազանցապես ներկայացված է
խեցեղենով:

Բնակատեղիում միջին բրոնզի մշակույթի շինարարական մնացորդներ
չեն պահպանվել, ամբողջի՝ դարերի ընթացքում անընդմեջ վերաբնակեցման
հետևանքով:

Սկսած 1950 թվականից միջին բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն է հայտ-
նաբերվել ամբողջ բոլոր շորս տեղամասերի մի շարք քառակուսիներում,
անտիկ շրջանի պարսպի հիմքերի և աշտարակների մոտ՝ ներսից և դրսից:

Ելնելով այն փաստից, որ միջին բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն հայտ-
նաբերվում է նաև անտիկ շրջանի պարսպապատից դուրս, կարելի է եզրա-
կացնել, որ միջին բրոնզի դարաշրջանի բնակատեղին անտիկ ամրոցից ավե-
լի լայն շրջագիծ է ընդգրկել:

Ամրոցում միջին բրոնզեդարյան նյութերը ձեռք են բերվել ոչ հասակորեն
զատվող շերտերից: Երկրորդ տեղամասի մի շարք քառակուսիներում 19 ն
(1965 թ. № 16, գտնվում է Գառնիի թանգարանում) 16 ք, (№ 1964/40), 20 ք.
(№ 1964/44), 14 ա (№ 1964/45), 17 ա, 17 ժա, 20 ժ (1965 թ., № 10) միջին
բրոնզեդարյան խեցեղենը հայտնաբերվել է վաղ բրոնզեդարյան մշակույթից
վեր, 1,3—1,5 մ խորությունից, անտիկ շրջանի, երբեմն էլ միջնադարյան
նյութերի հետ մեկտեղ:

Որոշ տեղեր, օրինակ, առաջին տեղամասի 15 ա քառակուսում (1966 թ.,
№ 14, 17, 21, 36, 37) այն հայտնաբերվել է ուշ բրոնզեդարյան խեցեղենի
և անտիկ շրջանի գունազարդ խեցեղենի հետ խառը:

Միջին բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև պարսպա-
պատի հիմքերի և II, III, VI աշտարակների մոտ, 4,5 մ խորությունից:

Ամրոցից դուրս, Գառնի գյուղի տարբեր մասերում, միջին բրոնզեդար-
յան դամբարանային նյութերը հայտնաբերվել են պատահաբար՝ հողային
աշխատանքների ժամանակ: Նրանց մի մասը բացվել է գյուղի հյուսիս-արե-
վելյան ծայրամասում, կոլխոզի գոմերի մոտ, մյուսը՝ գյուղի արևմտյան
մասում՝ Արտաշատ տանող խճուղու եզրերին: Այսպիսով, Գառնիի միջին
բրոնզեդարյան բնակատեղիի դամբարանադաշտը բավականին լայնածավալ
է եղել. սկսվել է ներկա գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրամասից և ընդգրկել
արևմտյան թաղամասերը:

Գյուղի հյուսիս-արևելյան մասում դամբարանային նյութեր են հայտնաբերվել իրարից ոչ հեռու երեք տարբեր կետերում: Կոլխոզի շորանոցների մոտ, 1949 թ. հողային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել է զրնդաձև իրանով խորը գորշագույն թաս (№ 1963/85): Դամբարանի կառուցվածքի և այլ նյութերի վերաբերյալ ոչինչ հայտնի չէ:

Կոլխոզի գոմերի մոտ, 1951 թ., հայտնաբերվել են մոնոխորոմ թռչնազարդ հիգրիա (տախտ. VI, 1965/224) և շագանակագույն կճուճ՝ կետագիծ դարդանախշերով (նկ. 94, № 1965/225): Այդ դամբարանի կառուցվածքի և նրանում հայտնաբերված այլ նյութերի վերաբերյալ ոչինչ հայտնի չէ:

Դարձյալ կոլխոզի գոմերի շրջակայքում 1959 թ. կոլխոզնիկ Ա. Ստեփանյանը տան հիմքերը փորելիս, բացել էր մի դամբարան և հանել նյութերի մի մասը:

Միջին բրոնզի դարաշրջանի դամբարանների երկրորդ խումբը, ինչպես վերը նշվեց, տեղավորված է եղել գյուղի արևմտյան մասում, Արտաշատ տանող խճուղու շրջակայքում:

Այդ խճուղու եզրին, 1956 թ. հողային աշխատանքների ժամանակ գտնադարձ խորը թաս է հայտնաբերվել, զարդարված գծածածկ թեք շեղանկյունների շղթայով (տախտ. II, ներքևում, № 2098/4):

1958 թ. նույն խճուղու եզրին, Նահապետ Սողոմոնյանի տան դիմաց՝ չրմուղի գիծը փորելիս, 0,8 մ խորությամբ մեջ գտնվել է մի հիմնահողային դամբարան, որտեղ հայտնաբերվել են տասներեք կավամաններ: Այս դամբարանի վերաբերյալ այլ տվյալներ մեզ հայտնի չեն:

Նույն դամբարանադաշտում, առկից մոտ 200 մ դեպի արևմուտք, հայտնաբերվել է հետաքրքրական, գորշագույն կրկնակճուճ, վերին թասանման մասով և ուռուցիկ իրանով (№ 2100/11):

Դամբարանադաշտի սահմանները հավանաբար հասել են մինչև բնակատեղիի շրջակայքը, որտեղ ամբողջի մոտ 1949 թ., բակերից մեկում հայտնաբերվել է երկկոնիկ իրանով շագանակագույն կավաման, ուսերը զարդարված աստամնաշար գրոշմիշով կատարված եռանկյունիներով (աղ. XXXII, № 1963/86):

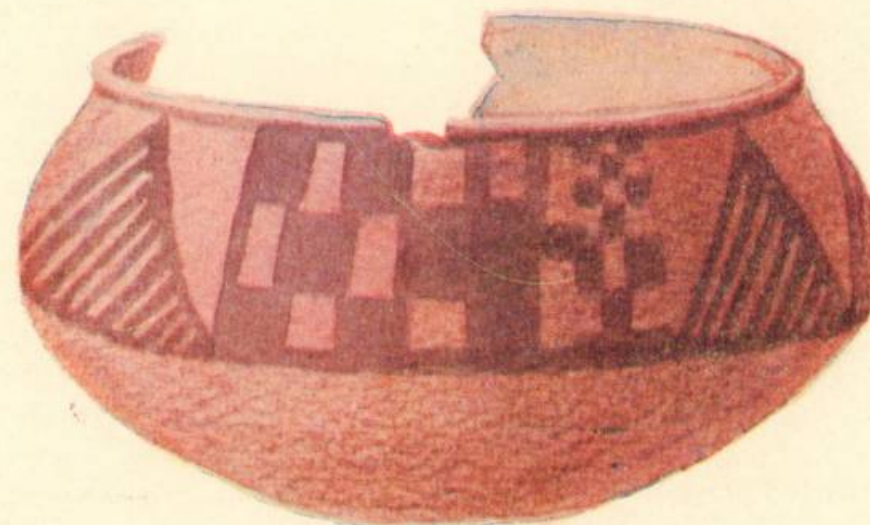
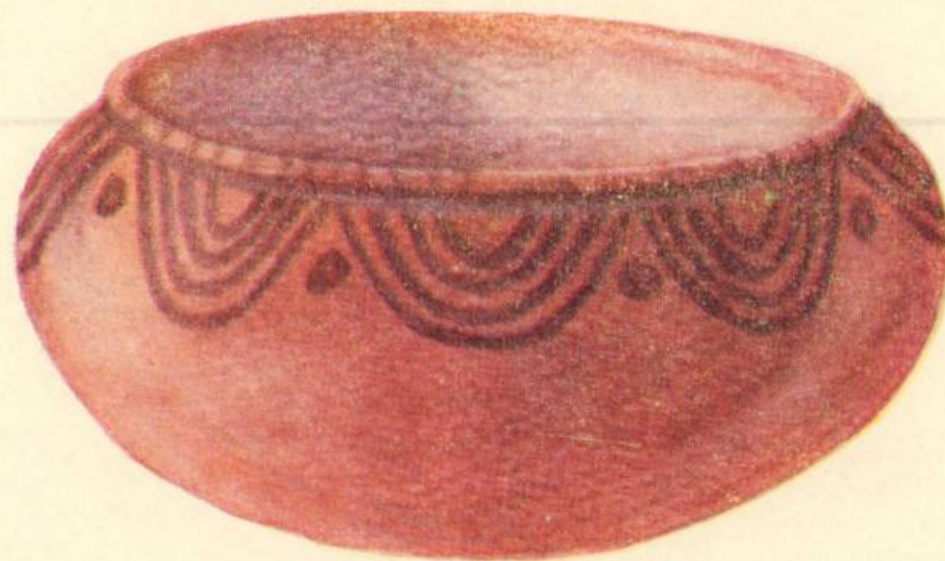
Չնայած դամբարանային նյութերում ամբողջական կոմպլեքսները քիչ են, սակայն որոշ զուգահեռների և տիպաբանական համեմատությունների, մասամբ վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի հետ ունեցած կապերի միջոցով կարելի է որոշել հայտնաբերված նյութերի տեղը միջին բրոնզի մշակույթում:

Բնակատեղիում միջին բրոնզի մշակույթը հայտնի է միայն խեցեղենի բեկորներով, ուստի այն այստեղ կներկայացվի դամբարանային խեցեղենի հետ համատեղ:

Դամբարանային նյութերում ընդամենը երկու ամբողջական կոմպլեքս ունենք, մեկը գոմերի մոտ հայտնաբերված խմբում, մյուսը Արտաշատ տանող խճուղու եզրին:

Գոմերի մոտ, Ա. Ստեփանյանի բակում հայտնաբերված դամբարանի ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ այն հիմնահողային էր: Նրա վերջավորությունում հայտնաբերվեցին հանգուցյալի ոտքի ոսկրները, շագանակագույն գծիկածածկ ժայռավենադարձ կճուճ և խորը թասեր:

Ոտքի ոսկրների դիրքից պարզվեց, որ հանգուցյալը դամբարան է դրվել աջ կողքի վրա, դեմքով դեպի արևելք և ոտքերը կծկած: Դամբարանից

Տախտակ I. Թասեր էլարից:

Հայտնաբերվել են ինը կավաման, թասանման փոքրիկ, գինեգույն շեշաքար (№ 2144/57) և օբսիդաքարե շեղբ (աղ. XXV, № 2144/58):

Հայտնաբերված խեցեղենը ըստ ձևի, գույնի և զարդանախշման բաժանվում է հետևյալ խմբերի.

1. Կճուճներ խողովակաձև բարձր վզով, ուռուցիկ և սահուն իջնող ուսերով, տափակ հատակով (աղ. XXV₁): Նման երկու կճուճներ են հայտնաբերվել դամբարանում: Երկուսն էլ համարյա նույն չափերն ունեն (№ 2144/49, 50): Արտաքինը լավ կոկած, հարթեցրած և սև ներկով պատած: Վզի հիմքում ունեն հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներ (№ 2144/49, 50): Երկուսի շուրթերն էլ դուրս են ձկված և ներսից եզերված նույնպես հորիզոնական գոտիով: Խողովակաձև վիզը մի փոքր ներձկվում է և ապա սահուն միանում ուսերին: Այդ անցումը շեշտվում է միայն հորիզոնական գոտիներով:

2. Կճուճ, կարճ վզով, գնդաձև իրանով, շուրթը կլորացող և ղեպի դուրս ձկված և ներսից շրջագծված հորիզոնական խորաքանդակ գոտիով (№ 2144/51): Կճուճն ունի մուգ շագանակագույն փայլեցրած մակերես: Վզի հիմքում դույզ հորիզոնական գծային գոտիներով ստացված ժապավենի վրա կետաշար հորիզոնական դույզ շրջագծեր են արված (աղ. XXV₃): Կճուճի ուսերը զարդարված են զիզազ ժապավենով, որի ներսը ծածկված է դուզահեռ կետագծիկների շարքերով: Այս ժապավենը հետաքրքիր է արված: Նրա տասնմեկ սուր անկյունները զարդարում են կճուճի ամենաուռուցիկ մասը, իսկ վերին ծայրերը կարծես ծավլած և հագցված լինեն վզի հիմքով անցնող ժապավենի տակ:

3. Թասեր խորը, կիսագնդաձև, շագանակագույն մակերեսով: Նման երեք թասեր են հայտնաբերվել (№ 2144/52—54), որոնք շուրթից ներս մի փոքր նեղանում են և ավարտվում կլորացող եզրով (աղ. XXV₄): Արտաքինից եզերված են դույզ հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներով: Բոլորի շուրթերը մի փոքր թերի են: Ըիշտ նման շագանակագույն թաս հայտնաբերվել է նույնպես գոմերի մոտ, հողային աշխատանքների ժամանակ (№ 1963/85):

4. Թաս խորը, գունազարդ, նկարազրված թասերի տիպի (աղ. XXV₂): միայն նախորդների համեմատ շուրթը մի փոքր ավելի է ներձկվում և արտաքինից եզերվում խորաքանդակ գոտիով (№ 2144/59): Չափերով մի քիչ փոքր է նախորդներից: Պատրաստված է վարդագույն կավից, արտաքինը պատած մուգ կարմիր անգորով, իսկ շուրթից ցած ուսերը զարդարված են եղել սև փայլաներկով արված, իրար մեջ դասավորված կիսաշրջանների շարանով, որի միայն հետքերն են պահպանվել:

5. Պնակ ձվաձև, գորշագույն մակերեսով: Շուրթերն ուժեղ ղեպի ներս են թեքվում և արտաքինից դույզ հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներով եզերվում (աղ. XXV₆, № 2144/56):

6. Գավաթ երկկոնաձև իրանով, մուգ շագանակագույն փայլեցրած մակերեսով: Շուրթը մի փոքր դուրս ձկված: Իրանի երկկոնիկ մասը սուր եզրով շեշտված (աղ. XXV₅, № 2144/55):

Վերոհիշյալ դամբարանից հայտնաբերված նյութերը մի շարք զուգահեռներ ունեն Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի միջին բրոնզեդարյան մշակույթում: Մեծ են նմանությունները Կիրովականի 1948 թ. հայտնաբերված դամբարանաբլուրի խեցեղենի հետ:

Գառնիի առաջին խմբի կճումներից Կիրովականի դամբարանաբլուրում հայտնաբերվել են հինգ հատ (№ 1861/13—17, աղ. XXVI₂): Նրանք նույնպես ունեն սև անգործով պատած մակերես, վղի հիմքում հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներ, միայն Կիրովականի կճումները մի փոքր մեծ են և ավելի դեղակազմ:

Գառնիի շագանակագույն կիսազնդածե թասերը դարձյալ իրենց զուգահեռներն ունեն Կիրովականի դամբարանաբլուրում (№ 1861/21): Նրանք չափերով էլ են համապատասխանում (աղ. XXVI₄): Կիրովականում նույնպես հայտնաբերվել է զուգահեռ թաս, զարդարված իրար մեջ հագնող կիսաշրջանների գոտիով (№ 1861/28):

Գառնիի վերոհիշյալ դամբարանը թե՛ իր կառուցվածքով և թե՛ նյութերով կապվում է 1960 թ. էլարում պեղված № 2 դամբարանի նյութերի հետ: Էլարի դամբարանը նույնպես հիմնահողային է, հասարակ, շարքային թաղում, որում մեծ մասամբ խեցեղեն է հայտնաբերվել: Տարբերությունն այն է, որ էլարի դամբարանում մարդկային ոսկորներ չկային:

Էլարում նույնպես հայտնաբերվել են խողովակաձև վզով սև և գորշագույն կճումներ (№ 2245/5—9), վղի հիմքում խորաքանդակ գոտի, արտաքինը ոչ լավ մշակված: Էլարի կիսազնդածե թասերն էլ կոպիտ են, գորշագույն, վարդագույն, արտաքինից առանց անդորի (№ 2245/11—19):

Արտակարգ նման են Գառնիի և էլարի ձվաձև պնակները: Նրկուսն էլ գորշագույն են և չափերով նույնը (№ 2245/21): Մի փոքր զանազանվում են երկկոնաձև իրանով գորշագույն գավաթները: Գառնիինն ավելի շեշտված անցումներ ունի, իսկ էլարինն ավելի վերասլաց է և երկկոնաձև մասը թույլ շեշտված:

Սակայն նմանությունները էլարի հետ միայն վերոհիշյալ դամբարանի նյութերով չի սահմանափակվում:

Էլարի նույն դամբարանադաշտում պատահաբար հայտնաբերված նյութերում կան մի շարք զուգահեռներ Գառնիի նյութերի հետ:

Գառնիի երկկոնաձև գորշագույն գավաթին նման են էլարում հայտնաբերվածները: Նրանցից երկուսը (№ 1805/4,8) բաց դարչնագույն են, երկկոնաձև անցումը շեշտված է ուլիեֆ սուր եզրով (նկ. 80, ձախից), իսկ երկրորդը (№ 1805/12) մուգ շագանակագույն, ունի շուրթից սկսվող և երկկոնիկ եզրին ավարտվող կանթ (նկ. 80, աջից): Չափերով էլ նրանք համարյա համապատասխանում են:

Կիսազնդածե թասերը էլարում նույնպես շուրթի տակ եղբրվում են խորաքանդակ գոտիով (№ 1805/9—11):

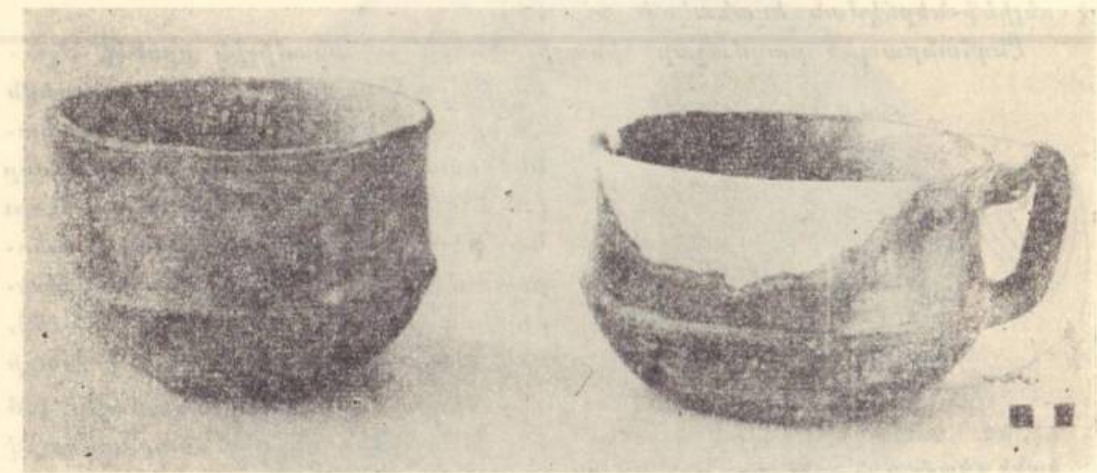
Էլարի նյութերում ևս մենք տեսնում ենք Գառնիի զուգահեռ թասի զուգահեռները: Նման մի թաս հայտնաբերվել է 1952 թ.: Շուրթից ցած արտակարգ լավ պահպանվել է իրար մեջ փոքրից մեծ դասավորված կիսաշրջանների ժաղկեշղթան, որոնցով առաջացած անկյունները զարդարված են սև օղակներով (տախտ. I, վերինը, № 1910):

Վերջին տարիներս հայտնաբերվել է նման մի թաս ևս, միայն այն տարբերությամբ, որ շուրթից ցած նախ զույգ հորիզոնական գոտիներ են գնում, ապա նրանցից կախվում է վեցաշար կիսաշրջանների շղթան (№ 2261/3):

Գառնիի վերոհիշյալ խեցեղենի զուգահեռները կարելի է տեսնել նաև

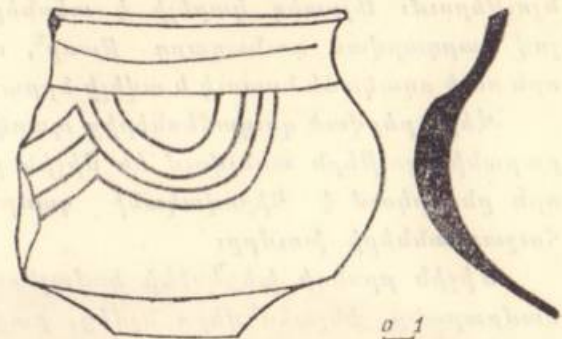
Էջմիածնից հարավ, Խաթունարխ տանող ճանապարհից աջ՝ 1962 թ. բացված դամբարանների նյութերում¹:

Հատկապես նման են զուգահեռ մեծ և փոքր կիսազնդածե թասերը՝ զարդարված կիսաշրջանների շղթայով²: Գառնիի ձվաձև պնակի կրկնօրինակը կարելի է համարել Էջմիածնի դամբարանում հայտնաբերվածը (էգթ. № 1/30):

Նկ. 80. Կավե գավաթներ էլարից:

№ 1/30): Էջմիածնում ևս հայտնաբերվել է գավաթ, երկկոնիկ մասը շատ ցած, որից անմիջապես հետո սկսվում է հատակը (էգթ. № 1/29): Նույն դամբարանում հայտնաբերվել են նաև զուգահեռ հիդրիաներ, որոնք նման են Գառնիում հայտնաբերվածներին:

Նկ. 81. Վաղ բրոնզեդարյան գավաթ Կիրովականից:

Բացի նշվածներից, Գառնիի վերոհիշյալ դամբարանի խեցեղենն ունի և այլ զուգահեռներ: Օրինակ, լայն տարածում ունեն բնահանրապես զուգահեռ խորթ թասերը, զարդարված իրար մեջ դասավորված կիսաշրջանների շղթայով: Նման թասեր հայտնաբերվել են նաև Քաղաքենդում³, Աղջաղայում (№ 1626), Էջմիածնում (№ 556/79), որոնցից մեկի (№ 1785/11) կիսաշրջանների շղթայի ստորին շարքը կարծես սուր անկյուններ է առաջացնում: Նմանապես սուր անկյուն կազմող ժաղկավենով է եղբրված Խղնաուզում հայտնաբերված նույնատիպ թասի կիսաշրջանների շղթան (№ 1476/43):

Բազմաշար կիսաշրջանների շղթայով զարդարված երեք թասեր հայտնաբերվել են Զոլաբարի (Մարտունու շրջան) հիմնահողային դամբարանում

¹ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 67—70.

² Նույն տեղում, աղ. II₆₇:

³ К. Х. Кушнарева, Тазакендский могильник в Армении, СА, № 1, 1960, стр. 141, рис. 37.

(№ 2053/5—7): ձիշտ նման զարդանախշերով մի թասի բեկոր հայտնաբերվել է Նախաշիրում (Նախիջևան)¹:

Բազմաշար կիսաշրջանների շղթան իր սկիզբն է առել դեռևս մթա III հազարամյակում, որի լավագույն օրինակը կարելի է տեսնել Կիրովականում հայտնաբերված դեղնագույն, փայլեցրած մակերեսով, երկկոնաձև ներքնամասով գավաթի վրա (№ 1775): Այստեղ կիսաշրջանների շղթան կատարված է ռելիեֆ-ներձկման եղանակով (նկ. 81):

Ընդհանրապես բազմաշար կիսաշրջանների շղթան միջին բրոնզի մշակույթի ամենասիրված զարդամոտիվն է: Նրանով է զարդարված Կիրովականի դամբարանբլուրի արձաթե թասը (№ 1860/20), Քոսի-ճոթերից ոչ հեռու Կամակատար կոչվող սրբավայրի ստորոտում պատահականորեն հայտնաբերված բաժակը (նկ. 82, կգթ. № 316), որի բռնակը ձևով հիշեցնում է էլարի վերոհիշյալ երկկոնաձև գավաթը (№ 1805/12): Այն սիրված զարդամոտիվ է Ուզերլի-թեի սև փայլեցրած խեցեղենի համար, կատարված կետաշար դրոշմիչի միջոցով²:

Գառնիի վերոհիշյալ դամբարանի խեցեղենը իր զուգահեռներն ունի նաև Վրաստանում, հատկապես Թրիալեթի XV հիմնահողային դամբարանբլուրի նյութերում: Այստեղ կարելի է տեսնել բազմաշար կիսաշրջանների շղթայով զարդարված գունազարդ թասը³, ապա արձաթե երկկոնաձև գավաթը, որն ունի օղակաձև նստուկ և ավելի նրբագեղ է⁴:

Վերը բերված զուգահեռներից պարզվում է, որ Գառնիի վերոհիշյալ դամբարանի նյութերն առնչվում են միջին բրոնզի զարդացման այն փուլի հետ, որն ընդգրկում է Կիրովականի դամբարանբլուրը և նրան ժամանակակից հուշարձանների խումբը:

Միջին բրոնզի խեցեղենի կոմպլեքսով Գառնիի երկրորդ հիմնահողային դամբարանը, ինչպես վերը նշվեց, բացվել է Արտաշատ տանող խճուղու եզրին, ջրմուղի գիծը փորելիս: Դամբարանում հայտնաբերված տասներեք կավամաններից երեքը գունազարդ են, մյուսները՝ հասարակ (№ 2100/1—13): Հինգ հասարակ, խորը թասերն ունեն դեղնագորշագույն անփայլ մակերես, կլորացող պսակ, ուռուցիկ ուսեր, մեծ մասամբ կրապատ են և թերի (№ 2100/5—9): Չկով և որակով տարբերվում են մյուս դամբարանի թասերից:

Կոպիտ շուրթերով և ծուռ իրանով կճուճը (№ 2100/4) ունի ոչ բարձր վիզ, արտաքինը նույնպես բաց գույնի է, սակայն տեղ-տեղ մրից սևացած:

¹ С. А. Абibuллаев, Археологические раскопки в Кюль-тепе, табл. XXXVII₆.

² К. Х. Кушнарева, Новые данные о поселении Узерлик-тепе около Агдама, МИА, № 125, 1965, М.—Л., стр. 23—25.

³ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, табл. XXI.

⁴ Նույն տեղում, աղ. СП, վերինը:

Տախտակ II. Կնուն և քառ Գառնիի դամբարաններից:

Պատրաստված է վատ հունցած և վատ թրծած կավից, խեցին շուտ փշրվում է:

Դամբարանում հայտնաբերված երեք գունազարդ կճուճներն էլ ցածրագիր են, գնդաձև իրանով, կարճ վզով և դուրս ճկված, լավ արտահայտված պսակով (№ 2100/1—3): Բոլորի մակերեսը պատած է ալ կարմիր անգործով, շուրթերը և վիզը զարդարված են սև ներկով արված զուգահեռ կարճ ժապավենների խմբերով (տախտ. II վերևինը և տախտ. III):

Կճուճներից մեկը (№ 2100/3) չափերով զիջում է մնացած երկուսին և, ի տարբերություն մյուս գունազարդ կավամանների, սև փայլաներկով զարդանախշը ծածկում է կճուճի ամբողջ մակերեսը (տախտ. II վերևինը): Շուրթը ներսից զարդարված է երեք և վեց ժապավենիկներից բաղկացած վեց խմբերով, որոնք միմյանց հաջորդում են մեկընդմեջ, իսկ վզին ունի ուղղահայաց իջնող երեքական ժապավենից բաղկացած չորս խմբեր: Վզի հիմքը և ուսերը զարդարում են երեք հորիզոնական ալիքաձև գոտիներ: Նրանցից ցած կախված են թեք ալիքների խմբերով ծածկված չորս կիսագնդեր, որոնք ընդգրկում են կավամանի ամբողջ մակերեսը՝ ներքևում շրջափակվելով ժապավենաձև գոտիով:

Նման զարդանախշեր առաջին անգամ են հանդիպում գունազարդ խեցեղենում և իրենց զուգահեռները դեռևս չունեն:

Մյուս երկու կճուճները և՛ չափերով, և՛ զարդանախշերով համարյա նույնն են: Նրանց վզի հիմքում և ուսերին նկարված են չորս հորիզոնական ժապավեններ, որոնցից ցած տարածվում է սանրատամ շեղանկյունների շղթան (տախտ. III), մեկի վրա երկշարք (№ 2100/1), մյուսի վրա մեկ շարք (№ 2100/2):

Երկշար շեղանկյունիների շղթայով կճուճն ունի այն յուրահատկությունը, որ շուրթն ավելի լայնադիր է և ներսի կողմից աստիճանավոր:

Կճուճներից մեկի վրա (№ 2100/2) զարդանախշը կատարված է շատ անփութ, վզի քառագիծ զարդանախշի խումբը երբեմն շարունակվում և հատում է ուսերի շրջագծերը, որոնք նույնպես ընդհատումներով են կատարված:

Սանրատամ շեղանկյունիների շղթայով զարդարված մի խորը թաս էլ հայտնաբերվել է նույն խճուղու եզրին 1958 թ.: Այն մեծ է (№ 2098/4), խեցին վարդագույն, արտաքինը պատած է բաց նարնջագույն անգործով (տախտ. II, ներքևինը):

Գնդաձև իրանով կճուճների բազմաթիվ բեկորներ են հայտնաբերվել Գառնիի բնակատեղիում, որոնց իրանը նույնպես զարդարված է հորիզոնական ուղղադիմ կամ ալիքաձև ժապավեններից կախված մեկ շարք կամ երկշարք, երբեմն եռաշար սանրատամ շեղանկյունիների ծաղկեշղթայով (աղ. XXVII, № 1965/10 երկու կտոր, № 2099/58 ութ կտոր, 1966 թ. № 17):

Նման կճուճների մի շարք վզերի մասերը դրսից և շուրթի ներսից զարդարված են սանրատամ շեղանկյունիների հատվածներով նկարված ուղղահայաց շարքերով, որոնք նմանվում են իրար շարունակություն կազմող ուղիղ և շրջված, կարճ պոչուկով, հայկական փոքրատառ «ա»-ին (աղ. XXVII, 1966 թ. № 37): Կան բեկորներ՝ զարդարված միայն պոչավոր առանձին «ա»-ով: Որոշ վզի մասեր դրսից ունեն մեկական պոչավոր «ա»-եր, իսկ վզի ներսում նրա ամբողջական կոմպոզիցիան (1966 թ. № 37): Մեկ այլ կճուճի

վիդի վրա պահպանվել է նկարագրված դարդանկարի՝ իրար մեջ հագնող շա-
րանը (1966 թ., № 16):

Բացի գնդաձև իրանով կճուճների բեկորներից, ամրոցում հայտնաբեր-
վել են նաև ոչ մեծ կարասների բեկորներ, զարդարված վերը նկարագրված
շեղանկյունիների շղթայով (№ 2099/58):

Գառնիի թև՝ վերոհիշյալ դամբարանում, և թև՝ ամրոցում հայտնաբեր-
ված սանրատամ շեղանկյունիներով զարդարված խեցեղենի խումբն ունի
բազմաթիվ զուգահեռներ: Հատկապես մեծ են նմանությունները կճաշենի
№ 6 դամբարանուրի խեցեղենի հետ: Այստեղ մենք տեսնում ենք նույն
գնդաձև իրանով կճուճները, և ոչ մեծ կարասները նկարագրված զարդա-
պատկերով:

Կճաշենի № 6 դամբարանուրում ևս, ինչպես Գառնիում, գունազարդ
կճուճների հետ հայտնաբերվել է նաև հասարակ, վատ թրծումով, անփայլ և
անզարդ խեցեղեն:

Շեղանկյունիների ծաղկեշղթայով զարդանախշը բավականին լայն տա-
րածում ունի: Նման զարդանախշով խեցեղենի բազմաթիվ օրինակներ հայտնի
են Մուխաննաթ-Յափայի բնակատեղիից (№ 1216/9, 29, № 1439/299, 300,
316, 392, 399): Այն արտակարգ բնորոշ է Արարատյան դաշտավայրի հու-
շարձանների համար: Հայտնաբերվել է Զրահովիտ բլուրում (Արտաշատի
շրջանի), էջմիածնի շրջանի մի շարք հուշարձաններում՝ Գրամփայի և Աղ-
ջաղալայի միջև հայտնաբերված դամբարանային նյութերում (էգթ № 9/376),
Մեծամորի բնակատեղիում և դամբարանադաշտում:

Վերը նկարագրված զարդանախշի ամբողջ կոմպոզիցիան կրկնվում է
էջմիածնից բերված կճուճներից մեկի վրա (№ 556/4): Ըիշտ նման զարդա-
նախշեր է կրում նաև Թաղաքենդում հայտնաբերված Թաղարը²:

Սանրատամ շեղանկյունիների շղթան ուղղահայաց դասավորությամբ
(որով զարդարված են Գառնիի վերը նկարագրված կճուճների վերի մասե-
րը) պատկերված է Ախլաթյանում հայտնաբերված գունազարդ թասի վրա
(№ 1114, Սիսիանի շրջան), որտեղ այն զուգորդվում է նույնպես ուղղահա-
յաց դասավորված ալիքների խմբերի հետ:

Երբեմն սանրատամ շեղանկյունիների ծաղկեշղթան հանդես է գալիս
իրար զուգորդող բազմաշար ալիքների, հորիզոնական ժապավենների մի-
ջավայրում: Նման կոմպոզիցիայով կավամաններ հայտնաբերվել են Կարճ-
աղբյուրում (№ 1559, նախկին Գողակ-բուլաղ, Բասարզեշարի շրջան), Զոլա-
քարի դամբարանում (№ 2053/1), Կարմիրում (№ 2221/1, նոր Բայաղետի
շրջան), Ախլաթյան գյուղում՝ Զաղաց բլուրի մոտի բնակատեղիում³:

Նման զարդանախշերով խեցեղեն բնորոշ է նաև Ուղերլիկ-Յեփեի մի-
ջին և վերին շերտերին, որտեղ այն զուգորդվում է և հասարակ, կոպիտ, ան-
զարդ, անփայլ խեցեղենի, և սև փայլեցրած ատամնավոր, «բայլոդ» դրոշ-
միչով կատարված զարդանախշերով խեցեղենի հետ⁴:

Վերջին տարիներս Ուղերլիկ-Յեփեին ժամանակակից մի շարք բնակա-
տեղիներ են հայտնաբերվել Միլի-Ղարաբաղի տափաստանում՝ Գեոյ-Յեփեն,
Ռասուլ-Յեփեն, Նարգիլ-Յեփեն, Բաբալարի-Յեփեն և այլն, որոնց գունա-
զարդ խեցեղենը իրոք նմանվում է Գառնիի վերոհիշյալ խեցեղենին⁵:

Ըստ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի, Ուղերլիկի և կճաշենի նյութերը միասին ժա-
մանակագրորեն տեղագրվում են Թաղաքենդի խմբի (մթա XX—XVIII դդ.)
վերջի և Կիրովականի տիպի դամբարանուրների (մթա XVI—XV դդ.)
խմբերի միջև⁶, այսինքն նրանք թվագրվում են մթա XVIII դ. վերջով և մթա
XVI դ. սկզբով:

Ուղերլիկ-Յեփեի միջին և վերին շերտերը ռադիոածխածնային մեթո-
դով թվագրվում են 3300 ± 260 տ., այսինքն մթա 1340 ± 260 թ.³: Սակայն
Հ. Ա. Իսսենն այդ տվյալները համարելով դեռևս նախնական, միջին շերտը
թվագրում է մթա XVII—XV դարերով, իսկ վերին շերտը՝ մթա XV—XIV դա-
րերով⁴:

Սանրատամ շեղանկյունիների ծաղկեպսակով զարդարված խեցեղենի
թվագրությունը ճշտող նոր տվյալներ մեզ դեռևս հայտնի չեն: Ինչպես վերը
տեսանք, այդ շեղանկյունիների ծաղկեպսակով զարդարված խեցեղենը որոշ
դեպքում ուղեկցվում է Թաղաքենդի տիպի խեցեղենի հետ (օրինակ, Պ. Զար-
կովսկու պեղած № I դամբարանուրում, Մուխաննաթ-Յափայում), որոշ
դեպքում սև փայլեցրած խեցեղենի հետ, որը զարդարված է ատամնավոր
բայլոդ դրոշմիչով կատարված տարատեսակ մոտիվներով (Ուղերլիկ-Յեփե):
Մշտապես նրանց ուղեկցում են հասարակ, վատորակ, շիկագույն և գորշա-
գույն կոպիտ և անփայլ կավամաններ:

Կան դեպքեր, երբ սանրատամ շեղանկյունիների ծաղկեպսակով զար-
դարված խեցեղենին ուղեկցում է սև փայլեցրած կամ գորշագույն խեցեղեն՝
զարդարված փորագիր հորիզոնական կամ կամարածե ժապավենների մեջ
ամփոփված զիգզագ գոտիներով: Օրինակ, էլարի № 25 դամբարանուրում
(№ 2246/93, 94), Գրամփա-Աղջաղալայի դամբարանում (էգթ № ԳԳ9/347,
376):

Ուղերլիկ-Յեփեում վերոհիշյալ փորագիր զարդանախշերով խեցեղենը
բնորոշ է ստորին շերտին, որը թվագրվում է մթա II հազարամյակի առաջին
երկու դարերով⁵, և, ինչպես էլարի № 25 դամբարանում, ուղեկցվում է եղևնա-
շար գոտիով, իսկ շեղանկյունազարդ գունազարդը՝ միջին և վերին շերտերին,
որը թվագրվում է, ինչպես վերը տեսանք, մթա 1340 ± 260 թ.⁶: էլարի և
Գրամփա-Աղջաղալայի դամբարանային նյութերն ապացուցում են, որ վե-
րոհիշյալ փորագիր և գունազարդ խեցեղենը ժամանակակից են միմյանց:

Նորատուսի դամբարանում եռանկյունիների մեջ ամփոփված այդ զիգ-
զագները շագանակագույն խողովակաձև վզով կճուճի վրա համադրված են

¹ А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, № 125, М.—Л., 1965, стр. 19, табл. II

² А. А. Мартиросян, *նշվ. աշխ.*, էջ 56:

³ К. Кушнарева, *նշվ. աշխ.*, էջ 99:

⁴ А. А. Иессен, *նշվ. աշխ.*, էջ 18:

⁵ К. Кушнарева, *նշվ. աշխ.*, նկ. 18, նկ. 22, նկ. 26, էջ 98:

⁶ Նույն տեղում, նկ. 26, նկ. 27, էջ 99:

¹ է. Վ. Խանգաղյան, կճաշենի № 6 կուրգանը, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, № 2, 1980, էջ 65—77: Նույնի, Ляшенский курган, № 6, КСИА, № 91 М., 1962, стр. 66—71.

² К. Х. Кушнарева, Тазакендский могильник в Армении, стр. 140, рис. 212.

³ Պեղումները Մ. Հասարայանի:

⁴ К. С. Кушнарева, Новые данные о поселении Узерлик-тепе около Агдама, стр. 86—99.

կիրովականին բնորոշ, վերի հիմքի ատամնաշար դրոշմիչով կատարված գծիկներով ծածկված ժապավենի հետ¹: Ժապավենի կամ եռանկյան մեջ ամփոփված զիգզագ գոտիներով զարդանախշը իր զարգացումն ու ծաղկումն է ապրում հատկապես ուշ բրոնզի դարաշրջանում (լճաշեն, էլար, Մեծամոր): Ուղեբլիկի սև փայլեցրած դրոշմազարդ ընդելուզված խեցեղենն իր անմիջական ժառանգորդներն ունի Լճաշենի XIV—XIII դդ. դամբանաբլուրների կարմիր և սպիտակ ընդելուզումով, դրոշմազարդ սև փայլեցրած խեցեղենում:

Ավելորդ է հիշել նաև, որ մինչև այժմ կիրովականում և նրանից հյուսիս Աղստևի հովտում, նաև Թրիալեթիում շեղանկյունիների ծաղկեշրթայով գունազարդ խեցեղեն դեռևս հայտնի է: Սակայն սանրատամ շեղանկյունիների զարդամոտիվն են հիշեցնում Սիալի II-ում, Ամրիում հայտնաբերված խեցեղենի զարդանախշերը²: Նման զարդանախշերով խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև Հարապալայի հուշարձաններում³, Կենտրոնական Հնդկաստանում (Գեկանում) մթա II հազ. II կեսով թվագրվող Մալվայի բարձրավանդակի հուշարձաններում⁴: Աղվանստանում այդ զարդամոտիվը հայտնի է Մունդիգակ VI-ում, որը թվագրվում է մթա II հազ. վերջով⁵:

Բացի նկարագրված կոմպլեքսներից և նրանց հետ առնչվող նյութերից, Գառնիում հայտնաբերվել է խեցեղենի մի մեծ խումբ ևս, որն, ըստ զարդանախշման եղանակի, բաժանվում է հետևյալ խմբերի.

I. Գունազարդ խեցեղեն, վարդագույն հիմնագույնի վրա սև զարդանախշերով:

II. Փորագիր և դրոշմազարդ խեցեղեն:

Գունազարդ խեցեղենը միայն մոնոխրոմ է, աչքի է ընկնում սահուն, զեղեցիկ ձևերով: Պատրաստված է վարդագույն, լավ մշակված կավից, արտակարգ լավ է թրծած և ունի կարծր խեցի: Նրա հարթեցրած ողորկ մակերևույթը ծածկված է ալ կարմիր կամ վարդագույն անդորով և իրանի վերին կեսը զարդարված է սև փայլաներկով կատարված երկրաչափական, կենդանական, թռչնաձև պատկերներով:

Ըստ զարդամոտիվների, գունազարդ խեցեղենը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. Պարուրազարդ թասերի և մեծ կավամանների բեկորներ, որոնք թե ձևով և թե զարդանկարով կապվում են գունազարդ խեցեղենի այսպես կոչված Թաղաքենդի փուլի հետ: Նման խեցեղենի մի շարք բեկորներ են հայտնաբերվել Գառնիի բնակատեղիում:

Թասերից մեկի բեկորի վրա⁶ (№ 2099/58a) հորիզոնական խորանդակ գոտուց ցած նկարված ալիքաձև ժապավենից կախված են պարուրաձև զարդանախշեր (աղ. XXVIII): Այստեղ պարույրները ոչ թե մեկընդմեջ են կախված ալիքի գագաթից, այլ նրա երկու փուլը մեջ տալով, սկսվում են երրորդից: Սակայն պարույրները մեծ են նկարված և ոչ միայն կախված են ալիքաձև գոտուց, այլև պարույրի շրջագիծը հատում է ալիքի

փուլերից մեկին: Ստացվում է այսպես, պարույրն սկսվում է մեկ փուլից, շրջագծով հատում երկրորդ փուլին, երրորդն ազատ է մնում, հաջորդ փուլից սկսվում է մեկ այլ պարույր:

Պարուրազարդ թասեր և թասերի բազմաթիվ բեկորներ են հայտնաբերվել Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերում: Գառնիի նկարագրված թասին արտակարգ նման է Ապարանում հայտնաբերվածը (№ 2056/5)⁷, Թաղաքենդում՝ Պ. Վ. Չարկովսկու կողմից պեղված № 2 դամբանաբլուրի թասերից մեկը, որը շուրթից ցած մեկի փոխարեն մի քանի ալիքաձև գոտիներ ունի և նրանցից կախված պարույրներ⁸: Ճիշտ նման պարուրազարդ թասերի բեկորներ հայտնաբերվել են նաև Մուխաննաթ-Թափայի բնակատեղիում (№ 1439/2, 395, 398, 577, № 1216/11):

Գառնիում հայտնաբերված մեկ այլ թասի բեկորի վրա պահպանվել են եռաշար հորիզոնական ալիքներ (Գառնիի թանգարան, № 9): Այն Թաղաքենդի և Մուխաննաթ-Թափայի նման դարձյալ կախված պարույրներ է ունեցել:

Գառնիի երրորդ թասի բեկորը (№ 2235/36) շուրթից ցած ցանցազարդ է (աղ. XXVIII₂): Նման տիպի թասեր հայտնաբերվել են Թաղաքենդում՝ Վ. Պ. Չարկովսկու պեղած № 2 և № 3 դամբանաբլուրներում:

Հայտնաբերվել են նաև մի շարք այլ կավամանների բեկորներ, որոնց վրա պահպանվել են միայն պարույրների մասերը (աղ. XXVIII₃, № 1965/9, № 2099/58, № 2235/36) և այլն:

Բացի պարուրազարդ թասերից, Գառնիում կան բեկորներ, որոնց վրա պահպանված զարդանախշերը նույնպես կապվում են Թաղաքենդի և նրան հարող խեցեղենի հետ: Օրինակ՝ բեկորներից մեկի վրա պահպանվել է շրջանակի մեջ առնված ցանց և նրանից ցած ալիքաձև գոտի (աղ. XXVIII₆, № 2099/57): Նման շրջանակի մեջ առնված ցանցերի և գագաթներով միացող եռանկյունիների հաջորդականությունը են զարդարված Թաղաքենդի մի շարք թասեր-քրեղանների⁹ և ոչ բարձր վզով կճուճների ուսերը¹⁰: Այդ կավամաններից հայտնաբերվել են նաև Թալինում, Թեղուտում¹¹, Լճաշենի դամբանաբլուրներից մեկում¹²:

Գառնիի մեկ այլ բեկորի վրա պահպանվել է խեցեղենի՝ Թաղաքենդի խմբին բնորոշ բազմաշար քառանկյունի շրջանակների մասը և նրանց միջով անցնող ալիքաձև ժապավենը (աղ. XXVIII₁₂, № 1964/4)¹³, որը սովորական է նաև Մուխաննաթ-Թափայի գունազարդ խեցեղենի համար (№ 1216/10, № 1439/542), հայտնաբերվել է նույնպես Մեծամորում:

Թաղաքենդի հետ կապվող բեկորներից են նաև հորիզոնական գոտուց կախված պարուրազարդ մեծ կավամանի ուռուցիկ մասը (աղ. XXVIII₈,

¹ Т. С. Хачатрян, С. Е. Есаян, Археологические находки в с. Апаран, СА, № 4, 1958, стр. 196, рис. 12.

² К. Х. Кушнарева, Тазакендский могильник в Армении, стр. 140, рис. 23.

³ Նույն տեղում, էջ 140, նկ. 23.

⁴ Նույն տեղում, էջ 140, նկ. 21, 2, 4, էջ 141, նկ. 32, 9.

⁵ Նույն տեղում, նկ. 25, 10, 11, նկ. 312, 13.

⁶ Ձեռք են բերված Ռ. Թորոսյանի միջոցով:

⁷ Հ. Հ. Մնացականյան, Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, 2(29), աղ. 111, նկ. 10.

⁸ К. Х. Кушнарева, Նույն տեղում, նկ. 35, 6, 10.

¹ Կամոյի գավառապետական թանգարան:

² А. Я. Щетенко, Древнейшие земледельческие культуры Декана, Л., 1968, стр. 121, рис. 353, 6, 7.

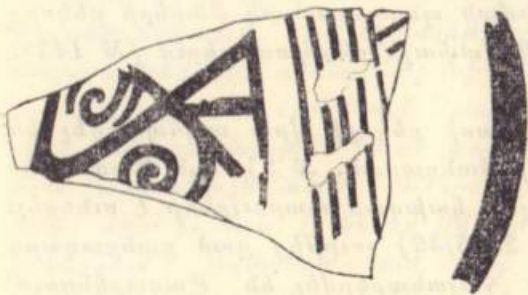
³ Նույն տեղում, նկ. 61.

⁴ Նույն տեղում, նկ. 510, 63, նկ. 3337, էջ 90—92.

⁵ В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, стр. 268, рис. 45, стр. 296.

№ 2144/12), որը հիշեցնում է է. Ռեպերի պեղած № 27 դամբարանաբլուրի կավամանը¹:

Կճուճներից մեկը (ուռուցիկ մասի բեկորն է պահպանվել) ունեցել է բավականին հարուստ դարդանախշերի կոմպոզիցիա, որից պահպանվել է ուղղահայաց ժապավենների խումբ, աջից հատված հորիզոնական նույնպես զուգահեռ ժապավեններով: Նրանցից ձախ նկարված են գազաթներով իրար միացած եռանկյունիներ, որոնցից մեկը կիսվում է ժապավենով, իսկ մյուսը

Նկ. 83. Գունազարդ խեցու բեկոր՝
Գառնի ամրոցից:

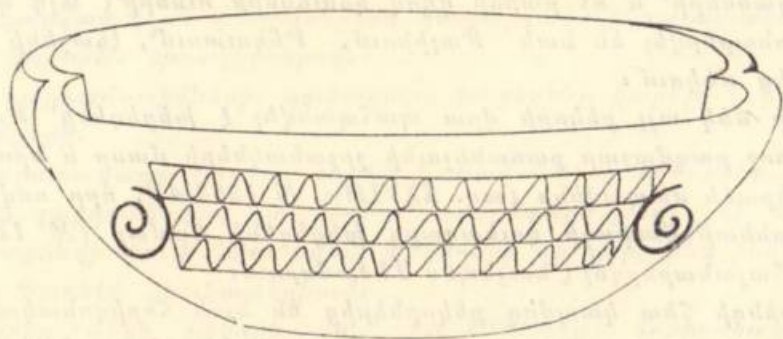
զարդարված է պարույրով (նկ. 83): Մեկ այլ պարույր էլ տեղավորված է այդ եռանկյունիներից ցած առաջացած անկյունում (№ 2099/58): Այստեղ փաստորեն նույն Քաղաքենդի դարդամոտիվն է, նույն պարույրներն ու կրկնակի «սակրերը», միայն մի փոքր այլ դասավորությամբ:

Գառնիի գունազարդ խեցեղենի վերոհիշյալ խումբն իր զուգահեռներն ունի նաև Նոր Բայազետի (այժմ Կամո) թատրոնի բակում հողային աշխատանքների ժամանակ 1956 թ. հայտ-

նաբերված դամբարանների նյութերում:

Գամբարաններից մեկում (№ 1) հայտնաբերվել են ընկույզի տապակի նման երկկողմանի ներձկումներով նախկաձև երեք թասեր, իսկ մյուս դամբարանում (№ 2)² հինգ գունազարդ կավամաններ² և քարից թասանման խորովյունով կախարիչ:

Այս երկու դամբարանների կավամաններն իրենց զարդամոտիվներով

Նկ. 84. Գունազարդ թաս՝ Նոր Բայազետից:

կապվում են Գառնիի և Քաղաքենդի խեցեղենի հետ, սակայն ունեն որոշ յուրահատկություններ, որի պատճառով հարկ ենք համարում մանրամասն նկարագրել հայտնաբերված խեցեղենը:

Երկու դամբարաններն էլ եղել են հիմնահողային:

№ 2 դամբարանում հայտնաբերվել են երկու կճուճներ և երեք խոր թասեր:

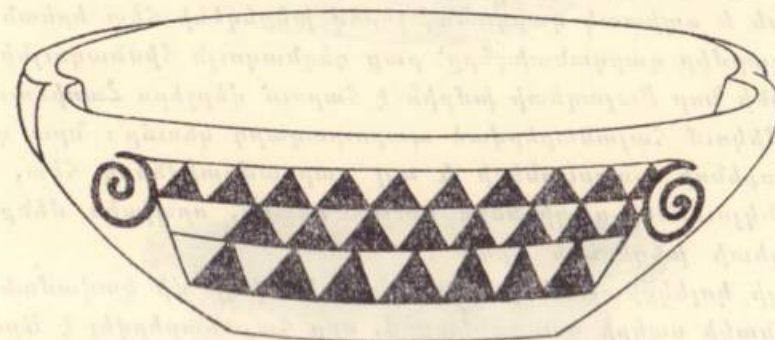
¹ Նույն տեղում, նկ. 35:

² Վերջինիս երկու կավամանները հրատարակված են Հ. Մարտիրոսյանի կողմից, տե՛ս Ա. Ա. Мартirosян, նշվ. աշխ., էջ 49, նկ. 19:

Վարդագույն անգորով պատած կճուճներն ունեն ոչ շատ բարձր խողովակաձև վիզ և ուռուցիկ իրան: Զարդանախշերը ուսերի վրա տարածվում են երեք ժապավեններով, որոնք միմյանցից բաժանվում են սև, հորիզոնական գոտիներով: Վերին ժապավենը զարդարված է գազաթներով միացող եռանկյունիներով, նրանք իրար հաջորդում են որոշ ընդմիջումներով: Երկրորդ կամ մեջտեղի ժապավենը զարդարված է իրար հաջորդող սրածայր եռանկյունիներով, որից հինգի գազաթները վեր են, մնացածները՝ ցած: Այդ եռանկյունիների եզրերը կատարված են սև ներկով, իսկ ներսը լցված է սպիտակ ներկով: Վերոհիշյալ զարդաժապավենից ցած, սև ալիքաձև գոտուց մեկընդմեջ կախված են սև և սպիտակ պարույրներ, որոնք միմյանց հաջորդում են խմբերով:

Երկրորդ կճուճը նույն կառուցվածքն ունի, միայն վերը նկարագրվածից մի քիչ փոքր է¹: Զարդանախշերը նախորդից տարբերվում են նրանով, որ կենտրոնի ժապավենում սեպեր-եռանկյունիները ոչ միայն սպիտակ են, այլև սև:

Խորը թասերից մեկը համարյա կիսագնդաձև է², թույլ ներձկված, փոքրիկ հատակով, շուրթից ցած խորաքանդակ գոտի, նրանից ցած մեկընդմեջ իրար հաջորդող, գազաթները վեր, սև և սպիտակ եռանկյունիների շարան է նկարված: Սպիտակ եռանկյունիները դարձյալ սև շրջադիմ ունեն: Այդ

Նկ. 85. Նոր Բայազետի գունազարդ թասի մյուս երեսը:

եռանկյունիներից ցած անցնում են երկու շարք ալիքաձև գոտիներ, վերինը՝ սև, ներքինը՝ սպիտակ, որից կախված են սև և սպիտակ պարույրներ:

Մյուս թասն ունի երկկողմիկ իրան և նույնպես փոքր ու թեթևակի ներձրկված հատակ: Կարմիր անգորի վրա ունի միայն սև զարդանախշեր: Խորաքանդակ գոտիով եզերված շուրթից ցած զարդանախշերի վերին ժապավենում իրար են հաջորդում գազաթներով միացող եռանկյունիներ, ցանցադաշտեր և միայն մեկ անգամ երեքական խաչվող գծեր, որոնցով առաջացած անկյունները սև ներկով են լցված: Նրանցից ցած դարձյալ ալիքաձև գոտի է, որից կախված են սև պարույրներ:

Վերոհիշյալ դամբարանի խեցեղենը թե՛ ձևերով և թե՛ զարդամոտիվներով կապվում է Գառնիի և Քաղաքենդի խեցեղենի հետ: Տարբերությունը միայն նրանումն է, որ Նոր Բայազետի դամբարանում մոնոխորում խեցեղենի հետ միասին հանդես է գալիս նաև պղինձը:

¹ Ա. Ա. Мартirosян, նշվ. աշխ., էջ 49, նկ. 19b:

² Նույն տեղում, նկ. 19a:

Նոր Բայազետի մյուս դամբարանում (№ 1), ինչպես վերը նշվեց, հայտնաբերվել են նավակաձև, ընկույզի տապակի տիպի ներձկումներով երեք թաս, որոնք պատրաստված են ալ կարմիր գույնի կավից: Նրկուսը մոնոխրոմ են, մեկը՝ պղինձափայլ:

Մոնոխրոմ թասերից մեկի մի երեսը զարդարված է ուղիղ և ալիքաձև հորիզոնական գոտիներով (նկ. 84): Այս ամբողջ զարդագոտին երկու կողմից եզրափակվում է մեկական պարույրով: Թասի մյուս երեսին նույն ժապավեններով անցնում են եռահարկ, զազաթները վեր եռանկյունների շարքեր (նկ. 85): Ամբողջ զարդագաշտը դարձյալ երկու կողքերից եզրափակվում է մեկական պարույրով:

Երկրորդ թասը (նույնպես մոնոխրոմ) երկու երեսից էլ զարդարված է եռաշար ալիքաձև գոտիներով և նրանցից կախված պարույրներով:

Երրորդ թասի հիմնագույնը դեղին է, հատակը՝ կարմիր (տախտ. IV): Մեկ երեսին՝ երեք հորիզոնական սև գոտիներով առաջացած ժապավենների վրա պատկերված է զազաթները վեր սև և կարմիր եռանկյունների երկու շարք: Երբեմն կարմիր եռանկյուններն ունեն սև շրջագիծ: Նրանցից ցած սև ղիզզազ գոտուց կախված են սև և կարմիր պարույրներ: Թասի մյուս երեսը զարդարված է սև և կարմիր ուղիղ և ղիզզազ հորիզոնական գոտիներով:

Այսպիսով, կարմիր հիմնագույնի վրա սև զարդանախշերով կամ կարմիրի վրա սև և սպիտակ զարդանախշերով խեցեղենի հետ երևան են գալիս նաև սև և կարմիր զարդանախշերը՝ բաց ղեղնագույն հիմնագույնի վրա:

Խեցեղենի Նոր Բայազետի խմբին է հարում վերջերս Հառիճում, դամբարաններից մեկում հայտնաբերված պարուրազարդ կճուճը¹: Նրա զարդագաշտում Թաղաքենդի պարույրների և այլ զարդամոտիվների հետ, հանդես է գալիս եռանկյուններ-սեպիկների նույն գոտին, որպիսին մենք տեսանք Նոր Բայազետի խեցեղենի վրա:

Դե-Բալի կոլեկցիայում կա Թաղաքենդի տիպի մի կավաման պարույրների և կրկնակի սակրի զարդանկարով, որը հայտնաբերվել է Արմավիրում²:

Կիրովականում նման տիպի խեցեղեն ղեռես հայտնի չէ, իսկ Վրաստանում՝ Ռուսթավի քաղաքում, Թաղաքենդի տիպի ընդամենը մեկ կավաման է հայտնաբերվել՝ ցանցադաշտերով և զազաթներով միացող եռանկյունների զարդանկարով³: Սակայն վերոհիշյալ սեպիկների գոտուն մենք հանդիպում ենք Թրիալեթի V և XVII դամբարանաբլուրների խեցեղենի վզի հիմքի զարդանախշերի շարքում⁴: Այս դամբարանաբլուրների խեցեղենին ընդհանրապես բնորոշ են բաց հիմնագույնի վրա (բաց վարդագույնի, բաց ղեղնավունի) սև կամ շագանակագույն զարդանախշեր, որը, ինչպես տեսանք, բնորոշ էր նաև ենք Թրիալեթի V և XVII դամբարանաբլուրների խեցեղենի վզի հիմքի զարդամոտիվներում իրենց գունային արտացոլումն են գտել մթա III հազարամ-

¹ Պեղումները Թ. Խաչատրյանի, 1967:

² К. Х. Кушнарева, *Изд. арх.*, էջ 147:

³ Г. А. Ломтатидзе, Важнейшие результаты археологических раскопок в Рустави. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, I, Тб., 1955, стр. 200, 208, табл. XV, рис. 1. Л. А. Чилашвили, Город Рустави, Тб., 1958, табл. II, рис. 5.

⁴ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 391, табл. LXXVIII, стр. 389, табл. LXXVII.

Տախտակ III. Կնուններ Գառնիի դամբարանից:

յակի վերջի XI, XXIV դամբանաբլուրների և Սաբիթ-Աղչայի զարդամոտիվ-ները (եռանկյան մեջ ամփոփված սեպաշարը)¹:

Ավելորդ է հիշատակել, որ XVII դամբանաբլուրի գունազարդի պարուշարը, ինչպես և ոսկե դավաթի պարույրների շրջագոտին հիշեցնում են դարձյալ Թաղաքենդը²: Այսպիսով, Թրիալեթի V և XVII դամբանաբլուրները եթե ժամանակակից չեն Թաղաքենդի խմբին, ապա հաջորդել են նրան: Ընդհանրապես շերտագրական տվյալների բացակայության պայմաններում դժվար է ճշտել թվագրության հարցերը:

Թաղաքենդի խմբի մեջ մտնող գունազարդ խեցեղենը բազմաթիվ օղակներով դեռևս կապվում է վաղ բրոնզի մշակույթի հետ: Կապող հատկանիշները հետևյալներն են.

1. Կավամանների ձևը,
2. Չարդանախշման որոշ սկզբունքներ,
3. Չարդամոտիվներ,
4. Գունազարդման սկզբունքը:

Ինչպես վերը տեսանք, Թաղաքենդի խմբի կավամանների մի մասի հատակը փոքրիկ է և թույլ ներձկված, որոշ կավամաններ դեռևս պահպանել են երկկոնիկ ձևը: Վաղ բրոնզի ընկույզի տապակի տիպի թասերը (հայտնաբերված Շենգավթում՝ № 1330/73 և Թազավորանիստում՝ 1959 թ. պեղումներ, № 56), շարունակում են իրենց գոյությունը: Ընդհանրապես ընկույզի տապակի տիպի ներձկումներով նավակաձև թասերը Հայկական լեռնաշխարհում բավական երկար կյանք են ունեցել, իրենց գոյությունը պահպանել են մինչև մթա II հազարամյակի վերջերը և բազմաթիվ օրինակներով ու տարբերակներով հայտնաբերվել են Լճաշենի դամբանաբլուրներում: Այս թասերի յուրահատուկ ձևը և, ինչպես վերը տեսանք, շքեղ զարդանախշումը ենթադրել է տալիս նրանց պաշտամունքային արարողություններին ծառայելը, որոնց մասին կիսոսվի վերջին գլխում:

Թաղաքենդի մի շարք թասերի շուրթից ցած նեղ ժապավենի մեջ երկրաչափական տարբեր զարդանախշերի ամփոփման սկզբունքը (նկ. 68)³ բնորոշ է վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին: Նման նեղ ժապավեններով են զարդարված Գառնիի, Կիրովականի՝ Քոսի-Ճոթերի, Մաշտոցի բլուրի, Թազավորանիստի, Կառնուտի, Շենգավթի կավամանների վրի հիմքը⁴: Միջին բրոնզի հաջորդ փուլերում զարդանախշման վերահիշյալ սկզբունքը վերանում է:

Այդ երկրաչափական զարդամոտիվների մեծ մասը նույնպես կապվում է վաղ բրոնզի փայլեցրած խեցեղենի հետ: Այդպիսին են ցանցադաշտերը, տարբեր ուղղություներ ունեցող գծիկներով, հատվող անկյունները, գազաթնքով միացող եռանկյունիները, շեղանկյունիները: Այդպիսի օրինակներից մեկն էլ հայտնաբերվել է Էլարում. (№ 1813/13): Նույն զարդամոտիվները կարելի է տեսնել Կիրովականի, Շենգավթի, Արագածի խեցեղենի վրա:

Թաղաքենդի խմբի խեցեղենում որոշ կավամանների վրա կրկնվում է

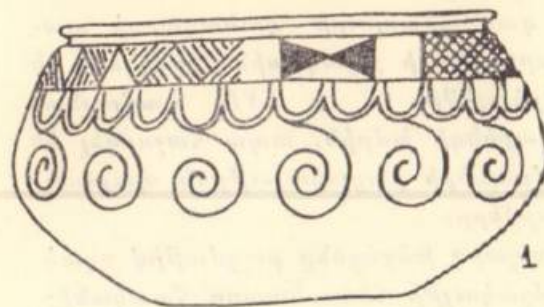
¹ Նույն տեղում, էջ 389, աղ. LXXVIII, էջ 393, աղ. LXXVII:

² Նույն տեղում, էջ 389, աղ. LXXVII և էջ 421, աղ. XCIII:

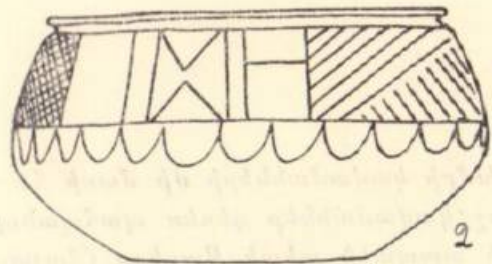
³ Մոսկվայի պետական պատմական թանգարան, ինվ. 43941—24/1:

⁴ Է. Վ. Խաճադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը..., էջ 74, նկ. 22, 23, էջ 75, աղ. XXI—XXIII:

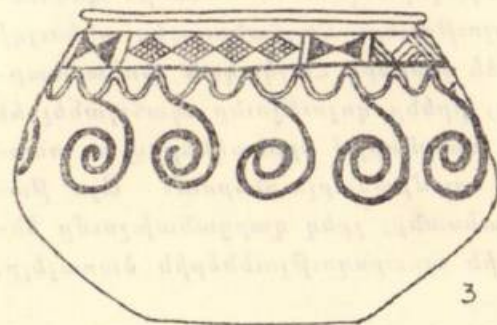
տարրեր դասավորությամբ իրար մեջ հաղնող անկյունների զարդամոտիվը (նկ. 86, 2)¹, որը բնորոշ է Շենգավթի վերջին փուլին, միայն կատարված

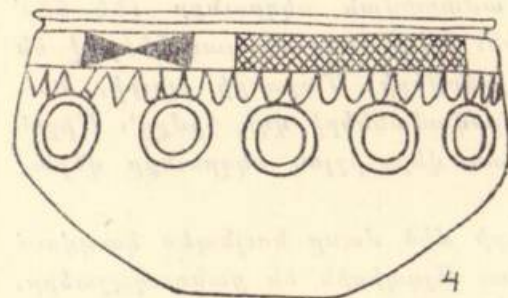
1

2

3

4

Նկ. 86. Գունազարդ թասեր Թագարենցից:

նախերվել են երկու կտոր գունազարդ խեցի՝ բաց ֆոնի վրա սև զարդանկարով²: նման խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև «K»-ում³:

սեղմելու եղանակով (№ 1618/222, № 1442/55—56, 68 և այլն): Նոր Բայազետի թասերի բազմաշար և բազմահարկ եռանկյունաշարն (տախտ. IV) արտակարգ սիրված զարդամոտիվ է մթա III հազարամյակի նուրբ գծային զարդանախշերով սև փայլեցրած խեցեղենի համար (Շենգավթի, նկ. 87^{10,23,24}, № 1330/134, № 1618/155, Քոսի-Ճոթեր և այլն): Նրանցով է զարդարված նաև Շենգավթի դամբարաններից մեկում հայտնաբերված ոսկե մեղալիոնը²: Այսպիսով մթա III հազարամյակի վերահիշյալ նուրբ գծային զարդամոտիվն իր գունային արտացոլումն է գտել Նոր Բայազետի պոլիսրոմ խեցեղենում:

Թագարենցի խմբի զարդանախշերում նորոթյունն այն է, որ մթա III հազարամյակի վաղ փուլերին բնորոշ առանձին կոմպոզիցիաների փոխարեն այստեղ մենք տեսնում ենք շարունակական ալիքներ և նրանցից կախված պարույրներ, երբեմն էլ համակենտրոն շրջանների շղթաներն ու գոտիները (նկ. 86)³:

Գունազարդման եղանակը նույնպես օտար չէ վաղ բրոնզի խեցեղենին:

Բաց ֆոնի վրա կարմիր զարդանախշերով, կամ կարմիր ֆոնի վրա սև զարդանախշերով խեցեղեն հայտնաբերվել է Շենգավթի երրորդ և չորրորդ շերտերում (այսինքն վաղ բրոնզի միջին և ուշ փուլերում) սև փայլեցրած երկրաչափական նուրբ գծային և խոշոր գծանախշով խեցեղենի հետ⁴:

Գեոյ-թեփեի «K2» շերտում հայտնաբերվել են երկու կտոր գունազարդ խեցի՝ բաց ֆոնի վրա սև զարդանկարով⁵: նման խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև «K»-ում⁶:

¹ К. Х. Кушнарева, *Нույն տեղում*, էջ 140, նկ. 27:

² Ս. Սաղաթյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, նկ. 45:

³ Մոսկվայի պետական պատմական թանգարան, ինվ. 43941—24—1:

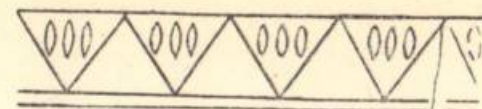
⁴ Ս. Սաղաթյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 187, աղ. LXI, էջ 189, աղ. LXIX, էջ 219:

⁵ T. Burton-Brown, *նշվ. աշխ.*, էջ 35, 45:

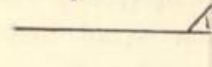
⁶ *Նույն տեղում*:

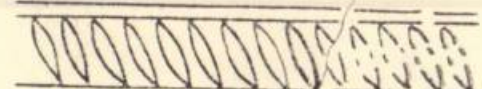
28

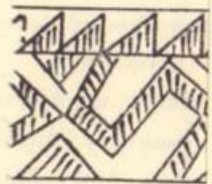
29

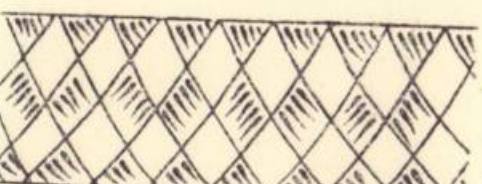
30

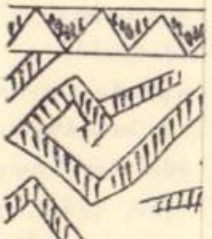
31

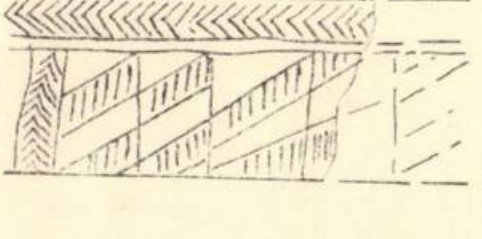
32

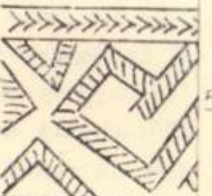
33

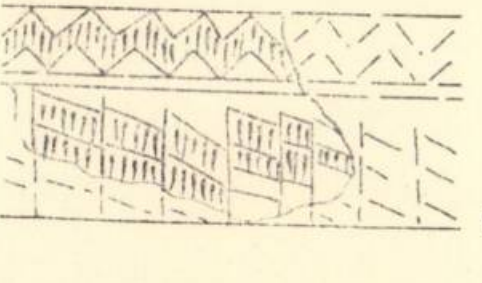
34

35

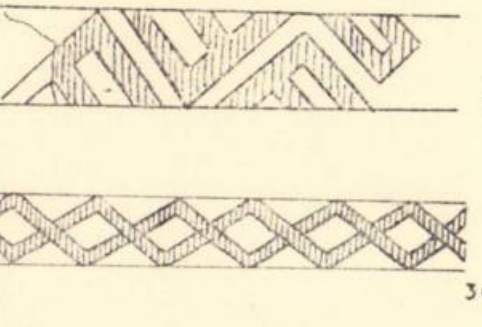
36

37

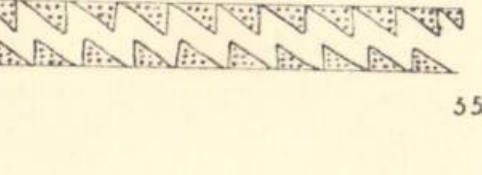
38

39

40

41

Գունազարդ խեցեղենը բնորոշ է Մալաթիայի և Խարբերդի վաղ բրոնզի III փուլին¹: Վարդագույն կամ բաց դեղնավուն գույնի անզորով խեցեղեն սև դարդանկարով, հայտնաբերվել է Ասլան-թեփեում, Ֆուրունկույում և Կարահույուկում, որտեղ սակավ հանդիպում են նաև երկգույն զարդանախշերով խեցեղեն: Գունազարդի սիրված ձևերից է կավամանի շուրթի զարդանախշումը թեք դժիկներով և այլն²:

Վրաստանում, Բեշտաշենի ամրոցի մթա III հազարամյակի խեցեղենի III կոմպլեքսում, նուրբ գծային զարդանախշով խեցեղենի հետ, շերտագրական նույն պայմաններում հայտնաբերվել է գունազարդ խեցեղեն³:

Այսպիսով, ինչպես վերը տեսանք, շնայած Թաղաքենդի տիպի խեցեղենը ձևեր է բերում նոր հատկանիշներ, սակայն դեռևս բազմաթիվ օղակներով կապված է մթա III հազարամյակի հետ:

Գունազարդ խեցեղենի Թաղաքենդի խումբը որոշ գուգահեռներ ունի Հին Արևելքի մշակույթում: Ըստ Բ. Կուֆտինի, դագաթներով միացող եռանկյունների զարդամոտիվը հարում է էլամի և Միջագետքի էնեոլիթյան նմուշներին, իսկ երկգծապատկերների զարդանկարը՝ Ալիշարի բլուրի III շերտին⁴: Հ. Մարտիրոսյանը Թաղաքենդի և Կարմիր վանքի վաղ խումբը համեմատում է Թեփե-Հավրայի XIII—XIV շերտերի խեցեղենի, Սուզի և Փոքր-Ասիական հուշարձանների խեցեղենի հետ⁵:

Կենտրոնական Անատոլիայում հայտնաբերված գունազարդ խեցեղենն իրոք աղերսվում է Թաղաքենդի խմբի խեցեղենի հետ: Օրինակ, Հյուզո Գրոտի նյութերում երկգծապատկերից կախված պարույրները լայն գոտիներով կազմված անկյուններում երևան են գալիս զույգ-զույգ⁶, իսկ երբեմն էլ Թաղաքենդի խմբի խեցեղենի նման շարանով իրար են հաջորդում՝ կախված ալիքազարդ դաշտը եզերող ժապավենից⁷: Որոշ բեկորների վրա երկգծապատկերից կախված պարույրների զարդանկարը հորիզոնական մի շարք դաշտեր է առաջացնում⁸: Կան բեկորներ, որոնք զարդարված են սեպաշարով կամ եռանկյունաշարով⁹, որը, ինչպես տեսանք, սիրված զարդամոտիվ է Թաղաքենդի խմբի համար (Հառիճ, նոր Բայազետ): Որոշ կավամանների վրա սև փայլաներով սեպաշարերը կարմիր անզորի վրա ուղղահայաց շարքեր են կազմում¹⁰, կամ էլ հորիզոնական բազմահարկ եռանկյունաշար, որոնք բնորոշ են Ալիշար III-ի մթա 2200—2000 զդ. թվագրվող խեցեղենին¹¹: Ինչպես վերը տեսանք, նրանց նախատիպերին մենք հանդիպում ենք Շենգավիթի

¹ C. Burney, Eastern Anatolia... p. 205.

² նույն տեղում:

³ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 112, 116—117.

⁴ նույն տեղում, էջ 7:

⁵ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ. էջ 53:

⁶ Henri de Genatillac, Ceramique Cappadocienne, v. II, Paris, 1926, p. 7, 9, fig. 21, 22, 23.

⁷ նույն տեղում, աղ. 2, № 9811:

⁸ նույն տեղում, աղ. 2, № 9809:

⁹ նույն տեղում, էջ 10, նկ. 27, 29:

¹⁰ նույն տեղում, էջ 38, նկ. 73 և նույն զրքի II հատոր, աղ. 5 bis, № 122:

¹¹ Nimet Özgüç, Marble idols and statuettes from the excavations at Kültepe, Bel-leten Türk tarih Kurumu, XXI, № 81, 1957, Ankara, p. 77, fig. 24.

սև փայլեցրած խեցեղենի (նկ. 87²⁶, 27), ոսկե մեղալիոնի, կամ էլ Թրիալեթի XI և Թեթրի Մղարոյի դամբանաբլուրների սև փայլեցրած, նուրբ զծային եղանակով զարդարված խեցեղենի վրա¹, որոնք վերաբերում են վաղ բրոնզի III փուլին:

Չնայած վերոհիշյալ զուգահեռներին, խեցեղենի Թաղաքենդի խումբը փոքրասիականից տարբերվում է կավամանների ձևով, զարդանկարի հիմնական կոմպոզիցիայով: Նույն բանը կարելի է ասել նաև հարավմիջագետքյան զուգահեռները նշելիս:

Այսպիսով, խեցեղենի Թաղաքենդի խումբը, որը միջին բրոնզի դարաշրջանի ամենավաղ փուլն է ներկայացնում, ծագումնաբանորեն սերտորեն կապված է Հայկական լեռնաշխարհի մթա III հազարամյակի խեցեղենի հետ, առաջացել և ձևավորվել է տեղական հիմքի վրա, ազդել, փոխազդվել է հարևան երկրներից և, ինչպես Բ. Ա. Կուֆտինն է բնորոշում՝ զարգանալով հարավմիջագետքյան և արևմտյան հոսանքների սերտ գործակցության պայմաններում, այն կազմում է Առաջավոր Ասիայի գունազարդ խեցեղենի մի ինքնուրույն ֆացիա²:

Խեցեղենի Թաղաքենդի խումբը Հ. Մարտիրոսյանի կողմից թվագրվում է մթա II հազարամյակի սկզբի երկու դարերով³, մթա XX—XXVIII դարերով⁴: Ա. Իեսսենը այն թվագրում է մթա XIX—XVIII դարերով⁵: Ինչպես վերը տեսանք, խեցեղենի Թաղաքենդի խումբը միջին բրոնզի ամենավաղ փուլն է ներկայացնում և բազմաթիվ ճյուղերով առնչվում է վաղ բրոնզի մշակութային հետ:

2. Գառնիի գունազարդ խեցեղենի երկրորդ խումբը կազմում են հիդրիայի տիպի, անկանթ, մի փոքր ձգված իրանով, թեք ուսերով, սահուն, գեղեցիկ դուրս ճկված պսակով ավարտվող ոչ շատ բարձր, լայն վզով մեծ կավամանները:

Դամբարաններից հայտնաբերվել է նման մեկ ամբողջական հիդրիա, իսկ բնակատեղիից՝ մի շարք բեկորներ:

Դամբարանից հայտնաբերված հիդրիան (տախտ. VI, № 1965/224, նրա հետ հայտնաբերվել է նաև շագանակագույն կճուճ, կետագիծ նկարով, № 1965/225), զարդարված է երկդաշտ կոմպոզիցիայով, այսինքն՝ իրանի վրա զարդանախշերի իրար հաջորդող երկու դաշտ ունի: Մեկը տարածվում է վզից ցած՝ ուսերի մասում և եղբրվում ալիքաձև գոտիներով, մյուսը կազմում է նրա շարունակությունը՝ ընդգրկելով հիդրիայի ուսուցիկ մասը: Վզի հիմքի և ուսերի ալիքաձև շրջագծերով առաջացած վերին դաշտը զարդարված է ուղղահայաց իջնող զույգ ալիքների և վեց ժապավեններից բաղկացած խմբերով, որոնք իրար հաջորդում են մեկընդմեջ: Յուրաքանչյուր խումբ ներկայացված է հինգ անգամ: Վերին դաշտը եղբրող զույգ ալիքաձև հորիզոնական շրջագծերից ցած, զիզզազ գոտիով առաջացած հռանկյունաձև

Տախտակ IV. Նավակաձև քառ նուր Բայազետից:

¹ Б. Куфтин, *Изд. арх.»,* т. 407. *ар.* LXXVI: О. Джанапидзе, *Археологические раскопки в Триалети, 1957—1958 годах, табл. II.*

² Б. Куфтин, *Изд. арх.»,* т. 407. *ар.* 7:

³ А. А. Мартиросян, *Изд. арх.»,* т. 54:

⁴ *Новой арх.*, т. 56:

⁵ А. А. Иессен, *Изд. арх.»,* т. 18:

հրապարակները ծածկված են ալիքաձև ժապավեններով, հինգում՝ հորիզոնական դասավորությամբ, իսկ մեկում՝ թեք: Նուանկյունիներից ցած նկարված զիգզագ երիզաժապավենի միջով անցնում է ալիքաձև գոտի: Ինչպես եռանկյունիների, այնպես էլ երիզաժապավենների գազաթներից կախված են օղերը:

Երիզաժապավեններով առաջացած անկյուններում նկարված են ջրային թռչուններ, որոնք բազերի են նմանվում, թվով վեցն են, իրոտնը զարդարված է եռաշար ալիքներով:

Երկդաշտ կոմպոզիցիայով և բազանման թռչուններով է զարդարված Ձուռնաբազում հայտնաբերված հիգրիան¹, իսկ Ղրդիի (Շամշադինի շրջան) հիգրիայի վրա թռչուններ են նկարված I և II դաշտերում²:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Գառնիի բնակատեղիում հայտնաբերված, նույնպես երկդաշտ հիգրիայի մասերը (1968 թ. № 17): Նրա վրի հիմքի ժապավենից ցած (փոքր մասն է պահպանվել) նկարված են երկարապոչ, համարյա զնդաձև հետնամասով, շորս կարճ ոտքերով, անսովոր ձևի, առջևի մասով տարօրինակ մեծ և փոքր, ավելի շուտ վայրի ցուլ կամ բիզոն հիշեցնող կենդանիների թե գազանների խմբեր (աղ. XXIX): Ուսումնասիրության ընթացքում պարզվեց, որ 1957 թ. նույն տեղամասի 16ա քառակուսու մոտ (որտեղ հայտնաբերվել են վերոհիշյալ հիգրիայի բեկորները), 15ա քառակուսում գտնված խեցու մի բեկորը այդ հիգրիայի մասերից է, միանում է նրա ձախ վերին անկյանը և լրացնում նկարազրկված պատկերը: Բեկորը հրատարակված է և թերի լինելով, այդ տարօրինակ կենդանին մանր եղջերավոր կենդանու է նմանեցվել³: Այսպիսով, վերականգնված բեկորներով ստացվում են նույնանման մեծ և փոքր կենդանիներ—գազաններ, որոնք շարժվում են միևնույն ուղղությամբ: Հինգերորդ կենդանին տեղավորված է բեկորի աջ մասում, թերի է, սակայն զգացվում է, որ այլ տիպի է, պոչը կեռված է դեպի ցած, հետնամասը կլորացող չէ, ունի ձգված մեջք, դժվար է որոշել նրա ինչ լինելը:

Թվում է, թե նույն հիգրիայի մասն է կազմում դարձյալ 1957 թ. նույն քառակուսում հայտնաբերված մեկ այլ բեկոր ևս, որը նույնպես հրատարակված է (№ 2099/58)⁴: Նրա վրա նկարված են երկարավիղ, երկարականջ և երկարապոչ կենդանիներ՝ հանգստանալիս (աղ. XXIX): Նրանք նստած են բնական վիճակում՝ մեջք-մեջքի տված, ոտքերը ծալած, զլուխները ետ են դարձրել, բերանները՝ բացել: Խեցու վրա կենդանիներից մեկի նկարը պահպանվել է ամբողջությամբ, երկրորդից՝ մեջքն ու պոչը, իսկ երրորդից՝ երկար վիղն ու զլուխը:

Այսպիսով, եթե միացնենք այս բեկորները, ապա նկարազրկված հիգրիայի վրա կտեսնենք վայրի կենդանիներով, գազաններով հարուստ մի դաշտ: Ինչպես տեսանք, նրանք հանգստի վիճակումն են և չեն հետապնդվում: Հավանաբար մենք այստեղ ունենք որսի պաշտամունքին, մագիային

¹ Я. И. Гуммель, Крашенная керамика в долине Ганджа-чая. Изв. Азерб. фил. АН СССР, Баку, 1939, стр. 37 и сл., рис. 1—3.

² Պեղումները Ս. Նոսրյանի:

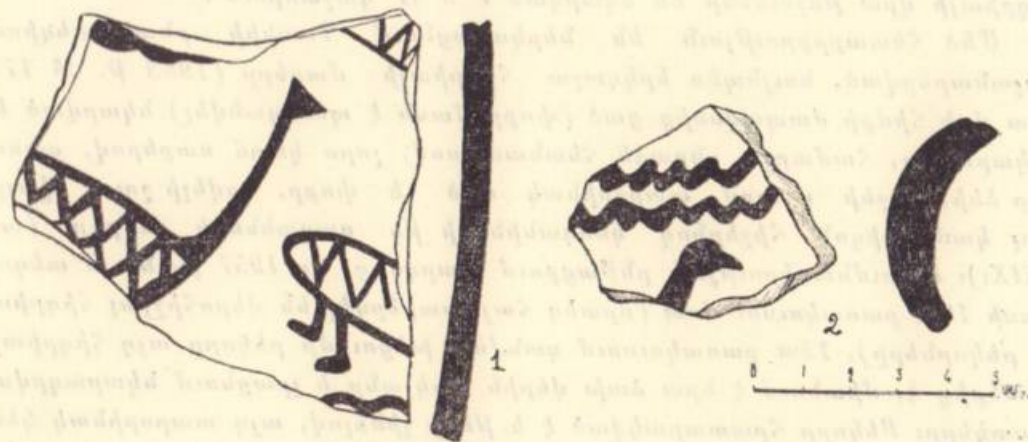
³ Է. Վ. Խանգաղյան, Լճաշենի № 6 կուրգանը, էջ 71, նկ. 8:

⁴ Նույն տեղում, նկ. 7:

նվիրված մի տեսարան: Այդ կենդանիներն իրենց ձևով բավական արխաիկ են և հավանաբար պատկերում են միջին բրոնզի դարաշրջանի կենդանական աշխարհը: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի գունազարդ խեցեղենի վրա հանդիպող այս պատկերները եղակի են:

Նկարագրված կենդանազարդ դաշտը ներքևից եզերված է հորիզոնական ժապավենով: Նրանից ներքև սկսվում է հիդրիայի երկրորդ զարգացած փուլը, որից պահպանվել է միայն եռանկյունաձև հրապարակը՝ ծածկված թեթև լուրջաձև ժապավեններով: Ներքևի անկյունում պահպանվել է նաև երիզա-ժապավենի մասը:

Այս հիդրիայի մասերի հետ, նույն քառակուսում հայտնաբերվել է նման

Նկ. 88. Թուրքացի բեկորներ Գառնի ամրոցից:

մի խեցու բեկոր, որի վրա գծված կամարաձև ժապավենով և նրան կից ալիքաձև գոտիով առաջացած դաշտում նկարված են երկու երկարավիզ թռչուններ, որոնք կարծես նստած են հորիզոնական գոտու, հավանաբար՝ հյուսիս վրա (ներքևում, աջ անկյունում նրա մի մասն է պահպանվել, աղ. XXIX²): Այդ կողմում թռչունի վզի մոտ պահպանվել է ինչ-որ կենդանու պոչի մաս: Այս բեկորը իր խեցիով, թրծումով, աստառով և արտաքին անդորի գույնով միանգամայն նման է վերը նկարագրված հիդրիային և հավանաբար տեղա-վորված է եղել նրա երկրորդ զարգացած փուլի երիզաժապավենով կազմված անկյուններում:

Մի առանձին նրբությամբ է կատարված Գառնի բեկորներից մեկի զարգանկարը (1966 թ. № 18): Այն կավամանի ուսերի մասն է, որի վրա պահպանվել է վզի հիմքով անցնող հորիզոնական ալիքաձև գոտին և նրանից սկիզբ առնող, դեպի ներքև տարածվող եռանկյունաձև ալիքաձև հրապարակի մասը: Ինչպես երևում է գծագրից, այստեղ ալիքաձև եռանկյունի-նրը հաջորդաբար շեն տարածվել, այլ ընդհատումներով: Այդ բաց դաշտերից մեկը (որը պահպանվել է տվյալ բեկորի վրա) զարգացված է երկարավիզ արոսի տիպի թռչունի կամ կարապի նկարով և նրանից աջ հավանաբար բազի կամ այլ թռչունի ճուռի նկարով, որի մարմնի մի մասը և ոտքերն են պահպանվել (նկ. 88): Երկուսի իրանն էլ զարգացված է ալիքաձև հորիզո-նական ժապավեններով, մեծինը՝ զույգ, փոքրինը՝ մեկ ժապավենով:

Նրանցից ցած պահպանվել է հորիզոնական ալիքաձև գոտու մասը, որից հետո տարածվել է հավանաբար զարգամոտիվների երկրորդ դաշտը: Այս-

պիսով նման երկարավիզ թռչունի պատկերը նույնպես առաջին օրինակն է գունազարդ խեցեղենի շարքում:

Ընդհանրապես վերը նկարագրված հիդրիային վերագրվող կենդանա-կերպ և թռչնազարդ նկարները ինքնատիպ են, դեռևս իրենց զուգահեռները չունեն ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի, այլև ընդհանրապես Անդրկով-կասի վերոհիշյալ դարաշրջանի մոնոխրոմ գունազարդ խեցեղենի շարքում: Չնայած էլարում ևս հայտնաբերվել է գունազարդ կավաման՝ կենդանակերպ զարգանախշերով, սակայն իրենց բնույթով դրանք այլ են, չեն առնչվում Գառնի վերը նկարագրվածների հետ, մասամբ կենդանակերպ են, մասամբ թռչնաձև, երբեմն ծովացույր հիշեցնող մարմնով:

Կավամանների զարգանախշումը տարատեսակ թռչուններով, առասպե-լական և գիշատիչ կենդանիներով բնորոշ է նաև մթա II հազարամյակի երկ-րորդ կեսի պոլիխրոմ խեցեղենի համար: Նման զարգանախշերով կավաման-ներ մեզ հայտնի են Նախիջևանի I և II Քյուլ-թափաներից², Շահ-թափից³ և այլն:

Բացի վերը նկարագրվածներից, երկդաշտ կոմպոզիցիայով հիդրիաներ հայտնի են նաև էլարից (№ 2246/115), Կիրովականի դամբարաններից (№ 1861/22), էջմիածնի 1962 թ. պեղված հիմնահողային դամբարաններից⁴, Վրաստանում Թրիալեթի I և VII դամբարանաբլուրներից⁵ և մի շարք դամ-բարանափոս ունեցող դամբարանաբլուրներից⁶:

Գառնի բնակատեղիում հայտնաբերվել են նաև խեցիներ, որոնց զար-գանախշերը մեկ դաշտ ունեն և սկսվելով վզի հիմքում, ավարտվում են գոտ-կատեղում: Նրանք կազմված են կամ վզի հիմքից տարածվող ալիքաձև եռանկյունիներից և երիզաժապավեններից (աղ. XXX¹, № 2099/14, 58), կամ զիզազ ալիքազարդ բազմաշար երիզաժապավեններից (աղ. XXX³, № 2099/97, № 2235/36), որոնցով առաջացած վերին և ներքին անկյունները զար-գարվել են կարծես ջրում լողացող թռչուններով (նկ. 88², № 2288/49):

Նման զարգանախշերով հիդրիաներ հայտնաբերվել են նաև Կարմիր գյուղում (նոր Բայազետի շրջան, որի վերին և ներքին անկյուններում նկար-ված են զույգ թռչուններ), Կիրովականում՝ քաղաքի հրապարակը կառուցելիս (ԿԳԹ № 216, զույգ թռչուններ են նկարված երիզաժապավենների միայն ներքևի անկյուններում), Ղրղիում (№ 2311/3), որի վերին անկյուններում նկարված են զույգ, իսկ ներքին անկյուններում՝ երեքական ջրային թռչուն-ներ⁷: Հիդրիա երիզաժապավեններով կազմված անկյուններում երեքական

¹ Э. В. Ханзадян, Расписной сосуд с зооморфными изображениями из Элара, СА, № 4, М., 1966, стр. 173, рис. 1.

² О. А. Абибуллаев, Археологические раскопки в Кюль-тепе, табл. 414. В. Г. Алиев, Крашенная керамика Кюльтепы II, Доклады АН Азерб. ССР, т. XIX, Баку, 1963, стр. 70, табл. I, стр. 73, табл. II, նույնի, Новые Материалы о культе расписной керамики в Азербайджане, СА, № 1, 1967, стр. 117—118, рис. 2.

³ А. Алекперов, Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванского царства, СА, 1937, стр. 252—257.

⁴ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 68, աղ. II_{1,2}.

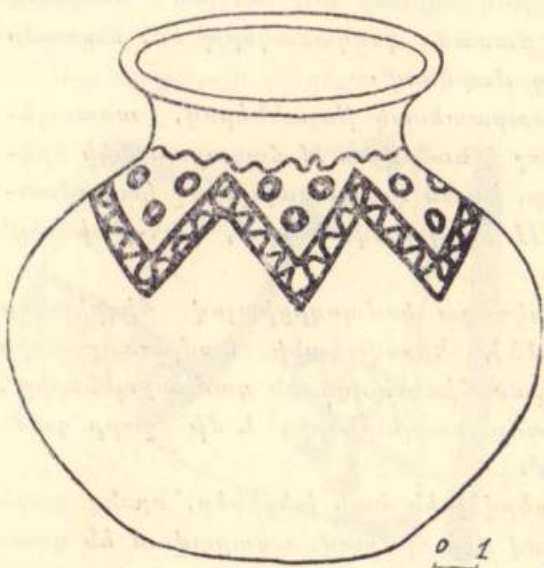
⁵ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 80.

⁶ Նույն տեղում, էջ 401, աղ. LXXXIII: էջ 399, աղ. LXXXII.

⁷ Պեղումները Ս. Նալբանդի:

թռչուններով, հայտնաբերվել են Թրիալիթի VII հիմնահողային դամբանաբլուրում¹, երկդաշտ կոմպոզիցիայով հիդրիայի հետ²:

Արտակարգ լայն տարածում ունեն Գառնիում հայտնաբերված խեցեղենի տիպի ալիքածածկ եռանկյունիներով և նրանցից ներքև՝ ալիքազարդ երիզաժապավեններով, ծայրերին օղակներով զարդարված կավամանները: Նման մեծ կավաման (№ 1861/27) և մի քանի միջին մեծության կճուճներ (№ 1861/24, 26—27) հայտնաբերվել են Կիրովականի դամբանաբլուրում,

Նկ. 89. Գունազարդ կճուճ էջմիածնից:

Աղավնատան դամբանաբլուրներում (տախտ. VII, աշից, ՊՊԹ., համար չունեն), էլարում (№ 2246/99), Նախ-իջևանում՝ Շոռ-թեփեից (Նորաշենի շրջան)³, Ջանգեղուրի լեռնալանջում՝ Աղնաբլուրտ գյուղի մոտ գտնվող դամբանաբլուրից⁴: Մի փոքր ձևափոխումներով նրանք համադրված են էլարում հայտնաբերված ձկնազարդ (№ 1813/16) և թռչնազարդ (№ 1805/32) ցածրադիր կճուճների վրա (տախտ. VIII):

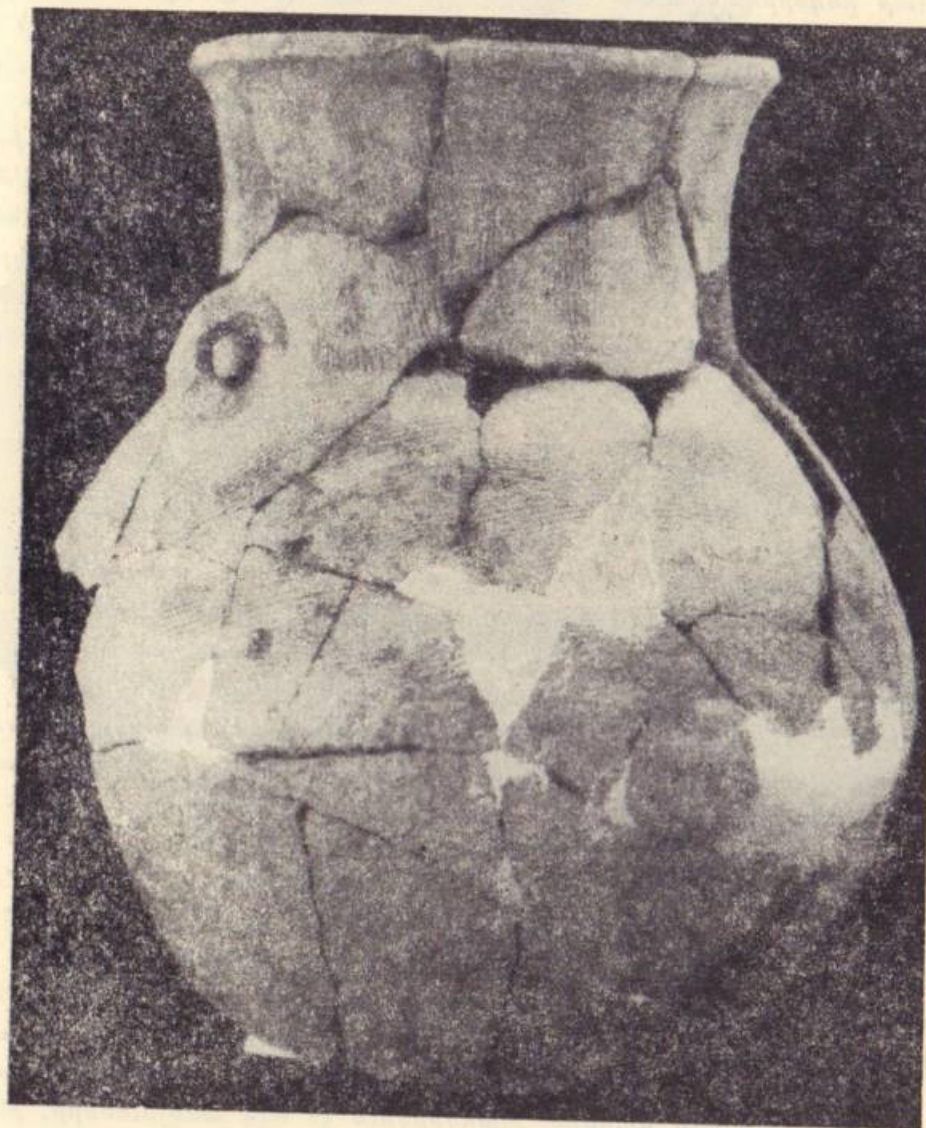
Հանդիպում են կճուճներ, որոնց վրա վերը նկարագրված զարդամոտիվները առանձին-առանձին են հանդես գալիս, օրինակ, կան կճուճներ, որոնց վրա միայն ալիքածածկ եռանկյունիներ են նկարված՝ ծայրերին օղակներ

են (էջմիածնի № 1 դամբանաբլուրում⁵, Ոսկեվազից՝ Աշտարակի շրջան № 555/17, Աղնաբլուրից⁶, Շոռ-թեփեից⁷) կամ միայն զիզզազ ալիքազարդ երիզաժապավեններով, օրինակ՝ Նորատուրի դամբարանից⁸, Ոսկեվազից (№ 555/16), Շոռ-թեփեից⁹: Նրբեմն այս ժապավեններով առաջացած անկյունները զարդարված են շրջաններով-օղերով, օրինակ, էջմիածնից բերված կճուճներից մեկը (նկ. 89, № 556/3), Շոռ-թեփեի կճուճները¹⁰, կամ եղնիկի և մարդու նկարով Նախաշիրից հայտնաբերված կճուճը¹¹ և այլն:

Ինչպես վերը տեսանք, երկդաշտ և միդաշտ կոմպոզիցիայով հիդրիա-

նեքը համատեղ են հանդես գալիս, ժամանակակից են միմյանց, նրանց զարդամոտիվները միջին բրոնզի ամենասիրվածներն են և բազմաթիվ օրինակներով հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհում:

Գառնիի վերը նկարագրված խեցեղենի երկրորդ խումբն իր զուգահեռներով հանդերձ, հիդրիայի ձևով և զարդանախշերի բազմաթիվ մանրամասներով կապվում է վաղ բրոնզի խեցեղենի հետ, հանդիսանալով նրա անմիջական ժառանգորդը:

Նկ. 90. Հիդրիա՝ Արեիկի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիից:

Միջին բրոնզի հիդրիաների և նրանցից ծավալով փոքր նման կճուճների նախատիպը կարելի է համարել Արեիկում հայտնաբերված հիդրիան (№ 2289/12), որն իր կիսագնդաձև կանթերով դեռևս կապվում է վաղ բրոնզի հետ, սակայն ձևով, վարդագույն խեցիով, շուրթի ձևավորումով, բարձրադիր վզով անմիջականորեն կապվում է միջին բրոնզի հիդրիաների հետ (նկ. 90): Թեև այն զուգադարձ է, սակայն խաղելու եղանակով վզի վրա կատարված ուղ-

¹ Б. А. Куфтин, *Изд. Аз. 83*, 397, *мг.* LXXXI:

² Նույն տեղում, էջ 399, *мг.* LXXXII:

³ О. А. Абибуллаев, *Изд. Аз. 32*, *мг.* 32:

⁴ В. Г. Алиев, *Изд. Аз. 119*, նկ. 31—3, նույնի, К изучению культуры расписной керамики в Азербайджане, Материальная культура Азербайджана, т. VI, Б., 1965, стр. 64—65, табл. 12.

⁵ А. А. Мартиросян, *Изд. Аз. 68*, *мг.* II⁵:

⁶ В. Г. Алиев, Новые материалы о культуре расписной керамики в Азербайджане, *рис.* 34.

⁷ О. А. Абибуллаев, *Изд. Аз. 34*, *мг.* XXXV^{2,4}:

⁸ А. А. Мартиросян, *Изд. Аз. 6*, *мг.* IV⁶:

⁹ О. А. Абибуллаев, *Изд. Аз. 34*, *мг.* XXXV⁶:

¹⁰ Նույն տեղում, *мг.* XXXV⁷:

¹¹ Նույն տեղում, *мг.* XXXV⁸:

դահայաց իջնող գծախմբերը հիշեցնում են միջին բրոնզի գունազարդ խեցեղենի վրի ուղղահայաց իջնող նման ժապավենների խմբերը:

Այսպիսով, Արևիկի հիդրիան կապող օղակ է, վաղ բրոնզի և միջին բրոնզի խեցեղենի միջև: Կորցնելով կիսադնդաձև կանթերը, դառնալով ավելի վերասլաց և գունազարդվելով, հիդրիան լայն տարածում է գրանում միջին բրոնզի խեցեղենում:

Ինչպես նշվեց, միջին բրոնզի մի շարք դարդանախշեր նույնպես ժառանգաբար ընդօրինակվել են վաղ բրոնզի դարդանախշերից և նոր երանգով, կատարման նոր եղանակով կազմել հիդրիաների կոմպոզիցիաների մասերը: Օրինակ՝ միջին բրոնզի հիդրիաների վրի հիմքից սկիզբ առնող, կամ երկրորդ դաշտում տարածվող եռանկյունիների շարանը՝ դարդարված ուղղահայաց իջնող կամ թեք դասավորությամբ ալիքաձև ժապավեններով, իրենց նախատիպն ունեն Շենգավթի մի շարք կավամանների վրա (№ 1618/3, № 1330/47, 67 և այլն), որտեղ վրի հիմքի հորիզոնական ժապավենից ներքև տարածվում են եռանկյունիների շարաններ, այն տարբերությամբ, որ նրանց հատող գծերը ալիքաձև չեն, այլ ուղղագիծ (նկ. 872, 10): Չպետք է մոռանալ, որ վաղ բրոնզի շրջանի վերահիշյալ կավամանների ձևը, որակը, գույնը, դարդանախշման եղանակը կատարելապես այլ է, տարբեր միջին բրոնզի խեցեղենից:

Միջին բրոնզի հիդրիաների դարդանախշերին բնորոշ զիգզագ ժապավենները՝ ներսում ալիքազարդ և նրանով առաջացած անկյուններում թռչունների տեղադրումը նույնպես ընդօրինակվել են վաղ բրոնզի սև փայլեցրած խեցեղենի դարդանախշերից: Դրա լավագույն և ցայտուն օրինակը կարելի է տեսնել Շենգավթից հայտնաբերված կարասի վրա¹, որտեղ անկյունը կազմող ժապավենների միջով նույնպես անցնում է ալիքաձև գոտի և այդ ժապավեններով առաջացած անկյուններում պատկերված է թռչուն (նկ. 78): Ճիշտ նման կոմպոզիցիայով (սակայն առանց ալիքաձև գոտու) կավամանի մաս հայտնաբերվել է Կառնուտում (№ 1478/12բ, թերի է): Իհարկե թռչուններն իրենց ձևով տարբերվում են միջին բրոնզի թռչուններից:

Որոշ փոփոխություններ է կրում կոմպոզիցիոն կմախքը, օրինակ, վաղ բրոնզի անկյուն կազմող ժապավենների վերջավորությունների բազմազալար, մոտումենտալ պարույրները միջին բրոնզում վերանում են, իսկ անկյուն կազմող ժապավենը վեր է ածվում շարունակական զիգզագի: Քացի այդ, վաղ բրոնզեդարյան սև փայլեցրած խեցեղենին բնորոշ ժապավեններով կազմված անկյունների դարդանախշումը՝ փոսիկների և ճառագայթաձև ակոսների, թռչունների և բազմազալար պարույրների, անկյունների համադրությամբ, միջին բրոնզում դարձյալ պարզեցվում է: Այդ անկյունները, ինչպես տեսանք, դարդարվում են կամ թռչունով կամ օղերով կամ նրանց խմբերով:

Վերջապես, ի տարբերություն վաղ բրոնզի, կավամանների վերին մասը դարդանախշվում է ոչ թե մեկ երեսից, այլ բոլոր կողմերից:

Սակայն միջին բրոնզի գունազարդ խեցեղենի դարդանախշում դարձյալ երկրագործ-անասնապահների հոգեբանությամբ, աշխարհայացքի բարդ և բազմազան գաղափարական պատկերացումներն ենք գտնում: Զարդանախ-

Տախտակ V. Թռչնազարդ կնուռ էջմիածնից:

¹ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., նկ. 40:

շերի կոմպոզիցիոն հիմքը դարձյալ բնության երեք տարերքներն են, երեք հզոր ուժերը՝ երկինքը, երկիրը և ստորերկրյա ծովը, որոնք տարբեր պատկերներով են արտահայտված: Երկինքը՝ արևի սիմվոլն արտահայտող շրջաններով, դույզ թռչուններով, երկնային ջրերը, անձրևը պատկերող ալիքների խմբերով, երկիրը՝ դաշտերի սիմվոլն արտահայտող քառանկյունիներով կամ շեղանկյունիներով, ստորերկրյա ծովը՝ թռչուններով, ձկներով:

Երկդաշտ թե միադաշտ կոմպոզիցիաների լեյամոտիվը ջրի սիմվոլիկան արտահայտող ալիքաձև գոտիներն են: Նրանցով են զարգարված կոմպոզիցիայի մասերը կազմող բնության երեք հզոր ուժերն արտահայտող բոլոր տիպի ֆիգուրները՝ վզի ուղղահայաց ժապավենները, հորիզոնական գոտիները, նրանցից կախված մետոպները, շերտները, քառանկյունիները, շեղանկյունիները, անգամ թռչունները և ձկները:

Ելնելով գունազարդ հիդրիաների և նմանատիպ, ծավալով ավելի փոքր կճուճների մեծ մասի զարգամոտիվների կոմպոզիցիայից, կարելի է եզրակացնել, որ այդ զարգապատկերները նվիրված են եղել համանաբար երկնային, երկրային և ստորերկրյա ջրերը հմայելու, դյուլթելու և պողարերուծելունն ապահովելու ծիսակատարությունը:

Այսպիսով, Գառնիի նկարազրված հիդրիաների խումբը և նրա զուգահեռների մեծ մասը թեև պատահական են, ուղեկցող նյութեր չունեն, սակայն, ինչպես տեսանք, անմիջականորեն բխում են վաղ բրոնզի խեցեղենից, շարունակում են նրա ավանդույթները մի նոր սրահով, հետևաբար, անշուշտ, պետք է սկիզբ առած լինեն բրոնզի վաղ փուլերում, իրենց դյուլթյունը պահպանելով դարեր շարունակ, իբրև միևնույն էթնիկ միջավայրում ստեղծված մշակույթի հաջորդական դրսևորումներ:

3. Գառնիի գունազարդ խեցեղենի երրորդ խումբը կազմում են կիսագնդաձև իրանով թասերը և թասերի բեկորները: Բոլոր թասերն ունեն մի փոքր շեշտված պսակ, որի հիմքով արտաքինից անցնում է խորաքանդակ հորիզոնական գոտի: Բոլորի շուրթերը զարգարված են ուղղահայաց իջնող զուգահեռ ժապավենների խմբերով:

Գառնիի բնակատեղիում հայտնաբերվել են տարբեր զարդանախշերով թասերի բեկորներ:

Թասի բեկորներից մեկի վրա (№ 2099/58), շուրթից ցած պահպանվել է լայնադիր եռանկյունաձև շերտի մասը՝ թեք ալիքազարդումով, իսկ նրանից ձախ՝ զուգահեռ իջնող ալիքազարդ երիզաժապավենների մասը (աղ. XXVIII₄): Այս թասի վրա փաստորեն կրկնվում է վերը նկարազրված հիդրիաների զարդանկարը, որն այնքան բնորոշ է միջին բրոնզի գունազարդ խեցեղենի համար:

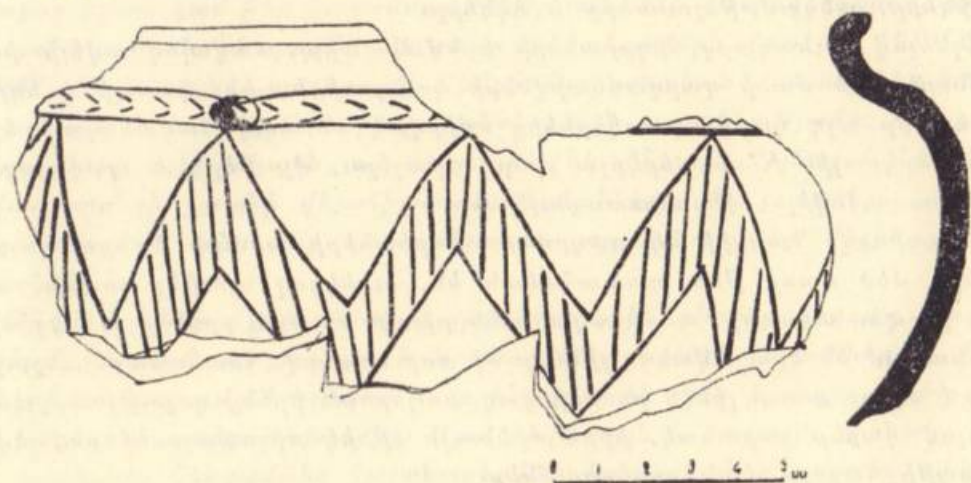
Ճիշտ նման զարդանախշով մի ամբողջական թաս հայտնաբերվել է Էլարում (№ 2261/9), մյուսը բերվել է Էջմիածնից (№ 556/45, վերջինիս եռանկյունիների միջի ալիքները հորիզոնական զասավորություն ունեն և այդ եռանկյունիների ծայրերից կախված են ուղիղ օղակներ):

Գառնիում հայտնաբերված մեկ այլ թասի բեկոր զարգարված է շորս թեք, սահայն իրար զուգահեռ ժապավենների խմբերով, որոնք սկսվում են շուրթից և ավարտվում ուսերի հորիզոնական գոտու վրա, ապա անկյուն կազմելով շարունակվում (աղ. XXVIII₇, № 2099/58): Նման զարդանախշով միակ

բեկորն է սա գունազարդ խեցեղենում և զարդանախշման աչդ մոտիվով ավելի շուտ կապվում է ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլերի թասերի զարդամոտիվների հետ, այն տարբերությամբ, որ վերջիններիս վրա վերոհիշյալ զարդանախշերը կատարված են ոչ թե գույնով, այլ փայլեցման եղանակով: Օրինակ, Գեղարոտի թասերի զարդանախշերը (№ 2078/1, 5, 28) կամ Լճաշենի կրոմլեխների թասերի (№ 2009/12), Արթիկի դամբարանների թասերի զարդանախշերը¹ և այլն:

Վերոհիշյալ խմբի երրորդ թասի բեկորը զարդարված է իրար մեջ հագնող, եռանկյուն կազմող շղթայով (աղ. XXVIII₆, № 2099/57):

Ճիշտ նման թաս, սակայն քառաշար եռանկյունիների խմբերով, հայտնաբերվել է Շոռ-թեփեում²:

Նկ. 91. Կավամանի բեկոր՝ փորագրի զարդանախշերով և փոսիկով զարդարված, Գառնիի ամրոցից:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական խմբերից, Գառնիի բնակատեղիում հայտնաբերվել են գունազարդ կավամանների բեկորներ, որոնց ձևը որոշելը դժվար է, սակայն նրանք հետաքրքիր են իրենց զարդանախշերով: Կան բեկորներ՝ զարդարված հորիզոնական բազմաշար ալիքներով (№ 2099/57), իրար մեջ հագնող անկյուններով (№ 2099/14), կամ ուղղահայաց իջնող իրար դուգահեռ ալիքների խմբերով (աղ. XXVIII₁₀, № 1964/45): Այս վերջինս իր զարդանախշումով հիշեցնում է Ախլաթյանում հայտնաբերված թասի զարդանկարը, որտեղ շուրթից ուղղահայաց իջնող շորս ալիքներից բաղկացած խմբերը զարդարված են սանրատամ շեղանկյունիների շղթայով՝ ուղղահայաց զասավորությամբ (№ 1114):

Հետաքրքրական է նաև ուռուցիկ իրանով, նրբախեցի, լավ թրծումով և կարծր խեցիով կճուճի մասը (1966 թ. № 36), որի վրի վրա պահպանվել է ինչ-որ զարդանկարի հետք: Վրի հիմքի թույլ շեշտված հորիզոնական ռելիեֆ գոտիներից ցած նկարված է իրար մեջ հագած գույզ մեծ և փոքր կիսաշրջանների շղթա: Մեծ կիսաշրջանների անկյունները դրսից միացված են փոք-

րիկ կիսաշրջաններով և այս բոլորը ներքևում շրջափակվում են ալիքաձև հորիզոնական գոտիով (աղ. XXXVIII₉):

Այս զարդանախշը իր դուգահեռը դեռևս չունի:

II. Փորագիր և դրոշմազարդ խեցեղենի մի շարք օրինակներ են հայտնաբերվել Գառնիում, որոնք ունեն շագանակագույն, մոխրագույն, մարմնագույն և սև փայլեցրած մակերես:

1. Փորագիր զարդանախշերով խեցեղենի մի խումբ հայտնաբերվել է ամրոցի II տեղամասում, իրար բավականին մոտ՝ 20 ք, 20 ժ և 17 ժա քառակուսիներում, 1,3—1,5 մ խորություներից: Նրանցից ոչ հեռու, 16 ք, քառակուսում, նույն խորություներից հայտնաբերվել է նաև գունազարդ խեցու բեկոր, որն իր զարդանախշերով հիշեցնում է Թազաքենդի տիպի խեցեղենը (№ 1964/40): Վերոհիշյալ բոլոր քառակուսիներում 1,5—1,7 մ խորություներից ցած սկսվում են վաղ բրոնզեդարյան մշակութային շերտերը:

Գնդաձև իրանով, շատ կարճ, ներձկված վզով և շեշտված պսակով գորշագույն մի կավամանի մաս (№ 1964/44) հայտնաբերվել է 20 ք. քառակուսում (նկ. 91): Վրի հիմքում երկու խորաքանդակ գոտիներով առաջացած ժապավենը եղևնաձև փորված զարդանախշեր ունի, որոնք ընդմիջվում են ներձկված փոսիկով: Իրանի ուռուցիկ մասը զարդարված է գծածածկ զիգ-զագ լայն ժապավենով, որն ընդելուզված է սպիտակ ներկով:

Այս կավամանը իր մի շարք հատկանիշներով հիշեցնում է վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենը, սակայն հիմնականում կապվում է միջին բրոնզի խեցեղենի հետ: Օրինակ՝ կավի որակով, գույնով և իր ձևով այն օտար է վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենին, սակայն զարդանախշման մոտիվներով դեռևս արձագանքում է նրան. ունի ներձկված փոսիկ, եղևնաձև զարդանախշեր, որոնք արդեն նոր եղանակով են կատարված, ոչ թե սեղմելու կամ գծելու, ինչպես ընդունված էր վաղ բրոնզի շրջանում, այլ կտրելու, փորելու եղանակով:

Ճիշտ նման զարդանախշերով է զարդարված 17 ժա քառակուսում հայտնաբերված գորշագույն թասի բեկորը (№ 1964/31)՝ դուրս ձկված կլորացող շուրթով և սահուն կլորացող իրանով: Թասի ուսերը նախորդի համեմատ զարդարված են ավելի լայն ժապավենում ընդգրկված սրածայր գործիքի օղնությամբ կատարված եղևնաձև զարդանախշերով, որոնք ավելի խորն են փորված: Ժապավենից ներքև նույնպես զարդանախշեր են՝ կտրելու եղանակով կատարված:

Գծածածկ զիգզագների զարդանախշը մթա III հազարամյակի սև փայլեցրած, գեղակազմ խեցեղենի ամենասիրված զարդամոտիվներից է: Այն մեծ մասամբ զարդարում է կավամանի վրի վերին մասը և կարծես մի տեսակ ֆրիզի դեր է կատարում (նկ. 87₁, 7, 13, 14, 32), կամ թե հաջորդ ժապավենում հանդես է գալիս տարատեսակ պաճուճանքներով՝ գծածածկ ժապավենիկներով (նկ. 87₆)՝ անկյուններով և եռանկյունիներով պարուրված (նկ. 87₈). Նման զարդանախշերով խեցեղեն հայտնաբերվել է Գառնիում (№ 2234/136, № 2235/69), Դվինում (1959 թ. պեղումներ) և բազմաթիվ օրինակներով հայտնի է Շենգավթում:

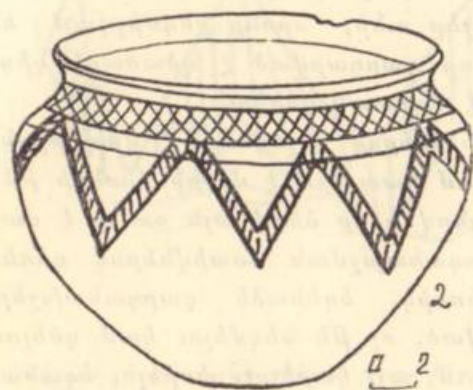
Դարավերջում գծածածկ ժապավենները վրից իջնում են կավամանի ուսերին, դառնում պարզեցված, մեկուսի, առանց այլ և այլ դուգորդումների, սակայն դարձյալ նուրբ գծային, սեղմելու եղանակով կատարված: Նման

¹ Т. С. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, 1963, Ереван, стр. 115, табл. 21, стр. 117, табл. 23.

² О. А. Абибуллаев, նշվ. աղ., աղ. 35.

դարդանախշերով կավամաններ հայտնաբերվել են Ջառջառիսում (նկ. 92, № 1893/3), Լենինականի մսի կամրինատի մոտ գտնվող դամբանադաշտում (նկ. 93), Էջմիածնում (№ 776/71) և Արթիկում (նկ. 92, № 2065):

Թրիալեթիում, Բեշտաշենի ամրոցի հյուսիս-արևելյան մասում, մթա III հազարամյակի շերտի վերին հորիզոնում գծածածկ զիգզագ ժապավենների շարքերով սև փայլեցրած խեցեղենի հետ, շերտադրական նույն սլավոնաներում հայտնաբերվել են գունազարդ խեցեղենի բեկորներ¹: Բեշտաշենի խեցեղենի վերոհիշյալ խումբը նույնպես մթա III հազարամյակի վերջով է թվագրվում:

Նկ. 92. Կավամաններ փորագիր զարդանախշերով՝ Ջառջառիսից (1) և Արթիկից (2):

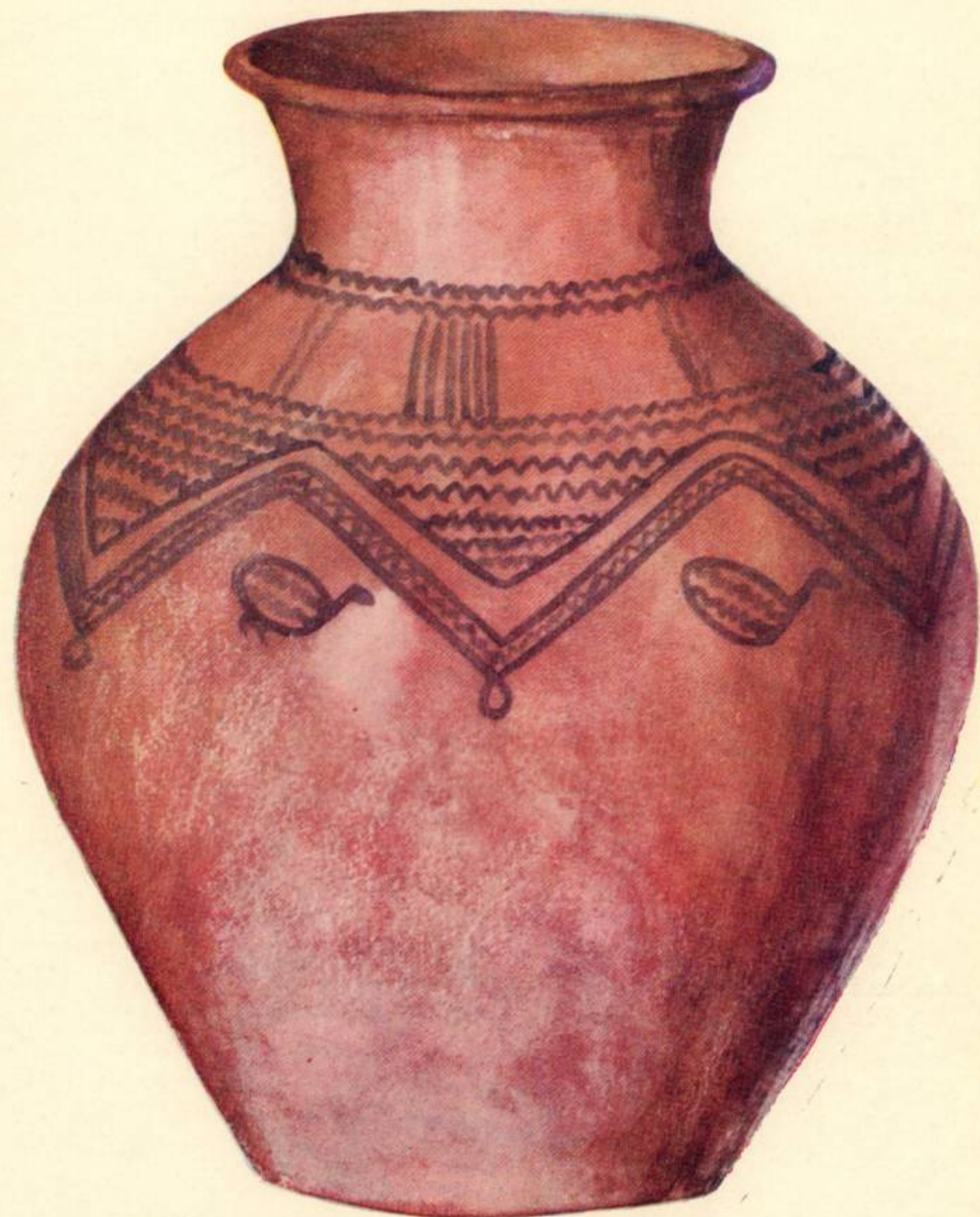
վրա, նրանով են զարդարված մեանդրներով առաջացած անկյունները (№ 1442/86, № 1618/90, 241, 243):

Վրաստանում Բանիսխեվիի կավամանին ժամանակակից կարելի է համարել խովլեում պեղված առաջին դամբանաբլուրի № 2 դամբարանի երկկոնաձև սև փայլեցրած նրբախեցի կավամանը՝ ուսերի վերին մասում երկշարք, գազաթներով իրար ուղղված եռանկյունիներ և նրանցից ցած, իրանի միջին մասում վերը նկարագրված սուրանկյուն գծածածկ եռանկյունիների զարդանախշը, որը զուգորդվում է ներձկված փոսիկի հետ²:

Այսպիսով, գծածածկ զիգզագ ժապավեններով զարդանախշը, ինչպես Գառնիի վերոհիշյալ կավամանների օրինակով, այնպես էլ նրա զուգահեռ-

խեցեղենի վերոհիշյալ խումբը նույնպես մթա III հազարամյակի վերջով է թվագրվում:

Վաղ հատկանիշներ ունի նաև Բանիսխեվիում հայտնաբերված սև փայլեցրած կավամանը՝ զարդարված դարձյալ գծածածկ, զիգզագ ժապավենով և նրանով առաջացած անկյուններում՝ գծածածկ երկհարկ եռանկյունիներով³: Այս կավամանի վրա ևս գծածածկ զիգզագ ժապավենը մոնումենտալ է, իսկ նրա անկյուններում ամփոփված եռանկյան մեջ դասավորված երկհարկ գծածածկ սեպեր-եռանկյունիների սկիզբը կարելի է փնտրել մթա III հազարամյակի խեցեղենում, որի նախատիպը հանդիպում է Կառնուտի խեցեղենի վրի հիմքի զարդանախշերում՝ կատարված սեղմելու, ակոսային եղանակով (№ 1478/38): Այդ զարդանախշի նուրբ գծային եղանակով կատարված բազմաթիվ օրինակները կարելի է տեսնել Շենգավիթի խեցեղենի

Տախտակ VI. Թոշնազարդ Հիդրիա Գառնիից:

¹ Б. А. Куфтин, *Изд. арх.*, էջ 112, 116—117, աղ CXXI CXXII:

² К. Х. Кушнарева, Новые данные о поселении Узерлик-тепе, стр. 90, рис. 20, стр. 96, рис. 28.

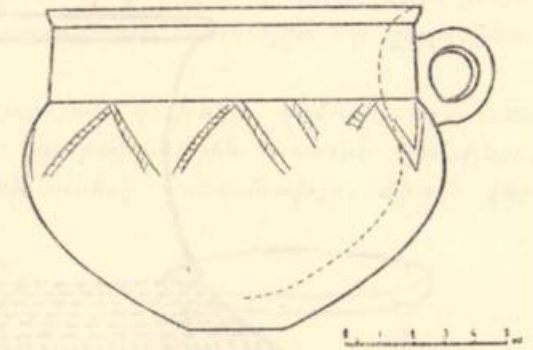
³ Պեղումները Տ. Չուբինիչովի:

Շներով հանդերձ, միջին բրոնզի դարաշրջանում դառնում է մոնումենտալ, գերիշխում է ամբողջ կավամանի վրա և, ի տարբերություն նախորդող փուլերի, նոր եղանակով է կատարվում՝ փորագրվում է:

Հնաշենի դամբանաբլուրներից մեկի (№ 14) շեկ-դեղնավուն խեցեղենը նույնպես զարդարված է միայն խորարանգակ, գծածածկ զիզգաղ ժապավենով (№ 2049/233, 239, 24 և այլն):

Նման զիզգաղ մեկուսի ժապավեններ հանդես են գալիս նաև գունազարդ խեցեղենի վրա: Օրինակ, էջմիածնի թանգարանից բերված կճուճներից մեկի փայլուն, կարմիր ֆոնի վրա զիզգաղ ժապավեն է նկարված սև փայլուն ներկով (№ 556/26):

Պատնիի վերոհիշյալ կավամանների վրա եղենածե ակոսաշարը իր գուգահեռներն ունի Թրիալեթի VI դամբանաբլուրի խեցեղենում, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջինիս վրա այն կատարված է ուլիեֆ գոտու թեք կողերի վրա (վՊԹ № 9—63—403):

Նկ. 93. Պատնի Լեռնակառնից:

Այս խմբի մեջ մանող մեկ այլ մոխրագույն խեցու բեկոր ունի գծածածկ, անկյունավոր ժապավեններ (աղ. XXXI, № 1964/31): Այն կատարված է նույնպես խորը ակոսներով, փորագրելու եղանակով և կարելի է թվագրել նույն ժամանակով, ինչ որ նախորդները: Նրա գուգահեռներին հանդիպում ենք Ուղերլիկ-թեփեի ստորին շերտի խեցեղենում¹, վրաստանում՝ Սաբիթ-Աղչայի դամբանաբլուրներում², Թրիալեթի VI (վՊԹ № 9—63—404), XIV (վՊԹ № 9—63—671), XVI, XXXVI (Թոփ-բար № 1) դամբանաբլուրներում և այլն:

Վերոհիշյալ խմբի մեջ մանող սև փայլեցրած հաստախեցի կավամանի բեկորը (1965 թ. № 10) նույն շերտին է վերաբերվում և հայտնաբերվել է նախորդներին բավականաչափ մոտ, 20 մ քառակուսում: Այն զարդարված է խորը կտրած, թեք, տարբեր ուղղություններով տարածվող գուգահեռ գծերի խմբերով, որոնք սահմանադատվում են հորիզոնական գոտիներով (աղ. XXXI): Այդ գոտիներով առաջացած ներքևի, երրորդ ժապավենում, թեք գծերը ամբողջ մակերեսը չեն զբաղեցնում, նրանով առաջացած անկյունում սև փայլեցրած մակերեսի վրա ուղղահայաց դիրքով երեք կետեր են շարված:

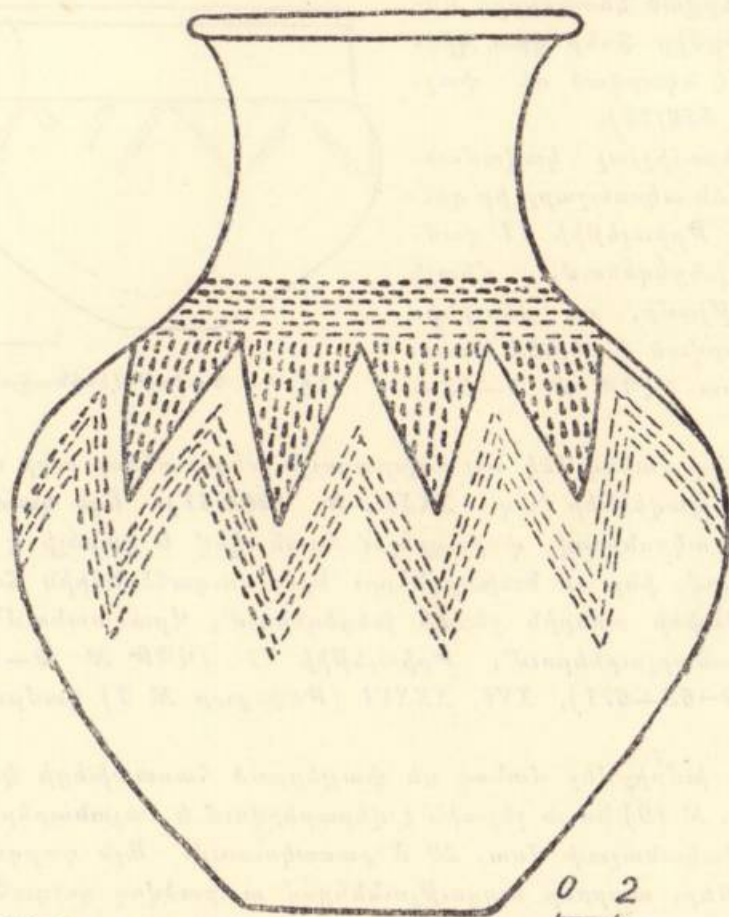
Այս խեցին իր կետային և ուղղագիծ զարդերի համադրությամբ կարելի է համարել մթա III հաղարամյակի խեցեղենի ժառանգորդը: Ուղղագիծ երկրաչափական ֆիգուրների կետազարդումը խիստ բնորոշ է Կիրովականի՝ մթա III հաղարամյակի խեցեղենի համար: Այն բաղմամբով օրինակներով հայտնի է Քոսի-ճոթեր բնակատեղիից (№ 2127/1, 2, 6, 7, 36, 37, 1961 թ. № 13, 17, 20), Թագավորանիստից (№ 1475/25, № 2188/8), Մաշտոցի բլուրից (կզթ.

¹ К. Х. Кушнарева՝ նշվ. աշխ., էջ 87, նկ. 17, 18, 22:

² О. Джапаридзе, Археологические раскопки в Тrialeti в 1957—1958 годах, стр. 43, табл. VI, VII.

№ 47, 49, 50), Գառնիի բնակատեղիից (№2234/133i): Վրաստանում այն բնորոշ է Կանաչ-թեփե դամբանաբլուրի խեցեղենին¹, ինչպես նաև Թրիալեթի XI² և Թեթրիդարոյի դամբանաբլուրներին: Զարդանախշման այս եղանակը շարունակվում է նաև Թուփ-քար № 2 դամբանաբլուրում³:

Այսպիսով, Գառնիի փորագիր զարդանախշերով խեցեղենի վերոհիշյալ խումբը անշուշտ նախորդել է Կիրովականի դամբանաբլուրի խմբին, ժամանակակից է Թրիալեթի միջին բրոնզի V, VI, XVI, XVII, XXXIV, XXVI (Թուփ-քար № 1) և XLV (Թուփ-քար № 2) դամբանաբլուրներին, հետևա-

Նկ. 94. Շաղանակագույն կճուճ կետագիծ զարդանախշերով՝ Գառնիից:

բար նախորդել է նաև Կիրովականի խմբին հասակակից Թրիալեթի I, III, VII և XV դամբանաբլուրներին⁴:

2. Կետագիծ զարդանախշերով խեցեղեն:

Նման զարդանախշերով մեկ ամբողջական կճուճ է հայտնաբերվել կոլխովի գոմերի մոտ՝ վերը նկարագրված թռչնազարդ հիդրիայի հետ:

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, табл. XXIV.

² Նույն տեղում: Նույնի, Археологические раскопки в Триалети, стр. 407, ադ XXXVI.

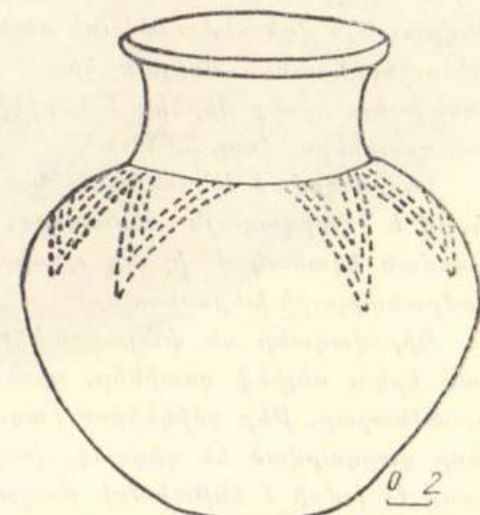
³ О. Джапаридзе, նշվ. աշխ., էջ 40, 43, ադ. II;

⁴ Թրիալեթի նյութերի հետ մանրամասն ծանոթանալու համար շնորհակալություն եմ հայտնում Վրաստանի պետական թանգարանի աշխատակից է. Գոգաձեին:

Կճուճը մուգ շագանակագույն է, փայլեցրած մակերեսով (նկ. 94, № 1965/225), բարձր վզով, գուրս ձևված շուրթերով, ուռուցիկ ուսերով: Վզի հիմքը զարդարված է բառաշար փորված կետագծային շրջագծով, նրանից ցած, կճուճի ուսերին տարածվում են զագաթներով ցած տասներկու սուրանկյուն եռանկյուններ, որոնք ստացվել են ութից-տասը շարք կետագծով: Այս եռանկյունները ներքևից եղբրվում են նույն եղանակով կատարված զիզզազ ժապավենով: Զարդանախշերի դաշտում փայլաներկը հեռացված է: Այսպիսով, ստացվում է անփայլ զարդանախշերի սառը գույնի և նրանց միջև ընկած փայլուն գոտիների մի գեղեցիկ համագրություն, գունային մի յուրօրինակ խաղ:

Նույն եղանակով է կատարված դարձյալ կոլխովի գոմերից ոչ հեռու հայտնաբերված, վերը նկարագրված դամբարանային առաջին կոմպլեքսի խեցեղենի շագանակագույն կավամանի ուսերի զարդանախշը, միայն վերջինիս վրա այդ կետագծերը ամփոփված են ժապավենի մեջ (ադ. XXV):

Վերը նկարագրված երկարավիզ շագանակագույն կճուճն իր ձևով և զարդանկարով կարելի է համեմատել Կիրովականի դամբանաբլուրի սև փայլեցրած, նույնպես բարձրավիզ և ուռուցիկ ուսերով կճուճների հետ, որոնց մեծ մասի ուսերը զարդարված են Գառնիի նման զիզզազ ժապավենով, իսկ նրանցից վեր առաջացած անկյունները՝ եռանկյուններով (№ 1861/10, 11), սակայն երկուսի զարդանախշերը մի փոքր տարբերվում են միմյանցից: Գառնիինը կատարված է կետագիծ, իսկ Կիրովականինը՝ կետաշար. գծերի դրոշմիչով:

Նկ. 95. Կճուճ կետագիծ զարդանախշերով՝ Էլարից:

Գառնիի վերոհիշյալ կճուճն իր անմիջական զուգահեռներն ունի Էլարում:

Էլարի ավազահանքում, դամբարաններից մեկում հայտնաբերված բաց շագանակագույն կավամաններից ինը (№ 1805/1—3, 5—7, 13, 18, 19) ձևով կրկնում են Գառնիի վերը նկարագրած կճուճը (ադ. XXIV): Նրանցից մեկի ուսերը (նկ. 95, № 1805/13) զարդարված են շուրս զույգ կետագիծ եռանկյուններով, կատարված նույն եղանակով, ինչ- որ Գառնիի կճուճի զարդանախշերը:

Այսպիսով, Գառնիի վերոհիշյալ կճուճն իր զուգահեռներով հանդերձ հարում է Կիրովականի դամբանաբլուրին և ժամանակով կարող է անգամ մի փոքր նախորդած լինել նրան:

3. Ատամնաշար «քայլող» դրոշմիչով կատարված զարդանախշերով խեցեղեն:

Այս խմբի մեջ են մտնում բնակատեղիում հայտնաբերված սև փայլեցրած թասի բեկորը (ադ. XXXII, 1966 թ. № 19) և ամբողջի մոտ, բակերից մեկում հայտնաբերված երկկոնաձև իրանով շագանակագույն կավամանը

(աղ. XXXII, № 1963/86): նրանց ուսերը զարդարված են բազմաշար եռանկյունիների շղթայով, կատարված ատամնաշար դրոշմիչով:

Բացի այդ, բնակատեղիի II տեղամասի 15 ա բառակուսում, վերը նկարագրված մոնոխրոմ հիդրիաների բեկորների հետ, որոնք զարդարված էին վալրի կենդանիներով, թռչուններով և կարապներով, հայտնաբերվել են նաև խողովակաձև բարձր վզով, ուռուցիկ ուսերով սև փայլեցրած և բաց դարչնագույն կճուճների մասեր (1966 թ. № 35), որոնք զարդարված են ատամնաշար դրոշմիչով (աղ. XXXI, 5):

Սև փայլեցրած կճուճների բեկորներն ունեն վարդագույն աստառ: Մեկի վզի հիմքում խորաքանդակ գոտիներով առաջացած ռելիեֆ զույգ ժապավենները պարզարված են խիտ դասավորված ատամնաշար թեք դժերով:

Մեկ այլ կավամանի ուռուցիկ մասում, ոչ շատ խորք գոտիներով առաջացած ժապավենը ծածկված է դարձյալ ատամնաշար թեք դժերով: Նույն զարդանախշը կրկնվում է նաև բաց դարչնագույն խողովակաձև վզով կճուճի վրա: Այն վզի հիմքում ունի ռելիեֆ ժապավեն՝ ատամնաշար թեք դժերով, իսկ ուսերին ունեն անկյուն կազմող կամ եղնաշար դասավորությամբ զարդանախշեր, որոնք վերևից և ներքևից կզերված են խորաքանդակ հորիզոնական գոտիներով (աղ. XXXI):

Նկարագրված կճուճների բեկորներն իրենց ձևով, սև փայլեցրած մակերեսով և վարդագույն աստառով, ինչպես նաև զարդանախշերով ու կատարման եղանակով իրենց անմիջական զուգահեռներն ունեն Կիրովականի դամբանաբլուրի խեցեղենում:

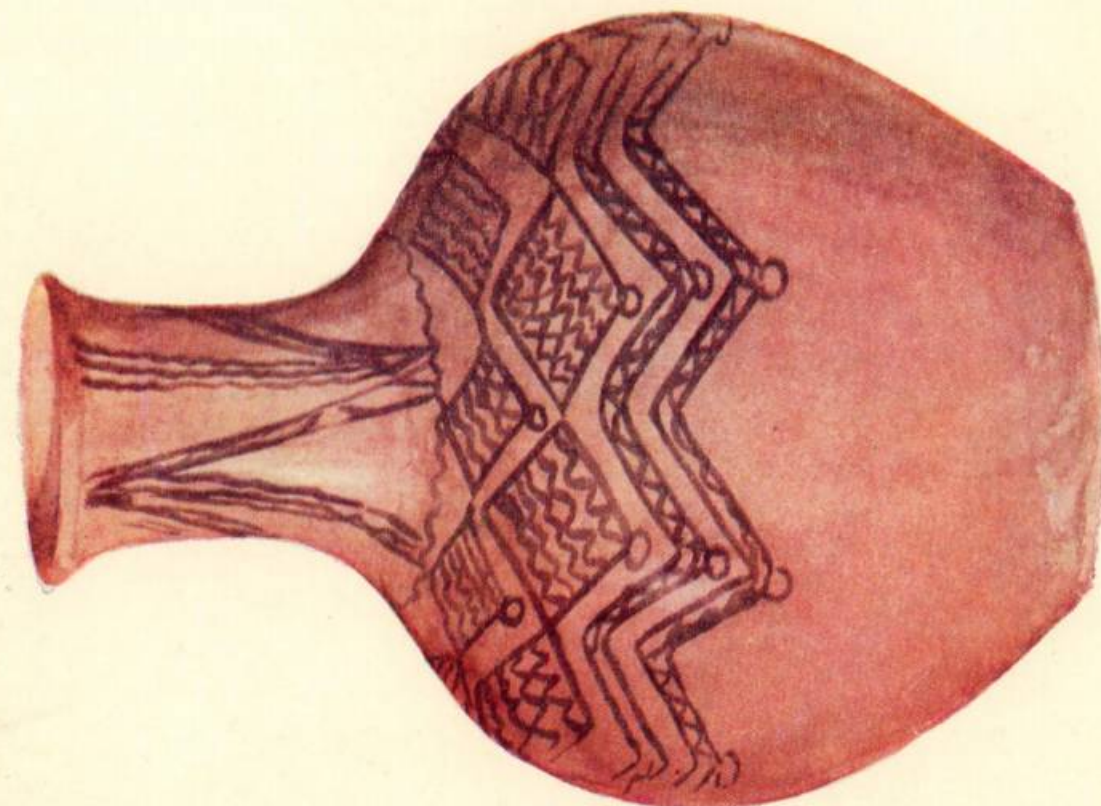
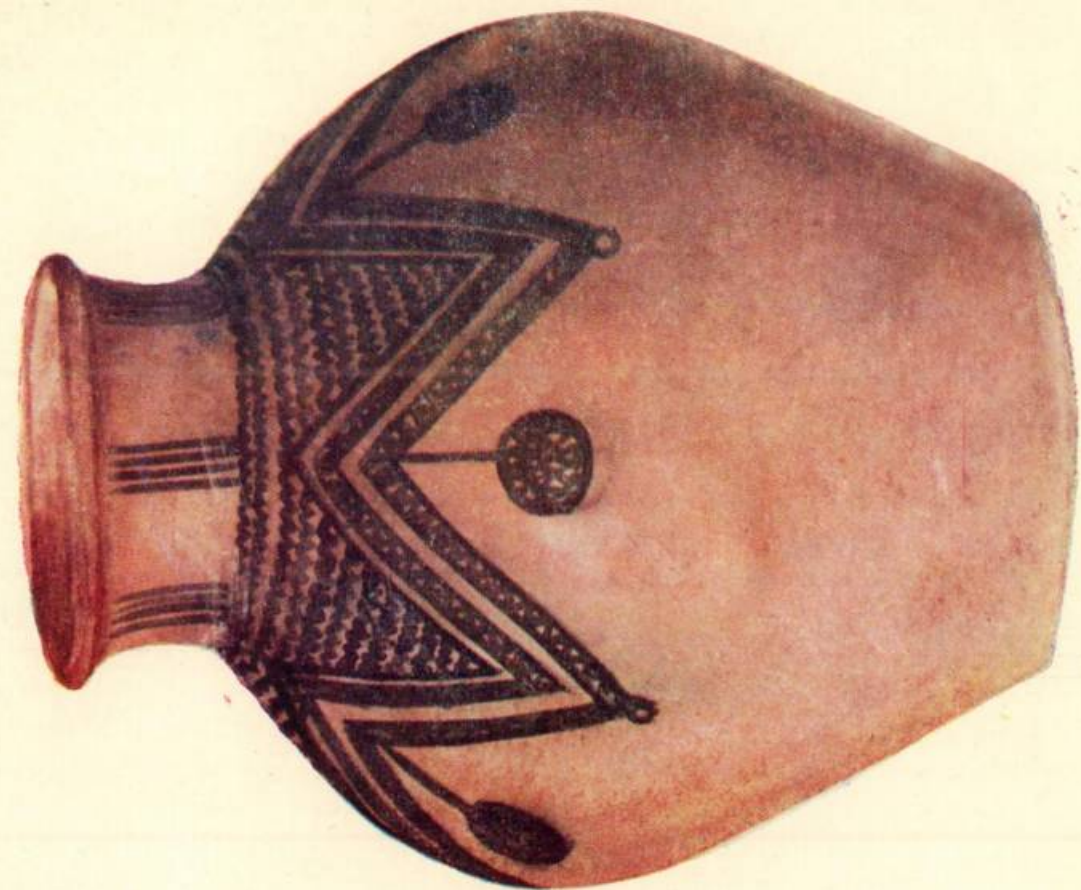
Կիրովականի սև փայլեցրած բոլոր կճուճները վզի հիմքում ունեն մեկ կամ երկու ռելիեֆ գոտիներ, որոնց մեծ մասը ծածկված է Գառնիի ախյի ատամնաշար, թեք դժիկներով (աղ. XXVI): Նման կճուճների մեծ մասի ուսերը զարդարված են զիզզազ, խոշոր ժապավեններով, որպիսին մենք տեսանք II խմբի I ենթախմբի թաղարի վրա, սակայն ծածկված ոչ թե ուղիղ, այլ ատամնաշար դժերով:

Հաճախ այդ զիզզազ ժապավեններով առաջացած անկյունները զբաղեցնում են ատամնաշար զծածկով եռանկյունիները (№ 1861/10 և 11ա, գ, դ), կամ փորագիր օղակներով եռանկյունիները (№ 1861/11 ե): Այս զարդանախշերը մեծ մասամբ լցված են սպիտակ ներկով:

Այսպիսով, ինչպես Գառնիի սև և բաց դարչնագույն խեցեղենի վերահիշյալ խմբում, այնպես էլ Կիրովականի դամբանաբլուրի խեցեղենում երևան է գալիս զարդանախշման մի նոր եղանակ, որն օտար է միջին բրոնզի վաղ փուլին: Փաստորեն այստեղ մենք տեսնում ենք գունազարդ ալիքների խմբաձև կատարված նոր եղանակով:

Շեղանկյունաձև դաշտերի և հորիզոնական ժապավենի մեջ ամփոփված նման խորաքանդակ ալիքներով է զարդարված նաև Նորատուսում հայտնաբերված սև փայլեցրած, հիդրիայի ախյի կճուճը (գտնվում է Նոր Բայազետի դավառագիտական թանգարանում):

Ատամնաշար «քայլող» դրոշմիչով կատարված զարդանախշերն հատկապես բնորոշ են Թրիալեթի միջին բրոնզի դամբանաբլուրների խեցեղենին, որտեղ այն հանդես է գալիս նրբագեղ տարատեսակ երկրաշափական ֆիգուրների մեջ ամփոփված: Որոշ դամբանաբլուրներում (I, VII) նրանք կատարված են ճիշտ նույն եղանակով կավամանների վզի հիմքի ռելիեֆ գո-

Տախտակ VII. Կճուճներ Էջմիածնից (աջից) և Աղավնատնից (աջից):

տիներն Վրա, ինչպես Գառնիում և Կիրովականում (ՎՊԹ № 9—63—46, 532, 533, 535, 537): Բացի այդ, Թրիալեթի I և VII դամբանաբլուրները Գառնիի և Կիրովականի հետ առնչվում են նաև հիդրիայի տիպի գունազարդ Կավամաններով¹:

Այսպիսով Գառնիի խեցեղենի վերահիշյալ խումբն իր աղերսներն ունի Կիրովականի դամբանաբլուրում, իսկ վերջինիս ժամանակակից է Թրիալեթի XV դամբանաբլուրը, որը մի շարք գիտնականների և Կ. Շեֆֆերի կողմից թվագրվում է մթա 1550—1400 թթ.²: Չնայած դրան, Կիրովականի դամբանաբլուրի նյութերն իրենց զարգամոտիվներով դեռևս սերտորեն առնչվում են մթա III հազարամյակի մշակույթի հետ:

Ինչպես տեսանք, Կիրովականի կավամանների ուսերի զիզգազ ժապավենները երբեմն զարգարված են եռանկյունիներով, երբեմն էլ սուրանկյուն կարճ ժապավենների համադրությամբ (№ 1861/11բ): Զարգանախշման այս եղանակը, ինչպես վերը տեսանք, շատ բնորոշ է Շենգավթի նրբագիծ զարգանախշերով խեցեղենին: Մթա III հազարամյակում բավականաչափ սիրված գծածածկ մեանդրները (նկ. 87) Կիրովականի կճուճների վրա վերածվում են շարունակական շրջանակների, զարգարված փոքրիկ օղակներով (աղ. XXVI, № 1861/8): Սև փայլեցրած որոշ կճուճներ զարգարված են ուլիեֆ կարճ ժապավեններով, որոնք երբեմն ավարտվում են կիսագնդերով (աղ. XXVI, № 1861/9), երբեմն էլ նշաձև ուլիեֆ զարդերով (№ 1861/19): Խեցեղենի այս խումբը ևս վերապրուկային ձևով կրկնում է մթա III հազարամյակի զարգանախշերը: Ռեւիեֆ կիսագնդերն ավելի բնորոշ են խեցեղենի էլարի խմբին, իսկ նշաձև վերջավորվող գոտիները՝ Քաղսիի (№ 1900/38), Կառնուտի խեցեղենին (№ 1478/7):

Զարգամոտիվների կապը կարելի է տեսնել նաև Կիրովականի գունազարդ կճուճների վրա: Օրինակ՝ գունազարդ մեծ հիդրիայի զարգանախշերում շեղանկյունաձև հրապարակները՝ կենտրոնում համակենտրոն շրջան (աղ. XXXIII, № 1861/27), կրկնում են խեցեղենի Շրեշ-բլուրի խմբի զարգանկարը: Մեկուսի շեղանկյուններ՝ կենտրոնում փոսիկ, բնորոշ է Մաշտոցի բլուրի խեցեղենին, երկծալ շեղանկյուններ՝ Շենգավթին (№ 1618/28, № 1330/131) և այլն:

Կիրովականի նկարագրված հիդրիայի զարգանկարին ավելի մոտ է Քոսիճոթերում հայտնաբերված սև փայլեցրած խեցու բեկորի զարգանկարը, որտեղ գծածածկ ժապավեններով և վերևից անկյունային ժապավենով առաջացած շեղանկյունաձև հրապարակի կենտրոնում գծված է գծածածկ շեղանկյուն (1965 թ. № 9):

Կիրովականի գունազարդ խեցեղենը իր որոշ զարգամոտիվներով, օրինակ, շրջանակների մեջ առնված բազմաշար ալիքների զարգանկարով, որոնցով զարգարված է հիդրիաներից մեկի ուսերի զարգագոտին (№ 1861/22) առնչվում է նաև խեցեղենի Թաղաբենդի խմբի հետ:

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 80, рис. 89, стр. 399 табл. LXXXII.

² G. F. A. Schaeffer. Stratigraphie Comparee et de l'Asie Occidentale, London, 1948 p. 509.

Սակայն կապը մթա III հազարամյակի հետ ավելի ցայտուն է արտահայտվում առյուծազարդ ոսկե թասի միջոցով: Նրա շուրթից ցած անցնող միահյուսվող զույգ գծիկաժածկ զիգզագ ժապավենների շղթան, մթա III հազարամյակի նորագիծ երկրաչափական դարդանախշերի ամենասիրված զարդամոտիվն է: Ինչպես վերը հիշատակվեց, նման զիգզագ ժապավենները, որոնք կավամանների շուրթից ցած մի տեսակ ֆրիզի դեր են կատարել, հայտնի են Գառնիից, Դվինից, բազմաթիվ օրինակներով՝ Շենգավիթից, իսկ միահյուսվող գծաժածկ զիգզագի անմիջական զուգահեռը դարձյալ Շենգավթում է (նկ. 8734, № 1618/35):

Նույնը կարելի է ասել նաև առյուծներից ցած երիզաժապավենի մասին, որը զարդարված է կետաժածկ, հակառակ դասավորությամբ եռանկյունիների շարանով: Այս զարդանախշի անմիջական զուգահեռները դարձյալ Շենգավթում են (նկ. 8735, № 1442/130, № 1330/131): Վերջապես առյուծների տարբեր մասերի կետազարդումը, ինչպես վերը տեսանք, շատ սիրված եղանակ է Կիրովականի Քոսի-ճոթերի նույն խեցեղենի երկրաչափական զարդանախշերի համար:

Առյուծազարդ թասն իր երկրաչափական զարդանախշերով և նրանց կատարման եղանակով՝ այնքան հարազատ է մթա III հազարամյակի խեցեղենին, որ եթե այն հայտնաբերված չլիներ դամբանաբլուրի կոմպլեքսում, ապա կարելի էր առանց տատանվելու վերագրել վաղ բրոնզի մշակույթին:

Կիրովական-Թրիալեթի վերոհիշյալ խումբն իր բազմահարուստ նյութերով կարելի է համարել միջին բրոնզի ժաղկման ժամանակաշրջան և դասական գունազարդ խեցեղենի զագաթնակետ:

Կիրովականին անմիջականորեն հաջորդող օղակը կարելի է համարել Նորատուսի խեցեղենը, որը դեռևս պահպանում է Կիրովականի ատամնաշար, փորելու եղանակով կատարված զարդանախշերը, սակայն գունազարդ հիդրիաներն ավելի ձգված են, զարդանկարը պարզեցված է: Մյուս կողմից երևվան է գալիս նոր տիպի զարդանախշ (եռանկյունիների մեջ ամփոփված բազմաշար զիգզագներ), որն, ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Մարտիրոսյանը, իր ժաղկումն ու տարածումն է գտնում ուշ բրոնզի և նրան հաջորդող դարաշրջաններում¹:

4. Գառնիի բնակատեղիում հայտնաբերվել են նաև բջիջաշար, կետաշար դրոշմազարդ խեցեղենի բեկորներ (աղ. XXXII, № 1964/4, № 2144/13, № 2099/34 և այլն), որոնք իրենց կատարման եղանակով և զարդամոտիվներով կապվում են Սևանգէսի դամբարանային խեցեղենի (№ 1985/1—8), Ուղերլիկի նմանատիպ խեցեղենի հետ և հավանաբար նույնպես վերաբերվում են միջին բրոնզի վերջին փուլերին:

Իհարկե, շերտագրություն տվող բնակատեղիների ուսումնասիրված շինելու պայմաններում միջին բրոնզեդարյան նյութերին ամբողջական և ճիշտ գնահատական տալը, ինչպես և թվագրությունը ճշտելը դժվար է:

Այնուամենայնիվ, Գառնիում հայտնաբերված վերոհիշյալ նյութերը մի անընդմեջ շղթա են կազմում և ապացուցում, որ միջին բրոնզի մշակույթն առաջացել է տեղական վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի ամուր հիմքի վրա և նրա ավանդույթների անմիջական շարունակողն է: Այդ նկատի ունենալով է,

որ մենք այս գլխում գուցե և չափից ավելի տեղ ենք տվել խեցեղենի մանրամասն նկարագրությանը և զուգահեռներին:

Այսպիսով, կարելի է անել այն հետևությունը, որ այս մշակույթն ստեղծող ցեղերը վաղ բրոնզեդարյան անմիջական ժառանգորդներն են:

Սակայն գիտության մեջ տեղ են գտել տեսակետներ, որոնցով ցանկանում են հերքել այդ մշակույթների միջև եղած կապը:

Գիտնականների մի մասի կարծիքով Միջին Արևելքում մթա III հազարամյակի վերջում և II հազարամյակի սկզբին ծայր են առնում մասսայական դաղթեր և «Քուռ-արաքսյան» մշակույթը կրող ցեղերն էլ ինչ-որ պատճառով լքում են իրենց բնակատեղիները և այդ մշակույթի հետագա զարգացումն այստեղ ընդհատվում է², որ «Քուռ-արաքսյան» բազմաթիվ բնակատեղիներում այդ մշակույթից հետո կյանքի հետքերը բացակայում են, որպես օրենք մինչև ուշ բրոնզի դարաշրջանը³:

Որոշ գիտնականներ հենվելով մի շարք ոչ ճիշտ տվյալների վրա, գալիս են այն եզրակացության, որ սկսած մթա III հազարամյակից «Քուռ-արաքսյան» էլեմենտները դուրս են մղվում և մասամբ կլանվում Առաջավոր-ասիական ցեղերի կողմից⁴: Սակայն ուսումնասիրությունները գալիս են հերքելու վերոհիշյալ տեսակետները: Հայկական լեռնաշխարհում ներկայումս մի շարք բնակատեղիներ են հայտնի, որոնցում կյանքը մթա III հազարամյակից հետո չի ընդհատվել, այլ անընդմեջ հարատևել է մինչև ուշ միջնադար: Ինչպես վերը տեսանք, նման բնակատեղիներից է Գառնին: Մոխանաթ-Յափայում նույնպես միջին բրոնզի գունազարդ խեցեղենին նախորդում է III հազարամյակի էլարի տիպի խեցեղենը⁵ և հաջորդում ուշ բրոնզե դարը: Զրահովտում վաղ բրոնզեդարյան բազմաշերտ բնակատեղին հաջորդում է միջին բրոնզի գունազարդ: Էլարի ուրարտական ամրոցի ստորին շերտում մթա III հազարամյակի բնակատեղի է եղել, չնայած պեղումներ չեն կատարվել, սակայն նրա մակերեսից հավաքված նյութերը ինչպես և դամբարանների պեղումներն ապացուցում են, որ միջին և ուշ բրոնզի շրջանում այն նույնպես բնակեցված է եղել: Նախիջևանի Փյուլ-Յափա I և II-ում դարձյալ մթա III հազարամյակի մշակույթին հաջորդում են միջին բրոնզի, ինչպես և ուշ բրոնզի գունազարդ խեցեղենով շերտերը⁶: Ղարաբաղի Գեոյ-Յեփի գյուղի բնակատեղիի մակերեսից հավաքած նյութերը վերաբերում են և՛ վաղ բրոնզի մշակույթին և՛ միջին բրոնզին⁷:

Վերջապես Մեծամորում շերտագրական տվյալներն ապացուցեցին, որ սկսած մթա III հազարամյակի սկզբից կյանքն անընդմեջ շարունակվել է նաև միջին և ուշ բրոնզի ժամանակաշրջաններում:

¹ Л. Вулли, Материалы трех глав 2-й части I тома «Истории научного и культурного развития человечества», стр. 101.

² J. Mellaart, The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean, American Journal of Archaeology, 62, 1958, N 1, p. 910.

³ Г. Меликишвили, Возникновение Хеттского царства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии, ВДИ, 1(91), М., 1965, стр. 25.

⁴ Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 44.

⁵ О. Абибуллаев, Археологические раскопки в Кюльтепе.

⁶ А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, стр. 16.

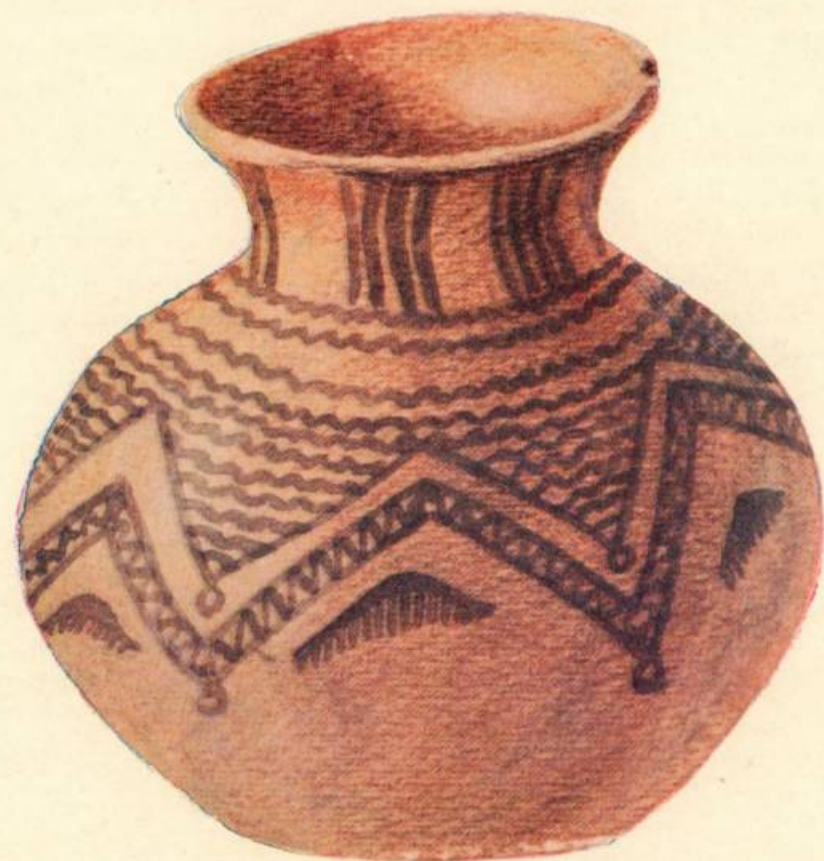
⁷ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 73—74 աղ. IV:

Հիմքից զուրկ է նաև այն տեսակետը, որ «Քուռ-արաքսյան» մշակութային ավանդույթների անմիջական շարունակությունը միջին և ուշ բրոնզի նյութերում դժվար է գտնել¹։ Ինչպես վերը տեսանք, Գառնիի և Ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի մթա III հազարամյակի և միջին բրոնզի նյութերի համեմատական քննությունն ապացուցում է լրիվ հակառակը։ Անցումներ նկատվում են ոչ միայն խեցեղենի ձևերի (օրինակ, ընկույզի տապակի տիպի ներձևումներով թասերը, որոնք սկիզբ են առնում մթա III հազարամյակում և շարունակվում ուշ բրոնզի դարաշրջանում ևս), այլև զարդանկարի թեմատիկ սյուժեների, առանձին մանրամասների կրկնությունների, պաշտամունքային պատկերումների մեջ։ Միջին բրոնզի որոշ դամբանաբլուրներում նոր ձևեր և զարդանախշեր կրող կավամանների կողքին, մերապրուկային ձևով կրկնվում է մթա III հազարամյակին բնորոշ խեցեղենը։ Այդ լավ նկատելի է նաև Թրիալեթիի մի շարք դամբանաբլուրների նյութերում, օրինակ, V դամբանաբլուրում մենք հանդիպում ենք սև փայլեցրած լայնակոս ներձկված զարդանախշերով (ՎՊԹ 9—63—295, 296) և էլարի խեցեղենի տիպի՝ թեք ակոսներով առաջացած, անկյունում ուղիղ ելուստով խեցեղենի բեկորներ (ՎՊԹ 9—63—293) կամ սև փայլեցրած խեցի՝ նարնջագույն աստառով, վրան ուղիղ ելուստ և իրար մեջ հագած փորագիր անկյունների շարան (ՎՊԹ 3—63—298)։ Հանդիպում են միջամասում ներձկված լայնագիր կանթեր, որոնք բնորոշ են Շենգավթին (ՎՊԹ № 9—63—310), ինչպես նաև մթա II հազարամյակի վերջով թվագրվող Թրիալեթիի դամբանաբլուրին։ Նույն պատկերը մենք տեսնում ենք նաև VI դամբանաբլուրի նյութերում, դարձյալ նույն Շենգավթի տիպի կանթեր, սև փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ՝ զիզազ բազմաշար կտրած զարդանախշերի և ներձկված փոսիկների համադրությամբ (ՎՊԹ № 9—63:386), կամ ներձկված ակոսների և ուղիղ ելուստի համադրությամբ (ՎՊԹ № 9—63:287, 288)։ VIII դամբանաբլուրի սև փայլեցրած կավամաններից մեկի վրա, լայնակոս ալիքաձև զույգ գոտիներով առաջացած անկյունները զարդարված են ներձկված փոսիկներով (ՎՊԹ № 9—63—607)։ Ինչպես վերը նշվեց, միջին բրոնզի խեցեղենի ձևերն ու զարդամոտիվները իրենց հերթին փոխանցվել են ուշ բրոնզի մշակույթին։

Մետաղե իրերի նմանությունը երբեք չի կարող հիմք ծառայել Առաջավոր-ասիական ցեղերի ներթափանցումը և «Քուռ-արաքսյան» էլեմենտների դուրս մղվելն ապացուցելու համար։

Ինչպես վերը տեսանք, Հայկական լեռնաշխարհը մետաղի վաղ փուլերից սկսած Առաջավոր-ասիական երկրներին մատակարարել է շինարարական քար, փայտ և ձուլվածքներ, հետևաբար սերտ համագործակցության մեջ է եղել նրանց հետ, ազդել և փոխազդվել է նրանցից և այդ նմանությունները լրիվ բացատրելի ու հասկանալի են։

Չնայած մենք զեռես չենք կարող ներկայացնել միջին բրոնզի դարաշրջանի բնակարանային կոմպլեքսներն ու նրանց հարտարապետական ձևերը, սակայն Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակատեղիի պեղումները հնարավորություններ են ստեղծել վերականգնելու այն նաև վերոհիշյալ ժա-

Տախտակ VIII. Թռչնազարդ և ձկնազարդ կեմոններ էլարից։

¹ Г. Меликишвили, «24. աշխ.», էջ 20։

մանակաշրջանի համար, ապացուցելով, որ մթա III հազարամյակի մշակութային ավանդույթները պահպանվել են ուշ բրոնզի դարաշրջանում եւս:

Կարմիր բլուրի նախատարատական շերտում, ինչպես մթա III հազարամյակի բնակատեղիներում, կլորացող պլանով կացարանի շուրջը համախմբված են օժանդակ շինություններ¹: Նրանց քարերով կառուցված հիմքի վրա բարձրանում են աղյուսաշեն պատերը: Այդ բնակարանային կոմպլեքսներին նույնպես բնորոշ են հացահատիկի հորեր, աղորիքներ, սանդեր, սանդկոթեր, կրակարան-օջախ և կուռքեր: Շատ դեպքերում միանման են հատակը, ծածկը, դռան կտրվածքը, կառուցողական և ճարտարապետական յուրահատկությունները²: Այսպիսով, ինչպես Հ. Մարտիրոսյանն է նկատել, «Հին ավանդույթները պահպանվել և զարգացել են ոչ միայն բնակարանաշինության, այլև նյութական արտադրության և տնտեսության հիմնական հյուղերի, հետևաբար նաև գաղափարախոսության ասպարեզում»³:

Գիտական հիմքից զուրկ է նաև Չ. Բարենյի կողմից Թրիալեթիի մշակութի հակադրելը «Քուռ-արաքսյան» կամ, ինչպես ինքն է անվանում, «Արեւելա-անատոլիական մշակութի հետ»⁴: Առաջնորդվելով նախօրոք ձևակերպված կոնցեպցիայով, ըստ որի հնդեւրոպացի խեթերը պետք է գալին Կովկասի վրայով Կենտրոնական Անատոլիա, նա աշխատում է Թրիալեթիի դամբանաբլուրների նյութերն ու նրանց թվագրությունը կապել Հյուսիսային Կովկասի և Տրիպոլիի հետ: Թրիալեթիի դամբանաբլուրների վաղ թվագրությունը բխեցնում է խեցեղենի՝ կտրելու եղանակով ստացված զարդանախշերից, որը նա համարում է Հյուսիսի տափաստանային գոտու եկվորների կողմից բերված⁵: Թրիալեթիի մետաղե իրերի զարդանախշերը նույնպես կապում է այդ եկվորների մշակութի հետ⁶: Այդ եկվորներին նա համարում է հնդեւրոպացիներ, որոնց մեջ կային և խեթեր⁷: Նրանց երեւալը Թրիալեթիում հնարավոր է համարում մթա 2100—2000 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Թրիալեթիի XXIX դամբանաբլուրը համարում է այդ մշակութի վերջը և այն թվագրում մթա XVIII դարով, ելնելով միայն նրանից, որ դամբանաբլուրում սալ է հայտնաբերվել, որը նա համարում է հյուսիսային տափաստաններից եկվորների ապացույց, հետևաբար նաև Թրիալեթիի բնակչության կազմի մեջ փոփոխության արդյունք⁸: Քանի որ նման սալ հայտնաբերվել է նաև Շրեշ բլուրում, գրում է Չ. Բարենյը, ուստի այդ եկվորները հասել են մինչև Արաքսի միջին հոսանքը⁹:

Այսպիսով ստացվում է, որ հյուսիսային տափաստանային գոտու բնակիչների գաղթը ծայր է առել դեռևս մթա III հազարամյակի սկզբներից (Շրեշ-բլուրը այդ ժամանակաշրջանով է թվագրվում) և ընդգրկել է Արարատյան դաշտավայրը, որն առնվազն անհեթեթություն է:

Մյուս կողմից, եթե նմանություններ կարելի է տեսնել Թրիալեթիի և

¹ А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, стр. 25.

² նույն տեղում, էջ 29:

³ նույն տեղում:

⁴ С. Burney, Eastern Anatolia..., p. 175.

⁵ նույն տեղում, էջ 176, 178:

⁶ նույն տեղում:

⁷ նույն տեղում:

⁸ նույն տեղում:

⁹ նույն տեղում:

Տրիպոլիի որոշ զարգամտություններում¹ (որը քիչ հավանական է), ապա այն կարելի է դիտել միայն որպես մշակութային փոխադրությունների հետևանք:

Ինչպես վերը տեսանք, Քրիալեթիի դամբանաբլուրների նյութերը բազմաթիվ թելերով կապված են III հազարամյակի մշակույթի հետ: Վաղ բրոնզի III փուլով թվագրվող դամբանաբլուրների (XI, XLVI, Քեթրիծղարոյի 1957 թ. պեղումները) բարձրարվեստ, կտրելու եղանակով կատարված երկրաչափական զարգանախշերով խեցեղենը ոչ թե Հյուսիսի հետ է կապվում, այլ իր ամուր արմատներն ունի Կիրովականի, մթա III հազարամյակի հուշարձաններում, Շենգավիթում, իսկ Բեդենիի խեցեղենը համատեղում է նրբազգիծ-կետածածկ զարգանախշերով խեցեղենը՝ էլարի տիպի ներձկված փոսիկներով խեցեղենի հետ:

Քրիալեթիի գունազարդ խեցեղենը, որը Հայկական լեռնաշխարհի գունազարդի կրկնությունն է և կարծես միևնույն բրուտանոցում լինի պատրաստված, Զ. Բարնեյը համարում է պարսկական², ապա ինքը ևս կասկածում է նրա պարսկական ծագման վրա, զարմանում, թե այդ արդյոք որտեղից է տարածվել Քրիալեթի³:

Քրիալեթիում հայտնաբերված մետաղե իրերը ավելի շուտ կապվում են Հարավի և Հայկական լեռնաշխարհի, Կենտրոնական Անատոլիայի հետ, քան Հյուսիսային Կովկասի:

Այսպիսով, ինչպես վաղ բրոնզի, այնպես էլ միջին բրոնզի դարաշրջանում, Հայկական լեռնաշխարհը՝ Քրիալեթին ներառյալ, մշակութային մի բնդհանրություն են ներկայացրել, ունենալով իրենց տեղական բնորոշ յուրահատկությունները: Միջին բրոնզի դարաշրջանում ևս Քրիալեթին լինելով այդ լայնածավալ մշակութային միասնության ծայրամասը, անշուշտ պետք է կրեր Հյուսիսի որոշ ազդեցությունը:

Քրիալեթիի ասեղնաշար դրոշմիչով կատարված և զարգանախշերով ընդելուզված խեցեղենը ունի գեղարվեստական բարձր արժանիքներ և կատարելիություն է հասցված: Նրա կողքին մեծ դարգացում է ապրում փայլեցման եղանակով զարգանախշված խեցեղենը, որն արտակարգ նրբությամբ է բնորոշվում և մեծ առատությամբ հանդիպում Քրիալեթիի միջին բրոնզի դարաշրջանի համարյա բոլոր դամբանաբլուրներում: Հայկական լեռնաշխարհում այն հազվագեղ է, մինչև այժմ հայտնաբերվել է միայն Լճաշենի VI դամբանաբլուրում և իր բնույթով ավելի շուտ կապվում է ուշ բրոնզի մշակույթի հետ: Քրիալեթիում շափազանց սակավ է գունազարդ խեցեղենը, սակայն Հայկական լեռնաշխարհում այն բացարձակ գերակշռություն է կազմում և հայտնի է իր տարատեսակներով:

Այսպիսով, տեղական, վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի ամուր հիմքերի վրա բարձրացված միջին բրոնզեդարյան մշակույթի կրողներն անշուշտ մթա III հազարամյակի տեղաբնիկների ժառանգորդներն են և միևնույն էթնիկ կազմն են ունեցել: Որոշ փաստեր հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկները խուրրիտներն են եղել:

Մթա II հազարամյակի սկզբներին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում նշանավոր դեր է կատարել խուրրու-Միտանական պետությունը, որի

քաղաքական կենտրոնը տեղադրում են Վերին Միջագետքում և Վանա լճի շրջանում⁴: Սակայն աղբյուրները հնարավորություն են ընձեռում խուրրիտների երկիրը դիտել որպես մի առանձին թագավորություն, հարևան Միտանների⁵: Ուսումնասիրողների մի մասը (Հ. Վիկելեր, Ֆր. Բիլաբել, Ա. Գյոտցե) խուրրիտների հիմնական օջախը, նրանց քաղաքական կենտրոնը տեղադրում են միտաններից հյուսիս-արևելք՝ Վանա լճի շրջանում⁶: Հայտնի է, որ խուրրու-Միտանական թագավորությունը իր ծաղկման գագաթնակետին է հասնում մթա II հազարամյակի սկզբին և, ինչպես տեսանք, նրա գլխավոր օջախներից մեկը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում՝ Վանա լճի շրջանում: Սակայն մի շարք գրավոր փաստեր հաստատում են խուրրիտների գոյությունը դեռևս մթա III հազարամյակում: խուրրիտների գոյությունը ակկադական շրջանում ապացուցվում է Խաբուր գետի հովտում խուրրիտական լեզվով գրված աղյուսակներով⁷: խուրրիտները սուբարի անվան տակ Միջագետքում երևում են մթա III հազարամյակից սկսած⁸: Սիրիա-Պաղեստինում, ապա Նուզիում (Կերկուկ) խուրրիտական տարրը մեծ քանակությամբ երևան է գալիս մթա II հազարամյակի սկզբներին, երբ նրանց կողքին կային սեմիտական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք այդ վայրերի ավելի հին բնակիչներն էին⁹:

Փաստորեն վերահիշյալ վայրերում խուրրիտները եկվորներ էին: Նուզիում խուրրիտների կողքին ապրում էին նաև Զագրո-էլամական ցեղախմբեր և, ինչպես պեղումներն են ապացուցում, Նուզին, մինչև խուրրիտների երևան գալը, մթա II հազարամյակի սկզբը, ակկադական մշակույթի տարածման շրջան էր¹⁰:

Այսպիսով, վերահիշյալ շրջաններում խուրրիտները, ինչպես տեսանք, մասսայաբար երևան են գալիս մթա II հազարամյակի սկզբներին: Մյուս կողմից այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը կրող ցեղերը իրոք մթա III հազարամյակի կեսերից սկսած տարածվում են Սիրիա-Պաղեստին, հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ խուրրիտները հավանաբար Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկներն են և այստեղից են տարածվել վերահիշյալ շրջանները:

Վանա լճի շրջանը նույնպես բավականաչափ խիտ էր բնակեցված մթա III հազարամյակում և կազմում էր այդ մշակույթի անբաժանելի մասերից մեկը, մշակույթ, որի սահմանները ընդգրկելով Վանա լճի շրջանները, հասնում էր մինչև Իրանական Ագրեջան (Գեոյ-թեփե, Յանիկ-թեփե), հյուսիսում՝ Քոնիս (Քրիալեթի), հյուսիս-արևմուտքում ընդգրկելով էրզրումի շրջանը, տարածվում էր մինչև Սվազ (Զարա և Հաֆիկ) և Մալաթիա (Արգուվան, Հեքիմխան), մշակույթ, որի տարածման սահմանները հաստատվում են միայն Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ վաղ բրոնզեդարյան միատարր սև փայլեցրած խեցեղենով:

¹ Г. А. Меликишвили, Напрн-Урапу, Тбилиси, 1954, З. 93.

² A. Goetze, Hethiter, Churriter und Assurer, Oslo, 1936, էջ 102.

³ Г. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 95.

⁴ C. Burney, Eastern Anatolia, p. 166.

⁵ Г. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 102.

⁶ Նույն տեղում, էջ 99.

⁷ Նույն տեղում, էջ 99—100.

¹ C. Burney, նշվ. աշխ., էջ 176.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 178.

Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների խորրիտ լինելու լավագույն ասացույցներից մեկը «վիշապի» պաշտամունքն է, որի հուշարձանները ներկայումս հայտնի են Ճորոխի ավազանից մինչև Արագածի լանջերը ներառյալ:

«Վիշապը» որպես երկրորդական աստվածություն հիշատակված է Բողազ-Քյոյում և Ռաս-Շամրայում հայտնաբերված խորրիտական տեքստերում¹ վիշաիշապ (վիշաշապ) ձևով, որը սղվելով դառնում է վիշապ²:

«Վիշապը» որպես խորրիտական աստվածություն դարձյալ Wišaišaphi ձևով հանդիպում է նաև խեթական աղբյուրներում³:

Ռաս-Շամրայի տեքստերից հետևում է, որ շնայած վիշապը երկրորդական տեղ է գրավում, սակայն հանդիսանում է համախորրիտական դիցարանի աստվածություն⁴:

Գտնի միջին բրոնզի դարաշրջանի կավամանների շտիկերը սանտիմետրերով

№№	Իրի անունը, նկարագիրը	Ինվենտարի համարը	Բարձրությունը, սմ	Տրամագծերը			Վզի բարձրությունը, սմ
				բերանի	կրանի	հատակի	
1.	Կճուճ սև փայլեցրած, հորիզոնական շրջագծով	2144/49	24,5	—	21	9	7,5
2.	— — — — —	2144/50	24	12	21	9,5	7,5
3.	Կճուճ շագանակագույն փորագրի դարձերով	2144/51	17	12	18	7	2,5
4.	Թասեր խորը, լայնաբերան, դորշագույն	2144/52—54	13	20	22	9,5	—
5.	Թաս գունազարդ, խորը	2144/59	12,5	16,5	20	10	—
6.	Պնակ ձվաձև, դորշագույն	2144/56	7,5	8	14	8	—
7.	Գավաթ երկկոնաձև իրանով	2144/55	11,5	17	18	7	—
8.	Թաս խորը, դորշագույն	2100/5	11	16	20	8,5	—
9.	— — — — —	2100/6	11	14	19	7	—
10.	— — — — —	2100/7	12	—	20	8	—
11.	— — — — —	2100/8	12,5	17	20	10,5	—
12.	— — — — —	2100/9	12,5	—	18	9	—
13.	Կճուճ դորշագույն, հասարակ	2100/4	18	11	20	7,5	—
14.	Կճուճ կրկնահարկ, մոխրագույն	2100/11	17,5	9	19	8	—
15.	Կճուճ գնդաձև, գունազարդ	2100/1	23	14,5	25	12,5	4,5
16.	— — — — —	2100/2	25	13,5	24	12	3
17.	— — — — —	2100/3	18,5	12	19	10	3,5
18.	Թաս խորը, գունազարդ	2098/4	14	22	26	13,5	—
19.	Հիզրիա, գունազարդ, թռչնազարդ	1965/224	38	18	32	16	—
20.	Կճուճ, շագանակագույն, կետագիծ դարձերով	1965/225	22,5	11	19,2	8,5	4,5
21.	Թաս խորը, գնդաձև, շագանակագույն	1963/85	13	17	21	8	6

¹ Г. Меликишвили, *Изд. арх. № 114*:
² *Նույն տեղում*, էջ 115:
³ E. Laroche, *Recherches sur les noms des Bleux hittites*, Paris. 1947, տե՛ս առաջածանոթների ցանկը, *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, V տետր, տրձանագրություն 2, սյունակ III, տող 4:
⁴ J. Fridrich, *Kleine Beiträge zur churritischen grammatik*, „Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft“, XLII, 2, Leipzig, 1939, Z. 47.

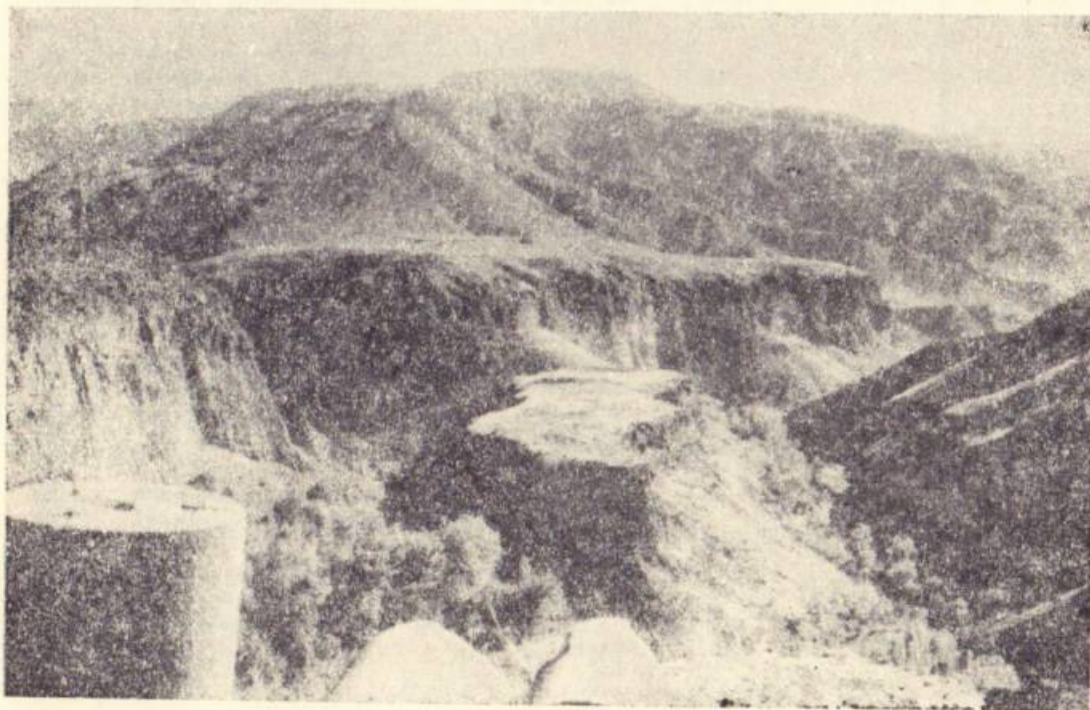
Հայկական լեռնաշխարհում «Վիշապի» պաշտամունքը, ինչպես V դիտում կտեսնենք, սաղմնավորվելով դեռևս վաղ երկրագործական տնտեսության պայմաններում, մթա II հազարամյակում հիշատակվել է որպես երկրորդական աստվածություն և դարերի ընթացքում «վիշապ» անունը պահպանվելով հասել է մեզ:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերի ստեղծած մշակույթը տնտեսության և տեխնիկայի առաջընթացի պայմաններում բարդավաճելով և նոր ձևեր ընդունելով հարատևել է դարեր:

ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՀԵՏՔԵՐԸ ԳԱՌՆԻՈՒՄ. ՎԻՇԱՊԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Գառնիում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի նյութեր հայտնի են սակավաթիվ օրինակներով:

Վերոհիշյալ դարաշրջանի մշակույթի վերաբերյալ մենք պատկերացում ենք կազմում Գառնիի ամրոցի պեղումների, գյուղի տարբեր մասերում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահականորեն բացված դամբարան-

Նկ. 96. Ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղի Գառնիի ամրոցի զիմաց:

ների և Գառնիի ամրոցից արևելք ընկած հրվանդանի բնակատեղիի պեղումների միջոցով հայտնաբերված նյութերով:

Քանի որ Գառնիի ամրոցում ուսումնասիրվող դարաշրջանի բնակավայրը ոչնչացվել է ավելի ուշ ժամանակների բնակիչների կողմից, իսկ ուշ բրոնզեդարյան մեկ այլ բնակատեղի պահպանվել է ամրոցից արևելք ընկած

հրվանդանի վրա, ուստի նյութի շարադրանքը մենք հարմար ենք գտնում սկսել վերոհիշյալ հրվանդանի բնակատեղիի նկարագրությամբ:

Գառնիի ձորում, Ազատ և Գառնի գետերի գետախառնուրդում վեր է խոյանում մի զառիթափ հրվանդան, որի բարձրագույն հրապարակի վրա ծավալվում է ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղին (Նկ. 96):

1952 թ. աշնանը այս բնակատեղին (գյուղացիները անվանում են «Թաղ-շա»), պեղել է հնագետ Հ. Մարտիրոսյանը¹:

Հրվանդանն ունի ձգված մակերես, որի երկարությունը 270 մ է, իսկ լայնությունը՝ 80 մ, ամենանեղ մասում՝ 70 մ: Ճանապարհը դեպի ամրոց գնում է ձորով, Ազատ գետի վրայով:

Հրվանդանի մակերեսը հարավից-հյուսիս կտրված է կիկլոպյան երկու պարիսպներով (աղ. XXIV): Արևելյան պարիսպը գտնվում է դեպի հրվանդանը տանող ճանապարհի վրա և պաշտպանում է բերդ-ամրոցի մուտքը: Մյուս պարիսպը կառուցված է հրվանդանի ամենանեղ պարանոցի վրա: Այսպիսով, երեք կողմից (արևմտյան, արևելյան և հարավային) անմատչելի ամրոցը պաշտպանված է երկու հզոր պարիսպներով:

Կիկլոպյան պարիսպը լավ է պահպանվել մուտքի հատվածում: Պատերը կառուցված են մեծածավալ ժայռաքեղոքներով, որոնք երկու կողմից երեսապատման դեր են կատարել, իսկ միջին մասը լցված է նույն քարի ավելի փոքր բեկորներով: Այդ շարվածքի երկարությունը 59 մ է, լայնությունը 7 մ:

Պատը, մոտ 9,5 մ երկարությամբ, հստակորեն զծագրվում է հարավային կողմից և պահպանվել է մոտ 3 մ բարձրությամբ: Դեպի հյուսիս պատը ձգվում է մոտ 11 մ երկարությամբ: Այս հատվածում այն պահպանվել է 2,5 մ բարձրությամբ:

Արևելյան պարիսպը, որն ավելի շատ է վնասված, նախորդից հեռու է մոտ. 73 մ: Նրա լայնությունը հարավային ծայրում 4,5 մ է, իսկ հյուսիսային ծայրում՝ 7,5 մ: Պատի միջին բարձրությունը 2,5 մ է:

Պեղումների ընթացքում այս երկու կիկլոպյան պարիսպների միջև ընկած տարածությունում մշակութային հետքեր չեն հայտնաբերվել:

Բնակատեղին տարածվում է երկրորդ պարսպից ներս, դեպի արևմուտք: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են մի շարք բնակարանների հետքեր, որոնք և կոմպլեքսներով են ներկայացված, և առանձին կացարաններով:

Պեղված բնակարանների մի մասը կիսագետնափոր է և գետնի երեսին ոչ մի հետք չունի (№ 2, 3, 7), իսկ մի քանիսը գետնի երեսին իրենց շուրջը ունեն մանր քարերի կույտեր (№ 1, 4, 5, 6):

Պեղող հնագետը վերջիններս դիտում է որպես ուշ երևույթ: Այս ուշ բնակարանները մեծ մասամբ կոմպլեքսներով են հանդես գալիս:

Հայտնաբերված բնակարանները պլանում ներկայացնում են քառանկյունի կառուցվածքներ, որոնց պատերը շարված են անմշակ քարերով:

Բնակարանային կոմպլեքսներից մեկը բաղկացած է երկու կացարաններից (№ 1, 4): Առաջինը (5,6×3,9 մ²) ուղղված է հյուսիսից հարավ, իսկ նրան կից, ծավալով մի փոքր զիջող, երկրորդ կացարանը՝ (4,2×3,2 մ²) արևելքից արևմուտք:

¹ Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում Հ. Մարտիրոսյանին՝ պեղումների օրագիրը տրամադրելու և արդյունքների հրատարակությունը ինձ վերապահելու համար:

Կացարանի պատերը շարված են անմշակ, միջին մեծության քարերով: Առաջին կացարանում խորացվել է 1,63 մ, իսկ երկրորդում՝ 1,7 մ, որից ցած մշակութային շերտը ավարտվում է:

Առաջին կացարանում հայտնաբերվել են աղսրիքի բեկոր, եզան կողոսկրեր և մեծ քանակությամբ սև և կարմիր փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ, որոնք վերագրվում են միջին և ուշ բրոնզի մշակութին:

Հայտնաբերվել են նաև մոխրագույն, հասարակ թաղարների բեկորներ՝ հատիկաշար և հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներով զարդարված:

Կից սենյակում (№ 4) նյութական մնացորդներն աննշան են: Հայտնաբերվել է ղեղնավուն մեկ-կանթանի կավամանի մաս, սև փայլեցրած թասի մաս և այլն:

Բնակարանների երկրորդ կոմպլեքսը (№ 5) բաղկացած է երեք կացարանից. իրար զուգահեռ և կից երկու կացարաններից՝ ուղղված արևելքից արևմուտք և նրանց հետ միայն մեկ ծայրով միացող՝ հյուսիսից հարավ ուղղված երրորդ կացարանից:

Կացարաններն իրարից տարբերվում են չափերով (առաջինը՝ հյուսիսային ծայրում 2,8×1,6 մ² է, մեջտեղինը՝ 4×2,17 մ² և հարավային կողմինը՝ 3,8×2,4 մ²):

Հյուսիսային ծայրամասի կացարանում մշակութային շերտն ավարտվում է պատի հիմքից 1,04 մ խորությամբ վրա, մեջտեղի կացարանում՝ 0,7 մ և հարավային ծայրի կացարանում՝ 0,76 մ խորությամբ վրա:

Բնակարանների պատերը կառուցված են տարբեր մեծության բազալտե քարերից: Բոլոր կացարաններում հայտնաբերվել են ոչ մեծ քանակությամբ խեցեղենի բեկորներ, որոնք նման են նախորդ կոմպլեքսում հայտնաբերվածներին:

Պեղվել են նաև մի շարք մեկուսի կացարաններ (№ 2, 3, 7, 8, 9), որոնք չափերով և ձևով միմյանցից քիչ են տարբերվում: Բոլորն էլ համարյա կիսազետնափոր են: Նրանց մեջ ավելի հետաքրքրական է № 7 կացարանը, որի բոլոր պատերն հայտնաբերվել են: Այն ներկայացնում է մի քառակուսի կացարան (4,8×4,2 մ²), մեջտեղից կիսված միջնապատով: Պատերը կառուցված են երկշար քարերով, որոնց միջև եղած տարածությունը լցված է մանր քարերով: Միջնապատը բավականին հաստ է՝ 0,9—1,0 մ: Արտաքին պատերի հաստությունը 1,2 մ է: Այս կացարանում շերտն ավարտվում է 1,0 մ խորությամբ վրա:

Կացարանում հայտնաբերվել են հաստախեցի սև փայլեցրած կավամանի բեկորներ, փոքրիկ, սև փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ, ինչպես նաև հասարակ, անփայլ թաղարների բեկորներ՝ հատիկաշար, ժապավենաձև և զիգզագ, խորաքանդակ գոտիներով զարդարված: Կացարանի արևելյան պատի հիմքի տակ հայտնաբերվել են միջին բրոնզի մշակութին բնորոշ մոնոխորում խեցեղենի բեկորներ՝ կարմիր ֆոնի վրա սև զարդանախշերով (աղ. XXXV₂), դարչնագույն կայծքարից ներդիր, հստակ ատամնաշարով (աղ. XXXV₁), ինչպես նաև մարմնագույն կայծքարից շեղբ:

Նախորդներից իր ձևով և չափերով տարբերվում է № 9 կացարանը: Այն քառակուսի է (2,1×1,8 մ²), պատերը կառուցված են մեկ շարք մեծ քարերով:

Այսպիսով, հրվանդանի «Թաղչա» կոշվող բնակատեղիում շնայած տևական պեղումներ չեն ծավալվել, սակայն հայտնաբերվածով հնարավորություն է

ստեղծվում որոշ պատկերացում կազմելու վերահիշյալ ժամանակաշրջանի բնակարանների մասին:

Բնակատեղիում, բացի խեցեղենից, հայտնաբերվել են նաև աղսրիքներ, բրոնզե հերոնատիպ գործիք (աղ. XXXV₃), մանգաղի կայծքարե ներդիր, շեղբ, կավե ուլունք, կենդանիների ոսկորներ և այլն:

Խեցեղենը հիմնականում ժամանակագրորեն բաժանվում է երկու խմբի՝ միջին բրոնզի (հայտնաբերվել են բնակարանների հիմքերից ցած) և ուշ բրոնզի, որը կազմում է հիմնական շերտը:

Միջին բրոնզի երկու տիպի խեցեղեն է հայտնաբերվել.

ա) գունազարդ, վարդագույն ֆոնի վրա՝ սև զարդանախշերով.

բ) գորշագույն և սև փայլեցրած անզարդ խեցեղենի բեկորներ:

Ուշ բրոնզի խեցեղենին բնորոշ են թասերի, թաղարների և սակավ կճուճների բեկորներ:

Ըստ կատարման եղանակի, ուշ բրոնզի խեցեղենը նույնպես բաժանվում է երկու խմբի

ա) փայլեցրած մակերեսով և բ) անփայլ, հասարակ:

Խեցեղենի երկու խմբին էլ բնորոշ են միանման զարդանախշեր: Մեծ մասը վիզից ցած ունեն բաղմաշար հորիզոնական խորաքանդակ, հատիկաշար, ալիքաձև կամ զիգզագ հորիզոնական գոտիներ և այլն (աղ. XXXV₅₋₈):

Այս զարդանախշերը մեծ մասամբ համատեղ են հանդես գալիս՝ մեկը մեկի զուգորդելով իրար: Երբեմն հանդիպում են նաև բաղմաշար ալիքների զարդաժապավեններ:

Փայլեցրած մակերեսով խեցեղենի վրա զարդանախշը մեծ մասամբ կատարված է փայլաներկը քերելու, հեռացնելու եղանակով: Հանդիպում են նաև փայլեցման եղանակով կատարված զարդանախշերով խեցեղենի բեկորներ:

Նկարագրված խեցեղենը բաղմաթիվ զուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղիների և դամբարանների խեցեղենի հետ: Ուստի այս հուշարձանը կարելի է թվագրել ուշ բրոնզի դարաշրջանով:

Հայտնաբերված մոնոխորում գունազարդ խեցեղենի սակավաթիվ օրինակները վկայում են վերահիշյալ հրվանդանի բնակեցվածության փաստը դեռևս մթա II հազարամյակի սկզբներից:

Գտնիում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների նյութեր, ինչպես վերը նշվեց, հայտնաբերվել են ամրոցի դիմաց, ամրոցից հյուսիս-արևմուտք և աղբյուրի ափունքի մոտ:

Աղբյուրի ափունքի մոտ, 1961 թ. հողային աշխատանքների ժամանակ բացված քարարկային մի դամբարանից (№ 99, որի երկար կողմի միայն երկու քարերն էին տեղում պահպանվել) հայտնաբերվել են կավամաններ, բրոնզե զարդեր:

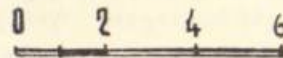
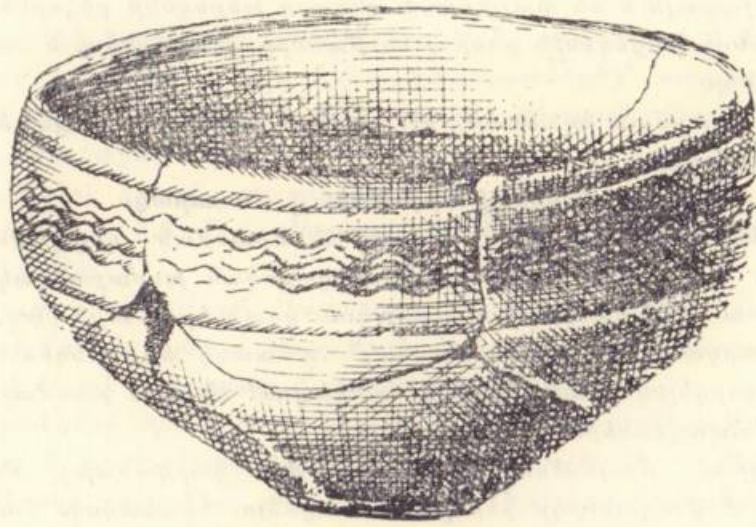
Կավամանները միմյանցից տարբերվում են ձևով, գույնով, որակով և նրանց կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. Երկարավիզ, երկկոնաձև իրանով կճուճներ, որոնց շուրթերը մի փոքր դեպի դուրս են ձևված: Նման շուրս կճուճներ են հայտնաբերվել: Կճուճներից երկուսը գորշագույն են (№ 2234/184, 185), տափակ հատակով, շուրթերը՝ թերի: Իրանի երկկոնիկ մասից մի փոքր վեր ունեն խորաքանդակ հորիզոնական գոտի (աղ. XXXVI₂, № 2234/184):

Ճիշտ նույն կառուցվածքի մեկ այլ կճուճ, երկկոնաձև, ուժեղ շեշտված իրանով (№ 2234/186) թերի է, մարմնագույն մակերեսով: Վզի հիմքում ունի բազմաշար խիտ դասավորությամբ հորիզոնական գոտիներ (աղ. XXXVII₁):

Այս խմբի մեջ մտնող շորթորդ կճուճի (№ 2234/190) վիզը մյուսների նման շատ բարձր է, իրանն ուռուցիկ է, զարդարված հորիզոնական եռաշար, խորաքանդակ ալիքաձև գոտիներով, որոնցից ցած տարածվում են բազմաշար հորիզոնական խորաքանդակ գոտիներ (աղ. XXXVI₂): Արտաքինը սև փայլեցրած է, սակայն արտակարգ քայքայված:

2. Քրեղան-թասիկ (№ 2234/188), ուղիղ կտրված և մի փոքր կլորացող շուրթերով, որն արտաքինից շեշտված է խորաքանդակ գոտիով

Նկ. 97. Թաս Գառնիի № 99 դամբարանից:

(Նկ. 97): Ուղղահայաց իջնող ուսերը զարդարված են ալիքաձև վեցաշար խորաքանդակ գոտիներով, որից ցած իրանը երկկոնաձև թեքվում է՝ ավարտվելով օղակաձև մի փոքր շեշտված նստուկով: Արտաքինը սև փայլեցրած է, աստառը սև:

3. Թաղար, երկկոնիկ (№ 2234/187), կոպիտ, անփայլ մակերեսով, մասամբ սև, մասամբ բաց շագանակագույն, շուրթը նեղանում է դեպի ներս և կտրվում ուղիղ (աղ. XXXVII₂): Իրանի վերին մասում ունի անփուլթ փորված հորիզոնական գոտիներ, որոնք աեղ-տեղ բնդհատվում են: Հատակը մի փոքր շեշտված է և օղակաձև նստուկ ունի:

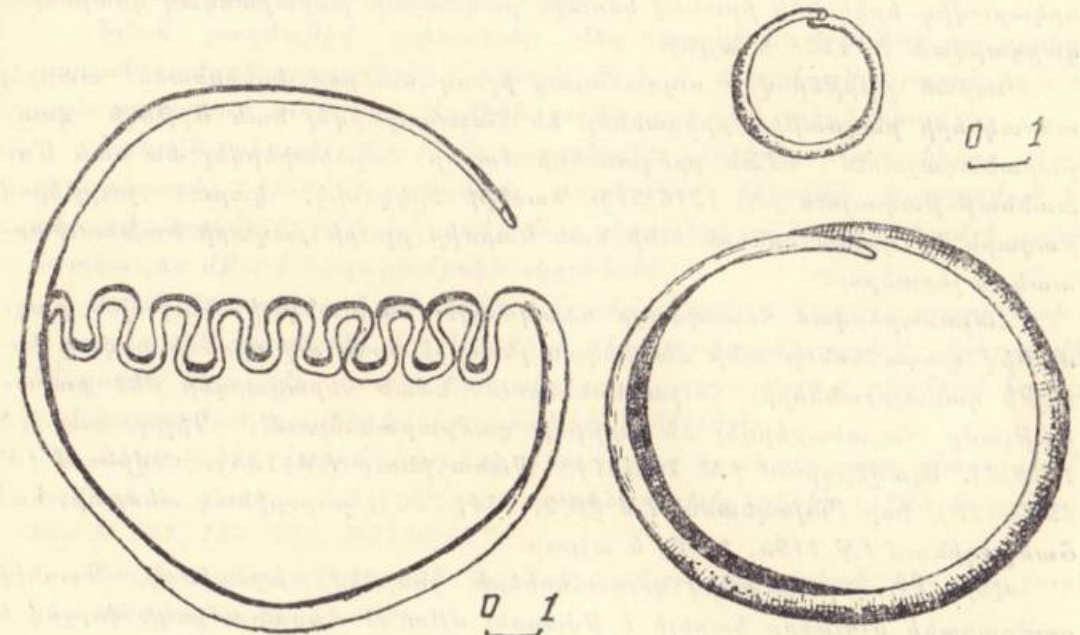
4. Պնակ փոքրիկ (№ 2234/189), մոխրագույն, մի փոքր դուրս թեքված շուրթերով, կարճ վզիկով, որի հիմքում խորաքանդակ, հորիզոնական գոտի է արված: Իրանը կլորանալով ավարտվում է տափակ հատակով:

Բացի կավամաններից, ինչպես վերը նշվեց, դամբարանում հայտնաբերվել են նաև բրոնզե զարդեր. ա) մեկ հերազարդ (№ 2234/191), որը շմիացող ծայրերով կտրվածքում կլոր մի օղ է (Նկ. 98, 8 սմ տրամագծով), կենտրոնական մասում ունի օձապտույտ ժապավեն. բ) ապարանջան ժապավենաձև (№ 2234/192), ներսից տափակ, դրսից կլորացող, ծայրերը նե-

ղանում, սրվում են և մի փոքր իրար վրա գալիս (Նկ. 99). գ) օղեր-մատանիներ (№ 2234/193), երկու ամբողջական և երեք կտորներ: Բոլորը տափակ են, ժապավենաձև, 2,2 սմ տրամագծով, ծայրերը իրար վրա եկած (Նկ. 99):

Գառնիի վերոհիշյալ դամբարանում հայտնաբերված խեցեղենը բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի մթա II հազարամյակի վերջի և հատկապես I հազարամյակի սկզբի բնակատեղիների և դամբարանների խեցեղենում:

Հատկապես մեծ են նմանությունները էլարի ավազահանքի դամբարաններից 1947 թ. պատահականորեն հայտնաբերված խեցեղենի հետ:

Նկ. 98. Հերազարդ՝ Գառնիի № 99 դամբարանից:

Նկ. 99. Մատանի և ապարանջան՝ Գառնիի № 99 դամբարանից:

Էլարի խեցեղենին ևս բնորոշ են Գառնիի դամբարանի առաջին խմբի նրկարավիղ, երկկոնաձև իրանով կճուճներ, դուրս ճկված, կլորացող շուրթերով և մի փոքր շեշտված օղակաձև հատակով: Նրանց ուսերը ևս զարդարված են բազմաշար խորաքանդակ հորիզոնական գոտիներով, վերևում եղբրված զիգզագ, ալիքաձև գոտիով, իսկ ներքևում՝ հորիզոնական ժապավենով (№ 1805/28, № 1813/18, 19, 20):

Նման խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև էլարից՝ Թաղազյուղ տանող խճուղու մոտ, 1940 թ. բացված դամբարաններից մեկում (№ 1964):

Էլարում քիչ չեն նաև Գառնիի տիպի բրեղանատիպ կավամաններ, ուղիղ կտրված շուրթերով, երկկոնաձև իրանով, որոնց ուղղահայաց ուսերը նույնպես զարդարված են կամ զիգզագ ալիքաձև գոտիով (№ 1805/51), կամ բազմաշար հորիզոնական խիտ դասավորված գոտիներով (№ 1813/41): Այս բրեղաններին նույնպես բնորոշ են մի փոքր շեշտված օղակաձև նստուկով հատակներ (№ 92, № 1805/59) և այլն: Էլարում ևս հայտնաբերվել է Գառնիի տիպի կտրած շուրթերով թաղար, երկկոնաձև մասում խորաքանդակ հորիզոնական ժապավեն (№ 1813/43):

Գառնիի վերոհիշյալ խեցեղենն իր զուգահեռներն ունի նաև Երևանի

հարավ-արևմտյան ծայրամասում, Հրազդանի ձախ ափին բացված, մթա II հաղարամյակի վերջի դամբարանային նյութերում¹:

Գառնիի քրեղան-թասիկն օղակաձև շեշտված նստուկով իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի Կիրովականի մթա XI դարի վերջի և X դարի դամբարաններում (№ 1236/57, 11, 78, 20, 2, 27, № 1741/5), Խնձորուտում (№ 1176/15), Մեծամորի՝ նույնպես դամբարանային նյութերում (№ 2233/16, 22): Գառնիի խեցեղենի հետ կապվում են նաև Աշտարակի շրջանի Աղամզալու գյուղի դամբարանային նյութերը (կտրած շուրթերով և ուղղահայաց ուսերով քրեղանը՝ դարձրված զույգ ալիքաձև խորաքանդակ գոտիներով՝ № 1731, հրկարավիղ երկկոնիկ իրանով կճուճը, բազմաշար խորաքանդակ գոտիներով դարձրված՝ № 1728 և այլն):

Կտրած շուրթերով և ուղղահայաց իջնող ուսերով երկկոնաձև տարրեր տեսակաների բազմաթիվ քրեղաններ են հայտնաբերվել նաև Արթիկի դամբարանադաշտում²: Նման քրեղանների մասեր հայտնաբերվել են նաև Մուխաննաթ-թափայում (№ 1216/81): Գառնիի երկկոնիկ, կտրած շուրթերով թաղարն իր զուգահեռներն ունի նաև Կարմիր բլուրի քաղաքի նախատարատական շերտերում³:

Հայտնաբերված հերազարդը օձապտույտ ճարմանգով նույնպես բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Հայկական լեռնաշխարհի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների հուշարձաններում: Նման հերազարդեր մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարաններում⁴, Դիլիջանում (№ 1919/2), Ալավերդիում (№ 759/41), Սանահինում (№ 138), Դվինում (№ 1917/337), Նոր Բայազետում (№ 20/9, 254, 226), յուրօրինակ տեսակի, նաև Շամշադինում (№ 1195, 1196) և այլուր:

Վերոհիշյալ բազմաթիվ զուգահեռների շնորհիվ, այսպիսով, Գառնիի դամբարանի նյութերը կարելի է թվագրել մթա II հաղարամյակի վերջով և I հաղարամյակի սկզբով:

Ուսումնասիրվող դարաշրջանի նյութեր հայտնաբերվել են Գառնիի ամրոցից նաև հյուսիս-արևմուտք, երկու տարրեր դամբարաններից:

Մեկ ավերված դամբարանից մեկ է հասել թաս՝ խորը, մեջը գրված մարդու գանգ (աղ. XXXVIII, № 1965/219): Թասը մոխրագույն է, գնդաձև, շուրթը արտաքինից շեշտված է թույլ արտահայտված խորաքանդակ գոտիով: Նուրթին ունի օղակաձև ելուստ անցքով, հավանաբար կախելու համար: Հատակը տափակ է և դարձրված շրջանակի մեջ առնված լայնակոս զուգահեռ ժապավեններով:

Կավամանների հատակների դարձանախշման սկզբունքը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է սկսած մթա III հաղարամյակից: Օրինակ, կարելի է բերել Կիրովականի «Դիմաց» կոշվող վայրում հայտնաբերված մթա III

¹ Ս. Նսայան, Լ. Կառապետյան, Նորահայտ դամբարանադաշտը Երևանի մոտ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 4, էջ 283, աղ. II, նկ. 1, 4:

² Т. С. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, стр. 110, табл. 18, стр. 111, табл. 19.

³ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 177, рис. 73.

⁴ Т. С. Хачатрян, նշվ. աշխ., էջ 68, աղ. 4, նկ. 12:

հաղարամյակի սև փայլեցրած դարձարուն թասը (№ 1862/7), որի հատակը եղբրված է խորաքանդակ հատիկաշար պսակով:

Ջարգանախշման այս սկզբունքը լայն դարձացում և մեծ տարածում է ստանում հատկապես ուշ բրոնզի շրջանում: Տարբեր տեղերից հայտնաբերված կավամանների հատակները խորաքանդակ հատիկաշար պսակներով են եղբրված, երբեմն նաև խաչվող դարձարունակով (որպիսին հայտնի է Լճաշենի I կրոմլեխից, № 2009/1):

Սակայն ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլերից սկսած դարձանախշվում են հատակի ոչ միայն եղբրերը, այլ հենց հատակը: Բնորոշ է դառնում հատակի դարձանախշումը փայլեցման եղանակով:

Նման բազմաթիվ օրինակներ մեզ հայտնի են Լճաշենի ուշ բրոնզե-դարյան դամբարանաբլուրներից (օրինակ, № 3, 5, 8 դամբարանաբլուրներից): Այն լայն տարածում ունի նաև Արթիկի դամբարանային խեցեղենում¹:

Սակայն, սկսած մթա II հաղարամյակի վերջերից, հատակները սկսում են դարձարել ներձկման, սեղմելու եղանակով (երբեմն կատարված նեղ ակոսով, երբեմն էլ լայն ակոսով): Այդ սկզբունքը լայն տարածում է գտնում հատկապես մթա I հաղարամյակի սկզբներին:

Նման հատակներով խեցեղեն մասամբ բնորոշ է Կարմիր բլուրի նախատարատական շերտերին: Այդ նյութերի մեջ հատկապես աչքի է ընկնում մթա XI դարով թվագրվող կճուճի հատակը, որը դարձրված է սեղմելու եղանակով կատարված խաչվող եղենաշարով (№ 2286/40)²:

Հատակների դարձանախշման վերոհիշյալ եղանակը շատ բնորոշ է Մեծամորի և՛ բնակատեղիի, և՛ դամբարանների խեցեղենին (1965 թ. պեղումներ № 193, 197, 225, № 2236/63):

Նույն ժամանակաշրջանի թասերի համար սովորական են նաև շուրթի նեղ անցքավոր ելուստները:

Այսպիսով, Գառնիի վերոհիշյալ թասը իր հատկանիշներով՝ շուրթի ելուստով, հատակի դարձանախշման սկզբունքով կապվում է մթա II հաղարամյակի վերջի և I հաղարամյակի սկզբի խեցեղենի հետ:

Ամրոցից հյուսիս-արևմուտք, մեկ այլ քանդված դամբարանից մեկ են հասել վեց կավամաններ, մեծ մասամբ ջարդված, մեկը սև փայլեցրած, մյուսները հասարակ: Բոլորի մակերեսը կրապատ է:

Ամրոցական կավամաններից մեկը փոքրիկ կճուճ է (աղ. XXXVIII, № 1966/18) գնդաձև իրանով, մի փոքր շեշտված նուրբ շուրթերով, մոխրագույն, հասարակ:

Հայտնաբերվել է ամրոցական աման, նույնպես հասարակ, մոխրագույն (№ 1966/22): Հասարակ կավամաններից մեկը (աղ. XXXVIII, № 1966/21) անդարդ է, գորշագույն, կոպիտ, մի փոքր ծավալած շուրթերով:

Հայտնաբերվել են նաև երկու գնդաձև իրանով թաղարներ, թերի, հասարակ, դեպի դուրս ճկված նուրբ, կլորացող շուրթերով, մրոտված, անհամաշափ թրծումով: Թաղարներից մեկը մոխրագույն է, շուրթից ցած ունի բազմաշար հորիզոնական գոտիներ, որոնք ներքևում եղբրված են թեք խորաքանդակ հատիկաշարով (№ 1966/20), մյուսը սև է, ուսերին երեք շարք

¹ Т. С. Хачатрян, նշվ. աշխ., էջ 111, աղ. 19, էջ 126, աղ. 27.

² А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 175, նկ. 71.

խորաքանդակ ժապավեններ, որոնց միջև ռելիեֆ մասում, եղևնաձև դասավորությամբ խորաքանդակ հատիկաշար է անցնում (№ 1966/23):

Այս թաղարները թվագրող հատկանիշներ չունեն: Նրանք երևան են գալիս ուշ բրոնզի սկզբից և պահպանվում են մինչև մթա I հազարամյակի I կեսը, բազմաթիվ օրինակներով հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի և բնակատեղիների, և՛ դամբարանների նյութերում:

Դամբարանում սև փայլեցրած ընդամենը մեկ կավաման է հայտնաբերվել (№ 1966/19): Այն նրբախեցի է, ունի գնդաձև իրան, վզի մասը չի պահպանվել, սակայն նրա հիմքում մնացել են խորաքանդակ հատիկաձև զարդանախշեր (աղ. XXXVIII): Իրանի միջին մասում խորաքանդակ հորիզոնական գոտիներով առաջացած դաշտը զարդարված է կտրելու եղանակով կատարված անկյուններ կազմող եռաշար գծերով, որոնք բնագմիջվում են թեք դրված սկավառակաձև կանթով: Չնայած նման կանթերն սկիզբ են առնում ուշ բրոնզի դեռևս վաղ փուլերում և բնորոշ են նաև ձևաշենի դամբարանաբերին (№ 2007/55, № 2009/111, № 2009/490), սակայն նրանք լայն տարածում են գտնում մթա II հազարամյակի վերջում և հատկապես I հազարամյակի սկզբներում:

Սկավառակաձև կանթերով գնդաձև կավամաններ բնորոշ են Կիրովականի մթա XI—X դդ. դամբարանային նյութերին (№ 1236/68), Սանահինի մթա IX—VIII դդ. խեցեղենին, հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի նշված ժամանակաշրջանի դամբարաններում (№ 1644), Ռեզկին լագերում¹, Մակարաշենում (Կիրովականի մոտ)², մի շարք օրինակներով հայտնի են Մեծամորի բնակատեղիի դամբարանների նյութերում:

Գառնիի վերոհիշյալ կճուճը թե՛ զարդանախշման եղանակով և թե՛ սկավառակաձև կանթի ձևով ավելի շուտ կապվում է մթա X—IX դդ. մշակույթի հետ, ուստի իր ամբողջ կոմպլեքսով հանդերձ կարելի է թվագրել նույն ժամանակաշրջանով:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի մեկ այլ կճուճ էլ հայտնաբերվել է ամրոցի դիմաց ճանապարհաշինության ժամանակ: Այն մոխրագույն է (աղ. XXXVIII, № 2176/94), ամբողջական, կարճ վզով շուրթը դեպի դուրս ճեղքված և կլորացող: Իրանը ուռուցիկ է և դեպի ցած նեղանալով, ավարտվում է փոքր հատակով: Ուսերից մի փոքր ցած ունի անփույթ և ոչ խորը կատարված երեք հորիզոնական ժապավենաձև գոտիներ: Կճուճի հետ ոչ մի այլ իր չի հայտնաբերվել, որը դժվարացնում է նրա թվագրությունը, սակայն ելնելով նրա ձևից, կատարման եղանակից, այն ևս կարելի է թվագրել մթա I հազարամյակի սկզբով:

Այսպիսով, Գառնիի դամբարանային վերոհիշյալ նյութերը, չնայած մեծ կոլեկցիա չեն կազմում, բացի այդ պատահականորեն են հայտնաբերվել, գերազանցապես խեցեղենով են արտահայտվում և թվագրող այլ նյութեր չունեն, սակայն բազմաթիվ զուգահեռների միջոցով գտնում են իրենց տեղը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի մշակույթում:

Ինչպես վերը նշվեց, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի մշակույթի հետքեր հայտնաբերվել են նաև Գառնիի ամրոցի պեղումների ժամանակ:

Այդ նյութերը ձեռք են բերվել ամրոցի բոլոր տեղամասերում, ոչ հստակորեն դատվող շերտերում, որոշ դեպքերում հարևանորեն մոնոխորում գունազարդ խեցեղենին: Ամրոցում հայտնաբերվել են փայլեցրած մակերեսով և հասարակ խեցեղենի բեկորներ:

Փայլեցրած մակերեսով խեցեղենի խմբին բնորոշ են.

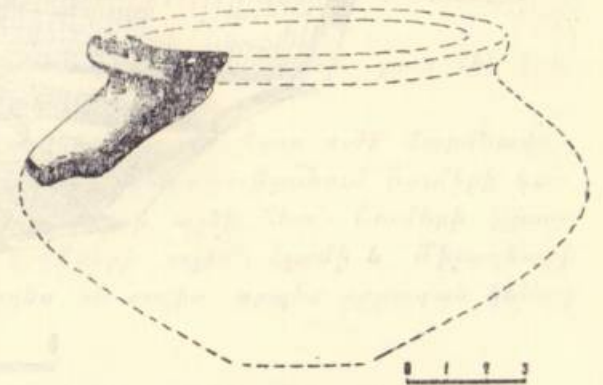
ա) նրբախեցի, կանելուրազարդ սև թասերի բեկորներ (№ 2234/59), որոնցից բազմաթիվ օրինակներ հայտնի են Մեծամորում (1965 թ. պեղումներ), Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերի երկրորդ կոմպլեքսում (մթա X դար, № 1270/10, № 2052/24, 28, № 2285/7, 33)³, նաև Մուխաննաթ-թափայում—№ 1439/227):

բ) կավամանների բեկորներ (1966 թ. № 20), վզի հիմքում փորված եղևնաձև զարդանախշերի գոտիով, որից ցած, շրջանակի մեջ առնված, խաղելու եղանակով կատարված խաչաձևող, նուրբ, բազմաշար զիգզագներ են արված (XXXIX):

Նույն կյունիների մեջ ամփոփված նման զիգզագներով, ռելիեֆ գոտիներով և կենդանակերպ բռնակներով խեցեղեն հայտնաբերվել է դարձյալ Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերում (№ 2082/17) և իր զուգահեռներով հանդերձ թվագրվում է մթա X դարով⁴: Նման զարդանախշերով խեցեղեն բնորոշ է Մեծամորի մթա I հազարամյակի սկզբի մշակութային շերտին, Գլինի համապատասխան շերտին, Մուխաննաթ-թափային (№ 1216/103, 1439/413, 534) և այլն:

Նույն ժամանակաշրջանով կարելի է թվագրել ամրոցում հայտնաբերված մոխրագույն մասսիվ, ժապավենաձև և դեպի դուրս ծալված, կախված շուրթերով մեծ կավամանի բեկորը (նկ. 100, № 2235/37), որը նույնպես վերը նշված զուգահեռներն ունի:

Գառնիի ամրոցում հայտնաբերվել է նաև խնոցու բեկոր՝ ռելիեֆ շերտված շրջանաձև անցքով (աղ. XXXIX), որից աջ տարածվում է ռելիեֆ գոտի: Այն հավանաբար աղեղնաձև բռնակի շարունակությունն է (№ 2098/42): Նման տիպի խնոցիներ արտակարգ բնորոշ են մթա I հազարամյակի սկզբների մշակույթին: Մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտերում⁵, Մեծամորում (1965 թ. պեղումներ), Արթիկի դամբարաններում, Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք այլ հուշարձաններում, ինչպես նաև Վրաստանում և Ադրբեջանում:

Նկ. 100. Կավամանի, բեկոր շերտված պոսկով Գառնիի ամրոցից:

¹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 44, рис. 175—177, рис. 17. Նույնի, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 175—177, рис. 73 1—2.

А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 175—177:

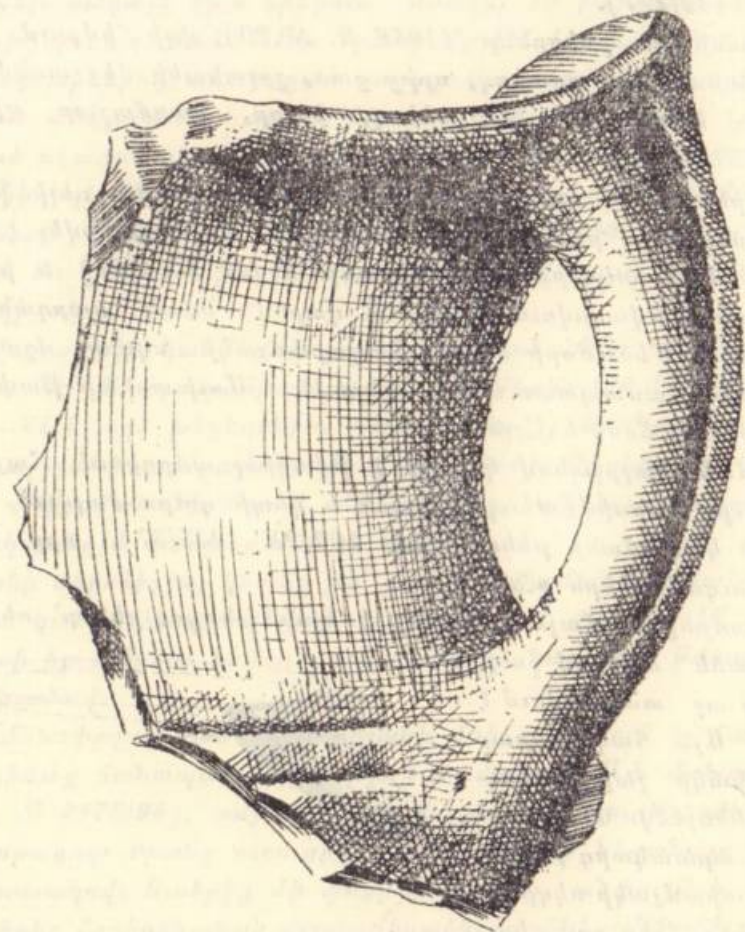
³ Նույն տեղում:

¹ А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., աղ. XXXVI, IV-ի նկ. 7:

² Նույն տեղում, նկ. 13:

Ամրոցի վերոհիշյալ մշակույթին բնորոշ են նաև հասարակ, անփայլ և փայլեցրած մոխրագույն, գնդաձև իրանով, լայնաբերան, ետ ծալված կլորացող շուրթերով թաղարների բեկորներ, որոնց ուսերը զարդարված են բազմաշար, ուղղափոխ հորիզոնական գոտիներով, երբեմն վերևից եղբրված ալիքաձև, զիգզագ խորաքանդակ ժապավենով կամ թեք հատիկաշարով (աղ. XXXIX—3, 1966 թ. № 29): Նման տիպի թաղարները նույնպես լայն տարածում ունեն Հայկական լեռնաշխարհի վերը նշված ժամանակաշրջանի հուշարձաններում:

Հայտնաբերված վերոհիշյալ թաղարների բեկորներից մեկի խորաքան-

Նկ. 101. Սափորի բեկոր աղեղնաձև կանթով՝ Գառնիի ամրոցից:

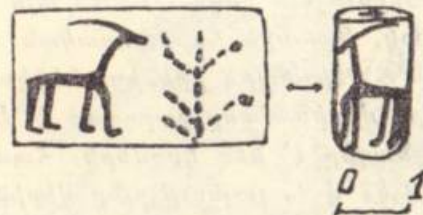
դակ գոտիների միջով անցնող հատիկները հատուկ ատամնավոր գործիքի օգնությամբ են կատարվել և հատիկի ներսը մի տեսակ ստորակետաշար է ստացվել: Զարդանախշման այս եղանակը բնորոշ է Մեծամորին, հանդիպում է Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերում (№ 2052/48):

Չնայած նման աղեսաշար հատիկներով զարդանախշը ավելի վաղ ծագում ունի և երևան է գալիս Լճաշենի մի շարք դամբանաբլուրների և կրոմլիկների խեցեղենում (№ 2007/135), սակայն Գառնիի խեցեղենի վերոհիշյալ խմբի հետ կարող է թվագրվել մթա I հազարամյակի I քառորդով:

Ամրոցում հայտնաբերված մեկկանթանի ուռուցիկ իրանով մեծ սափորի մասը երկար վզով և գեղեցիկ դեպի դուրս ճկված շուրթերով, վզի հիմքում ունի խորաքանդակ զույգ հորիզոնական գոտիներ (նկ. 101): Շուրթից սկսվող և վզի հիմքում ավարտվող կանթը կլորաբուն է և աղեղնաձև դուրս ճկված: Արտաքինից այն ունի ուղղահայաց, երկարավուն փորվածք (№ 2235/46):

Նման սափորների մասեր հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտում (№ 2286/37, 38, 39), սակայն ավելի բնորոշ են և իրենց տարատեսակներով հանդերձ լայն տարածում են ստանում Հայկական լեռնաշխարհի մթա VIII—VI դարերի հուշարձաններում:

Գառնիի ամրոցի ուշագրավ հայտնագործություններից մեկը գլանաձև կնիքն է (նկ. 102, № 1964/57), որը գտնվել է պարսպի հյուսիսային պատի V աշտարակի մոտ՝ ներսի կողմից:

Նկ. 102. Գլանաձև կնիք՝ Գառնիի ամրոցից:

Այն պատրաստված է սև քարից և ունի խողովակաձև անցք՝ թելից կախելու համար: Նրա գլանաձև մակերևսի վրա փորագրված է այժմ՝ կանգնած կենաց ծառի առջև: Ձևով այս կնիքն առնչվում է Կարմիր բլուրի միջնաբերդում հայտնաբերված մի խումբ գլանաձև կնիքների հետ³, որոնք ըստ Բ. Պիոտրովսկու, չնայած ասուրական և բաբելական ծագում ունեն, սակայն նրանց մի մասի ուրարտական լինելը բացառված չէ⁴:

Ի տարբերություն ասուրական և ուրարտական ոճավորված ծառով շատ կնիքների, Գառնիի կնիքի կենաց ծառը ներկայացված է ավելի բնական, պարզ: Նույնը կարելի է ասել և այժմի նկատմամբ, որը ներկայացված է նույնպես բնական, անշարժ վիճակում, առանց թևերի և այլ կենդանակերպ կամ թռչնաձև զուգորդումների:

Կենաց ծառի և նրա մոտ կանգնած այժմի թեմատիկան շատ հին է և լայն տարածում ունի Հին Արևելքի մշակույթում:

Լեռնային այժը Շումերում ճանաչվել է որպես հզոր ուժի մարմնավորող և պատահականություն չէ, որ նրանց դիցաբանությունում Շումերի կառավարիչները հաճախ համեմատվում են հզոր այժմի հետ⁵: Շումերի գլխավոր աստվածներից մեկը կոչվում է «Ջրերի այժմ»⁶: Էլամի և Միջագետքի կնիքների վրա այժմերը հաճախ հանդես են գալիս որպես սրբազան կենաց ծառի պահպանողներ⁷:

¹ Մանրամասն զուգահեռները տե՛ս А. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 220:

² Б. Н. Аракелян, Гарни, I, стр. 27, рис. 15.

³ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, стр. 77, рис. 50.

⁴ Նույնի, Кармир-блур, III, стр. 58, рис. 44.

⁵ В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, стр. 393, մանրություն 139:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 370, 393:

Սկսած մթա III հաղարամյակի II կեսից այն սիրված մոտիվ է ակա-
դական գլանաձև կնիքների զարգանկարներում¹:

Միջազգետքի գլանաձև կնիքների և նրանց ազդեցության տակ գտնվող
Սիրիայի և Կիպրոսի կնիքների վրա պատկերված այժր իր վրա կրել է բու-
սականության և անձրևի աստվածության ատրիբուտները²:

Այժի այդ նույն կերպարը պահպանվել է նաև ուրարտական և ապա
սասանյան կնիքներում: Անշուշտ, Գառնիում հայտնաբերված գլանաձև կնի-
քի վրա փորագրված այժր կենաց ծառի հետ միասին նույնպես բնության
զարթոնքի հետ կապված բնապաշտական մի գործողություն է պատկերում:

Բացառիկ կուլտուր-պատմական արժեք է ներկայացնում Գառնիում
հայտնաբերված «վիշապը», որի վրա փորագրված է ուրարտական սեպագիր
արձանագրություն (նկ. 103): Այն հայտնաբերվել է 1963 թ. պեղումների³
ժամանակ, Գառնիի հեթանոսական տաճարից արևմուտք, պալատական
սրահում⁴: «Վիշապը» իրենից ներկայացնում է բաղալտե երկարավուն մի
բար, որի վերին մասը ջարդված է: Այն քառակող է, երեսի մասը բավակա-
նին լայնադիր է՝ նեղ կողմերի համեմատ (պահպանված մասի երկարու-
թյունը 1,87 մ է, լայնությունը վերին մասում՝ 0,77 մ է, իսկ ստորին մա-
սում՝ 0,7 մ: Հաստությունը բնականը 0,4—0,42 մ է)⁵:

Այսպիսով, չնայած նրա վերին մասը կոտրված է, սակայն պահպան-
ված մասի չափերից զգացվում է, որ կոթողը համաչափ լայնություն չի ու-
նեցել. վերին մասում ավելի լայնադիր է եղել և դեպի ցած գնալով մի փոքր
նեղացել է, այսինքն ճիշտ նույն ձևն է ունեցել, ինչ որ Հայկական լեռնաշ-
խարհի մյուս քառակող «վիշապները»:

Քարի վերին մասում, լայնադիր երեսին երկու կողմից պահպանվել են
կենդանու վերջավորությունների՝ ոտքերի ու լիեֆ պատկերը, մի տեսակ կախ-
ված վիճակում:

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունը փորագրված է կոթողի
կենտրոնական մասում և անցնում է «վիշապի» առջևի ու լիեֆ վերջավորու-
թյունների վրայով, որպիսի հանգամանքը, ինչպես ճիշտ նկատել է Բ. Առա-
քելյանը, ապացուցում է, որ ուրարտական արձանագրությունը վիշապի վրա
փորագրվել է հետագայում⁶:

Արձանագրությունը բաղկացած է յոթ կարճ տողից, ստորև բերվում է
նրա բնագիրը ուրարտագետ Ն. Հարությունյանի⁶ ընթերցմամբ.

- (1) Խալդի աստծու մեծությամբ
- (2) Արգիշտին ասում է.
- (3) Նվաճեցի (ես) Գիարնիանի (*) երկիրը—
- (4) (կառավարչի) երկիրը: Սիլունի (*)
- (5) Թշնամյաց լեռներից,

¹ D. J. Wiseman, Götter und Menschen im Rollsiegel Westasiens. Artia Prague, 1958, p. 32.

² Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий»... стр. 64.

³ Б. Н. Аракелян, Находка урартской надписи в Гарни, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1966, № 2, էջ 290—291:

⁴ Նույն տեղում, էջ 291, Հոգվածում մանրամասն տրված են «վիշապի» նկարագիրը և զու-
ղահանները:

⁵ Նույն տեղում, էջ 291:

⁶ Н. В. Арутюнян, Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1966, № 2, էջ 293—297:

(6) Երբ ես վերադարձա,

(7) տղամարդկանց (և) կանանց (ես) տարա⁷:

Արձանագրության ընթերցումից պարզվում է, որ մթա VIII դարի առա-
ջին կեսում Գառնին նվաճվել է
Արգիշտի I-ի կողմից և որ ու-
րարտացիների նվաճման ժամա-
նակ այն կրել է Գիարնիանի ա-
նունը⁸:

Այսպիսով, հայտնաբերված
սեպագիր արձանագրությամբ ա-
պացուցվում է, որ Գառնիի ան-
վան ծագումը շատ հին է, այն
դեռևս ուրարտական նվաճումնե-
րից առաջ էլ կրել է նույն անունը:

Ըստ Ն. Հարությունյանի,
երկրի Գիարնիանի անունը հա-
մարյա ամբողջությամբ համընկ-
նում է ուշ շրջանում արտասան-
վող Գառնիի (տեղի բնակչության
արտասանությամբ՝ Գիարնի,
Գյառնի) հետ, եթե նկատի ունե-
նանք, որ (i)ani վերջավորու-
թյունը հավանաբար ուրարտա-
կան ժամանակաշրջանի պատ-
մական Հայաստանի աշխարհա-
գրական անուններին բնորոշ տե-
ղագրական վերջածանց է⁹:

«Վիշապներ» խմբերով կամ
ընտանիքներով հայտնաբերվե-
լ են Գառնիից մոտ 25—30 կմ դե-
պի արևելք, Գեղամա լեռներում՝
Աժդահա-յուրտ, Գյուլ-յուրտ,
Թոխմախան-գյուլ (կամ Վանքի
գյուլ), Իմիրզեկ կոչվող վայրե-
րում¹⁰:

Գեղամա լեռներում հայտ-
նաբերված «վիշապների» մի մասը
ձկնակերպ են, մի մասը Գառնիի
տիպի քառակող կոթողներ՝ բարձ-
րաքանդակներով զարդարված:

⁷ Նույն տեղում, էջ 297:

⁸ Նույն տեղում, էջ 294—295:

⁹ Նույն տեղում, էջ 295:

¹⁰ Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Визапы, Труды ГАИМК, т. I, 1931. Б. Б. Пиотров-
ский, Визапы, Л., 1939: Լ. Ա. Բարսեղյան, Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ա. Ա. Փալանջարյան,
Նորահայտ պաշտամունքային կոթողներ Գեղամա լեռներից, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, № 8,
1964, էջ 85—88: Լ. Ա. Բարսեղյան, Գեղամա լեռների «վիշապները», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1967, № 4, էջ 181—188:

0 15

Նկ. 103. Վիշապ, սեպագիր արձանագրությամբ՝
Գառնիի ամրոցից:

Ձկնակերպ կոթողները որոշ մանրամասներով տարբերվում են միմյանցից: Նրանց մի խումբը միայն ձուկ է պատկերում, որոնց գլխի վրա շեշտված են աչքերը, խոխիները, բերանը, իրանի վրա երբեմն նաև լողակները և թեփուկները: Նման վեց կոթողներ են հայտնաբերվել Գեղամա լեռների վերոհիշյալ շորս վայրերում: Որոշ ձկնակերպ կոթողներ փոքրի վրա ունեն բարձրաքանդակներ: Օրինակ, Աժդահա-յուրտի ձկան փորին քանդակված է զոհված եզան կաշին վերջավորություններով, իսկ նրա վերևում եզան գլուխ, որի երկու կողմից պատկերված են մեկական թռչուն²: Աժդահա-յուրտի մյուս ձկան փորին դարձյալ պատկերված է զոհված եղձգված նեղ մաշկով, վերջավորություններով, երկճուղ պարուրածև ոլորված պոչով³: Հանդիպում են ձկնակերպ կոթողներ ևս, որոնց վրայի բարձրաքանդակը պատկերում է ձկան գլխին գցած զոհված եզան գլուխը՝ առջևի վերջավորություններով հանդերձ (Իմիրզեկ)⁴:

Քառակող կոթողների վրա ևս հիմնականում պատկերված է զոհված եղ գլխով, մաշկով, վերջավորություններով (Աժդահա-յուրտ, Թոխմախան-գյուղ, Գյուլ-յուրտ)⁵, սակայն երբեմն զոհված եզանը ուղեկցում են զույգ թռչուններ (Թոխմախան-գյուղ, Իմիրզեկ)⁶: Կան կոթողներ, որոնց երկարությամբ պատկերված են ալիքաձև գծեր օձապոչի վերջավորությամբ (Գյուլ-յուրտ)⁷, կամ շորս կենդանիների երկարավուն դանդեր, որոնց բերանից ջուր է հոսում (Իմիրզեկ)⁸:

Անշուշտ Գառնիի «վիշապի» վրա նույնպես զոհված եղ է պատկերվել՝ վերևում գլուխը և երկու կողմից կախված վերջավորությունները, սակայն գլխամասը կոտրված է և «վիշապի» վրա միայն նրա վերջավորություններն են պահպանվել:

Բացի վերոհիշյալներից, վիշապ-կոթողներ հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք այլ վայրերում՝ Սևանի հյուսիս-արևմտյան ափին, Արտանիշի ծոցի մոտ⁹, Արագածի արևելյան¹⁰ և հարավային լանջերին՝ Արխաշան գետի ձախ կողմում՝ դեպի Ամբերդ տանող ճանապարհի վրա¹¹: Թիքմատաշի (Կոտուրից Սև լիճ տանող ճանապարհին) ցամաքած լճի ափին¹²:

Արագածի գագաթին Ղաղնեֆեր լճի ափին 1885 թ. նույնպես «վիշապներ» են հայտնաբերվել¹³:

Փոքր Հայքում, Ճորոխի ավազանում «վիշապների» խմբեր են հայտնաբերվել մի շարք վայրերում՝ Զիարեթ լճակի ափերին (25—30 ձկնակերպ

վիշապներ), Սրբահան անվակի ակունքում, որի տակից բխում է առատաջուր աղբյուր (Զիարեթ լճի մոտ 5—6 կմ հեռու), Հովտակ (Այդր) և Պաղակացի լճակների ափերին (Սպերի և Բիզեի միջև)¹⁴:

Ըստ Ատրպետի վիշապ-կոթող գտնվել է Շիրակի Սողոթյու գյուղի «վիշապական» ավազանների դիմացի գերեզմանոցում¹⁵:

«Վիշապներ» հայտնաբերվել են նաև Ջավախքում՝ Մուրջախեթի գյուղի մոտ (Ախալքալաքի շրջան), Գանձա գյուղի Թոփարավան գետի մոտ, վերին Մալիկայում, Խրամ գետի մոտ՝ Շիրակի և Սանոմեր գյուղերի միջև եղած դաշտում և այլն¹⁶:

Վիշապների ծագման, նշանակության, նրանց պաշտամունքային գերիվերաբերյալ տարբեր գիտնականներ տարբեր կարծիքներ են հայտնել:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ «վիշապները» հայտնաբերվել են մեծ մասամբ լեռնալանջերում, լճերի և գետերի ակունքների, աղբյուրների մոտ, գիտնականների մեծ մասը այդ կոթողները կապում են ջրի պաշտամունքի հետ¹⁷, համարում երկրագործության և ոռոգման հովանավորող աստվածների քանդակներ¹⁸, Աստղիկ-Գերկետոյի պաշտերության և ջրի աստվածություն¹⁹, բնության կանաչապատման, առատության, պաղարերության և երկրագործության, գոյցե և ոռոգման հետ կապված պաշտամունք²⁰:

Ջրի պաշտամունքն արտակարգ հին և խոր արմատներ ունի և վիշապ կոթողներն էլ անշուշտ արդյունք են Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների պատկերացումներում տեղ գտած ջրի տարերքի հետ կապված երևույթների կոմպլեքսների, որոնք կապակցվել են երկնքի հետ և ստացել աստղային, կոսմիկական բնույթ:

Վիշապ-կոթողները զոհված եզան, երբեմն զույգ թռչունների և օձերի պատկերներով հանդերձ անշուշտ կապվում են «աստղային կրոնի» հետ: Հնագույն ժամանակներից ի վեր Հին Արևելքի շատ ժողովուրդների մոտ առաջնակարգ տեղ է զբաղեցրել Լուսնի պաշտամունքը և նրա սիմվոլն են արտահայտել այնպիսի կենդանիներ, ինչպես ձուկը, եղը և օձը, որոնց համադրությունն են կազմում մեր վիշապ-կոթողները:

Ինչպես Անանիա Շիրակացին է վկայում, մեր նախահայրերը Լուսնին համարել են անձրևների դայակ և բույսերի սնուցող²¹: Շիրակացին գրում է, որ երկինքն ունի յոթ շրջանակ կամ յոթ գոտի և VII, խոնարհ գոտում է գտնվում կիսալուսինը, որն անձրևների դայակն է և բուրաստանների սնուցողը²²:

¹ Նույն տեղում, էջ 184—187, նկ. 2, 3, 14, 19, 20:

² Նույն տեղում, նկ. № 1:

³ Նույն տեղում, նկ. № 4:

⁴ Նույն տեղում, նկ. № 16:

⁵ Նույն տեղում, նկ. № 5, 6, 8:

⁶ Նույն տեղում, նկ. № 9, 17:

⁷ Նույն տեղում, նկ. № 15:

⁸ Նույն տեղում, նկ. № 18:

⁹ Բ. Բ. Пиотровский, նշվ. աշխ., էջ 13:

¹⁰ Գր. Ղափանցյան, Հնույն մի քանի հիշատակարաններ, «Արարատ», № 1, 1914:

¹¹ Աշխ. Քալանթար, Քարե դարը Հայաստանում, «Նորք», գ. V—VI, Եր., 1925, էջ 219:

¹² Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Հանդես ամսօրյա, Վիեննա, 1926, էջ 408: Բ. Пиотровский, նշվ. աշխ., էջ 13, 14:

¹³ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 220 (տե՛ս քարտեզը):

¹⁴ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 407:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 325—326:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 325—326:

¹⁷ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 129: Նույնի, О каменных стелах на горах Армении, Ер., 1952, стр. 19—20.

¹⁸ Շիրակացու մատենագրությունը, տպագրության պատրաստեց Ա. Արրահամյանը, Երևան, 1944, էջ 326:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 325—326:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 325—326:

²¹ Նույն տեղում, էջ 325—326:

²² Նույն տեղում, էջ 325—326:

«Շիրակացին Լուսնի պարբերաշրջանների փոփոխության հետ է կապում ծովերի և օվկիանոսների տեղատվությունն ու մակընթացությունը. լիալուսնի ժամանակ ծովերի ջրերն սկսում են բարձրանալ, իսկ Լուսինը փոքրանալիս՝ իջնել»¹:

Տարբեր ժամանակներում Լուսնի հասկանիշներին անդրադարձել են և այլ ժողովուրդների մեծ մտածողներ: Լուսինը, ասում է Պլինիոսը, ցող է արտադրում, որին Արևը կլանում է. ըստ Պլուտարքոսի ամենաուժեղ ցողը լինում է լիալուսնի ժամանակ, իսկ ըստ Յիցերոսի, Լուսինը դուրս է ժայթքում խոնավություն, որն օժանդակում է կենդանի էակների աճին և նպաստում այն բոլորի հասունացմանը, որը աճում է հողից²: Հնդկաստանում Լուսնի մասին ասում են, որ նա «բերում է սերմեր, բերում բուսականություն»: Բաբելոնում Լուսինը համարվել է բուսականության կյանքի աղբյուր³: Երբ Լուսինը գալիս է, ասում են, բույսերը միշտ լցվում են հյութով⁴: Թուսական հյուսիս, հատկապես բուրումնալից խեփը (որն օգտագործվում է խնկարկելիս) և օժանելի յուղերը իրենց արժեքավոր հատկությունները ստանում են Լուսնից⁵:

Լուսնի պաշտամունքն անխզելիորեն կապված է եղել կենարար ջրի պաշտամունքի հետ: Մարդիկ պատկերացրել են, որ երկնքում Լուսնի մշտական փոխարկումներում է սկսվում կյանքը, որը վերածնվում է մահից և որ Լուսինը մեկ դառնում է մանգաղ, մեկ եղջյուր, երբեմն նավակ, թաս կամ գավաթ, և Լուսնի թասից է հոսում կենաց ջուրը⁶:

Հնագույն ժամանակներում ամեն ինչի սկիզբը կապվել է մայր աստվածության հետ, ինչպես կտեսնենք, ջրի պաշտամունքը և Լուսնի պաշտամունքը ևս աղերսվել են մայր աստվածության հետ: Հետագայում, երկրագործության և անասնապահության զարգացման պայմաններում, ջրի և Լուսնի պաշտամունքը կապվում է հայր աստվածության հետ:

Հին Արևելքի տարբեր ժողովուրդների մոտ ջրի, պտղաբերության և սիրո հնագույն աստվածուհին աղերսվել է ձկան հետ: Օրինակ՝ ձկան հետ է աղերսվել շումերական Նանշե աստվածուհին, որը գրվել է «ձուկ» դադափարագրով և համարվել ջրային տարերքի աստվածուհի⁷: Շումերական պոեմներից մեկում Նանշե աստվածուհին անվանվում է «ձկնորսների թագուհի»⁸:

Ավելի ուշ ժամանակաշրջանի է Ասորիքի պտղաբերության և ջրի աստվածուհի Դերկետոն (Ասարգատիս), որը ձկնակերպ է եղել: Նրա արձանը ձկան մարմին է պատկերել և Հերոպոլիտոսը ձկնառատ, սրբազան լճի ափին է կառուցված եղել նրա տաճարը, որտեղ տարին երկու անգամ աստվածուհու տոնի օրը ուխտավորները մեծ թափուրով ջուր են բերել և սրսկել տաճարում,

դիցուհու արձանը ծովը կամ գետը տարել⁹: Շամիրամի ծնունդի հետ կապված ավանդությունը նույնպես հավաստում է Դերկետոյի կապը ձկան հետ¹⁰:

Ձկնակերպ է պատկերվել Ֆիզալիայում (Ասորիք) նաև Եվրինոմա աստվածուհին, որը Պավսանիոսի վկայությամբ օվկիանոսի դուստրն էր¹¹: Հնագույն ժամանակներում նրա տաճարը կառուցվել է տաք աղբյուրներից ոչ հեռու՝ Լիմակ և Նադու գետերի միախառնման տեղում և այդ տաճարում է դրված եղել աստվածուհու արձանը, որը ներկայացրել է կին՝ ձկան պոչով¹²: Տեղի բնակիչները տարին մեկ անգամ բացել են տաճարի դռները և աստվածուհու տոնը կատարել¹³: Ըստ Եվգ. Կադարովի՝ այդ կենդանակերպ քանդակի տակ թաքնված է ձուկ-աստվածուհի Եվրինոմայի հնագույն կուլտը, որը հետագայում ձուլվել է Արտեմիսի հետ¹⁴:

Չնայած Ն. Ադոնցը և Գր. Ղափանցյանը շեշտում են նաև տղամարդ աստվածների ձկնակերպ լինելը, օրինակ՝ ասուրական Դագոնը, կամ շումերագինների մոտ Օնենսը, ջրային տարերքի աստված էան, ինչպես և տղամարդ-ձուկ աստվածները խուրրիտների մոտ¹⁵, սակայն հնագույն ժամանակաշրջանում ամեն ինչի սկիզբը կապվել է կին-աստվածուհու հետ: Շումերացիների պատկերացմամբ Մամու աստվածուհին՝ նախաստեղծ օվկիանոսը, մայր է, որից ստեղծվել են Երկիրը և Երկինքը¹⁶: Միաժամանակ աշխարհի նախածնող, պտղաբերող աստվածուհին համարվել է նաև երկնքի, անձրևալին ամպերի տիրուհին, հետագայի բոլոր աստվածների նախամայրը և, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Բ. Ա. Ռիբակովը, հետագայում տղամարդ աստվածները Մեծ Մորը իջեցրին երկրի վրա, նրան զրկելով իր նախնական, համապարփակ բնույթից¹⁷:

Այսպիսով, ջրի տարերքը, պաշտամունքը նախապես կապված է եղել կին աստվածության հետ, որը պատկերվել է ձկան կերպարանքով: Դարձյալ շումերացիների մոտ ձուկ նշանը բեռագրերի զարգացման նախնական փուլում պտղաբերության և բազմանալու գաղափարն է արտահայտել¹⁸:

Անանիա Շիրակացին իր «Յաղագս կենդանառեսակաց» աշխատության մեջ խոսելով կենդանակերպ համաստեղությունների խմբերի մասին, նշում է, որ ձուկը իգական է, ջուր և հորդ անձրև է նշանակում¹⁹:

Անշուշտ մեր «վիշապ» կոթողները զարգացման ուղի են անցել և իրենց

¹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 71—72:

² Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Евг. Кагаров, Культ фетишей растений и животных в Древней Греции, С.-Петербург, 1913, стр. 301—302.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 302:

⁷ Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 15—19:

⁸ Д. Т. Редер, Мифы и легенды древнего Двуречья, М. 1965, стр. 23. С. Н. Крамер, նշվ. աշխ., էջ 106:

⁹ Б. А. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита, стр. 35.

¹⁰ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 126, 133, 136: Նույնի, О каменных стелах на горах Армении, стр. 9, 10.

¹¹ «Շիրակացու մասնագրությունը», էջ 329, 332:

¹ «Անանիա Շիրակացու Լուսնի պարբերաշրջանները», տպագրության պատրաստեց Ա. Արաճամյանը, Երևան, 1962, էջ 38:

² Дж. Томсон, Исследования по истории древнегреческого общества, М., 1958, стр. 211—212.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 209:

⁶ Э. Церен, Библиейские холмы, М., 1966, стр. 143.

⁷ E. Dhorme, Les religions de Babylonie et d'Assyrie. «Mana» II, Paris, 1949, page 114.

⁸ С. Крамер, История начинается в Шумере, М., 1965, стр. 160.

նախնական փուլում, հավանաբար մթա V—IV հազարամյակներում նրանք ներկայացվել են միայն ձկան ձեռքի և մարմնավորել մայր աստվածություն պաշտամունքը, որը գերագույն աստվածություն էր, ջրային տարերքի, պլուզաբերության և ամբողջ կենդանի բնության տիրուհին:

Զարգացման հաջորդ փուլում է, որ ձկնակերպ կոթողների վրա պատկերվում է եղան գլուխը կաշվով, վերջավորություններով, բերանից հոսող ջրով, գուցե և արյան շիթերով, այսինքն զոհված եզր: Ձկնակերպ կոթողները հավանաբար հետագայում փոխարինում են քառակող կոթողները, որոնց վրա զոհված եզրից բացի, երևան են գալիս գույգ թռչունների, օձերի և այլ կենդանիների պատկերներ:

Սուրբ գրքի մեջ վիշապ բառը գործածվում է «կետ» բառի նշանակությամբ, մեծ ձուկ, կետ գազան¹: Ինչպես մեր «վիշապ» կոթողներն են ապացուցում, ջրի պաշտամունքը նախապես աղերսվել է ձկան հետ, որը խորհրդանշել է մայր աստվածություն, պաշտարություն և կապվել Լուսնի պաշտամունքի հետ: Եղել են ժամանակներ, որ Եգիպտոսում ձուկը, որպես մեռնող, նվազող Լուսնի սիմվոլ զոհ են մատուցել, որպեսզի կենարար ջրերը հոսեն²:

Չնայած Հայկական լեռնաշխարհում ջրային աստվածություններ են համարվել Նարը³, Աստղիկը⁴, սակայն իրականում Անահիտն է պահպանել մեծ աստվածամոր նախնական հատկանիշները:

Անահիտը ջրի աստվածուհի էր, նրա պաշտամունքը կատարվում էր գետերի ու լճերի վրա և միայն ջրառատ վայրերում⁵: Զրի ծիսակատարությունները, կապված Դերկեսոյի հետ, մեղ հիշեցնում են անհատական տոները, որոնց ժամանակ Անահիտի արձանի վրա նույնպես ջուր էին սրսկում⁶: Անահիտին համարել են գետերի, աշխարհի կենսատուն, կյանքն ու կեցուցիչը, մարդկության փրկիչը⁷: Անահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոններից մեկը Մեծրաց լեռներն են եղել (Սողանլու), որը կազմել է երեք մեծ գետերի՝ Մոր Մեծի, Քուռի և Ծորոխի վտակների ջրամբարը⁸: Նրա կենտրոնական մասում, Տատրակ լեռների կտուրին, ըստ ավանդության կանգնած է եղել, Մեծամոր ոսկե տաճարը՝ իր շատրվան աղբյուրներով⁹:

Ոսկու, պղնձի, արծաթի և երկաթի հանքերով հարուստ Մեծրաց լեռները հայտնի են եղել նաև իրենց ճոխ և անսպառ սոճիի (շամի) անտառներով: Նրանց օգն ու ջուրը, ինչպես և սոճու խեժը բուժիչ մեծ նշանակություն է ունեցել և համարվել է Անահիտի ամենամեծ շնորհը ջերմուկների աշխարհում¹⁰:

¹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

² Э. Церен, նշվ. աշխ., էջ 332:

³ Гр. Капанцян, Хеттские боги у армян, Ер., 1940, стр. 71—73: Նույնի, О каменных стелах на горах Арменин, стр. 10:

⁴ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 134:

⁷ Առաքելա, Վիշապազանց պաշտամունքը, էջ 308, 311:

⁸ Նույն տեղում, էջ 313:

⁹ Նույն տեղում, էջ 315:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 314:

Անահիտին նվիրված բուժիչ հատկանիշներով աղբյուրներից մեկն էլ, որը կոչվել է «Անահատական աղբյուր», գտնվելիս է եղել Այրարատի Մասյա-ցառուն գավառում (Ակոռի գյուղի մոտ)¹:

Անահիտի պաշտամունքը դարեր շարունակ իշխել է Տայքում, Ծորոխի ավազանում, որտեղ, ինչպես վերը նշվեց, Զիարեթ լճի ափին, Սրբահան առվակի ափունքին, Հովտակ և Պաղակացիս լճակների միջև հայտնաբերվել են «վիշապ» կոթողներ: Ոսկիամոր գիրկ է կոչվում ոսկե լիճը, որի մեջ է թափվում Սրբահանի վիշապ-կոթողի տակից բխող առատաջուր աղբյուրը²:

Անահիտի պաշտամունքի հետքերը ավելի ցայտուն բացահայտված են Բյուրակնի (Բինգյուլ)՝ Արաքսի ափունքի և նրա վտակների շուրջը³:

Ըստ Ատրպետի, Առաջավոր Ասիայում գետերի ափունքների երկիրը հռչակվել է որպես Անահիտ աստու մշտնջենական դրախտ և նրա մասին տեղեկված բազմաթիվ առասպելներ են տարածվել Միջագետքում⁴:

Անահիտը ճանաչվել է ոչ միայն որպես ջրի աստվածուհի, այլ նաև պաշտարության, արգասավորության և ծննդաբերության աստվածուհի: Անահիտի քանդակը ձիթենու ճյուղը ձեռքին և Անահիտի համար գործածվող «թառոստ ծառոց» բառերը Կ. Վ. Մելիք-Փաշայանին համոզել են, որ հեռավոր տեղյալում Անահիտին սրբազան անտառ են նվիրած եղել և նրա պաշտամունքը աղերսվել է նաև ծառերի և բույսերի պաշտամունքի հետ⁵: Եվ իրոք, ինչպես վերը նշվեց, Անահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոններից մեկը՝ Մեծրաց լեռները՝ հայտնի են եղել սոճու անտառներով, որի խեժը բուժիչ մեծ նշանակություն է ունեցել և համարվել Անահիտի ամենամեծ շնորհը, անշուշտ այն եղել է Անահիտին նվիրված սրբազան անտառ: Բացի այդ, աստվածամոր «վիշապ» կոթողներով հարուստ Ծորոխի ավազանը հայտնի է եղել իր բազմահարուստ ձիթենու պարտեզներով և իր ձիթով ու ձիթանով բավարարել է Հայաստանի մյուս տառնահինդ նահանգներին, որից նրանք լրիվ զուրկ էին⁶: Այս հանգամանքը ևս համոզում է, որ Ծորոխի ավազանը հեռավոր անցյալում իրոք աստվածամոր նշանավոր սրբատեղիներից մեկն է եղել և որ նրա ձիթենու պարտեզները, ինչպես Անահիտի ձիթենու ճյուղով քանդակն է վկայում, նվիրված են եղել աստվածամորը:

Որ մայր աստվածուհու պաշտամունքը աղերսվում է ծառերի և բույսերի պաշտամունքի հետ, վկայում են նաև Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերում (մթա XIII—VII դդ.) հայտնաբերված կանացի ֆիգուրները՝ վեր պարզած ձեռքերով, որոնք իրենց վրա կրում են ծառի ճյուղի, տերևների պատկերներ⁷: Ըստ Վ. Ս. Սորոկինի, նրանք իրենցից ներկայացնում են ծառ-կին մոտիվի հնագույն նմուշներից մեկը⁸:

Անահիտի պաշտամունքն աղերսվել է նաև Լուսնի հետ: Ինչպես վերը

¹ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 59:

² Առաքելա, նշվ. աշխ., էջ 310:

³ Նույն տեղում, էջ 308, 310: Անահիտի պաշտամունքի վայրերի հիշատակությունը տե՛ս Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 103—125 և բարեկ:

⁴ Առաքելա, նշվ. աշխ., էջ 309, 314:

⁵ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁶ Առաքելա, նշվ. աշխ., էջ 186:

⁷ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 73, рис. 34:

⁸ В. С. Сорокин, Древние идола Тейшебаини, «Տեղեկագիր», №5, 1951, էջ 71—82:

նշվեց, մեր նախնիները Լուսինն համարել են բույսերի սնուցող¹: Ըստ հին հիշատակությունների, հայերը Լուսինն կոչել են Անահիտ և պաշտել նրան²: Ավանդություններից մեկում, գրի առնված Ատրպետի կողմից, ասվում է, որ «Մեծ մայրը (Անահիտը) ինքը մահն է (Լուսինը), իրենից են ցայտում Լուսն-թագի շողերը, գիշերը մինչև լույս ինքն է լուսավորում ամբողջ աշխարհը»³:

Ըստ Շիրակացու, Արևն ունի երկու բնծայաբեր, որոնցից Լուսնթագը նրա բարի բնծայաբերն է⁴ և Լուսնթագի տունը ձուկ համաստեղությունն է, որը իգական է, ջուր և հորդ անձրև է նշանակում⁵: Չուկը, ինչպես վերը տեսանք, Լուսնի խորհրդանիշն էր և աղերսվում էր մայր աստվածության հետ, հետևաբար, ըստ վերոհիշյալ ավանդության, երբ գիշերը Արևի բարի ուղեկից Լուսնթագը գնում է իր տունը՝ ձկան համաստեղությունը (որտեղ Լուսնի կենարար ջրերն են) հանգստանալու, Լուսինն անդրադարձնում է Լուսնթագի շողերը և գիշերը լուսավորում ամբողջ աշխարհը: Մեղանում և այլ ժողովուրդների մոտ պահպանվել է մեկ այլ ավանդություն ևս, ըստ որի Արևն իր օրական պտույտը կատարելուց հետո, հոգնած իջնում է կենարար ջրերում գիշերը լողանալու, թարմանալու:

Ինչպես է. Թեյլորն է նկատել, «Ամբողջ աշխարհի նախնադարյան փիլիսոփայությունում Լուսինը և Արևը կյանքով են օժտված ու իրենց բնությամբ կարծես մարդկային էակներին են պատկանում և սովորաբար հակադրվում են իրար, որպես տղամարդ և կին»⁶:

Լուսնի և Արևի հետ կապված հայկական ժողովրդական որոշ հանելուկներում (որոնք շատ հին են և դարերի ճանապարհ անցնելով պահպանել են նախնադարյան մտածողության արտահայտության ձևերը) Լուսինը հանդես է գալիս որպես իգական սեռի ներկայացուցիչ, իբրև քույր կամ կին, իսկ Արևը՝ իբրև եղբայր կամ ամուսին: Օրինակ՝

Ախպերը գնում էր քվորը ղոնաղ, քիբը կորչում էր⁷:

(«Արև և Լուսին»):

կամ՝

Մարդը ամեն օր է տեսնում,

Իսկ կինը մեռնելու օրն է տեսնում: (Արև և Լուսին)⁸:

Անշուշտ այս ավանդություններն ու հանելուկները աղերսվել են Լուսնի հետ կապված մայր աստվածության պաշտամունքի վաղ փուլերի հետ և այդ պաշտամունքն է, որ կազմում է մայր աստվածության պաշտամունքի տարրերից մեկը:

Անահիտի պաշտամունքի հիմնական գծերը՝ պտղաբերություն, արգասավորություն, ծննդաբերություն, ինչպես և բուժիչ ունակությունները վերաբերվել են նաև Լուսնին⁹:

Պիոնի արմատը, որ օգտագործվում էր ծննդաբերության ժամանակ,

¹ «Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326:

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 66:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 325:

⁵ Նույն տեղում, էջ 329:

⁶ Э. Тэйлор, Первобытная культура, СПб., 1896, том I, стр. 256.

⁷ Ս. Հառարյունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1960, էջ 96:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 69—72:

հույները կոչում էին selenogónon, ենթադրելով, որ իր բուժիչ հատկանիշները նա քաղում է Լուսնից¹:

Ուշագրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ Անահիտին նվիրված մեհյաններից մեկում՝ Անձևացյաց Հոգոց վանքը համարվել է լուսնոտության բուժիչ վանք²:

Հնագույն ժամանակներում Լուսնի պաշտամունքը ամենուր առնչվել է Մայր աստվածուհու պաշտամունքին, օրինակ. «Լուսինը Իսիս անունով պաշտվել է եգիպտացիների կողմից. Իսիսը պատկերվել է գեղեցիկ կնոջ կերպարանքով՝ գլխին մահիկ և նրան նվիրելիս նա եղել արջառ», նույն ձևով պատկերվել է նաև մեր Անահիտը³: Աստարտեն նույնպես ճանաչվել է որպես Լուսնի աստվածուհի և պատկերվել է մահիկով⁴: Ըստ Վ. Ռոշերի, բոլոր հունական աստվածուհիները նախապես եղել են Լուսնի աստվածություն⁵:

Որ աստվածամոր պաշտամունքը իրոք աղերսվել է «վիշապ» կոթողների հետ, ապացուցվում է նաև Անահիտի հետ առնչվող ցուլերի, երինջների զոհաբերությամբ: Անահիտը համարվել է «ցլապահ» դիցուհի⁶: Մատենագիրների վկայությամբ, նրա մեհյանի շուրջը, այդ աստվածուհուն նվիրված բազմաթիվ սրբազան ցուլեր էին պահվում զոհաբերության համար և նրանց ճակատին խարանվում էր դիցուհու նշանը՝ հռանկյունին, և արգելվում էր նրանց ձեռք տալ⁷: Մայր աստվածուհու պաշտամունքը, առնչված եղանակով, տարածված է եղել փոքրասիական բոլոր ժողովուրդների մեջ⁸:

Հնագույն ժամանակներից ի վեր եղբ մեծ դեր է կատարել երկրագործության մեջ և պաշտամունքի առարկա դարձել շատ ժողովուրդների կողմից: Հնում եղբ զոհաբերել են, որպեսզի նրա արյունն օգտագործեն մոգական հատուկ միջոցներով հողի արգասավորման, բերքատվությունն ապահովելու համար⁹:

Եղբ ճանաչվել է որպես ուժի մարմնավորող. այն աստվածացվել և երկինք է բարձրացվել որպես երկրագործությանը նպաստող, օժանդակող, հովանավորող ուժ:

Եգիպտոսը նվաճող և քաղաքները հիմնադրող օտարերկրացիների պատկերացմամբ՝ մեռնող, նվազող Լուսինը (որը մինչ այդ եգիպտացիների կողմից ըմբռնվում էր որպես մեռնող Լուսնի խորհրդավոր նավ)¹⁰, ոսկեղեղին եղջյուրներով եղն էր, որը մահանում էր այն ժամանակ, երբ բարձրանում էին Նեղոսի կենարար ջրերը¹¹: Որոշ ժամանակ մտածել են, թե «այդ ոսկե եղբ, այսինքն Լուսինը, ինքնակամ էր գնում մահվանն ընդառաջ, որպեսզի ջրերով հագնեար Եգիպտոսը, և երբ Նեղոսի ջրերը ժամանակին չէին գալիս, երկրի վրա սպանում էին եղին, այսինքն՝ երկնային ոսկեղջյուր եղան մահը կատարում, որպեսզի Նեղոսի կենարար ջրերը բարձրանան»¹²:

¹ Дж. Томсон, նշվ. աշխ., էջ 214:

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 71:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Религиозные верования с древнейших времен до наших дней». Перевод с английского В. А. Тимирязева, СПб., 1900, стр. 12—13.

⁵ Дж. Томсон, նշվ. աշխ., էջ 224:

⁶ Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., էջ 178:

⁷ Նույն տեղում, Հ. Քյուրտյան, Վիշապը հայկական գորգերու մեջ, «Բազմավեպ», 1931, էջ 260, Կ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

⁹ Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

¹⁰ Э. Церен, նշվ. աշխ., էջ 330:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 332:

¹² Նույն տեղում:

Անշուշտ, երկրագործության հետ կապված եզրի կատարած խոշորագույն դերով պետք է բացատրել նրա աղերսը երկնային ջրերի, պտղաբերության, վերածննդի հետ:

Այսպիսով, Անահիտի ջրի աստվածություն լինելը և նրա աղերսը իշտանի հետ ապացուցվում է նաև ցույի կամ եզան զոհաբերությամբ, որն, ինչպես տեսանք, հնագույն ժամանակներից ի վեր աղերսվել է երկնային և երկրային կենսաբար ջրերի հոսքին, որով պետք է ապահովվեր պտղաբերությունը և վերածնունդը:

Անանիա Շիրակացու վկայությամբ ցույը ուժի նշանակություն ունի, իդա-կան է, իշտաների տոնն է, իսկ իշտաները իշտանի բնծայաբերն է, այսինքն՝ ուղե-կիցը¹: Այսպիսով վերոհիշյալ փաստերը վկայում են, որ ցույը նախապես աղերսվել է մայր աստվածությանը, իշտանին, հետևաբար վիշապ-կոթող-ներն էլ որպես երկնային և երկրային ջրերի ու պտղաբերության աստվածու-թյուն, նախապես կապվել են մայր աստվածության և իշտանի պաշտամունքի հետ:

Երկրագործության մի նոր վերելքի պայմաններում է, որ ձկնակերպ կոթողներին փոխարինում են քառակող կոթողները, որոնց վրա զոհված եզան հետ պատկերվում են նաև օձեր, Թուշաններ և այլն:

Օձի պաշտամունքը տարածման լայն շառավիղ է ունեցել և տարբեր ժո-լովուրդների բանահյուսության մեջ պահպանվել են բազմաթիվ առասպելներ շար օձերի և բարի, անվնաս լորտուների մասին:

Օձի պաշտամունքը գալիս է գեղեցիկ տոհմական շրջանից, երբ նրանք նույնպես տոտեմ էին համարվում, և մենք կանգ կառնենք բարի վիշապ-օձի պաշտամունքի վրա²:

Ժողովրդական հավատալիքներում օձն իր երկարակեցության, հավեր-ժության, վերածնվելու ունակությունը ձեռք է բերել իր կաշին փոխելու, կեն-սունակությունը վերականգնելու շնորհիվ:

Օձի անմահության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպան-վել Գիլգամեշի էպոսում: Օձը փախցնում է Գիլգամեշի կողմից զժվարու-թյամբ ձեռք բերված անմահության ծաղիկը և ետ վերադառնալիս փոխում իր կաշին³: Այստեղ օձը կերպարանավորում է անմահության գաղափարը, վերածննդի, երիտասարդանալու գաղափարը: Հնդկներն ասում են, որ վի-շապ Ռադուն սողոսկել է աստվածների հասարակության մեջ և ստացել ան-մահության ըմպելիքի՝ ամրիտի բաժինը⁴: Համարյա բոլոր ժողովուրդների մոտ տարածված է եղել այն հավատը, որ մեռածների հոգին մարմնավոր-վում է օձի մեջ⁵: Հունաստանում օձը հին դամբարանների խորաքանդակնե-րում պատկերվել է հանգուցյալի հետ և համարվել հանգուցյալի կրկնորդը⁶:

¹ «Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326, 328:

² Նույն տեղում, էջ 328:

³ «Վիշապ» պայմանական անունով ենթ կոչում նախնադարյան հավատալիքներում մեծ դեր խաղացող հսկա օձերին, որոնց չպետք է շփոթել մեր բանահյուսության և մատենագրության մեջ լայն տարածում գտած շար-վիշապ դեմոնի առասպելական հասկացողության հետ:

⁴ «Эпос о Гильгамеше», перевод с аккадского И. М. Дьяконова, М.—Л., 1961, стр. 81.

⁵ Э. Тэйлор, *Նշվ. աշխ.*, էջ 294:

⁶ Евг. Кагаров, *Նշվ. աշխ.*, էջ 288—289, 293:

⁷ Дж. Томсон, *Նշվ. աշխ.*, էջ 114:

Եզրիպտոսում փարավոնի հրամանով սարկոֆագի մեջ էին դնում «մեռյալ-ների գիրքը»¹: Այդ գրքում հանգուցյալը աղոթում է, որ ինքը օձ դառնա. «Ես Սեթի օձն եմ... Ես մեռնում եմ և ծնվում նորից»²: Հավանաբար այդ նույն վերածննդի իմաստն է արտահայտել լորտու օձի ոսկե քանդակը, որը որպես թագավորական խորհրդանիշ, զարդարել է հանգուցյալ յուրաքանչյուր փարա-վոնի ճակատը³:

Օձագլուխ ապարանջաններով են զարդարված Հին Արևելքի աստվածների, թագավորների, քրմերի քանդակների թեկերը: Անշուշտ անմահություն և վերածնունդ են արտահայտել նաև օձագլուխ ապարանջանները, որոնցով հարուստ են նաև Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան դամբարանները:

Օձը եղել է իմաստության, խոհականության մարմնավորող⁴: Այն ճա-նաչվել է որպես ուժի մարմնավորում և երբ ցանկացել են դորավոր ու հուժ-կու մարդուն նմանեցնել հսկա օձի, վիշապի հետ են համեմատել⁵:

Շումերական դիցաբանության մեջ ևս նշանավոր մարդիկ, որպես ուժի մարմնավորող, համեմատվում են հզոր վիշապի հետ: Օրինակ, Ուրուկի կա-ռավարիչ էնմերկարը անվանվում է Շումերի մեծ վիշապ⁶: Հունական դիցա-բանությունում հերոսները սովորաբար հանդես են գալիս օձի տեսքով:

Վիշապը ճանաչվել է նաև հարստության պահապան: Սարգոնի կողմից, Մուսասիրի տաճարի ավարի ցանկում հիշատակվում է վիշապի ոսկեծույլ աբձանի մասին, որը մարդու ձեռքի վրա նստած փակել է տաճարի դռները⁷: Ըստ Լեման Հաուպտի, Մուսասիր ասորական անվանումը կարելի է ստու-գաբանել որպես «օձի բուն, ելք» և որ Մուսասիրի կառավարիչ Ուրդանայի պատկերավոր կնիքի կերպարը նույնպես այդ է ապացուցում⁸:

Վանի թագավորությունում վիշապը հանդես է եկել նաև որպես կենաց ծառի պահապան: Սարգուրի թագավորի և Արդիշտի I-ի բրոնզե սաղավարտ-ների վրա աջ և ձախ կողմից շորսական վիշապներ պահպանում են կենաց ծառը շար ուժերից⁹: Օձի դիցաբանական կապը ծառի հետ ներկայացրել է նաև տղամարդու պտղաբերող ուժը, իսկ ծառը՝ կինը¹⁰:

Գոյություն է ունեցել նաև տնային օձերի պաշտամունք, որոնց հետ կապ-ված են տան բախտը, երջանկությունն ու հարստությունը¹¹: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Գ. Սրվանձտյանի կողմից գրի առնված Մշո դաշտի սև օձի մասին պատմությունը, որի տնից հեռանալը դիտվել է որպես ընտանիքի բախտի, հարստության և հաջողության կորուստ¹²:

¹ З. Косидовский, Когда солнце было богом, М., 1968, стр. 120.

² Дж. Томсон, *Նշվ. աշխ.*, էջ 116:

³ З. Косидовский, *Նշվ. աշխ.*, էջ 124, 129, 149, 154:

⁴ Զ. Փյուրտյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 262—263:

⁵ Գ. Սրանձտյանց, Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դաիթ կամ Մհերի դուռ, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 69:

⁶ С. Крамер, *Նշվ. աշխ.*, էջ 39:

⁷ Дж. Томсон, *Նշվ. աշխ.*, էջ 114:

⁸ Զ. Փյուրտյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 301:

⁹ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стр. 108.

¹⁰ Նույնի, Кармир-блур, I, Ер., 1950, рис. 40 и 40а: Նույնի, Кармир-блур, II, Ер., 1952, табл. 11, 12.

¹¹ Евг. Кагаров, *Նշվ. աշխ.*, էջ 96:

¹² D. M. Abeghian, Der Armenischen Volksglaube, Leipzig, 1899, էջ 74, Խ. Սամու-ելյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 196:

¹³ Գ. Սրանձտյանց, *Նշվ. աշխ.*, էջ 45—46:

Հունաստանում ևս օձը ճանաչվել է որպես տան պահապան, տան տեր-
օջախի հովանավոր, պետության փրկիչ¹: Մեծ օձը պահպանել է Աթենքի միջ-
նաբերդը և ամեն ամիս կերակրվել մեղրաբլիթներով²: Էպիրոսում՝ Ապոլլոնի
սրբազան պուրակում ապրող օձերին քրմուհիները սնուցում էին դարձյալ մեղ-
րաբլիթներով և եթե օձերն այն հաճույքով էին ուտում, դա նախագուշակում
էր երջանիկ տարի³:

Հին պրուսացիների մոտ ևս գոյություն է ունեցել տնային օձերին կե-
րակրելու սովորությունը⁴:

Լորտուն մեծ դեր է կատարել երկրագործության մեջ որպես վնասատու-
ների՝ մկների և առնետների ոչնչացնող, ճանաչվել պարտեզների և դաշ-
տերի հովանավորող⁵: Խեթական օրենքների համաձայն օձ սպանելը խստիվ
արգելվում էր: Եթե ազատ մարդը օձ սպաներ, ապա նա տուգանք պետք է
վճարեր, իսկ եթե ստրուկը օձ սպաներ, ապա նրան մահապատիժ էր սպառ-
նում⁶:

Վիշապ-օձը հնագույն ժամանակներից ճանաչվել է պտղի և պտղաբե-
րության պաշտպան: Այդ տեսակետից հետաքրքրական են տրիպոլյան էնեո-
լիթյան կանացի արձանիկները, որոնց փորին պատկերված զույգ օձերը (ար-
տահայտված զույգ պարույրներով) հանդես են գալիս որպես արգանդի
պտուղի պահապաններ⁷: Վիշապ-օձերի նման դերը մեղ մոտ հավաստվում
են ազգագրական որոշ տվյալներով: Օրինակ, վիշապ-գորգերը ճանաչվել
են որպես տղաբերի, մայրության օգնական⁸:

Սակայն օձը հիմնականում աղերսվել է ջրի պաշտամունքին: Զուրբ պաշ-
տամունքի առարկա է եղել մարդկության պատմության խոր անցյալից սկը-
սած: Այն հատկապես մեծ նշանակություն է ստանում և յուրահատուկ ձևով
պաշտվում, երբ մարդն անցնում է նստակյաց կյանքի, սկսում զբաղվել երկ-
րագործությամբ և անասնապահությամբ, իր բնակատեղիները հիմնականում
կառուցելով գետահովիտներում: Դեռ շատ հնուց սկսած բազմաթիվ աղբյուր-
ների ակունքներ, անգամ գետեր պաշտվել են, դարձել սրբատեղիներ: Լորտու-
օձի պաշտամունքն էլ անխզելիորեն առնչվել է ջրի հետ: Գետերի օձապատույտ
հոսանքները ևս կարող էին թելադրել օձի և ջրի միջև եղած այս զուգորդու-
թյունները⁹:

Շումերական դիցարանում ծովի աստված էան համարվել է նաև խորհրդ-
դապաշտական ջրապատույտի, հորձանքի (Աբզուի) աստված, որը երկիրն օղա-
կել, շրջապատել է որպես օձ¹⁰: Այստեղ ևս մենք տեսնում ենք օձի և ջրի նույ-
նացման օրինակներից մեկը:

Հայտնի է, որ լորտուները բուն են դնում խոնավ տեղերում, աղբյուր-
ների, գետերի մոտ և դաշտ են դուրս գալիս հատկապես երկնային ջրերի
թափվելու ժամանակ, այսինքն՝ անձրևների ժամանակ¹¹: Ինչպես Բ. Ա. Ռիբա-

կովն է նկատում, օձը նախնադարյան երկրագործի մտապատկերում այսպի-
սով կապվում է անձրևի երևալու հետ և պատկերացվում հավանաբար որպես
միջնորդ երկրի, որի վրայով նա սողում էր ու թաքնվում նրա խորքերում և
երկնքի միջև, որտեղից նա կարող էր անձրև բերել...¹:

Արևելյան Աֆրիկայի բարբարոս ցեղերից մեկի մոտ տարածված է պատ-
մություն «Մովային մեծ օձի մասին»: որտեղ ասվում է, որ մեծ օձը երբեմն
դուրս է գալիս ծովից, հասնում մինչև երկինք և երևում է հատկապես հորդ
անձրևների ժամանակ²: Անտիլյան կղզիներից Հաիտիում՝ օձերի աստվածը՝
Դամբալլա-ուեդոն, անձրևների տերն է, ապրում է ջրամբարներում, լճերում,
աղբյուրներում, որոնց պահապանն է ինքը³: Դամբալլա-ուեդոն պատկերվում
է դույզգ⁴:

Օձի վերահիշյալ հատկանիշների հետ հետաքրքիր աղերսներ ունի շումե-
րական աստված էնկին, որն, ըստ ավանդության, «աստվածների ամենա-
խմաստունն է, ապրում է մեծ անդունդում՝ Աբզույում, որի խորքերը բացի
իրենից, ոչ մեկը չի տեսել: Այդ անդունդի ջրերով է նա ոռոգում երկիրը: Երբ
նա բարձրանում է վեր և մոտենում երկնքին, խոնավությունը կուտակվում
է երկնային ավազանում և որպես առատ անձրև թափվում երկրի վրա:
Երբ նա մոտենում է երկրային սկավառակին, ապա գետերի ակունքները հոր-
դանում են թարմ, սառը ջրով և լցվում շորացած հուները, կանաչները, եղեգ-
ները և ծառերը ազահորեն ներծծում են ջուրը և ամբողջ աշխարհը կենդա-
նանում, դաբլում է և սկսում ազատ շնչել»⁵:

Օձը եզրիպտոսում, Բաբելոնում և այլուր ճանաչվել է որպես Լուսնի հնա-
գույն սիմվոլ⁶: Ըստ է. Յերենի, օձը եզան եղջյուրների և ձկան նման Լուսնի
մահիկի մեկ այլ սիմվոլն է⁷:

Եվ իրոք, օձն իր վերահիշյալ հատկանիշներով, երկարակեցությամբ, ան-
մահությամբ որպես պտուղի, կենաց ծառի պահապան, որպես ջրի աստվա-
ծություն, անխզելիորեն առնչվում է Լուսնի պաշտամունքի հետ:

Լուսնի և օձի միջև եղած կապը բխում էր նաև ժողովրդական այն պատ-
կերացումից, ըստ որի «օձն ունի այնքան օղ, որքան օր կա ամսվա մեջ»⁸:

Ինչպես վերը նշվեց, զարգացման մի որոշակի փուլում Լուսնի պաշտամունքը
աղերսվում է հայր աստվածության հետ: Բոլոր ժողովուրդների մեջ լայն տա-
րածում է գտել այն պատկերացումը, որ ծննդաբերության ֆունկցիաները
կանոնավորում է Լուսինը, ամենուր Լուսինը համարվել է կանանց հղիության
պատճառ⁹: Որոշ հետամնաց ժողովուրդների պատկերացմամբ, օրինակ, ըստ
մատրիների, բոլոր կանանց իսկական ամուսինը Լուսինն է¹⁰, Մուրբեյան կըղ-
դիներում Լուսնին պատկերում են երիտասարդ տղամարդու կերպարանքով,
որը արգասավորում է կանանց¹¹:

¹ Дж. Томсон, *Узлы*, т. 1, с. 112—113:

² Э. Тэйлор, *Узлы*, т. 1, с. 1, 1897, с. 284:

³ Дж. Томсон, *Узлы*, т. 1, с. 112:

⁴ Э. Тэйлор, *Узлы*, т. 1, с. 285:

⁵ Կ. Խաչատրյան, *Խեթական բնագրի տեքստերի զաղանիքները*, «Գարուն» ամսագիր,

№ 8—9, 1967, էջ 67:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Б. Рыбаков, *Узлы*, т. 1, с. 36, № 13:

⁸ Զ. Քյուրտյան, *Узлы*, т. 1, с. 301:

⁹ Մ. Միլասյան, *Օձը աղբյուր ամենայն բարեաց*, Լոյս, 1927, № 1, Կալիֆորնիա, էջ 33:

¹⁰ «Религиозные верования...», стр. 16:

¹¹ Б. А. Рыбаков, *Узлы*, т. 1, с. 36, 37, 45:

¹ Նույն տեղում, էջ 37:

² Э. Тэйлор, *Узлы*, т. 1, с. 1, էջ 261:

³ И. Лаврецкий, *Боги в Тропиках*, М., 1967, էջ 108:

⁴ Նույն տեղում, էջ 106:

⁵ Д. Г. Редер, *Узлы*, т. 1, с. 30:

⁶ Э. Церен, *Узлы*, т. 1, с. 107:

⁷ Նույն տեղում, էջ 119, 124:

⁸ Дж. Томсон, *Узлы*, т. 1, с. 212:

⁹ Նույն տեղում, էջ 206:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 208:

¹¹ Նույն տեղում:

Իր հերթին օձն ամենուր համարվում է կանանց հրապուրողը, գայթակեր-
ղողը¹։ Ըստ Զ. Թոմսոնի՝ «օձի ֆալլաձե լինելն է հավանաբար նպաստել նման
համանմանությանը»²։

Հունաստանում ևս օձը հանաչվել է որպես կանանց գայթակղիչ. այն
ապացուցվում է էպիգրամում՝ Ասկլեպիայի (հերոս օձի) տաճարում հայտ-
նաբերված արձանագրություններով, ըստ որի շքեր կինը այդ տաճարում
հղիանում է երազում տեսած ասածով՝ օձի հետ ունեցած հարաբերությունից և
ինքն ամիս հետո ծնում զույգ տղաներ³։

Օձի ու ջրի միասնություն, նույն ֆունկցիան կատարելու լավագույն ապա-
ցույցներից մեկը կարելի է համարել մեզանում և տարբեր ժողովուրդների
մեջ տարածված այն հավատալիքը, ըստ որի կանայք հղիանում են ջրից։
Օրինակ, Սասնա-ծռերում Մովսիսը հղիանում է ջրից և ծնում երկվորյակ-
ներ՝ Սանասարին և Բաղդասարին⁴։

Անշուշտ նման ֆունկցիա է կրել Այրիվանքի (Գեղարդ) ներսում հեթա-
նոսական շրջանի սրբազան ավազանի մեջ ստորերկրյա աղբյուրներից ցալ-
տող ջուրը, որը, ինչպես Ն. Տոկարսկին է նշում, «չբեր կանանց սնտիապաշ-
տական հարգանքն է վայելում»⁵։

Շատ ժողովուրդների մոտ ընդունված է եղել հարսնացուին հարսանիքից
առաջ լողացնել մոտակա գետում, կամ գետից բերած ջրով և այդ ծեսը մեծ
մասամբ նշանակել է նրանց դարձնել երեսա ունենալու, ծննդաբերելու ըն-
դունակ⁶։ Օրինակ՝ Հունաստանում հարսնացուները Սկամանդրում լողանալիս
գետի աստծուն աղոթում էին ասելով՝ «Սկամանդր, վերցրու իմ կուսություն-
ներ»⁷։ Ինչպես Զ. Թոմսոնն է արտահայտվում, աղջիկները, որոնք ջրում լողա-
նալով դառնում էին հարս, հանդիսանում էին ջրահարսի կենդանի նախա-
տիպեր՝ «հարսնացուներ», որոնք իրենց գիրկն էին բացում գետերի աստված-
ներին և ծնում հերոս, զույգ տղաներ⁸։

Հին Արևելքի շատ ժողովուրդների մոտ Մայր աստվածուհին հաճախ
պատկերվել է զույգ օձերի ուղեկցությամբ։ Կարելի է ենթադրել, որ դրանք
Մայր աստվածուհու, պտղաբերության աստվածուհու զույգ հերոս որդիներն
են, որոնք օձից, ջրից ծնված լինելով, օձ են պատկերվում և արտահայտում
պտղաբերության խորհրդանիշը։

«Մայր աստվածուհու բազմատեսակ պաշտամունքներում օձի նշանակու-
թյունը ստատիկ և անփոփոխ է, նրանում կերպարանավորվում է պտղաբերու-
թյան համընդհանուր գաղափարը»⁹։ Բացառված չէ, որ մեր «վիշապ» կոթող-
ների վրա զույգ օձերի զարդապատկերը նույնպես պտղաբերության խորհր-
դանիշ է։

Քանիզ ծառայեր, քանի որ մեր զարդարվեստում զույգ օձերը մեծ մասամբ
հանդես են գալիս կենաց ծառի ու պտղաբերության ֆոնի վրա։

Հուանի հետ կատարվող բնական երևույթները՝ ծնվելը և մահանալը, մե-
ծանալը, փոքրանալը և նորից վերածնվելը, մարդկանց մտապատկերում նրան
դարձրել են կյանքի վերածննդի համընդհանուր խորհրդանիշ և ներկայիս
հետամնաց ժողովուրդների մոտ մահից հետո վերածնվելը ասոցացվել է
Հուանի ծագման հետ¹։ Օրինակ, Աֆրիկայի բարբարոս ցեղերի մոտ նորալուսնի
ժամանակ մեծ տոնախմբություններ են կատարվում։ Հուանը նորելիս Կոնգո-
յում մարդիկ ծնկաչոք արտասանում են՝ «Թող իմ կյանքն էլ այդպես նորվի,
ինչպես նորվում ես դու»²։

Օձը որպես Հուանի խորհրդանիշ, նույնպես ազդեցվել է վերածննդի գա-
ղափարի հետ և, ինչպես վերը տեսանք, Եգիպտոսի «մեռյալների գրքում»
աղոթում էին, որ օձ դառնան, որպեսզի նորից վերածնվեն։ Հավանաբար մեռ-
նող և վերածնվող բնությունն արտահայտած լինելու համար է նաև, որ օձերը
«վիշապ» կոթողների վրա պատկերվել են զույգ։

Զույգ են պատկերվել զոհված եղան պոչի պարուրած և փաթաթվածքով
վիշապ-օձը՝ Աթա-հա-յուրտի ձկնակերպ կոթողի վրա³։ Սիսիանի ժայռապատ-
կերներում ևս զույգ վիշապ-օձերի յուրաքանչյուրի գլուխը զույգ պարուրով
է արտահայտված⁴։ Թոմսոնի պոչի քառակող կոթողի զոհված եղան երկու
կողմում պատկերված եռանկյունիները, հավանաբար, դարձյալ զույգ վի-
շապներ են խորհրդանշում⁵։ Մուրջախեթի կոթողի վրա պատկերված է օձ,
որն ունի մեկ մարմին, երկու գլուխ⁶։

Շիրակացին գրում է, որ Հուանն ունի երկու բնածայրեր (այսինքն ուղե-
կից, նրա բնավորությունը որոշող) աստղեր՝ Հրատը և Լուսաբերը, որ հեթա-
նոսների վկայությամբ Հրատը՝ շարի, խավարի մարմնացումն է, իսկ Լուսա-
բերը՝ լույսի և բարու⁷։ Այս փաստը ևս հավաստում է վիշապ-օձի, որպես
Հուանի սիմվոլի, զույգ լինելու հանգամանքը, նրա շար և բարի լինելու, մեռ-
նելու և վերածննդի հանգամանքը։

Ինչպես վերը նշվեց, «վիշապ» կոթողների վրա պատկերված են նաև
զույգ թռչուններ։

Զույգ թռչունների զարդանկարը հայկական զարդարվեստի, գորգագործու-
թյան, քանդակագործության և փայտի մշակման բնագավառի ամենասիրված
մոտիվներից մեկն է և մեծ մասամբ հանդես է գալիս կենաց ծառի ու պտղա-
բերության ֆոնի վրա, որից ելնելով Ա. Մնացականյանը նրանց համարում
է ծնող-զույգեր⁸, իսկ վիշապ կոթողների վրա պատկերված զույգ թռչունները՝
ծնող զույգի միասնության խորհրդանիշ⁹։ Քանի որ, իրոք, մեր վիշապ-

¹ Дж. Томсон, *Узф. աշխ.*, էջ 209, 212։

² *Նույն տեղում*, էջ 209։

³ *Նույն տեղում*, էջ 212—213, Евг. Кагаров, *Узф. աշխ.*, էջ 292։

⁴ «Սասնա-ծռեր», խմբագրեց Մանուկ Աբեղյանը, Երևան, 1936, էջ 309—310։

⁵ Н. М. Токарский, *Архитектура Армении IV—XIV вв.*, Ереван, 1961, стр. 298.

⁶ Дж. Томсон, *Узф. աշխ.*, էջ 221։

⁷ *Նույն տեղում*, էջ 222։

⁸ *Նույն տեղում*։

⁹ П. М. Кожин, В. И. Саринянц, *Змея в культовой символике агулских пле-
мен, История археологии и этнографии Средней Азии*, М., 1968, стр. 39.

¹ Дж. Томсон, *Узф. աշխ.*, էջ 209։

² Э. Тэйлор, *Узф. աշխ.*, հատ. II, էջ 338.

³ Լ. Բաբելյան, *Узф. աշխ.*, էջ 184, նկ. № 4։

⁴ Գր. Կառախանյան, Պ. Սաֆյան, *Ժայռապատկերներ Սյունիքում, «Սովետական արվեստ»*,
1967, Երևան, № 1, էջ 31։

⁵ Լ. Բաբելյան, *Узф. աշխ.*, էջ 185, նկ. 9։

⁶ Л. Меликсет-Бекон, *Узф. աշխ.*, էջ 34, նկ. 6։

⁷ «Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 325։

⁸ Ա. Մնացականյան, *Հայկական զարդարվեստ*, Երևան, 1955, էջ 214—215։

⁹ *Նույն տեղում*, էջ 240։

կոթողները պաշարերու թյան հետ են աղերսվում, հնարավոր է, որ զույգ թվունները հանդիսանային նաև ծնող-զույգերի խորհրդանիշը:

Թռչունը հնագույն ժամանակներից սկսած Արևի սիմվոլն է արտահայտել: Հնդիկների սրբազան միջավեղայում մեկ դեպքում Արևը հանդես է գալիս իբրև գեղեցիկ թռչուն, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ երկնակամարում ամպերի միջով վեր սլացող «ոսկեգեղին արծիվ»²: Որ արեգակը անձնավորվել է երկնակամարում թևածող թռչունի կերպարանքով, վկայում են նաև մեր հանելուկները³:

Ընդհանուր առաջադասության մեջ գեղեցիկ աղջիկը արեգակի անձնավորումն է և ըստ Մ. Արեղյանի, մեր էպոսում էլ Քառսուն ճող ծամբ Արևի անձնավորումն է⁴: Հետևաբար թռչուն-արևը կապված է կանացի սկզբի, մայր աստվածության հետ: Համարյա բոլոր ժամանակներում և բոլոր ժողովուրդների մոտ մայր աստվածության սրբազան կենդանին թռչունն է եղել: Օրինակ՝ ֆյունիկիայում և Ասորիքում Դերկետոյի սրբազան կենդանիներն էին աղավինն և ձուկը⁵: Փրուգիայում՝ Գորգոնի ռելիեֆներից մեկում աստվածամայր Կիրելան պատկերված է թռչունի քանդակը ձեռքին⁶ և այլն:

Մթա III հազարամյակի մշակույթում թռչունի զարդանկարը մեծ մասամբ զուգորդված է օձ-վիշապի հետ, որը ներկայացվում է պարուրած և փաթկված քով: Օձ-թռչունի ամենացայտուն արտահայտություններից մեկը մենք տեսնում ենք Շենգավթի խեցեղենի զարդանախշերում:

Շենգավթի սև փայլեցրած կարասներից մեկի ուռուցիկ իրանը զարդարում է մի կոմպոզիցիա⁷, որի կենտրոնը զբաղեցնում է եռանկյունաձև իրանով, երկար և բաց կաուցով թռչունը՝ շրջապատված բազմազար պարույրներով—օձերով (նկ. 78): Կոմպոզիցիայի հիմքից սկիզբ առնող և անկյուն կազմող ժապավենների միջով անցնում է ալիքաձև դիզազ գոտի, որը ներմուծություն է մթա III հազարամյակի խեցեղենի զարդանախշերում և անշուշտ ջրի սիմվոլն է արտահայտում (միջին բրոնզի դարաշրջանում, ինչպես IV դվսում տեսանք, այն դառնում է գունազարդ խեցեղենի հիմնական զարդամոտիվներից մեկը): Կոմպոզիցիայի ծայրաթևերը դարձյալ թռչուն են պատկերում, որոնք վերջավորվում են մոնումենտալ, բազմազար պարույրներով:

Ամբողջությամբ վերցրած այս կոմպոզիցիան կարծես բնության զարթոնքն է արտացոլում, ջրերի հոսքը, գարնան ավետաբեր թռչուն-արևը՝ շրջապատված բազմազար պարույրներով, որոնք վիշապի խորհրդանիշն են, Լուսնի խորհրդանիշը: Ծայրաթևերի թռչունները բազմազար պարույրներով վիշապ-թռչունի, այսինքն Լուսնի և Արևի համագործակցություն են ներկայացնում: Նրանցով կարծես ժամանակի հասկացողությունն է արտահայտվում, լույսի և խավարի, գիշերվա և ցերեկվա, արևամուտի և արևածագի հասկացողությունը, հավերժ շարժման, անվերջության գաղափարը:

¹ «Религиозные верования...», стр. 13.

² Ս. Բ. Հաբուրյունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1960, էջ 98:

³ Նույն տեղում, էջ 97:

⁴ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Աղզադրական հանդես, XVII դիրք, 1908, № 1, էջ 13:

⁵ Նույնի, Վիշապներ կոչված կոթողներ... էջ 72:

⁶ И. М. Дьяконов, Предыстория Армянского народа, Ереван, 1968, էջ 133, նկ. 23:

⁷ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., նկ. 40:

Այս զարդանկարի վերծանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ժողովրդական ավանդություններում պահպանված ժամանակի հասկացողությունը:

Ըստ մի ավանդության, «ծերունին նստած է մի բարձր լեռան վրա և իր ձեռքին ունի երկու կծիկ թել. մեկը՝ սև, մյուսը՝ սպիտակ: Դրանք գիշերվա և ցերեկվա խորհրդանիշներն են: Երբ ծերունին, որ կոչվում է «Ժուկ ու ծամանակ», սև կծիկը գլորում է լեռնի վայր և սպիտակը սկսում է կծկել՝ մըթնում է, և ընդհանառակը, երբ սպիտակն է վայր թողնում և սևը կծկում՝ լուսանում է»¹: Կարելի է զուգահեռ անցկացնել կծիկ թելերի և վերոհիշյալ բազմազար պարույրների միջև, իսկ նրանց վայր թողնող և կծկող ծերունուն զարդանկարում փոխարինում են թռչունները:

Ժամանակի ըմբռնման տեսակետից հետաքրքրական է նաև հայկական հանելուկներից մեկը.

Սև կծիկը վեր նետեցի,

ձերմակը վար ցրցի:

(Մութ և լույս)²:

Այսպիսով, վերոհիշյալ զարդանկարը պաշարերու թյան հետ կապված պատկերացումների մի բարդ կոմպլեքս է ներկայացնում, արտացոլում է պաշարերու թյան անհրաժեշտ երկրի և երկնքի, լուսնի և արևի միասնության գաղափարը, ժամանակի հասկացողությունը, որը կարևոր գործոն է դառնում երկրագործի համար՝ կապված եղանակների փոփոխության, անձրևի, բերքի հասունացման հետ և այլն: Նման թռչուն-վիշապի կարելի է հանդիպել Գեղամա լեռների ժայռապատկերների շարքում:

Թռչուն-վիշապը մի արտակարգ գեղեցկությամբ է պատկերված Կիրովականի գեղնա-զարնագույն փայլեցրած մակերեսով կարասի վզի բեկորի վրա (№ 1455 գ): Այստեղ վիշապ-թռչունը կրկնակի է հանդես գալիս (նկ. 77): Կոմպոզիցիայի կենտրոնում այն կատարված է ռելիեֆ-ներձևման եղանակով: Ունի արտակարգ մեծ, երկար կաուցով գլուխ, որը գերիշխում է փոքր եռանկյունաձև իրանի վրա: Ցայտուն է արտահայտված նաև վիշապը՝ պարուրած և ոլորված պոչը: Կաուցի ծայրը, վզի հիմքը, եռանկյունաձև իրանը, ոտքերը ծածկված են խորաքանդակ բջիջաձև ներձկումներով, որոնք կամ ջրի կաթիլների, կամ պտուղի հատիկի արտահայտությունն են և ապացուցում են թռչուն-վիշապի՝ Արևի և ջրի, Արևի և Լուսնի, այսինքն պաշարերու թյան սիմվոլ լինելը: Թռչուն-վիշապը վերևից եղբրված է դարձյալ թռչուն-վիշապով, որի մարմինը ներկայացված է ռելիեֆ գոտիով և ավարտվում է թռչունի գլխով, որի վզի կետաշարը հավանաբար շեշտում է նրա ջրային բնույթը, գուցե և խորհրդանշում անձրևի կաթիլները:

Մթա III հազարամյակի վաղ և միջին փուլերին վերաբերվող խեցեղենի զարդանախշերի գերազանց մեծամասնությունը ոճավորված թռչունի և վիշապի միասնություն է ներկայացնում, ընդ որում, մարմինը թռչունի սիմվոլն է, իսկ գլուխը՝ վիշապի, որը պարույրով է արտահայտված³:

¹ Ս. Բ. Հաբուրյունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, էջ 102:

² Նույն տեղում:

³ Է. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մթա III հազարամյակում, աղ. XX, վերևից II-ը, աղ. XIX, մեջտեղի շարք, աջից, էջ 62, նկ. 12: Նույնի, Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, աղ. V, նկ. 1—7, ներքևում ձախից:

Միջազգետրում օձը և աղամբին խորհրդանշել են Լուսին և Վեներա, ըստ աստվածաշնչի՝ Ադամ և Եվա, ըստ աստվածությունների՝ Սին և Իշտար¹:

Հին Արևելքում գլխավոր աստվածությունները միշտ պատկերացվել են դուռ, ընդորում մեկը՝ տղամարդ, մյուսը՝ կին²:

Հայկական լեոնաշխարհում, ինչպես խեցեղենի դարձապատկերներն են հուշում, մթա III հազարամյակից օձը և թռչունը համատեղ են պատկերվել, մեկ մարմնով արտահայտվել և աշուշտ նույնպես խորհրդանշել Լուսին և Արև, այսինքն ջուր և ջերմություն, որոնց զուգորդությունն այնքան անհրաժեշտ էր պտղաբերության, ու բնության դարձման համար: Զարգացման վերահիշյալ փուլում Լուսին-վիշապը արդեն ներկայացվում է որպես տղամարդ-աստվածություն, իսկ Արև-թռչունը՝ կին-աստվածություն:

Այսպիսով, վիշապի և Լուսնի պաշտամունքը մթա III հազարամյակից սկսած աղերսվում է տղամարդ-աստվածության հետ: Անշուշտ վիշապի պաշտամունքի նշված փուլի հետ է աղերսվում Վահագնի պաշտամունքը՝ զարգացման իր վաղ շրջանում:

Հին հայկական մատենագրության մեջ Վահագնը անվանված է վիշապաբազ, որը հարաբարդված է վիշապ և քաղ (արու այծ) բառերից և նշանակում է վիշապայծ: Հնում լեոնային այծը՝ օձի և վիշապի նման նույնպես ճանաչվել է որպես հզոր ուժի մարմնավորող, աղերսվել ջրի պաշտամունքին, կենաց ծառին: Ինչպես վերը տեսանք՝ Շումերի կառավարիչները հաճախ համեմատվում են հզոր այծի հետ, գլխավոր աստվածներից մեկը անվանվում է «Ջրերի այծ», կամ Միջազգետրի կնիքների վրա այծը հանդես է գալիս որպես սրբազան կենաց ծառի պահապան:

Վիշապի և այծի համադրություն կարելի է համարել Շենգավթի ամաններից մեկի վրա պատկերված այծերի շարանը³, որոնց պարուրած ավարավող պոչը վիշապի խորհրդանշն է: Այսպիսով «վիշապը» և այծը կրել են նույն ֆունկցիաները և ներկայացրել ջրի ու պտղաբերության աստվածության «վիշապի» պաշտամունքն, սկսած մթա III հազարամյակից:

Անդրադառնալով Արևի և Լուսնի պաշտամունքին, ավելորդ չէ հիշատակել, որ մեր ժողովրդական ավանդական գրույցներում և հանելուկներում Արևը և Լուսինը մեծ մասամբ համատեղ են հանդես գալիս:

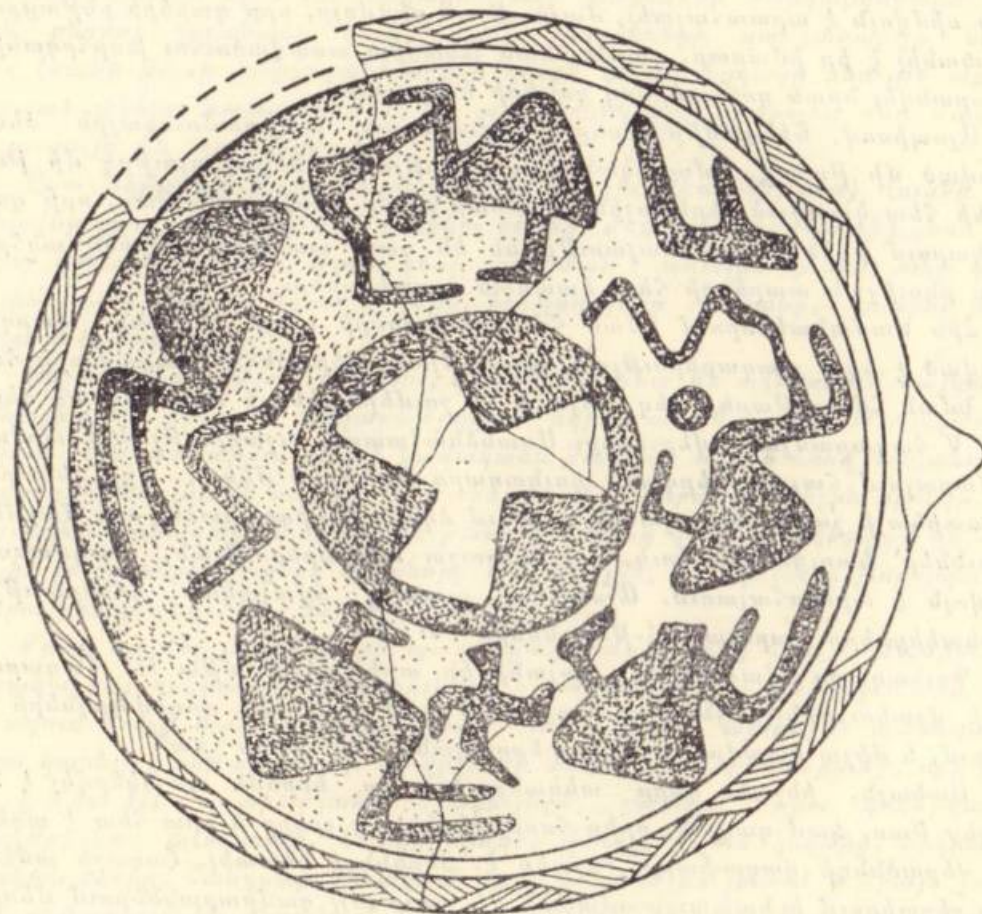
Ինչպես վերը տեսանք, նրանց մի մասը վերապրուկային ձևով պահպանել է Արևի և Լուսնի այն համակցությունը, երբ Լուսինը կապվում էր մայր-աստվածության հետ: Սակայն կան այլ ավանդական գրույցներ և հանելուկներ, որոնք աղերսվում են հայրիշխանության ժամանակաշրջանի հետ, որտեղ Արևն անձնավորվում է քրոջ, իսկ Լուսինը՝ եղբոր կերպարանքով:

Քույր ու եղբայր են, մինն առավոտ է ծնվում, երեկոյան մեռնում, մյուսը երեկոյան ծնվում, առավոտը մեռնում: (Արև և Լուսին)⁴: Երբեմն էլ Արևը և Լուսինը դրսևորվում են կնոջ և ամուսնու փոխհարաբերությամբ⁵:

Նույն համադրությունը մենք հանդիպում ենք նաև ներկայիս մի շարք հետամնաց ցեղերի մոտ. օրինակ՝ Հարավային Ամերիկայում, Մբոկոբի ցե-

ղերի մոտ Լուսինը ամուսնու դեր է կատարում, իսկ Արևը՝ կնոջ, կամ թե կանադայում, Իոսկոյի մասին օտարական պատմվածքում՝ Արևը և Լուսինը քույր և եղբայր են⁶:

Թռչուն-վիշապ են մարմնավորում մթա III հազարամյակի բազմաթիվ այլ դարձապատկերներ. օրինակ, եռանկյունաձև իրանով բոլոր այն թռչունները, որոնց պոչն ավարտվում է պարուրած ուղղվածքով: Նրանք Շենգավթի կարասի դարձանկարի ծայրաթևերի թռչուն-վիշապից տարբերվում են նրանով, որ օձը խորհրդանշող պարույրը վերջինիս մոտ թռչունի ոտքերին է փոխարինում, իսկ մյուսների վրա այն զետեղված է պոչին: Այսպիսի թռչուն-վիշապի համադրություն է ներկայացնում Ղարա-Յափայի օջախի հենակի թռչունը՝ պարուրած պոչով (№ 1461):

Նկ. 104. Գունագարդ թափ Շենգավթից:

Արևիկում հայտնաբերված կավամանի վրա, եռանկյունաձև իրանով թռչունի կողքին պատկերված է օձ՝ զիգզագաձև մարմնով (նկ. 75): Այստեղ, և թռչունը, և վիշապը երկրաչափորեն են արտահայտված:

Շենգավթում թռչուն-վիշապը գտել է նաև իր գունային արտահայտությունը: Հայտնաբերված սև փայլեցրած, արտաքինից երկրաչափական դարձադրությամբ թասի ներսում բաց-դեղնավուն հիմնագույնի վրա կարմիր ներկով պատկերված է հմայական մի տեսարան (նկ. 104)⁷:

⁶ Э. Тэйлор, Первобытная культура, т. I, стр. 256.

⁷ Նույն տեղում, էջ 257:

⁸ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 187, աղ. LXI:

¹ Э. Церен, նշվ. աշխ., էջ 119:

² Религиозные верования..., стр. 35—36.

³ Բ. Առաքելյան, Գիտությունների վիշապաբազ Վահագնի մասին, Տեղեկագիր, № 2, 1921 էջ 75:

⁴ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 186, աղ. № I:

⁵ Ս. Հաբուրյունյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁶ Նույն տեղում:

Կոմպոզիցիայի կենտրոնում կարծես ներկայացված է անմար կրակի պաշտամունքային կրթ օջախը՝ եռաթև ելուստներով, իսկ նրա շուրջը պտույտ են գործում թռչունները՝ զուգակցված օձանման մարմինների, սվաստիկայի և հավանաբար Լուսինը խորհրդանշող թասի-շրջանակի հետ: Օձը մեկ գեպ-քում թռչունի ոտքին է միացած, մեկ այլ գեպքում թռչունի վզին կամ կտուցին: Կարծես և՛ թռչունը, և՛ վիշապ-օձը զույգ են պատկերված: Թռչունի զույգ լինելը զույգ կտուցով է արտահայտված (մեկը երկար, մյուսը կարճ), իսկ օձը զույգ զիգզագով: Կեռախաչ (սվաստիկա) արտահայտող զարդանկարը նույնպես զույգ թռչուն է պատկերում: Եռաթև օջախը գուցե և եռաստվածություն է խորհրդանշում, ծնող-զույգերը՝ երկիրը, երկինքը և նրանց զավակը՝ պտուղը, պտղաբերությունը: Թռչունների եռանկյունաձև իրանը պտղաբերության սիմվոլն է արտահայտել, մայրությունն սիմվոլը, որը դարերի ընթացքում պահպանել է իր իմաստը, դարձել նաև Անահիտ աստվածուհու խորհրդանշը և խարանվել նրան զոհաբերվող ցուլերի ճակատին:

Այսպիսով, Շենգավթի թասը հավանաբար պաշտամունքային ծեսին նվիրված մի թաս է, հմայական նշանակություն ունեցող դյուլթող մի թաս, Լուսնի հետ կապված, երկնային կենարար ջրերը դյուլթող մի թաս, որի զարդանկարում իրենց արտահայտություն են գտել պտղաբերության անհրաժեշտ բնության տարերքի հետ կապված պատկերներ:

Հին ժամանակներում նման հմայող թասերի գեպի երկինք պարզելը կապված է եղել պտղաբերության հմայության, վերածննդի զաղափարի հետ:

Նման հմայաթասեր մեկ հայտնի են շումերացիների մոտ, սկսած դեռևս մթա V հազարամյակի վերջերից: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Սամարայում հայտնաբերված գունազարդ թասերից մեկը¹, որի կենտրոնի սվաստիկայի շուրջը պտույտ են գործում ձկներ և զիգզագաձև, օձի մարմնով թռչուններ՝ կտուցներին ձուկ, որն անշուշտ պտղաբերության, բազմանալու սիմվոլն է արտահայտում: Այսպիսով, աշատեղ հմայական գործողության մասնակիցները դարձյալ օձ-թռչուններն են:

Գունազարդ հմայաթասեր հայտնի են տրիպոլյան՝ մթա III հազարամյակի մշակույթին²: Այն լայն տարածում ունի նաև այլ ժողովուրդների ծեսերում, և միշտ կապված է պտղաբերության հմայության հետ³:

Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, Լուսինը երբեմն պատկերվել է նաև որպես թաս, կամ գավաթ, որից հոսել են կենաց ջրերը և նրա հետ է աղերսվել վերածննդի զաղափարը: Ինչպես է. Ֆերենն է նկատել, Լագաշի ամենախոր շերտերում և նախապատմական մի շարք այլ դամբարաններում մեռածները ձեռքերին ունեն գեպի զեմքը պարզած կավե թաս կամ գավաթ, որով կարծես ցանկանում են ծարավը հագեցնել⁴: Այդ նույն սովորույթը նկատվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում՝ սկսած մթա III հազարամյակից:

Ինչպես վերը տեսանք, այդ ջուրը և կյանք պարզեղ թասը աղերսվել է զաղափարը, այդ իսկ պատճառով մեռյալների ձեռքերի մեջ են դրել վերածննդի զաղափարը, այդ իսկ պատճառով մեռյալների ձեռքերի մեջ են դրել վերածննդի հետ աղերսվող այդ Լուսնի թասը կամ գավաթը:

Այսպիսով, պատահականություն չպետք է համարել Արագածի «վիշապ-ներից» ամենամեծի⁵ և Զավախքի Գանձա գյուղի «վիշապի» վրայի՝ թասանման խորությունները: Նրանք անշուշտ նույնպես Լուսնի սիմվոլն են և Լուսնի հետ կապված վերածննդի խորհրդանշ են ծառայել:

Իմիրզեկի կոթողի վրա եղան բերանից հոսող ջրի տակ կարծես թե դավաթ է պատկերված, որի վրա դեմ առ դեմ կանգնած են զույգ թռչուններ⁶: Ինչպես տեսանք, գավաթը նույնպես Լուսնի խորհրդանշներից է:

Քանի որ թասը խորհրդանշել է Լուսին, ապա մեր հանելուկներից մեկում թռչունի կտուցին լական՝ կարող էր Արև և Լուսին խորհրդանշել:

Խավք ըմ բնցավ էրկնուց

Ոսկի լական կար կտուց⁷:

Հավանաբար մթա III հազարամյակի խեցեղենի զարդարված տան-բան բնորոշ շրջանաձև կամ ձվաձև փոսիկների զարդանախշը նույնպես Լուսնի թասի խորհրդանշն է և գուցե Լուսնի երկակի բնույթն արտահայտած լինելու նպատակով է, որ այդ փոսիկները նույնպես մեծ մասամբ զույգ-զույգ են պատկերված:

Ըստ հեթանոս նախահայրերի (Շիրակացու վկայությամբ) Լուսնի կանոնավոր շրջագիծը կազմված է երկու կեսից, մեկ (մեկ տեսանելի) կեսն ունի յուսի ամբողջ մասսան, մյուս կեսը, որ նման է առաջին կեսին, ունի զիշերային լույսի մասը⁸: Մյուս կողմից, ինչպես վերը տեսանք, Լուսնն ուներ երկու ընծայաբերներ:

Անշուշտ հարություն առնելու, վերածննդի հետ են աղերսվում Հայկական լեռնաշխարհի մթա III հազարամյակում սկիզբ առած և մթա II հազարամյակում լայն տարածում գտած նավակաձև թասերը, որոնք ձևով հավանաբար նմանեցվել են Լուսնի նավին: Այդ տեսակետից բնորոշ են միջին բրոնզի դարաշրջանի գունազարդ նավակաձև թասերը, որոնց վրա պատկերված են երկրային ջուրը ներկայացնող ալիքները և երկնային, Լուսնի ջուրը խորհրդանշող պարույրները (նկ. 84, 85, տախտ. IV):

Քանի որ մեր նախնիների պատկերացմամբ (որոնց հետ համամիտ է և Շիրակացին) երկնային լուսատուները շարժվում են ոչ թե շրջանաձև, այլ պտտվում հարթ մակերեսի վրա գցած հուլի նման⁹, այսինքն պարուրաձև, ապա կարելի է ենթադրել, որ օձ-վիշապի պարուրաձև պատկերումը, որը բնորոշ է մթա III հազարամյակի մշակույթին, շեշտում է նրա կոսմիկական բնույթը, նրա լուսատուի, Լուսնի սիմվոլ լինելը: Մյուս կողմից, երկրային՝ իրական օձերը, հանգստի վիճակում միշտ կծկված են լինում և միայն շարժման ընթացքում են ընդունում ձգված, ալիքաձև մարմին: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ օձերի դինամիկ վիճակը խորհրդանշել է ջրի հեղման պրոցեսը: Այն իր լավագույն արտացոլումն է գտել հատկապես մթա II հազարամյակի I կեսի գունազարդ խեցեղենի զարդանախշերում, որտեղ երկնային ջրերի հոսքը՝ անձրևը, պատկերվում է ուղղահայաց ալիքների խմբերով, իսկ երկրային ջրերը՝ զիգզագ ժապավենների մեջ (որոնցով հավանաբար գետերի

¹ Б. Б. Пиотровский, *Изд. арх.*, էջ 14:

² Л. М. Меликсет-Беков, *Изд. арх.*, էջ 34, նկ. 10:

³ Լ. Բարսեղյան, *Изд. арх.*, էջ 187, նկ. 17:

⁴ Ս. Հարությունյան, *Изд. арх.*, էջ 96:

⁵ Анания Ширакаци, *Космография*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ереван, 1962, стр. 74.

⁶ Анания Ширакаци, *Космография*, стр. 80.

¹ J. Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East*, London, 1965, p. 66, fig. 40 J.

² Б. А. Рыбаков, *Изд. арх.*, էջ 26, նկ. 1, 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Э. Церен, *Изд. арх.*, էջ 142—143:

հունն է պատկերվել) ամփոփված ալիքաձև գոտիով: Այդ ժապավեններով ստեղծված անկյուններում հաճախ լողում են Արևը խորհրդանշող թռչուններ և մեզ հիշեցնում ժողովրդի մեջ պահպանված այն ավանդույթը, ըստ որի Արևը իր օրվա շրջապտույտը կատարելուց հետո, հոգնած իջնում է սրբազան ջրերում լողանալու և թարմանալու:

Այսպիսով, միջին բրոնզի դարաշրջանում ևս թռչունը և վիշապ-օձը մեծ մասամբ համատեղ են հանդես գալիս:

Ուշագրություն է արժանի նաև էջմիածնում հայտնաբերված պոլիխրոմ երկկոնիկ իրանով կճուճը (տախտակ V, № 556/1), որի վրա պատկերված թռչունների շարանը և վերևից նրանց վրա կախված սեպաշարերը, անշուշտ, խորհրդանշում են անձրև, բնության զարթոնք, զարուն, շարժում, փոփոխություն:

Նկ. 105. Վիշապազարդ կարասիկ՝ Մեծամորից:

Թռչունի և վիշապի միասնությունը և նրանց երկակի բնույթի լավագույն արտահայտություններից մեկը մենք տեսնում ենք Մեծամորի ուշ բրոնզե-դարյան շերտից հայտնաբերված գնդաձև իրանով կարասիկի վրա: Կարասիկի ուռուցիկ իրանը զարդարում է գալարվող ռելիեֆ օձը, որը ավարտվում է արագիլի զույգ գլուխներով (նկ. 105): Վիշապը վերևից և ներքևից շրջապատված է հացահատիկը, հավանաբար հասկը ներկայացնող եղևնաձև դասավորված հատիկների զարդագոտիներով, որը շեշտում է վիշապի կապը պտղաբերության, հատիկի հետ:

Որ վիշապը պատկերվել է թևավոր թռչունի կերպարանքով, ապացուցում են նաև մեր ժողովրդական հանելուկները¹: Սյունիքի ժայռապատկեր-

ներում հանդիպում է թևավոր վիշապ, որը բնորոշ է նաև մեր ձեռագրերի զարդարմանը: Հատկապես հետաքրքրական է Երուսաղեմի ս. Հակոբի մատենադարանի ձեռագրերից մեկը, որի մեկ էջի վրա պատկերված է թևավոր վիշապ, իսկ մյուս էջում՝ վիշապը փաթաթված թռչունին²:

Չափազանց հետաքրքրական է մատենադարանի ձեռագրերից մեկում ծնող-զույգերի՝ Ադամի և Եվայի ու կենաց ծառի զարդանկարը, որտեղ Եվայի կողքին զարդաշրջանակից դուրս, աջ կողմից պատկերված է թևավոր վիշապ³, որն, ինչպես տեսանք, Ադամի և Եվայի խորհրդանշն է: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում մի հին «գրոշմի» լուսանկար, ուր վիշապ-օձերի ծնող-զույգը թևավոր լինելուց բացի, ունի նաև թռչնազուլիս պոչ⁴:

Վիշապի և թռչունի միասնությունը հավաստող մեկ այլ օրինակի ենք հանդիպում «Օձ-Մայիլ» հեքիաթում, որի հերոսը օձ է, և այդ օձը ծնվում է թռչունի ձվից⁵:

Այսպիսով, ղեռես մթա III հաղարամյակից սկսած, վիշապ-օձը և թռչունը հիմնականում համատեղ են հանդես եկել, մեկ-Ֆիգուրով արտահայտվել, և, չնայած զարգացման որոշ փուլերում նրանք տրոհվել են, պատկերվել առանձին թռչունի կամ օձի մարմնով, սակայն նրանց միասնության գաղափարը դարեր շարունակ պահպանվել է և վերապրուկային ձևով հասել մեզ զարդաբանականների, հեքիաթների, առասպելների միջոցով:

Վիշապի և թռչունի, այսինքն Լուսնի և Արևի միասնության մի շարք լավագույն ապացույցներ են պահպանվել մեր էպոսում, հեքիաթներում, առասպելներում, հանելուկներում: Առասպելաբանության մեջ ոսկյա և ոսկեզույնը առնչվել է Արեգակի հետ⁶, հետևաբար մեր էպոսում ծովի մեջ շողշողուն ակը բերանում պահած վիշապը, անշուշտ, վիշապ-թռչունի, այսինքն Լուսնի և Արևի, ջրի և Արևի, արական և իգական սկզբունքի համադրության վերապրուկային արտահայտությունն է, որն իր մեջ արդեն մարմնավորում է շարն ու բարին: Անշուշտ նույն իմաստն են արտահայտում նաև վիշապի բերանում պահվող «ոսկի մատանի» կամ «ճրագի պես վառվող ոսկի խնձորը», որը Սահասարը խլում է վիշապից⁷: Ինչպես Մ. Արեղյանն է նշում, պղնձե քաղաքում փակված աղջիկը, այսինքն քառսուն-ճյուղ Մամը (որին ազատում է Սանասարը) նույն ինքն արեգակն է, որին ծովային վիշապը հափշտակել է⁸: Օձի բերանում գտնվող «խուրնիկ հրեղենը» կամ «հուրնի հրեղենը» նույնպես չափազանց զեղեցիկ աղջիկ է կամ ծովային հավերժահարս⁹: Այսպիսով, օձի բերանի աղջիկը, ինչպես տեսանք, Արևի խորհրդանշն է:

¹ Հետազոտում է Գր. Կարախանյանը, սակայն ղեռես հրատարակված չէ:

² Յ. Քյուրտյան, նշվ. աշխ., էջ 262—263:

³ Ա. Մեացականյան, նշվ. աշխ., էջ 246, նկ. 574:

⁴ Նույն տեղում, էջ 518, նկ. 1026:

⁵ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», կազմեց և խմբագրեց Ա. Ղանալանյան, Երևան, 1950, էջ 257—258:

⁶ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁷ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

⁸ Նույն տեղում, էջ 10—11:

⁹ Ե. Լալայան, Նոր Բայազետի դավառ, Ազգագրական հանդես, դիրք XVII, 1908, № 1, էջ 93:

¹ Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 105:

Որոշ ժողովուրդների դիցարանությունում վիշապի կողմից Արևի կլամբոր դիտվել է որպես Արևի խավարում¹:

Վիշապի և արև-աղջկա միասնությունը վերապրուկային արտահայտություններից մեկը պետք է համարել և այն հանգամանքը, որ մեր հեքիաթներում աղբյուրների ջուրը կարող չար վիշապներին նվիրում են, կամ զոհ մատուցում, ոչ այլ ինչ, քան ամենագեղեցիկ աղջկան: Վիշապի և թռչունի կամ վիշապի և արեգակի (աղջկա) միությունից է, որ ծնունդ է առնում բարին: Վիշապը գեղեցիկ աղջկան ստանալուց հետո է ջուր տալիս մարդկանց կամ «Օձ-Մայիլ» հեքիաթում թագավորի աղջկա հետ միանալուց հետո է օձը իր շապիկը պատռում և տղա դառնում²:

Մեքսիկայում ջրի և անձրևի աստվածությունը երաշտի ժամանակ զոհ էին մատուցում գեղեցիկ աղջիկներին: Օրինակ, Ջիլեն-Իցայում մայա ցեղի Կուկուկան (սրբազան օձ) տաճարի մոտ գտնվող բնական ջրհորի կամ սրբազան լճակի մեջ երաշտի ժամանակ ջրի և անձրևի աստված՝ Չակ-Մոուլին զոհ էին մատուցում ամենագեղեցիկ աղջկան, որի հետ որպես օժիտ ջուրն էին նետում բազմաթիվ զարդեր, մեծ մասամբ ոսկուց պատրաստված³: Փաստորեն գեղեցիկ աղջկան՝ Արևին ամուսնացնում էին ջրի և անձրևի աստծու հետ:

Հետաքրքրական է նաև էլ-Դորադոյի ասքը՝ «ոսկե մարդու մասին»⁴, ըստ որի Սիպա թագավորի կինը ամուսնու դաժանությունից խելագարված իր աղջկա հետ նետվում է լիճը և այդ օրվանից այնտեղ ապրում է իր նոր ամուսնու՝ փետրվար օձի հետ⁵: Բավական տարիներ անց, ինչպես քմերի երգերում է ասվում, որպեսզի իրենց նախահոր սարսափելի արարքը ներվի, շիրջա ցեղի թագավորները տարին մեկ անգամ ոսկու փողով իրենց մարմինը ծածկելով սուզվում են լճի մեջ և լճի ջրերը լվանալով նրանց մարմինը ընդունում են ոսկին ու թագավորը դուրս էր գալիս ջրից, որից հետո բնակիչների կողմից ոսկուց զանազան թանկարժեք իրերի անձրև էր տեղում լճի մեջ⁶: Այստեղ դարձյալ ոսկին արևի խորհրդանիշն է և պարզ է, որ արև աղջկա փոխարեն ջրի աստվածությանը զոհում են ոսկին:

Այսպիսով, մարդը բնության երևույթներն աստվածացնելով դեռևս հնագույն ժամանակներից սկսած, այն դիտել է որպես շար և բարի ուժերի հավերժ պայքար և շարի նկատմամբ ունեցած վախի զգացմունքից նա պաշտել է նաև շարը:

Վիշապ-օձի մեջ միաժամանակ մարմնավորվել են և շարը, և բարին, լույսը և խավարը, մահը և վերածնունդը:

«... շար և բարի ատրիբուտները կարող էին վերագրվել ոչ միայն տարբեր, այլև միևնույն աստվածություններին միասնաբար»⁷:

Չարի և բարու միասնությունը, որպես լեյտմոտիվ ընկած է վիշապի հետ կապված բոլոր հեքիաթների հիմքում: Չար վիշապին ոչնչացնելուց հետո այն

վեր է ածվում նույն սկզբունքի բարի կերպարին: Վիշապը մշտապես ջրի պաշտամունքի հետ է կապված: Որպես շարի մարմնավորում նա կարող է երկրային և երկնային ջրերը և նրան սպանելուց, ոչնչացնելուց հետո վեր ածվում իր հակադրությանը, որի հետևանքով և երկրային աղբյուրների ջրերն են հոսում, և երկնային ջրերը՝ անձրևները, թափվում: Մեկ դեպքում ամպրոպի շար անձնավորում հանդիսացող վիշապը ցանկանում է հափշտակել կամ հափշտակում է արեգակը (որն իբրև աղջիկ է պատկերանում), մյուս դեպքում նույն երևույթի բարի անձնավորումը՝ ամպրոպային աստվածը կամ հերոսը կուլում է վիշապի դեմ, և ազատում արեգակին (որն իր կինն է կամ բույրը)¹:

Երկվորյակների դուալիստական առասպելը, որն ինչպես Լ. Շտերնբերգն է ապացուցել, համարյա ընդհանրական է ամբողջ աշխարհի նախնադարյան ժողովուրդներին², անշուշտ բնորոշ է և Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների վերոհիշյալ հնագույն մշակույթին: Մթա III հազարամյակում, ինչպես տեսանք, վիշապ-օձը միշտ զույգ պարույրով է արտահայտվել, որը լույսի և խավարի, մահվան և վերածննդի հակադրություն է դրսևորվում: Վիշապ կոթողների վրա ևս օձը և թռչունը զույգ են պատկերված, կամ Արևի և Լուսնի զույգ ուղեկիցներից մեկը լույսն ու բարին է մարմնավորել, մյուսը՝ խավարն ու շարը:

Սակայն զարգացման իր նախնական փուլերում շարի և բարու հակադրությունը ավելի վերացական բնույթ է կրել: Չար և բարի սկզբունքների հակադրությունը և պայքարը, նրանց միջև եղած բախումը անշուշտ մի նոր որակ է ստանում կենտրոնացած պետական իշխանության ձևավորման ժամանակաշրջանում, երբ բազմաստվածության դիցարանում ևս առաջ է քաշվում գերագույն աստվածությունը:

Ինչպես վերը տեսանք, մեր «վիշապ» կոթողները զարգացման երկարատև ուղի են անցել: Որպես երկրային ջրերի, անձրևի և պտղաբերության աստվածություն, պաշտամունքի ամենավաղ փուլերում այն աղերսվել է մայր աստվածության հետ (մթա V—IV հազարամյակում), երկրորդ փուլում ներկայացրել է վիշապաձու Վահագնը (մթա III հազարամյակում), և անշուշտ վաղ երկրագործական տնտեսության պայմաններում՝ գլխավոր, առաջնակարգ դեր խաղացել: Սակայն զարգացման մի նոր փուլում՝ կենտրոնացած պետական իշխանության ձևավորման շրջանում, երբ հին արևելքի համարյա բոլոր երկրներում գերագույն աստվածություն է դառնում երկնքի, կայծակի, ամպրոպի ու որոտի աստվածը, վիշապը, որպես ջրի և պտղաբերության աստվածություն դառնում է երկրորդական, անշուշտ կազմելով երկնքի, որոտի ու կայծակի պաշտամունքի տարրերից մեկը:

Պետք է ենթադրել, որ Վահագն աստվածը պաշտամունքի իր երկրորդ փուլում «վիշապ» աստվածությունից գերաճում, դառնում է երկնքի, կայծակի ու որոտի գերագույն աստվածություն, իսկ «վիշապը» որպես ջրի և պտղաբերության աստվածություն դառնում է նրա պաշտամունքի բարդ կոմպլեքսի տարրերից մեկը՝ երկրորդական աստվածություն:

Այսպիսով, երկնքի աստվածության պաշտամունքային կոմպլեքսի մեջ

¹ Э. Тэйлор, *Уд. ш.*, т. 1, էջ 294:

² «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», Ա. Ղանալանյան, էջ 264:

³ Ч. Галленкамп, Майя, М., 1966, стр. 164—165. З. Косидовский, *Уд. ш.*, էջ 311—312; В. Гуляев, Америка и старый свет в доколумбову эпоху, М., 1968, стр. 133.

⁴ Р. Кинжалов, Искусство древней Америки, М., 1962, стр. 158—159.

⁵ З. Косидовский, *Уд. ш.*, էջ 324:

⁶ Նույն տեղում: Р. Кинжалов, *Уд. ш.*, էջ 158, 159:

⁷ Р. Улафсбјя, *Դիտողություններ վիշապաձու Վահագնի մասին*, էջ 79:

¹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, էջ 9:

² С. Толстов, Древний Хорезм, М., 1948, стр. 291.

են ամփոփվում Լուանի, Արևի և Երկնքի հետ կապված այլ աստվածություններ, այդ պատճառով էլ Վահագնը մեր մատենագրության մեջ պատկերվում է որպես թուշուն, հզոր ցուլ, հրաշունչ վիշապ և այլն:

Զարգացման վերոհիշյալ փուլում շար և բարի ուժերի բախումը դառնում է ակնառու: Զրի կոմպլեքսի հետ կապված երկու հակադիր ուժերի՝ ցուլի և վիշապ-օձի միջև պայքարն ավելի քան սուր բնույթ է կրում:

Հին արևելյան ժողովուրդների դիցաբանությունում, որպես բարի ուժի մարմնավորող, մեկ դեպքում հանգես է դալիս օձը, մյուս դեպքում՝ ցուլը: Օրինակ՝ հին հրեական դիցաբանությունում երկու եղբայրներ ասոցացվում են երկու թշնամի տոտեմների հետ, Մովսեսը՝ պղնձ օձի, իսկ Ահարոնը՝ ոսկե ցլիկի և այդ պայքարում հաղթանակում է օձը՝ Մովսեսը: Ս. Տոլստոյը աստվածաշնչի օձի և եղան այդ նույն բախումը հակված է տեսնելու Հունաստանում՝ Թեզեոսի և Մինոտավրոսի առասպելում, որտեղ աթենական հերոս Թեզեոսը՝ օձ հերոսը սպանում է մարաֆոնյան Մինոտավրոսին¹:

Մյուս կողմից, Հին Արևելքի մեկ այլ ժողովուրդների մոտ որպես բարու մարմնավորող հանգես է դալիս ցուլը՝ եղբ, որը շատ հաճախ համարվում է երկնքի գերագույն աստծու, կայծակի ու որոտի աստծու խորհրդանշաններից մեկը և պայքարում ամպրոպային ամպն ու փոթորիկը, պտուտահողմը խորհրդանշող շար վիշապի դեմ (որպիսին այն ներկայանում է նաև մեր ժողովրդական հեթանոսական, առասպելներում) և իր եղջյուրներով պատառտելով շար ամպերը, անձրև է թափում երկրի վրա:

Ավանդություններից մեկում ասվում է, որ երկնային ջրերը երկրի վրա թափողը արջառն է, որի գոռալու ձայնը մարդիկ լսում են ամպերից²:

Ցուլը որպես երկնքի գերագույն աստծու խորհրդանշաններից մեկը երևան է դալիս մի շարք ժողովուրդների մոտ, օրինակ՝ երկինքը, կայծակն ու ամպրոպը անձնավորող Թեշուպ աստվածը, որը խուրրո-սուբարական ժողովուրդների գերագույն աստվածությունն էր, ունեցել է աստծու ծառայողներ ի դեմս եղների³, իսկ Ադիլչևազում հայտնաբերված ուլիսֆր պատկերում է ուրարտական Թեշեբային՝ ցուլի վրա կանգնած⁴:

Խեթական դիցաբանի եղանակի, ամպրոպի և կայծակի հովանավորող Դատա աստվածը ունեցել է նաև ցուլի կերպարանք⁵, Դատան կրել է մի շարք անուններ, որոնց թվում նաև «հզոր ցուլ» անունը⁶:

Հնդկական ամպրոպային աստված Վերեթրազնա-Ինդրան հաճախ երևում է նաև ցուլ⁷, կամ պարսկական ամպրոպային աստված Տիշտրիան ներկայանում է նաև որպես սպիտակ ոսկեղջյուր ցուլ⁸:

Ցուլի և օձի պայքարն ավելի մեծ հզորությամբ երևան է գալիս Ավեստայում: Տրեատունա-Ֆերիդունը՝ Ատվիայի (ցուլի, եղան) որդին, պայքարում է Աթրահակի (հրեշավոր օձի) դեմ և սպանում նրան⁹:

Այսպիսով, «վիշապ» աստվածությունը պահպանվել է նաև եղանակի գերագույն աստվածության գերիշխանության շրջանում և, որպես երկրորդական աստվածություն, ինչպես IV դիսում տեսանք, հիշատակվել է Բողազ-Քյոյի և Խաս-Շամրայի խուրրիտական տեքստերում: Այն համախուրրիտական դիցաբանի աստվածություն է և վերոհիշյալ տեքստերից շնայած պարզ չէ, թե «վիշապը» ինչ է կերպարանավորել, սակայն ըստ Չ. Բրանդեյնշտայնի՝ «ի հայտնի զալիս նրա կապերը՝ մեկ բուսական, մեկ կենդանական աշխարհի հետ»¹⁰:

Անշուշտ ջուր և պտղաբերություն է աղերսել, հոգու վերածնունդ է հայցել Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկը, «վիշապ» կոթողները դնելով աղբյուրների, գետերի ակունքների մոտ, լճերի ափերին, բուսականությամբ հարուստ լեռնալանջերին:

¹ С. Толстов, *Узф. աշխ.*, էջ 299:

² Նույն տեղում, էջ 294:

³ Г. Меликишвили, *Узф. աշխ.*, էջ 114:

¹ С. Толстов, *Узф. աշխ.*, էջ 299:

² Նույն տեղում:

³ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 135:

⁴ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 42, 44, 48: Նույնի, Хурритские слова армянского языка, «Տեղեկագիր» № 5, 1951, էջ 30:

⁵ Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, стр. 96, рис. 61.

⁶ Վ. Խաչատրյան, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, Լրաբեր, № 8, 1967, էջ 72—73:

⁷ Նույն տեղում, էջ 74:

⁸ Մ. Արեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողները..., էջ 22:

⁹ Նույն տեղում:

ቴዲያሊኒየም ቦታ

Գառնիի բաղամայա հնագիտական պեղումների միջոցով պարզվում է, որ այն Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերի հնագույն բնակավայրերից մեկն է եղել, որտեղ շնորհիվ բնակլիմայական բարենպաստ պայմանների, կյանքն անընդմեջ հարատևել է, սկսած մթա III հազարամյակից մինչև ուշ միջնադար:

Պեղումների ընթացքում վաղ բրոնզեդարյան երեք կառուցողական շերտերում ի հայտ եկած նյութերն ապացուցում են Գառնիի երկրագործ-անասնապահների մշակույթի զարգացման բարձր մակարդակը, որը բնորոշվում էր մետաղագործության մի նոր վերելքով և նրա հետ կապված տեխնիկայի առաջընթացով:

Պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ Գառնին վաղ բրոնզի դարաշրջանի մետաղագործական զարգացած օջախներից մեկն է եղել: Իբրև ապացույց կարելի է հիշատակել այստեղ բացված ձուլարան-հնոցը, կացնի կաղապարը, մետաղի նստվածք պարունակող կրթխանները, մետաղական խարամը և ձուլման պրոցեսի հետ կապված այլ իրեր, ինչպես և տեղում մետաղից պատրաստված զենքերը, աշխատանքային գործիքները, զարդերը և այլն:

Մետաղամշակման, մետաղաձուլության բարձր մակարդակը հնարավորություն էր տալիս բնիկ ցեղերին ոչ միայն մետաղե իրեր, այլև տարբեր համաձուլվածքներ ստանալ՝ պղնձի և մկնդեղի, պղնձի և կապարի միացությունից, ինչպես նաև մաքուր կապարից:

Մետաղագործության այս նոր վերելքով էր բնորոշվում Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզի մշակույթն ընդհանրապես:

Նախորդ փուլի էնեոլիթի համեմատ զգալի առաջադիմությունը մետաղագործության ասպարեզում բնորոշվում է ոչ միայն տարբեր համաձուլվածքների ստացմամբ, այլև մետաղական իրերի քանակի զգալի աճով, նրանց ձևերի բազմազանությամբ և ձուլման փակ կաղապարների երևան գալով: Մետաղագործության վերելքով էր պայմանավորված արհեստների որոշ ճյուղերի զարգացումը:

Ավելի կատարյալ մեծադեմ գործիքները խթանում էին քարակոպիտության, փայտամշակման, շինարվեստի, կաշեգործության և մանածագործության զարգացմանը: Օրինակ՝ մեծազից տարատեսակ կաջինների և այլ գործիքների մոտոքը փայտամշակման ասպարեզ, պայմաններ ստեղծեց բաղմազան աշխատանքային գործիքների պատրաստման:

Անասնապահության զարգացումը հնարավորություն ստեղծեց խոշոր
 եղջերավոր կենդանիների, որպես քաշող ուժի օգտագործման: Այսպիսով,
 պարմաններ էին ստեղծվել բրյալին հողագործությունից անցնելու պարզու-

Նաև արորոշվ հոդի մշակմանը: Մետաղե գործիքները նոր տեխնիկայով դի-
նեցին երկրագործությունը, նպաստեցին գյուղատնտեսական գործիքների կա-
տարելագործմանը, ինչպես նաև ջրամբարների, ամբարտակների, տեղական
ջրանցքների ու առունների անցկացմանը:

Հայտնաբերված ոսկրաբանական նյութի ուսումնասիրությունն, ինչպես
տեսանք, վկայում է Գառնիում մանր եղջերավոր կենդանիների գլխաքանա-
կի աճը և հեռազնաց անասնապահության զարգացած լինելը: Այսպիսով,
մթա III հազարամյակի մշակույթը բնորոշվում է տնտեսության աննախըն-
թաց վերելքով: Պարզ է, որ երկրագործության և անասնապահության վե-
րելքն իր հերթին խթանում էր մետաղագործության զարգացմանը:

Գառնիում հայտնաբերված նյութերն ապացուցում են, որ տեղական հասարակության տնտեսության մեջ լայն և բազմակողմանի գործածություն էր ստացել խեցեղենը, որի արտադրությունը նույնպես կատարելագործվել էր: Խեցեղեկագործությունը մեծ դեր խաղալով կենցաղում, միաժամանակ ժողովրդական գեղարվեստական ստեղծագործության կարևոր բնագավառ էր, որը դրսևորում էր բնիկ ցեղերի գեղարվեստական ճաշակը, հաճախ նաև պատկերացումներն ու ըմբռնումները: Մթա III հազարամյակից խեցեղենի զարգամոտիվներում երևան են գալիս թեմատիկ կոմպոզիցիաներ, որոնցում իրենց արտահայտությունն են գտնում բնության զարթոնքը, հավերժ շարժման փոփոխության, անվերջության, գիշերվա և ցերեկվա, լույսի և խավարի, մեռնող և հարություն առնող բնության հասկացողությունները, լուսնի և տրեխի, նրանց հետ աղերսվող պտղաբերության պաշտամունքը, որին, ինչպես տեսանք, սերտորեն աղերսվում է նաև վիշապի պաշտամունքը:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում, ինչպես վերջին հայտնագործություններն ասպարեցում, սև փայլեցրած խեցեղենին ուղեկցում է գունազարդը:

Ընդհանրապես Հայկական լեոնաշխարհում մթա III հազարամյակի տարբեր փուլերում խեցեղենի զարգացումը սերտորեն կապված էր բրոնզի մշակույթի հետ և ուղեկցում էր նրան: Խեցեղենի բազմաթիվ զուգահեռները հավաստում են միջցեղային կապերի ամրապնդումը, ինչպես նաև երևան են բերում փոքրասիական և կիլիկյան փոխազդեցությունների որոշակի հետքեր:

Արտադրողական ուժերի զարգացման ու տեխնիկայի վերելքի պայման-
ներում մի նոր առաջընթաց է ապրում նաև շինարարական գործը:

Գառնիի վաղ բրոնզի զարգացած բնակատեղիում կենտրոնական կլոր կացարանների և նրանց կից քառանկյունի շինությունների կողքին երևան են գալիս ոչ միայն մեկ, այլ երկու կլոր կացարաններից և նրանց կից շինու-
թյուններից կազմված կոմպլեքսներ: Մի քանի կլոր կացարանների և հա-
րակից շինությունների կոմպլեքսներից է կազմված նաև Յանիկ-թեփեի «4B»
շերտի բնակատեղին:

Վերոհիշյալ փաստերն ապացուցում են, որ երկու կլոր, կից կացարաններով բնակարանային կոմպլեքսներում բնակվում էին ազգակից կամ արյունակից ընտանիքներ՝ կազմելով գերդաստանի բաղադրիչ մասերը: Ժամանակի ընթացքում աճելով, նրանք տրոհվել են և ի վերջո հիմք դարձել նոր գերդաստանների: Վաղ բրոնզեդարում նկատվում է երկրագործական համայնքների քանակական աճ: Այսպիսով, աճեցվող կենդանիների և կուտակված պաշարների պաշտպանությունը թշնամի ցեղերից, անհրաժեշտաբար առաջացրեց Գառնիի և վաղ բրոնզեդարյան այլ բնակատեղիների պարսպապատումը:

վերոհիշյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ է նաև գույքային անհավասարությունը, որը հավաստվում է իր սեփական գույքն ունեցող գերդաստանների մեկուսացման տեղեկացով, թաղման որոշ ծեսերի փոփոխությունով և նրանց ուղեկցող պերճանքի առարկաներով: Մթա III հազարամյակի վերջում սկսվում է նախնադարյան համայնական հաւարակության ինտենսիվ քայքայման պրոցես: Այն թելադրված էր սոհմա-ցեղային ավագանու բարձրացումով, հզորացումով:

Փոփոխություններ են կատարվում նաև մարդու աշխարհայացքում: Տեղի է ունենում անհատի նշանակալից դարգացում, առաջադիմություն, որը նպաստում է միջավայրի ակտիվ վերափոխմանը:

Սակայն գույքային անհավասարությունը ավելի ուժեղանում է հասարակության զարգացման հաջորդ փուլում՝ միջին բրոնզի դարաշրջանում, որը հանգեցնում է բավականաչափ ստվար վերնախավի ամրապնդմանը և նախնադարյան համայնական կարգի վերջնական քայքայմանը: Այն բնորոշվում է նաև հին արեւելյան երկրների հետ ավելի ուժեղ մերձեցումով, մետաղագործության մի նոր, հզոր վերելքով, արհեստների ու արվեստի բարձր զարգացումով:

Ինչպես վերը տեսանք, բազմաթիվ օրինակներով հաստատվում է, որ միջին բրոնզի մշակույթը վաղ բրոնզի անմիջական շարունակությունը և էթնիկ միեւնույն միջավայրում նրա զարգացման հաջորդական փուլն է ներկայացնում, ընդգրկելով տարածման նույն սահմանները:

Գառնիի խեցեղենի նմուշների և նրանց դուզահենների համեմատությունից պարզվում է, որ փոխանցվող բազմաթիվ զարգամտիվների հետ, միջին բրոնզի դարաշրջանում երևան են գալիս խեցեղենի նաև նոր ձևեր և կատարման տարատեսակ եղանակներով հարուստ նոր ոճի զարգամտիվներ, որոնցում նկատվում է բովանդակության հարստացում:

Միջին բրոնզի մշակույթը բնորոշվում է նաև բնակչության պատկերացումների և աշխարհաճանաչողության ընդարձակմամբ:

Գառնիի վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի խեցեղենի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն բազմաթիվ թելերով կապված է Հայկական լեռնաշխարհի այլ հուշարձանների հետ՝ ունենալով իր ուրույն տեղային հատկանիշները, այնուամենայնիվ ուժեղ կերպով պահպանում է այդ մշակույթին բնորոշ խեցեղենի ընդհանուր ձևերը, զարգամտիվներն ու նրանցով կազմված կոմպոզիցիաները:

Գառնիում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի շրջանի ոչ մեծաքանակ նյութերն ապացուցում են, որ Գառնին ետ չէր մնում զարգացման ընդհանուր ընթացքից:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի խեցեղենի ուսումնասիրությունից նույնպես հետևում է, որ այն նախորդ փուլերի անընդմեջ զարգացման հաջորդական օղակն է և տեղական ավանդույթների շարունակողը:

Գառնիի սիստեմատիկ պեղումներն, անշուշտ, հնարավորություններ կընձեռեն լուսարանելու Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների պատմությանն ու մշակույթին վերաբերող մի շարք պատմահնագիտական հարցեր, սկսած մթա III հազարամյակից:

РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК 1949—1966 гг.

Резюме

На берегу реки Азат, у подножья Гегамских гор, на южной окраине селения Гарни, естественное треугольное возвышение, окруженное с трех сторон глубокими живописными ущельями, в течение многих веков служило благоприятным местом для поселения коренного населения.

При раскопках территории, обнесенной мощной крепостной стеной, построенной в античные времена, выяснилось, что она была заселенной с III тысячелетия до н. э. и до позднего средневековья включительно (рис. 1).

Раннебронзовое поселение было обнесено оборонительной стеной. Несмотря на то, что вследствие более поздних построек нижние слои сильно разрушились, нам удалось получить интересную стратиграфическую картину раннебронзовой эпохи.

Особый интерес представляют раскопки второго участка (центральная часть крепости), где выявлены три строительных слоя, относящихся к III тысячелетию до н. э., с круглыми жилищами и примыкающими к ним четырехугольными сооружениями (рис. 2, 3). Для этих жилищ характерны каменные фундаменты, на которых возведены стены из сырцовых кирпичей, изнутри и снаружи обмазанные глиной.

Раннебронзовый слой начинается примерно на глубине 1,35 м от дневной поверхности. В центре жилищ двух верхних слоев наряду с предметами бытового назначения обнаружены комплексы очагов (рис. 14, 15, 16, 16а).

Для второго слоя характерны круглые жилища, примыкающие друг к другу (рис. 2), металлические предметы (рис. 34, табл. 16), плавильная печь. Сравнительно лучше других сохранилось круглое жилище нижнего слоя. Окружность жилища верхнего слоя здесь полностью совпадает с окружностью жилища нижнего слоя, между которыми находится зольный слой толщиной 0,3—0,4 м, относящийся к среднему слою (рис. 3). Диаметр жилищ нижнего и верхнего слоев одинаков и равен 6,7 м. Толщина стен равна 0,9 м. Ширина входа 1 м.

Высота стен нижнего слоя в отдельных местах сохранилась до 1,2 м. Пол круглого жилища (на глубине 3,4 м от дневной поверхности)

устлан щебнем и обмазан толстым слоем глины, смешанной с соломой. Внутри жилища по всей его окружности к стене примыкает глиняная скамейка высотой и шириной 0,5 м (аналогичные возвышения известны в Шенгавите и Яник-тепе), на которой вместе с другими предметами найдена формочка топорика (рис. 27).

В других раскопках нижнего слоя найдены металлические предметы (табл. I_{3,4,7}). Снаружи к северной стенке круглого жилища примыкала глинобитная яма с предметами бытового характера и остатками костей животных. Во всех трех слоях обнаружены зернотерки, песты, орудия из кости, кремня и обсидиана.

На территории крепости у седьмой башни на глубине 2,3 м обнаружена часть оборонительной стены III тысячелетия до н. э., которая проходит на расстоянии 6,2 м от античной стены и почти параллельна ей (высота сохранившейся части равна 3 м). Фундамент этой стены (открытый на протяжении 13 м) построен из крупных обломков рваного камня. Возможно, стена была сложена из сырцового кирпича с вложенными внутри каменными плитами, ряды которых сохранились на месте. Подобная стена известна в слое K₂ поселения Геой-тепе.

Циклопические оборонительные стены характерны для Шенгавита, Шреш-блур, нижнего слоя Муханнат-тапы и для памятников ранней бронзы Карского района.

Для всех трех слоев Гарни характерны однотипные предметы, между которыми трудно заметить возрастное различие. Во всех слоях обнаружена керамика, украшенная ямочками. Несмотря на то, что в среднем слое преобладает керамика с рельефно-вогнутой орнаментацией, такие черепки найдены и в верхнем и нижнем слоях. Таким образом, в Гарни мы имеем не длительную хронологию раннебронзовой культуры, а только лишь чередующие друг друга строительные слои.

Раннебронзовое поселение Гарни по своему характеру является горным или предгорным поселением и имеет свои многочисленные аналогии на территории Армянского нагорья.

Раскопки слоев III тысячелетия до н. э. в Гарни пока что не охватывают большую территорию, но их систематическое изучение, несомненно, даст новый богатый материал для выяснения ряда важных вопросов ранней бронзы Армянского нагорья.

Из обнаруженных предметов первостепенное значение имеют каменные, костяные, глиняные и металлические орудия труда, которые использовались в различных областях хозяйственной жизни. К земледельческим орудиям относятся: зернотерки (рис. 25), терочники, ступки, песты (рис. 20, табл. IV, V), вкладыши для составных серпов из обсидиана и кремня (рис. 17, табл. I₂), серп из металла (рис. 34). Найдены наконечники стрел двух типов, с черенком и с выемкой (рис. 17). Рыболовство представлено грузилом (рис. 22, справа) и крючком из металла (табл. I₇). К ткацкому делу относятся: иглы, проколы (рис. 23), грузила для примитивного ткацкого станка (рис. 21, внизу), кости для наметки ниток (табл. VII, в середине, табл. VIII, слева), головки веретен

(рис. 4, 24). Об обработке кожи свидетельствуют костяные шилья с тупыми и острыми концами (рис. 5, табл. VII, VIII), обсидиановые ножи, скребки (рис. 18, справа, табл. I₁, II). В период ранней бронзы ряд каменных орудий (режущие, колющие) уступает место металлическим.

В слоях III тысячелетия до н. э. обнаружены предметы, связанные с древней металлургией. В среднем слое раскопана цилиндрическая плавильня (с приспособлением для поддувала), внутри которой сохранилась зола и куски шлака.

Плавильни типа Гарни известны и в хараппской культуре конца III—нач. II тысяч. до н. э.

Раскопки слоев III тысяч. до н. э. в Гарни показали, что цилиндрическим плавильням сопутствуют тигели с остатками металла и металлического шлака (рис. 30—32, рис. 33, внизу). В куче золы были обнаружены форма для заготовки (рис. 6, наверху справа, табл. IX, внизу слева) тигеля, разнотипные обгорелые каменные орудия (рис. 33, верхние два ряда, табл. IX).

Спектральный анализ металлических остатков в тигелях показал, что наряду с медью они содержат 1,5% мышьяка и незначительные примеси сурьмы, никеля и пр.

На расстоянии 4,5 м от цилиндрической плавильни был обнаружен серп (рис. 34) из мышьяковистой бронзы (5% мышьяка, аналогии во II слое Нахичеванской Кюль-тепе, Амиранис-Гора).

В среднем слое было найдено также металлическое орудие с миндалевидным концом (табл. I₆).

Металлическими предметами довольно богат и нижний слой, откуда происходит четырехгранный наконечник дротика (табл. I₃, 5% мышьяка, 14,5% свинца и др. примеси, аналогии в Шенгавите, во II слое Нахичеванской Кюль-тепе, Амиранис-Гора, более ранние аналогии в Техуте, в I слое Нахичеванской Кюль-тепе), крючок (табл. I₇), свинцовое кольцо с надетой на него ракушкой (табл. I).

Створка формочки проушного клиновидного топорика (рис. 27) также обнаружена из нижнего слоя и имеет свои аналогии во II слое Нахичеванской Кюль-тепе. Эти формочки можно датировать второй половиной III тысяч. до н. э. Возможно, эту дату можно сузить до XXIV—XXIII вв. до н. э., так как толщина всех трех слоев раннебронзовой культуры в Гарни равна всего 2 м, а между обнаруженными предметами нет большой хронологической разницы. Эти слои, очевидно, строительные и их в целом можно датировать XXIV—XXI вв. до н. э.

Таким образом, металлургия Армянского нагорья в III тысяч. до н. э. вступает в новую фазу развития, для которой характерны плавильни, литейные формы, разнообразие металлических предметов, сложный процесс производства новых сплавов. Металлургию можно рассматривать уже как отдельную производственную отрасль. Следует отметить, что производство и обмен металла играли важную роль в прогрессе культуры Армянского нагорья в указанную эпоху.

Многочисленные аналогии металлических предметов III тысяч. до

н. э. с Древним Востоком, несомненно, свидетельствуют о тесных культурных взаимосвязях. Эти связи имеют свои глубокие корни. В соседних странах—в Месопотамии, а также в Египте металл почти отсутствовал, и, как свидетельствуют К. Шеффер, А. Гюбер и М. Дюнан, в ранние периоды металла Армянское нагорье являлось главной сырьевой базой для этих стран.

По данным некоторых зарубежных ученых, медеплавильное искусство на территории Армянского нагорья находилось на высоком уровне, начиная с IV тысяч до н. э., поскольку Армянское нагорье было богато как медью, так и лесами. Армянское нагорье являлось одним из центров обработки металла на Древнем Востоке.

В комплексе материалов III тысяч. до н. э. из Гарни особое место занимают керамические изделия. Обнаружена простая и лощеная, орнаментированная керамика, для которой характерны фрагменты карасов (рис. 35—37), горшки (рис. 38), кубки-кружки, миски, чаши и т. д., имеющие, несмотря на свои многочисленные аналогии и широкое распространение, специфические местные черты, что заметно в форме ручек, технике нанесения орнамента, пропорциях частей кубков (рис. 31, 40—45, 48—53, табл. X). Некоторые кружки имеют явно подчеркнутое дно каблучной формы (рис. 54, 55), которое не очень характерно для III тысяч. до н. э., они встречаются в Шенгавите, в слое «К₃» Геой-тепе. Однако сосуды такой формы широко распространены в энеолитических поселениях (в I слое Нахичеванской Кюль-тепе, в поселениях у селения Шаумян Марнеульского района, в Арухлинском поселении Болниса, в слое «М» в Геой-тепе).

Для керамики Гарни характерны сосуды с висячим клювообразным венчиком (рис. 56—58). Они имеют свои аналогии в Шенгавите, долине Муш, Харберте, Малатии, Адиамане, Мараше, а ранние типы встречаются в Силбистане. По сообщению Ч. Барнея, неизданные материалы из Аслан-тепе свидетельствуют, что керамика с треугольно-висячим выступом прослеживается там на протяжении всей ранней бронзы.

Многочисленные аналогии имеют и миски с расширяющимися кверху стенками (рис. 60, аналогии в Шенгавите, Джраратском кургане, слое В₁ Квацхелебе, Верхне-Гунибском поселении Дагестана, слое 4В Яник-тепе). Ранние образцы этих мисок с полушаровидными ручками обнаружены в Центральной Анатолии в поздних халколитических слоях поселения Кан-Гасан.

По Д. Мелларту, полушаровидные ручки не характерны для долины Кония, где они представлены единичными образцами и впервые встречаются в Мерсине XVI, который Дж. Гарстанг относит к среднему халколиту.

Вышеуказанные аналогии свидетельствуют о существовании связи между культурами Армянского нагорья и соседних стран.

Уникальны гарнийские миски, которые под венчиком изнутри имеют выступ или «нос» с двухсторонним отверстием и напоминают человеческое лицо (рис. 61). Они своим изгибом венчика во внутрь напоминают

миски из слоя позднего халколита Кан-Гасана, из ряда поселений долины Геоксу-Мал-тепе, Мут, Джинган-тепе, Козул-богак.

Подобные миски с висячим венчиком во внутрь встречаются в Мерсине, в Тарсусе II и датируются II половиной III тыс. до н. э. По Д. Мелларту, подобные миски для долины Кония довольно редки. Они встречаются в раннебронзовом поселении Бейчисултан и в слое «IV» Кюль-тепе и датируются 1850 г. до н. э.

В Гарни обнаружены миски, украшенные ямочками (табл. XII₂, XIII, рис. 62, 63), и миниатюрные сосудики (рис. 64—67).

Своеобразны также гарнийские очаги, нижняя часть которых цилиндрической формы, а сверху имеется подставка с конически расширяющимся книзу туловом и широким плоским венчиком (рис. 14—16). Снаружи эти очаги укреплены глиняной обмазкой и керамическими обломками. Передвижные очаги шенгавитского типа в Гарни пока что не известны.

Обнаружено много фрагментов подковообразных подставок (табл. XIV, XV, XVIII). Эти подставки обычно напоминают стилизованные человеческие фигуры в сидячем положении с вытянутыми и округленными вперед ногами. Возможно, они связаны с культом предков. На северных памятниках аналогии таким подставкам доходят до поселения Луговое, а к югу до Сирии—Палестины.

Аналогии роговидных подставок Армянского нагорья (табл. XVIII, XIX) найдены в XVI—XII слоях Мерсины.

Для Гарни характерны также подставки в форме усеченного конуса (табл. XXI₄), горшкообразные с расширяющимся кверху венчиком (рис. 68, табл. XX₁), аналогии которых доходят до Триалети (Канац-тепе, Курган № XLVI). Трехножная подставка в Гарни известна в одном экземпляре (табл. XX₂).

Найдены катушкообразные светильники-лампады, в чашеобразных углублениях которых сжигали масло или жир для освещения (табл. XXI₁₋₃).

В Гарни найдены также фрагменты грушевидных кувшинов с полушаровидными ручками (рис. 69), которые характерны для II слоя Нахичеванской Кюль-тепе, Джраовита (Арташатский район). Их миниатюрные образцы найдены в святилище Арича. Аналогии грушевидных кувшинов могут быть отмечены в материалах Геой-тепе (около Садахлу) и в Озни. Для Гарни характерны также разнообразные ручки, крышки, глиняные круги, глиняные модели колес и т. д.

Художественная керамика Гарни по орнаментации делится на две большие группы: 1) украшенная ямочками-желобками—«усиками», рудиментарными ручками-выступами, 2) керамика с рельефно-вогнутыми и линейно-геометрическими орнаментами.

Некоторые рельефно-вогнутые орнаменты, видимо, выполнены цилиндрической печатью (рис. 70). Л. Легрен отмечает, что орнаменты, выполненные такой техникой, напоминают следы контуров цилиндрических и других печатей. При помощи таких печатей исполнена орнамен-

тация крышки из слоя «К₁» Геой-тепе. В культуре III тысяч. до н. э. печати найдены в Гудабертка-Цихиагора, а два образца из глины известны из Яник-тепе. Не исключена возможность их существования и на территории Армянского нагорья.

Излюбленными мотивами геометрических орнаментов гарнийской керамики являются меандры, углы, треугольники, сетки. Как утверждает В. Лемб, в Анатолии меандры пока не обнаружены, а спирали очень редки. Действительно, черепок с рельефной спиралью обнаружен в халколитическом слое Аладжа, один черепок из слоев, датированных 2500—2200 гг. до н. э., известен в Бейчисултане, а другой образец обнаружен в слое «Iв» Кюль-тепе (1850 г. до н. э.).

Из группы линейно-геометрической орнаментации выделяются черепки, украшенные шашечным орнаментом, квадратики которых заполнены косой штриховкой или точками (рис. 71). Их связь с символикой вспаханного поля и семян становится вероятной при сравнении с орнаментацией на керамике и на женских статуэтках трипольской культуры, где соответствующая интерпретация была предложена Б. А. Рыбаковым.

Сочетание тонколинейных и точечных орнаментаций не очень характерно для Гарни. Оно более ярко выражено на керамике кироваканских поселений, в ряде курганов Тriaлети (XI, XLVI), Тетрицкаро, Бедени.

Уникальны черепки с изображением булавок с валютообразными головками (рис. 73), непосредственные аналоги которым представлены самими металлическими булавками Квацхелеби и кургана № 44 20-го участка городища Урбиси.

Переход форм металлических изделий на керамические украшения свидетельствует о прочных основах производства металлических изделий в раннебронзовую эпоху, вместе с тем подчеркивает их культовые атрибуты.

В орнаментации гарнийской художественной керамики особое место занимают птицы с треугольным телом. На одном из черепков мы видим рельефное изображение двуглавой птицы (рис. 74), а на другом—ее линейное изображение (рис. 46).

Треугольная форма птиц является излюбленным мотивом для раннебронзовой керамики Армянского нагорья. В Аревике она появляется то в среде геометрических фигур (рис. 75), то с вдавленными ямками (рис. 76). С особым великолепием и красотой треугольная птица изображена на черепке из Кировакана (рис. 77). Она украшает композиционный центр и концовки шенгавитского караса (рис. 78). В Шенгавите треугольная птица получила и свое цветное отображение (рис. 104).

Для чернолощеной высокохудожественной керамики, особенно для группы, украшенной вдавленными ямками, очень характерен серебристый блеск. Такая керамика в большом количестве найдена в Аревике. Кариуте, характерна также для II слоя Яник-тепе. В Бедени (в 17 км к югу от Тбилиси), в богатом металлическими изделиями кургане, изящ-

ная керамика с серебристым блеском как бы является имитацией металлических изделий. В них, с одной стороны, нашли свое отражение тонколинейно-точечный и вогнуто-параллельные пояса, которые так характерны для XI, XLVI курганов Тriaлети, а с другой стороны сосуды биконической формы, украшенные вогнуто-ямочной орнаментацией типа Гарни и Элара, приобретают черты, которые получают свое дальнейшее развитие в среднебронзовую эпоху.

Несмотря на ряд аналогий, гарнийская керамика имеет свои специфические локальные особенности и занимает особое место в богатой раннебронзовой керамике Армянского нагорья.

В условиях дифференциации и расселения родственных племен существование различных локальных разновидностей, которые наблюдаются на Армянском нагорье, становится естественным. Некоторые параллели свидетельствуют также о наличии культурных и обменных взаимосвязей с Центральной Анатолией и Киликией.

В гарнийской керамике пока что трудно заметить стратиграфические различия, однако по датированным материалам и из того, что керамика не связывается с ранними этапами III тысяч. до н. э., весь обнаруженный комплекс керамики можно датировать XXIV—XXI вв. до н. э.

Обнаруженные в трех строительных слоях материалы свидетельствуют о высоком уровне развития земледельцев-скотоводов Гарни.

Выявленный при археологических раскопках материал показывает, что Гарни является одним из развитых раннебронзовых очагов металлургии на территории Армении. Значительный прогресс в области металлургии при сравнении с энеолитом характеризуется не только получением разнотипных сплавов, но и значительным ростом количеств металлических предметов, разнообразием и разновидностями их форм и появлением закрытых литейных форм. Более совершенные металлические орудия стимулировали развитие кожевенного и камнеобрабатывающего дела, деревообработки, строительного искусства и ткачества. Развитие скотоводства дало возможность использовать крупный рогатый скот как тягловую силу. Таким образом, создались условия для перехода от мотыжной обработки земли к плужной. Металлические орудия вооружили земледелие новой техникой, дали толчок к совершенствованию земледельческих орудий, а подъем хозяйства в свою очередь стимулировал развитие металлургии.

В эпоху ранней бронзы широкое и всестороннее развитие получает гончарное дело, производство которого по сравнению с энеолитом совершенствуется. Играя большую роль в быту, оно одновременно являлось важной областью народного творчества, которое отображало художественный вкус аборигенов. В орнаментации керамики появляются тематические композиции.

В развитом раннебронзовом поселении Гарни выявляются комплексы с двумя круглыми жилищами и другими побочными сооружениями (анalogии в Яник-тепе). В подобных группах жилищ, несомненно, обитали родственные семьи, являясь составной частью большой патри-

архальной семьи. Впоследствии они дифференцировались и становились ядром новой большой семьи.

В эпоху ранней бронзы наблюдается количественный рост земледельческо-скотоводческих общин. Происходит имущественная дифференциация, и в конце III тыс. до н. э. усиливается разложение первобытно-общинного строя. Изменения наблюдаются и в психологии человека. Происходит значительное развитие индивидуума, что способствует активному изменению окружающей среды.

В эпоху средней бронзы общество вступает в новую фазу развития: усиливается имущественная дифференциация, этот этап развития характеризуется усилением военной знати, племенных вождей, выделением верхушки родовой знати. Окончательно разлагается первобытно-общинный строй. Эта эпоха характеризуется расширением контакта с древневосточным миром, новым мощным подъемом металлургии, оригинальной крашеной керамикой, высоким развитием ювелирного искусства и т. д.

Среднебронзовая культура Гарни известна по материалам раскопок поселения и погребений. Она представлена исключительно керамическим материалом. Вследствие непрерывного заселения крепости в течение многих веков строительные остатки поры средней бронзы в Гарни не сохранились.

Начиная с 1950 г. среднебронзовая керамика обнаруживается в ряде квадратов во всех четырех пунктах крепости, около фундаментов и башен античной крепости.

Одна группа погребений этого времени была обнаружена на северо-восточной окраине селения, а другая—в восточной части, на обочине дороги, ведущей в Арташат.

Исследованные погребения—грунтовые. В одном из них найдены девять сосудов, каменная солонка и обломок обсидиана (табл. XXV). Керамика имеет свои аналогии в Кироваканском кургане (обнаружен в 1948 г. и исследован Б. Б. Пиотровским), в погребении № 2 (раскопано нами в 1960 г.) в Эларе, в погребении у дороги, ведущей из Эчмиадзина в с. Хатунарх (исследован А. Мартиросяном).

Расписная чаша, найденная в указанном погребении, украшена вписанными друг в друга полукругами; она имеет свои аналогии в материалах Тазакенда, Ахчакалы, Эчмиадзина, Хзнауза, Золакара, Нахаджира, Кировакана. Этот орнамент является излюбленным мотивом для чернолощеной керамики Узерлик-тепе, и выполнен гребенчатым ходячим штампом—«качалкой». Мотив, с вписанными друг в друга полукругами, берет свое начало в III тысяч. до н. э., наилучшим примером чего может служить образец из Кировакана в рельефно-вогнутом исполнении (рис. 81).

Серебряный образец гарнийского биконического сосуда, как и аналогично расписной чаши можно видеть в триалетском кургане № XV. Таким образом, гарнийское погребение можно датировать временем Кироваканского кургана и синхронных ему памятников.

В погребении, обнаруженном у дороги, ведущей в Арташат, найдены тринадцать глиняных сосудов, из коих три крашенные, а остальные—простые светло-бурые. Два кувшина украшены гирляндой косо заштрихованных ромбов (табл. III). Такую же орнаментацию имеет чаша, найденная на том же участке (табл. II, внизу). В крепости Гарни найдено много черепков с аналогичной орнаментацией (табл. XXVII).

Керамика, украшенная гирляндой косо заштрихованных ромбов, характерна для поселения Муханнат-тапе, известна в Джраовите, в Лчашенском кургане № 6, в погребениях Грампа и Ахчакала, в поселении и некрополе Мецамора. Такую орнаментацию имеют тазакендский горшок, кувшины из Эчмиадзина, Карчахпюра, Золакара, черепки из среднего и верхнего слоев поселения Узерлик-тепе.

А. Мартиросян эту группу керамики датирует XVIII—XVI вв. до н. э. Средние и верхние слои Узерлик-тепе радиоуглеродным методом C^{14} датируются 1340 ± 260 гг., однако А. Иессен считает эти данные пока что предварительными и средний слой Узерлика датирует XVII—XV вв. до н. э., а верхний XV—XIV веками. Новых данных, уточняющих датировку керамики, украшенной гирляндой заштрихованных ромбов, нам пока не известно.

Нужно отметить, что украшенная гирляндой заштрихованных ромбов керамика к северу от Кировакана, в долине р. Акстафа, в Триалети пока не обнаружена. Однако керамика, напоминающая эту орнаментацию, встречается в Сялал II, в Амри, она известна из памятников Хараппы. В центральной Индии (Декан) такая керамика обнаружена в памятниках плоскогорья Мальви. В Афганистане этот орнамент известен на керамике из Мундигак VI и датируется концом II тысячелетия до н. э.

Кроме описанных комплексов и связанных с ними материалов, в Гарни обнаружена группа крашеной, резной и штампованной керамики.

Часть крашеной керамики связывается с тазакендским типом (табл. XXVIII¹—3, 6, 8, 11, 12) и имеет свои аналогии в Апаране, Муханнат-тапе, Талине, Техуте, Лчашене, Мецаморе, Армавире, Ариче, Нор-Баязете, где она представлена на розовом фоне с черной (рис. 84, 85) и черно-белой росписью или же на кремовом фоне с черной и красной росписью (табл. IV). В Грузии, в г. Рустави, обнаружена всего одна чаша тазакендского типа. Однако пояса, состоящие из треугольно-клиновидных узоров, что характерно для керамики Нор-Баязета, встречаются и на шейках сосудов со светло-розовым и кремовым фоном из V и XVII курганов Триалети. Кроме того, на керамике этих курганов получили свое цветное отображение заключенные в треугольники многоэтажные клинки, характерные для Шенгавита, для триалетских курганов XI и XXIV. Золотой кубок из кургана XVII украшен поясом спиралей, что напоминает Тазакенд. Таким образом, V и XVII курганы Триалети, если не синхронны с тазакендской группой, то хронологически непосредственно следуют за ней. Однако при отсутствии стратиграфических данных трудно уточнить вопросы датировки.

Расписная керамика, аналогичная тазакендской группе, несмотря на приобретение новых качеств, многими элементами остается связанной с раннебронзовой культурой. Это прослеживается по формам сосудов (слабо вогнутое доньшко, сохранение биконической формы, ладьевидные чаши), по некоторым особенностям орнамента (неширокая лента с геометрической орнаментацией под венчиком тазакендских чаш (рис. 86) повторяет раннебронзовый принцип украшений керамики — Гарни, Карнут, Шенгавит), которые исчезают в последующие этапы средней бронзы. В орнаментации керамики тазакендской группы часто повторяются мотивы, характерные для керамики III тысяч. до н. э. (заштрихованные углы, «двойная секира», вдетые друг в друга углы и т. д.); многорядно сложенные треугольники на норбазетских чашах являются излюбленным мотивом для Шенгавита и Коси-чотер (рис. 87, 10, 23, 24). Новым в тазакендской группе является то, что отдельные орнаменты переходят в непрерывный пояс орнаментации на сосудах.

Расписная керамика также свойственна для III тысяч. до н. э. Орнаментация черной краской на светлом фоне известна из III и IV слоев Шенгавита, где соответствующие образцы найдены вместе с чернолощеной керамикой, украшенной тонколинейным орнаментом (рис. 104). Крашенная керамика, обнаруженная в слоях «К₂» и «К₃» Геой-тепе, характерна также для третьего периода ранней бронзы Малатии и Харберта, обнаружена в Аслан-тепе, Фурунку, Караюке. В Бешташене она найдена вместе с III комплексом керамики III тыс. до н. э.

Несмотря на то, что группа тазакендской керамики некоторыми мотивами орнаментации связывается с расписной керамикой Малой Азии и Месопотамии, в то же время она отличается от них формами сосудов, основной композицией орнаментации и, представляя собой самый ранний этап средней бронзы, морфологически тесно связывается с керамикой III тысяч. до н. э. Армянского нагорья. Выросшая и сформировавшаяся на местной почве, она воздействовала на развитие керамики соседних стран и одновременно сама испытала их некоторое влияние. Как отмечал Б. А. Куфтин, она составляет «совершенно своеобразную фацию расписной керамики Передней Азии, развившуюся в области контакта южномесопотамских и западных течений».

Другую характерную группу расписной керамики Гарни составляют гидрии. Одна из гидрий с двухъярусной композицией украшена рисунками птиц (табл. VI, аналогии в Зурнабаде, Хрхи-Шамшадинском районе). Фрагменты гидрий, обнаруженные на территории крепости Гарни, украшены рисунками фантастических существ, напоминающих бизонов и диких быков (табл. XXIX). По своей орнаментации они уникальны и, возможно, представляют сцену, посвященную охотничьей магии. Черепки, разукрашенные фигурами длиннохвостых и длинношеих животных (табл. XXIX₃) или рисунками птиц, похожих на лебедей, очевидно, составляют обломки той же гидрии (рис. 88₁).

Орнаментирование керамики разнотипными птицами, сказочными и хищными животными является излюбленным мотивом и для украшения

полихромной керамики II половины II тысячелетия до н. э. (I и II Кюльтепе Нахичевана, Шах-тахты и т. д.).

На гарнийских гидриях с одноярусной композицией вместе с другими рисунками изображены и плавающие птицы (рис. 88₂, аналогии в Нор-Баязете, Кировакане, Триаleti).

Одноярусные и двухъярусные гидрии синхронны, их орнаментация является очень распространенной. Прототипы гидрий можно найти в керамике эпохи ранней бронзы. Например, гидрия из Аревика (рис. 90) своими полусферическими ручками пока связывается с раннебронзовой керамикой, однако своей формой, розоватым черепком, оформлением венчика, цилиндрической шейкой непосредственно связывается со средней бронзой. Группа вертикально расположенных резных линий на шейке сосуда напоминает такие же группы украшений, но исполненные черной краской на шейках сосудов поры средней бронзы.

Некоторые орнаменты по своим мотивам тоже подражают украшениям керамики ранней бронзы. Например, мето́пы, украшающие плечики гидрий, покрытые волнообразными линиями, являются излюбленными мотивами тонколинейной орнаментации Шенгавита (№1618/3, 1330/47, 67).

Шевроны с волнообразными поясами с рисунками птиц, заключенными в их углах, можно опять увидеть на карасе из Шенгавита, где орнамент выполнен другой техникой (рис. 78).

В среднюю бронзу монументальные концевые спирали, которые символизируют змею—вишапа, исчезают. Пояса, образующие углы, переходят в продолжающиеся шевроны. Таким образом, происходит эволюция орнаментации.

В орнаментации расписной керамики средней бронзы мы опять видим сложные и многообразные идеологические представления земледельцев-скотоводов. Лейтмотивами композиций являются волнистые линии, символизирующие воду и вишапа. Волнистыми линиями украшены фигуры, составляющие части композиции,—группы вертикальных линий на шейке, горизонтальные пояса, свисающие от них мето́пы, шевроны, прямоугольники, ромбы, даже птицы и рыбы.

Исходя из орнаментальных композиций гидрий и кувшинов, можно предположить, что эти украшения, очевидно, были связаны с магией земных, небесных и подземных вод, обрядом обеспечения плодородия.

В Гарни обнаружен ряд керамических изделий, украшенных резным и штамповым орнаментом. Несмотря на то, что керамика с резными украшениями имеет новые формы и новую технику исполнения орнаментаций, некоторыми своими деталями она связывается с раннебронзовой керамикой: например, некоторые сосуды украшены вогнутыми ямками, зигзагообразными заштрихованными лентами (рис. 91), которые были так характерны для верхних поясов шейных украшений чернолощеной керамики ранней бронзы. В конце эпохи эти ленты в упрощенной форме спускаются на плечики сосудов (рис. 92, 93). В пору средней бронзы, как показывают образцы из Гарни, эти зигзагообразные ленты

становятся монументальными и выполняются не вдавливанием, а резным способом (рис. 91, аналогии известны в XIV кургане Лчашена).

Зигзагообразные заштрихованные резные ленты на черепках Гарни (табл. XXXI₃) имеют свои аналогии в нижнем слое Узерлик-тепе, в курганах Сабит-Ахча, в триалетских курганах № VI, XIV, XVI, XXXVI и т. д.

Два коричневых кувшина с пунктирным орнаментом из Гарни (рис. 94, табл. XXV₃) имеют свои аналогии в Кироваканском кургане, в Эларе (рис. 95, табл. XXVI₁).

Керамика, украшенная «шагающим» гребенчатым штампом—«качалкой» из Гарни (табл. XXXII, XXXIII), имеет свои прямые аналогии в Кироваканском кургане, в I и VII, курганах Триалети, а последние синхронны XV кургану Триалети, который К. Шеффером датируется 1500—1400 гг. до н. э.

Несмотря на то, что Кироваканский курган относится к более позднему периоду развития культуры средней бронзы и синхронен XV кургану Триалети, тем не менее орнаментация предметов тяготеет к III тысяч. до н. э. Например, рельефные шпалы с полушаровидными и миндалевидными головками на чернолощеной керамике Кировакана (табл. XXVI₃) находят свои прототипы в образцах Элара, Кахси, Карнута.

Широко распространенные меандры ранней бронзы на кувшинах Кировакана переходят в непрерывный пояс (табл. XXVI₃). Ромбы с кружочком в центре композиции на крашеной керамике Кировакана (табл. XXX) как будто повторяют орнаменты шреш-блурской группы, Коси-чотер и Маштоц-блур, а также мотив шенгавитской керамики. Наконец, золотая чаша с изображением львов своей геометрической орнаментацией и техникой ее исполнения так близка к керамике III тысяч. до н. э. (рис. 87_{34,35}), что если бы не была найдена в комплексе кургана, то могла бы быть отнесена к ранней бронзе.

Вышеописанная кироваканско-триалетская группа по своему богатому материалу может быть отнесена к эпохе расцвета средней бронзы.

Конечно, в условиях неизученности поселений, дающих стратиграфию средней бронзы, вообще трудно дать точную датировку имеющегося материала, однако обнаруженный вышеописанный материал составляет непрерывную линию развития и доказывает, что среднебронзовая культура образовалась на базе местной раннебронзовой культуры в однородной этнической среде.

Ошибочными являются мнения тех ученых, которые считают, что племена «куро-аракской» культуры по каким-то неизвестным причинам покидают свои обжитые территории и дальнейшее развитие этой культуры прекращается (Л. Вулли), т. к. следы жизни в многочисленных «куро-аракских» поселениях отсутствуют, как правило, вплоть до поздней бронзы (Ж. Мелларт). Однако в настоящее время известен ряд поселений, в которых жизнь не прекращается после III тысяч. до н. э., а непрерывно продолжается до позднебронзовой эпохи включительно, иногда даже до позднего средневековья (Гарни, Муханнат-тапа, Элар,

Джраовит, I и II Кюль-тепе, Геой-тепе в Карабахе, Мещамор, Геой-тепе Иранского Азербайджана и, возможно, другие многочисленные памятники, которые пока серьезно не изучены).

Лишено основы и то мнение, что непосредственное продолжение «куро-аракской» традиции трудно найти в материалах средне- и позднебронзовой культуры (Г. Меликишвили).

Как мы видели выше, сравнительный анализ материалов ранней и средней бронзы доказывает обратное. Переходы и связь наблюдаются в формах керамики и в некоторых орнаментах, тематических сюжетах, непрерывных повторениях отдельных мотивов, в религиозных представлениях и т. д.

Иногда наряду с керамикой, имеющей новую форму и орнаментацию, пережиточно повторяется керамика, характерная для «куро-аракской» культуры (кроме вышеописанных, смотри керамику из V кургана Триалети—№ 9—63:295, 296, 293, 298, 310, в VI кургане—№ 9—63:386, 287, 288, в III кургане—№ 9—63:607).

Формы и орнаменты среднебронзовой керамики в свою очередь переходят в позднебронзовую культуру.

Сходство форм металлических изделий не может служить основой для доказательства теории проникновения переднеазиатских племен и вытеснения «куро-аракских» элементов.

Как было сказано выше, Армянское нагорье, начиная с ранних этапов освоения металла, снабжало переднеазиатские страны сплавами и, следовательно, находилось в тесных взаимосвязях с ними. В этих условиях отмечаемое сходство вполне понятно и объяснимо.

Несмотря на то, что мы пока не имеем возможности представить жилищные комплексы и архитектуру средней бронзы, раскопки доурартских слоев Кармир-блур дают об этом известное представление, свидетельствуя, что традиции культуры III тысяч. до н. э. сохранялись и в эпоху поздней бронзы.

По нашему убеждению лишено серьезной основы также противопоставление Ч. Барнеем триалетской культуры «восточно-анатолийской».

Руководствуясь заранее сформулированной концепцией, по которой индо-европейцы, среди которых находились хетты, должны были прийти с Северного Кавказа в Центральную Анатолию, Ч. Барней старается материалы и датировку триалетских курганов связать с Северным Кавказом и Трипольем.

Находку колесницы из XXIX кургана Триалети он связывает с пришельцами из северных степей, вследствие чего, по его мнению, происходит и изменение в составе коренного населения. Их появление в Триалети, с одной стороны, он считает возможным в 2100—2000 гг. до н. э., а с другой—этих пришельцев доводит до среднего течения реки Аракс—до Шреш-блур (исходя из обнаруженной там модели колесика тележки). Получается, что переселение пришельцев из север-

ных степей начинается с начала III тысяч. до н. э., но это положение остается не аргументированным.

Материалы триалетских курганов многими нитями связываются с комплексами III тыс. до н. э. Курганы (XI, XLVI, раскопанные в 1957 г. в Тетри-Цхаре), относящиеся к III периоду ранней бронзы, своей керамикой, украшенной резным тонколинейно-геометрическим орнаментом, связываются не с севером, а имеют свои аналогии в кироваканских памятниках III тысяч. до н. э., в Шенгавите. На керамике из Бедени тонколинейный и точечный орнаменты сочетаются с вогнутыми ямками эларского типа.

Расписную керамику Триалети (которая, очевидно, является повторением крашеной керамики Армянского нагорья и как будто изготовлена в одних и тех же мастерских) Ч. Барней считает иранской, но вместе с тем сомневается в истинности такого предположения и удивляется, откуда она могла проникнуть в Триалети?

Металлические изделия из Триалети, по мнению некоторых ученых, скорее всего связываются с югом, с Армянским нагорьем и с хеттским миром, чем с Северным Кавказом.

Таким образом как в раннюю, так и в среднюю бронзу Армянское нагорье вместе с Триалети составляли одно культурное единство, имея свои локальные специфические черты. В эпоху средней бронзы Триалети, будучи периферией этого обширного культурного единства, несомненно могло носить следы влияния севера. Игольчато-штампованная инкрустированная керамика Триалети по технике художественного исполнения доведена до совершенства. Вместе с ней большое развитие получает керамика, украшенная при помощи лощения и отличающаяся изяществом и в изобилии встречающаяся почти во всех среднебронзовых курганах Триалети. На Армянском нагорье она пока что встречается редко. До сих пор она обнаружена только в VI кургане Лчашена и по своему характеру большей частью связывается с культурой поздней бронзы.

Триалети не богато крашеной керамикой, в то время как на Армянском нагорье она имеет широкое распространение и известна своими различными вариантами.

Таким образом, носители культуры средней бронзы, которая развивалась на прочной базе местной, раннебронзовой культуры, скорее всего являлись наследниками аборигенов Армянского нагорья III тыс. до н. э. и составляли вместе с ними одно этническое единство. Некоторые исследователи предполагают, что они были хурритами.

Для выяснения этнического состава носителей культуры ранней и средней бронзы Армянского нагорья исключительно важную роль играет божество «Вишав», памятники которого известны начиная с бассейна Чороха до склонов г. Арагац. В хурритских текстах, обнаруженных в Богаз-Кёе и Рас-Шамра, «Вишав» (Вишавшав, Вишавшав) упоминается как второстепенное божество с атрибутами, связанными с растительным и животным миром. Однако оно является божеством общехурритского пантеона. Как хурритское божество, оно упоминается и в хеттских

текстах Богаз-Кёе. На Армянском нагорье культ вишапа, как увидим ниже, зарождаюсь в условиях раннеземледельческого хозяйства, в хурритских текстах II тысячелетия до н. э. упоминается как второстепенное божество и в течение веков, сохраняя свое название «Вишав», доходит до наших дней.

Таким образом, культура, созданная аборигенами в условиях всеобщего прогресса хозяйства и техники, процветая и принимая новые формы, продолжала свое развитие в течение долгих веков.

Культура эпохи поздней бронзы и раннего железа в Гарни представлена материалами, добытыми при раскопках крепости, случайно обнаруженным погребальным инвентарем.

В живописном ущелье Гарни, где сливаются реки Азат и Гарни, устремляется вверх крутой мыс, на возвышенной площадке которого расстилается поселение эпохи поздней бронзы (рис. 96), раскопанное А. Мартиросяном.

Поселение было окружено двумя стенами циклопической кладки. При раскопках поселения обнаружены фундаменты жилищ, которые представлены комплексами и отдельными четырехугольными комнатами (табл. XXXIV).

При раскопках поселения обнаружены позднебронзовая керамика, зернотерки, орудия из бронзы, кремневый вкладыш от составной части серпа, отщепы, кости животных и т. д. (табл. XXXV). Образцы монохромной керамики (табл. XXXV₂) свидетельствуют о заселенности мыса еще с начала II тысяч. до н. э.

Предметы из каменного ящика, обнаруженного у родника на северо-восточной окраине селения,—керамика (рис. 97, табл. XXXVI, XXXVII), бронзовое височное кольцо со змейкой (рис. 98), браслет и кольца (рис. 99)—имеют свои аналогии в материалах из поселений и погребений Армянского нагорья конца II тысяч. до н. э. (Элар, Кировакан, Мецамор, Ахамзалу, Артик).

Остальные случайные находки большей частью представлены керамикой (табл. XXXVIII). Хотя они не имеют другого датирующего материала, но при помощи многочисленных параллелей находят свое место в культуре поздней бронзы и раннего железа.

Материалы вышеуказанной эпохи выявлены и при раскопках Гарнийской крепости. Среди керамики характерны черепки чернолощеной канелированной керамики, фрагменты сосудов, украшенных резным орнаментом (табл. XXXIX₄), черепки больших сосудов с массивным отвесным венчиком (рис. 100), фрагменты маслосбоек (табл. XXXIX), кувшинов.

Параллели описанным материалам можно отметить в Мецаморе, Муханнат-тапе, доурартских слоях Кармир-блур и т. д.

В находках крепости Гарни особого внимания заслуживает цилиндрическая печать из черного камня с изображением козла, стоящего перед «древом жизни». По форме она сходна с цилиндрическими печатями, найденными в цитадели Кармир-Блур. Один из древних сюже-

тов—изображение козла, стоящего перед «древом жизни»,—был широко распространен в культуре Древнего Востока. Начиная со II половины III тысяч. до н. э. он является излюбленным мотивом аккадской глиптики. Как отмечает Б. А. Куфтин, на цилиндрических печатях Месопотамии, Сирии и Кипра козел играет роль атрибута божества растительности и дождя.

Эти атрибуты козла на Армянском нагорье, возможно, сохраняются и в урартское время, свидетельством чего и является печать, найденная в Гарни.

Особое культурно-историческое значение имеет каменная стела, названная «вишап» (змий, дракон), с урартской надписью, найденная во время раскопок дворцового зала в крепости Гарни (рис. 103).

При чтении надписи Н. В. Арутюняном выясняется, что в I половине VIII в до н. э. Гарни был завоеван царем Аргишти I и данная территория носила название Гиарниани еще задолго до урартской экспансии на северо-восток. Урартская надпись, как правильно заметил Б. Аракелян, на «вишапе» была высечена позднее.

«Вишапы» найдены также в Гегамских горах в 25—30 км к востоку от Гарни. Встречаются «вишапы» различных форм. Одни из них имеют форму громадной рыбы (на них обозначены плавники, жабры, глаза), а другие представляют собой четырехгранные стелы. На некоторых рыбовидных «вишапах» и на четырехгранных стелах высоким рельефом изображается жертвенное животное—бычья голова со свисающими по сторонам безжизненными ногами и линией шкуры. Иногда оно сопровождается парой птиц и змей.

Гарнийский «вишап» относится к типу четырехгранных стел, верхняя часть которой отломана и бычья голова не сохранилась, а две конечности быка рельефно выведены по краям камня.

«Вишапы» обнаружены также на северо-восточном побережье Севана около залива Артаниш, на восточном и южном склонах Арагаца, около осушенного озера Тикматаш, на берегу озера Казнефер на вершине Арагац. «Вишапы» группами обнаружены и в бассейне Чороха, на берегу озера Зиарет (25—50 рыбовидных «вишапов») у ручья Србаган, на берегу озера Ховтак и Палакцис. «Вишапы» найдены также на кладбище селения Согутлу (Ширакский район). В южной Грузии «вишапы» известны в Джавахетии у села Мурджахети, около села Гандза, в Шипек-Саномере (недалеко от реки Храми).

Исходя из того, что «вишапы», как правило, встречаются на высокогорных пастбищах у истоков родников, ручьев, на берегах озер и водоемов, многие специалисты их связывают с культом воды и плодородия, считая хранителями и покровителями земледелия и ирригации, символом богини Астгик.

Культ воды необычайно древен и имеет свои глубокие корни. «Вишапы» с изображениями жертвенного быка, птиц и змей явно связываются и со «звездной религией».

С древнейших времен у многих народов Древнего Востока одно из ведущих мест занимал культ луны, символом которого являлись такие животные, как рыба, бык и змея, изображенные на наших «вишапах». Культ луны был неразрывно связан с культом животворной воды. По описанию Э. Церена, в представлении древних людей «там в постоянных превращениях луны начинается жизнь, возрождаясь из смерти, луна становится то серпом, рогом или ладьей, то чашей или кубком. И из лунной чаши течет вода жизни».

Изучение показывает, что вишап предварительно почитался в образе рыбы, с чем в дальнейшем связались также бычья голова, шкура и конечности.

У многих народов Древнего Востока древнейшая богиня воды, плодородия и любви связывалась с образом рыбы (шумерийская Нанше, позднее сирийская Деркетто).

Несмотря на то, что Н. Адонц и Гр. Капанцян подчеркивают рыбовидность у мужских богов (ассирийский—Дагон, шумерийский Оннес и Эа, у хурритов божества мужчины—рыбы), однако издревле всякое начало было связано с женским божеством. У шумерийцев богиня Наму считалась первозданным океаном, называлась «матерью, породившей небо и землю». Древняя Великая Мать считалась не только прародительницей мира, но и подательницей плодородия, владычицей неба—дождевых туч. И, как правильно отмечает Б. А. Рыбаков, «в более позднее время... мужские божества оттеснили Великую Мать на землю, лишили ее первоначального всеобъемлющего характера».

Таким образом, стихия воды предварительно была связана с женским божеством, которое изображалось в образе рыбы. «Вишапы» прошли долгий путь развития и на первоначальном этапе выступали в форме рыбы и воплощали культ древней богини, Великой Матери—богини плодородия и всей живой природы.

В определенную эпоху рыбу, как символ ущербной луны, приносили в жертву для истечения животворной воды. Культ луны с древнейших времен был неразрывно связан с культом богини-матери.

Несмотря на то, что на Армянском нагорье божеством воды считались Нар и Астгик, именно богиня Анаит сохранила в себе атрибуты Великой Матери. Анаит являлась богиней воды, плодородия и почиталась на берегах рек, озер и водоемов. Вместе с тем она выступала в роли покровителя садоводства и зерновых культур. Ее культ связывался и с луной. По древним преданиям—армяне луну называли Анаит и поклонялись ей.

То, что культ богини-матери действительно связывается с «вишапами» и с культом луны, доказывается и наличием существования жертвоприношений быков богине Анаит. У ее храмов содержались стада священных быков, предназначенных для жертвоприношения.

В Малой Азии был очень распространен культ богини-матери, связанный с быком.

С древнейших времен бык играл важную роль в развитии земледелия и стал предметом культа у многих народов, занимающихся земледелием. Бык признавался как воплощение силы, обожествлялся и был поднят на небо как покровитель земледелия, как сила, которая выливает небесные воды на землю.

Бык как символ ущербной луны в Египте приносился в жертву, чтобы «вода жизни наполнила Египет».

В условиях нового подъема земледелия и скотоводства усложняются представления людей и, возможно, именно в это время взамен рыбовидных «вишапов» выступают четырехгранные стелы с изображением жертвенного быка, птиц, змей и др. животных.

В древности змея выступала как доброе, так и злое существо, и люди поклонялись доброму ужу.

В веровании многих народов змея символизировала бессмертие, живучесть, вечность, мудрость, рассудительность, олицетворяя силу, охранительницу богатства, древа жизни и т. д.

Вишاپ—уж играл большую роль в земледелии, как враг вредных грызунов—мышей и крыс. Хеттскими законами запрещалось уничтожение змей. Вишапы—ужи выступали как охранители плода и чрева, вынашивающего плод (вспомним изображение на животах трипольских женских статуэток).

Однако змея в основном связывается с культом воды, с влагой и, как отмечает Б. Рыбаков, уж в сознании первобытного земледельца был связан с появлением дождя и, очевидно, представлялся посредником между землей и небом.

Как утверждает Э. Церен, змея в Египте и других местах являлась древнейшим символом луны.

Змея по своим вышеупомянутым свойствам неразрывно связывается с культом луны.

Во втором этапе развития культ луны связывается с мужским божеством. Дж. Томсон пишет: «Среди всех народов широко распространено представление, что родопроизводительные функции женщины регулируются луною», что луна является причиной беременности. Змея тоже в свою очередь считалась искусительницей женщин. Существовало поверие, что женщины зачинают от змей или же от воды. В эпосе Сасна-Црер Цовинар зачинает от воды и рождает близнецов Санасара и Багдасара. По преданию, девушки, искупавшись в речке, становились невестами и, по образному выражению Дж. Томсона, «раскрывали объятия речным богам и рожали «сыновей-героев».

У многих народов древнего мира богиня-мать часто изображается в сопровождении пары змей. Можно предположить, что эти змеи являются близнецами богини-матери, богини плодородия и, будучи зачатые от змей или воды, они изображаются в облике змей, символизируя универсальный культ плодородия.

Так как «вишاپ» является божеством воды и плодородия, возможно, пара змей на этих стелах символизировала культ плодородия.

С другой стороны, как было сказано, змея была связана и с культом луны. Анания Ширакаци в «Космографии» пишет, что у луны имеются две «дароносящие» звезды и, по представлению наших языческих предков, одна носит зло, а другая добро.

Змея, как символ луны, видимо, представляла добро и зло, смерть и возрождение, свет и тьму, возможно поэтому она и изображалась парно.

Кроме змей, на «вишапах» изображены и пары птиц.

В армянском орнаментальном искусстве рисунок птичьей пары большей частью выступает на фоне древа жизни, плодородия и, по А. Мнацаканяну, олицетворяет родительскую пару. Птичья пара на «вишапах» могла также олицетворять родительскую пару и являться символом размножения, так как с «вишапом» связан культ плодородия.

С древнейших времен птица являлась символом солнца и в мифологии красивая девушка являлась олицетворением солнца.

Следовательно птица-солнце связывается с женским началом. У всех народов изображение богини-матери сопровождала птица.

В орнаментации III тыс. до н. э. изображение птицы большей частью встречается слитно с вишапом-змеей, которая изображается спиралью. Яркое изображение птицы-вишапа мы находим в орнаментации шенгавитской керамики.

Орнаментальная композиция одного из карасов Шенгавита (рис. 78), видимо, отображает пробуждение природы.

В центре ее птица-солнце—предвестник весны—окружена монументальными спиралями, символизирующими вишапа-змеей.

С двух сторон композицию завершают птицы с монументальными спиралями, представляющие сочетание вишапа и птицы, т. е. луны и солнца. Здесь они символизируют день и ночь, идею вечного движения и бесконечности. Понятие движения времени в армянских преданиях передается в образе старика, держащего в руках два клубка. Когда он наматывает черный клубок, одновременно распуская белый, светлеет, и наоборот.

Таким образом, орнаментация шенгавитского караса отражает сложный комплекс представлений о плодovitости, о единстве земли и неба, воды и солнца, содействующем этой плодovitости, о понятии времени, которое становится важным фактором в идеологии земледельцев, ожидающих смены сезонов, дождя, созревания урожая.

На Древнем Востоке змея и голубь олицетворяли луну и Венеру, т. е. библейских Адама и Еву. Ассирийцы их называли Син и Иштар. Как мы видели выше, в орнаментации III тыс. до н. э. змея и птица изображались слитно и символизировали луну и солнце, т. е. воду и солнце. Луна-вишاپ представляется как мужское божество, а солнце-птица—женское божество. По-видимому, в этот период вишاپ представляет Ваагна «Вишапакаха» (Вишاپ+коза).

Птицу-вишاپ выражают все треугольные птицы со спиральным хвостом, которые характерны для орнаментации III тыс. до н. э. На

черепке из Кировакана птица-вишпак выступает дважды (рис. 77) в центре, с треугольным телом, длинным клювом и спиральным хвостом, а сверху ее окаймляет рельефное тело змеи, оканчивающееся шейкой и клювом птицы. Многие другие орнаменты III тыс. до н. э., в том числе и парные, или очковидные спирали, также олицетворяют образ вишапа.

Среди наскальных изображений Сисиана встречаются змеи с двумя спиралевидными головами. Спиральное отображение формы вишапа древнее и по своей сущности всегда выражало бессмертие, бесконечность.

Птица-вишпак нарисована на расписной чаше магического характера из Шенгавита. На кремовом фоне красной краской изображена культовая магическая сцена (рис. 104). В центре композиции, видимо, представлен круглый трехлепестковый культовый очаг неугасимого огня, а вокруг него совершают круг птицы с примыкающими к ним змеевидными телами. Элементами композиции являются свастика (напоминающая сплетение двух птиц и выражающая символ солнца) и диск—очевидно, символ лунной чаши. Видимо, эта чаша—чарование небесной лунной животворной воды, в орнаментации которой нашли свое отображение вода и солнце—необходимые условия для плодородия.

В древние времена поднимание к небу таких магических чаш было связано с заклинанием и магией плодородия. Такие чаши известны в Шумере (расписные чаши V тыс. до н. э. из Самарры с изображением рыб и змеевидных птиц), в трипольской культуре (III тыс. до н. э.).

Видимо, чашеобразные углубления на «вишапах» из Арагаца и сел. Гандза символизировали лунную чашу, чашу животворных—возрождающих вод. Возможно, орнаменты в виде круглых ямок характерны для украшения керамики III тыс. до н. э., символизирующие лунную чашу. Они большей частью выступают парно, по-видимому отображая двойной характер луны. В «Космографии» Ширакаци пишет: «Правильная окружность луны состоит из двух частей, одна (видимая нами) часть луны обладает всей массой света, другая же половина, подобная первой, обладает частью ночного света».

Скорее всего с культом луны и возрождения связываются ладьевидные чаши (которые имели широкое распространение во II тыс. до н. э. на Армянском нагорье), контуры которых, очевидно, изображали ущербную луну (рис. 84, 85, табл. 4).

Змея-вишпак нашла свое отображение и в орнаментации эпохи средней бронзы, где она на ранних стадиях развития (Тазакендский этап) продолжает выявляться в форме спирали, но в основном представлена волнообразными линиями-зигзагами, а в углах, образованных ими, помещены птицы.

Заслуживает внимания и эчмиадзинский полихромный биконический сосуд (табл. 5) с изображением вереницы птиц и над ними свисающих поясов, образованных клинками, которые, возможно, олицетворяют небесные воды—дождь. Таким образом, мы опять видим сцену пробуждения природы, движение времени.

Единство змеи и птицы отражают орнаменты позднебронзового сосуда из Мецамора (рис. 105). Вздутое тело сосуда украшает рельефное извивающееся тело вишапа, которое оканчивается двумя головками анта. Вишпак сверху и снизу окаймлен поясами, символизирующими пшеничные колосья, что акцентирует связь вишапа с плодородием, с охраной зернового богатства.

Суммируя, можно сказать, что человек, обоготворяя природу, с древнейших времен воспринимал ее как вечную борьбу доброго и злого начал. Дуалистический близнечный миф, почти универсальный, как показал Л. Штейнберг, для первобытных народов всего мира, несомненно характерен и для древнейшей культуры аборигенов Армянского нагорья. Как было сказано, начиная с III тыс. до н. э. змея всегда представлялась парно, символизируя добро и зло, смерть и воскрешение. Однако противоречие между добром и злом в начальном этапе своего развития, по всей вероятности, носило абстрактный характер. Борьба и противоречие между этими силами, несомненно, получает новое качество на Древнем Востоке в период сложения централизованной государственной власти—когда на первый план выдвигается идея господства верховного бога—бога неба, погоды, грома и молнии.

«Вишпак» прошел долгий путь развития. Как божество земных и небесных вод, плодородия, в начальном этапе своего развития он воплощал культ богини-матери (V—IV тыс. до н. э.). Во втором периоде развития—представлял Ваагна «Вишапакаха» (III тыс. до н. э.) и, несомненно, в условиях раннеземледельческой экономики являлся главным божеством. Однако, когда Ваагн со временем перевоплощается в верховное божество неба, «вишпак» становится второстепенным и входит в комплекс многогранного образа этого божества.

Таким образом, божество «вишпак» существует и в период господства великого бога неба и, как мы видели выше в хурритских текстах Богаз-Кёя и Рас-Шамры, «вишпак» упоминается как второстепенное божество.

Несомненно, воду и плодородие, возрождение природы просили аборигены Армянского нагорья, ставя эти памятники в устьях рек, родников, озер, у подножий гор, богатых растениями.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. План крепости Гарни.
2. План круглого жилища.
3. Круглое жилище Гарнийского поселения.
4. Пряслица.
5. Необработанный эпифиз, шилья проколки.
6. Предметы из раннебронзовых слоев Гарни.
7. Орудие, изготовленное из копыта лошади.
8. Горшок, украшенный вогнутой ямкой.
9. Фрагмент чернолощеного сосуда, украшенный выемчато-выпуклой спиралью.
10. Фрагмент кружки с тонколинейным орнаментом.
11. Фрагмент кубка с линейным орнаментом.
12. Черепок, украшенный сеткой и углами.
13. Фрагмент чернолощеного кубка.
14. Очаг из жилища верхнего слоя.
15. Очаг из среднего слоя.
16. Рисунок очага из среднего слоя.
- 16а. Комплекс очага из раннебронзовых слоев Гарни.
17. Наконечник серпа и наконечники стрел.
18. Obsидиановые нуклеусы и нож.
19. Зернотерки.
20. Пест цилиндрической формы.
21. Молот, грузила.
22. Лошила и грузило.
23. Иглы, спицы и амулет.
24. Пряслицы и другие ткацкие орудия.
25. Костяное остроконечное орудие и украшения.
26. Орудие из рога.
27. Литейная форма проушного топора из нижнего слоя.
28. Чернолощенный кубок, украшенный вогнутой ямкой.
29. Гипсовая модель топора гарнийской формы.
30. Часть сосуда, внутри следы металла и шлака.
31. Часть сосуда, внутри следы металла и шлака.
32. Часть сосуда, внутри следы металла и шлака.
33. Предметы, найденные около плавильни.
34. Серп из мышьяковистой бронзы.
35. Фрагмент караса с выемчато-вогнутой орнаментацией.
36. Фрагмент караса с овальной рудиментарной ручкой.
37. Фрагмент шейки караса, украшенный выпукло-выемчатой орнаментацией.
38. Фрагмент горшка с полушаровидной ручкой.
39. Фрагмент сосуда с рельефным орнаментом.
40. Сосуд с выемчато-выпуклой орнаментацией.
41. Кувшин, украшенный выемчато-выпуклым орнаментом.
42. Кубок, украшенный выемчато-выпуклым орнаментом.
43. Часть кубка, украшенная линейным и выпукло-выемчатым орнаментом.
44. Фрагмент кубка, на шейке линейно-геометрический орнамент.
45. Фрагмент сосуда с изображением дерева.
46. Фрагмент керамики с линейным изображением птицы.
47. Фрагмент с линейно-геометрическими орнаментами.
48. Кувшин, украшенный вогнутой ямкой.
49. Чернолощенный кубок, украшенный вогнутой ямкой и «усиком».
50. Чернолощенный кубок с шишкой.

51. Кубок с ручкой, начинающейся от венчика.
52. Фрагмент кубка, на верхней части ручки вогнутая ямка.
53. Фрагмент кубка, под ручкой вогнутая ямка.
54. Часть стакана с выраженным доньшком.
55. Фрагмент кубка с выемчато-выпуклым орнаментом.
56. Фрагмент стакана с клювовидно-свисающим венчиком.
57. Фрагмент стакана с клювовидно-свисающим венчиком.
58. Фрагменты керамики с клювовидно- или треугольно-свисающим выступом на венчике.
59. Фрагмент стакана с геометрическим орнаментом на шейке.
60. Чаша с полушаровидной ручкой.
61. Фрагмент чаш с выступами, напоминающими лицо человека.
62. Чаши, украшенные вогнутыми ямками.
63. Чаша с вогнутыми ямками.
64. Миниатюрная чаша с вогнутой ямкой и шишкой.
65. Фрагмент миниатюрной чаши, украшенный вогнутой ямкой и рудиментарной ручкой.
66. Миниатюрный кубок и крышка.
67. Миниатюрные сосуды.
68. Горшкообразные подставки.
69. Фрагмент кувшина грушевидной формы.
70. Черепок с выемчато-выпуклой орнаментацией.
71. Черепок с тонкой линейно-точечной орнаментацией.
72. Черепок с шашечным орнаментом.
73. Фрагмент горшка с орнаментом в виде булавки с двуспиральной головкой.
74. Фрагмент горшка с рельефным изображением двуглавой птицы.
75. Фрагмент керамики с линейно-точечной орнаментацией из Аревика.
76. Кубок с серебристым блеском с фигурой птицы, полученной при помощи удаления блеска.
77. Фрагмент керамики с изображением птицы из Кировакана.
78. Орнаментальная композиция от одного караса из Шенгавита.
79. Часть композиции сосуда из Карнута.
80. Биконические кружки из Элара.
81. Раннебронзовый кубок из Кировакана.
82. Расписной сосуд, найденный около святилища «Кама-Катор» из Кировакана.
83. Фрагмент расписного сосуда из крепости Гарни.
84. Расписная чаша из Нор-Баязета.
85. Другой рисунок расписной чаши из Нор-Баязета.
86. Расписные чаши из Тазакента.
87. Геометрические орнаменты шенгавитской раннебронзовой керамики.
88. Фрагменты расписных сосудов с изображением птиц из крепости Гарни.
89. Расписной сосуд из Эчмиадзина.
90. Гидрия из раннебронзового поселения Аревика.
91. Часть чаши с резным орнаментом и вогнутой ямкой.
92. Сосуды с резным орнаментом из Джарджариса (1) и Артика (2).
93. Кубок из Ленинакана.
94. Коричневый кувшин с пунктирным орнаментом из Гарни.
95. Кувшин с пунктирным орнаментом из Элара.
96. Позднебронзовое поселение на мысу в ущелье Гарни.
97. Височное кольцо из погребения № 99.
98. Кольцо и браслет из погребения № 99.
99. Фрагмент керамики с выраженным венчиком.
100. Фрагмент кувшина с массивной ручкой из крепости Гарни.
101. Цилиндрическая печать из крепости Гарни.
102. Вишاپ с клиновидной надписью из крепости Гарни.
103. Роспись на чаше из Шенгавита.
104. Небольшой карас с изображением вишапа из Мецамора.

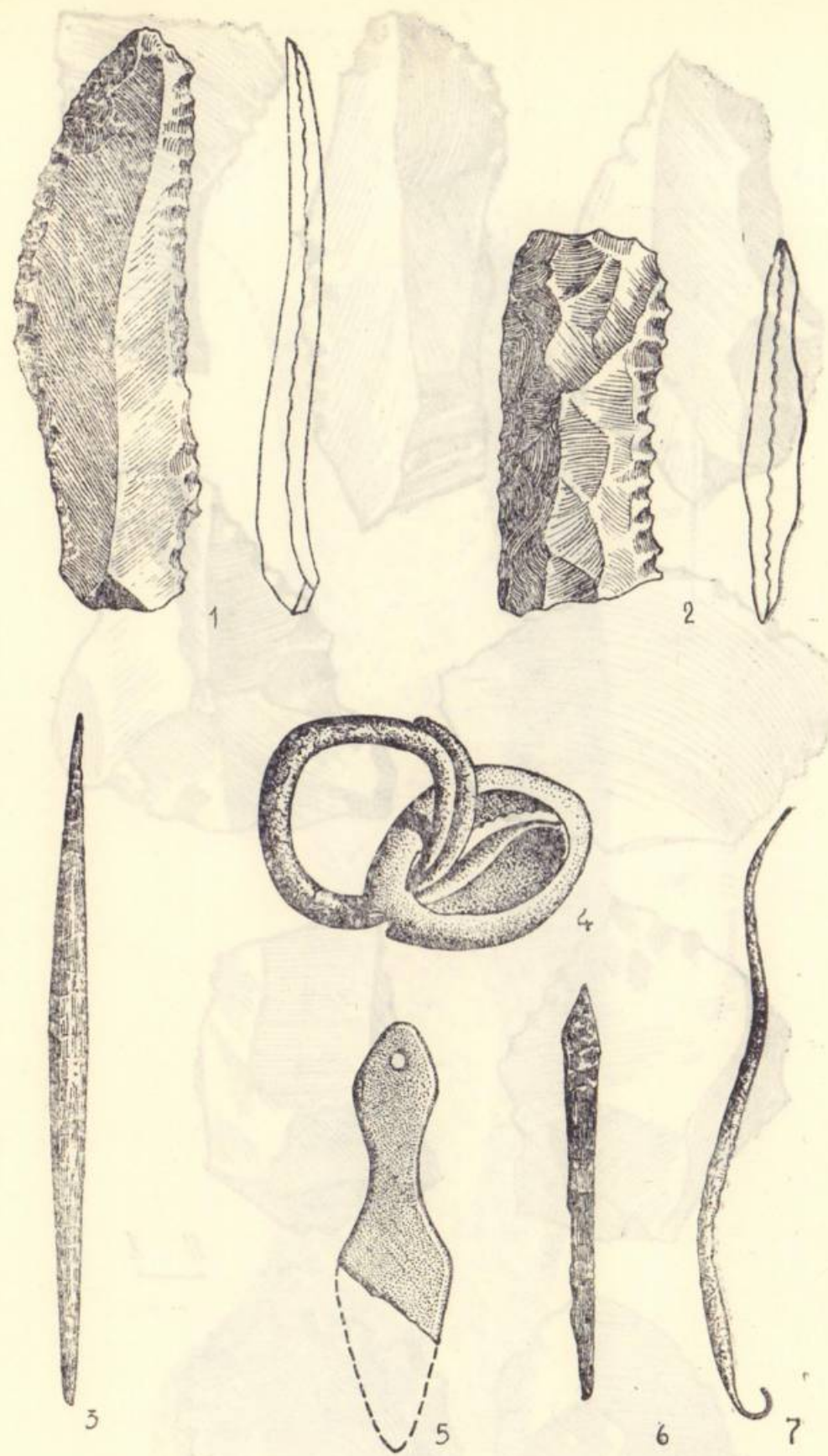
СПИСОК ТАБЛИЦ

- I. Раннебронзовые орудия, украшения из обсидиана, кости и металла.
- II. Орудия из обсидиана.
- III. Ладьевидная зернотерка.
- IV. Песты.
- V. Песты.
- VI. Лошिला.
- VII. Костяные шилья, иглы и другие орудия.
- VIII. Ткацкие орудия, лошिला и шилья.
- IX. Каменные орудия, найденные около плавильни.
- X. Чернолощенная керамика, украшенная вогнутыми ямками.
- XI. Разнотипные чаши.
- XII. Фрагменты чаш.
- XIII. Чаши.
- XIV. Фрагменты подковообразных подставок.
- XV. Фрагменты подковообразных подставок.
- XVI. Подковообразные подставки с центральными антропоморфными выступами.
- XVII. Подковообразная подставка и подставки с четырехугольной основой из Гарни (1,3) и зольных холмов Эчмиадзина.
- XVIII. Роговидные массивные подставки из Шреш-блур и Кюль-тапы.
- XIX. Роговидные массивные подставки из Шреш-блур и Кюль-тапы.
- XX. Горшковидная подставка и треножная подставка из Гарни.
- XXI. Светильники из Гарни (1), Шенгавита (2), Шреш-блур (3) и коническая подставка из Гарни.
- XXII. Фрагменты керамики из Гарни.
- XXIII. Орудия и колосья из модели телег.
- XXIV. Каменные колёсики.
- XXV. Материалы из грунтового погребения Гарни.
- XXVI. Керамика из Элара (верхний ряд) и из Кироваканского кургана.
- XXVII. Фрагменты расписной керамики из крепости Гарни.
- XXVIII. Фрагменты расписной керамики из крепости Гарни.
- XXIX. Фрагменты гидрий с рисунками птиц и зооморфных фигур.
- XXX. Фрагменты расписных сосудов из крепости Гарни.
- XXXI. Фрагменты керамики с резным орнаментом из крепости Гарни.
- XXXII. Керамика, украшенная ходячим гребенчатым штампом—«качалкой».
- XXXIII. Расписная гидрия из Кироваканского кургана.
- XXXIV. План позднебронзового поселения на мысу против Гарнийской крепости.
- XXXV. Предметы, найденные в поселении на мысу.
- XXXVI. Керамика из каменного ящика № 99.
- XXXVII. Керамика из каменного ящика № 99.
- XXXVIII. Позднебронзовая керамика из погребений Гарни.
- XXXIX. Позднебронзовая керамика из крепости Гарни.

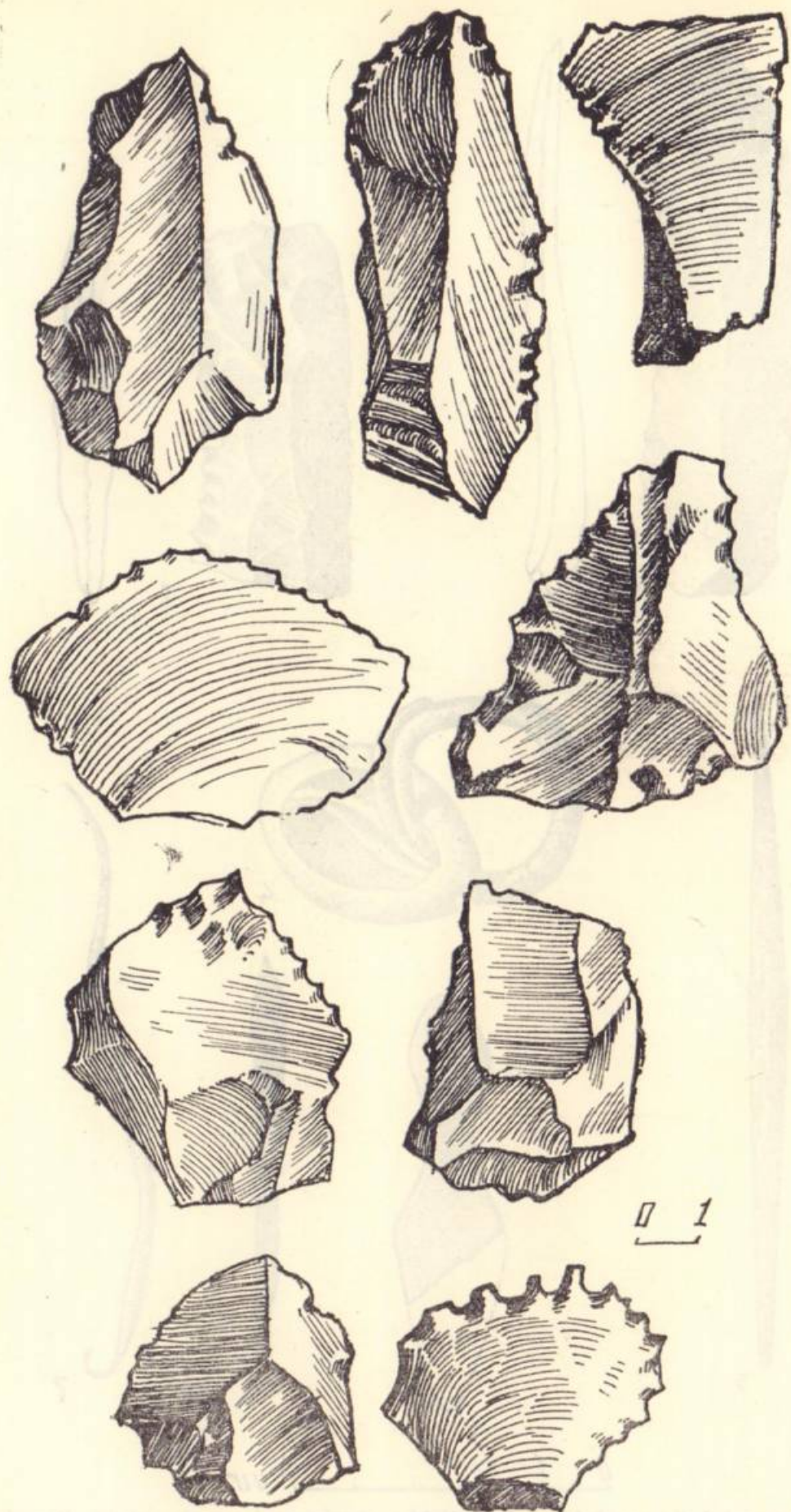
СПИСОК ЦВЕТНЫХ ТАБЛИЦ

- I. Чаши из Элара.
- II. Кувшины и чаша из погребения Гарни.
- III. Кувшины из погребения Гарни.
- IV. Ладьевидные чаши из Нор-Баязета.
- V. Кувшины из Эчмиадзина.
- VI. Гидрия из Гарни.
- VII. Кувшины из Эчмиадзина (слева) и Агавнатуна (справа).
- VIII. Кувшины с изображением птицы и рыб из Элара.

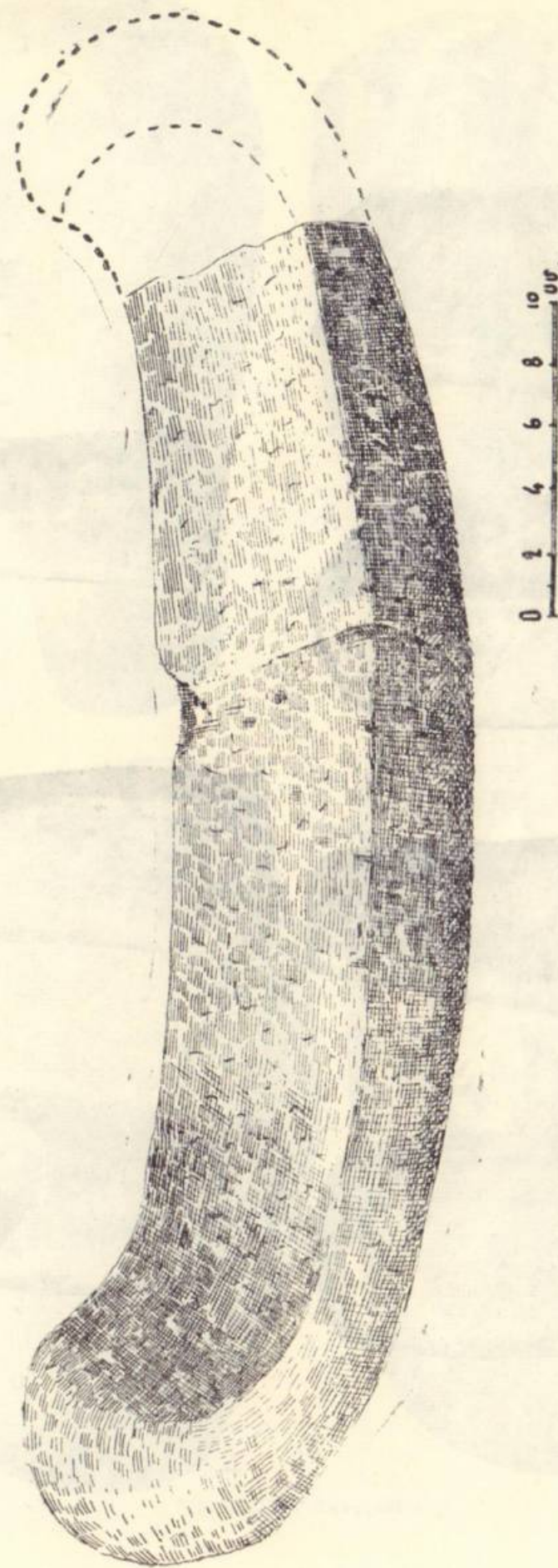
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ ТАБЛИЦЫ

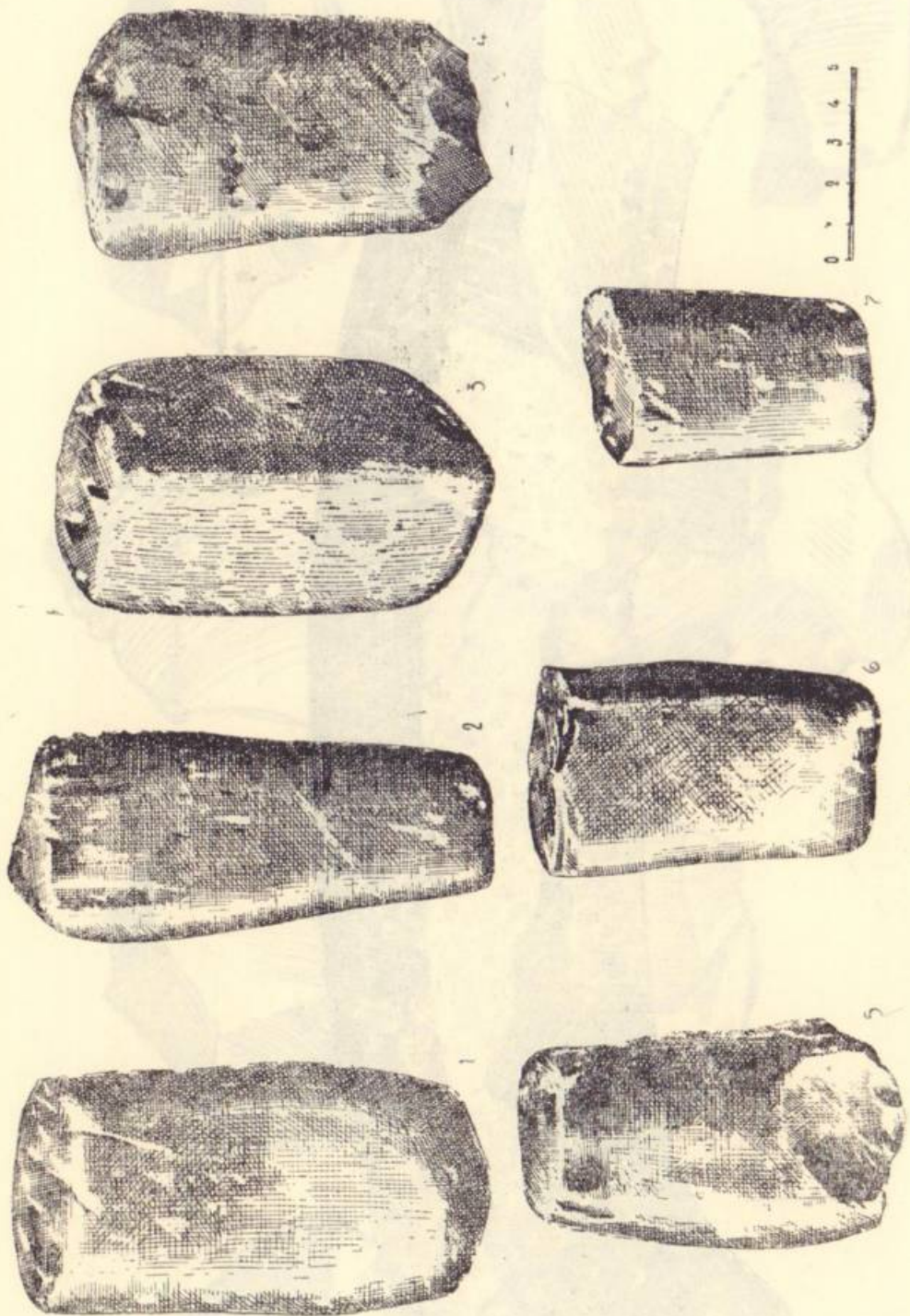
Աղյուսակ 1. Վաղ բրոնզեդարյան գործիքներ, զարդեր, օբսիդիանյա սկրիպ, մետաղից

Աղյուսակ II. Օբսիդանյան գործիքներ

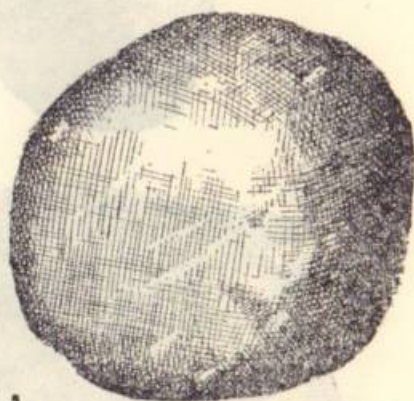
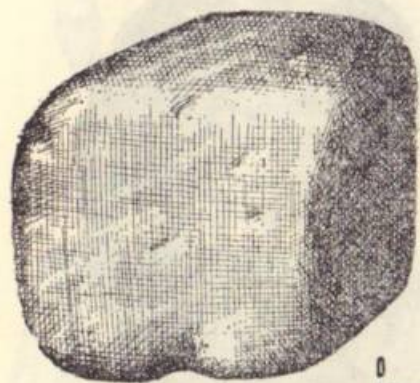
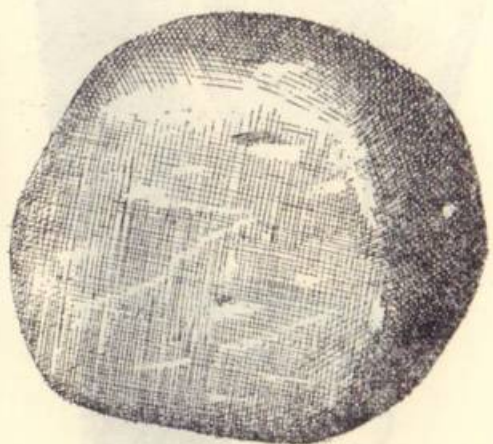
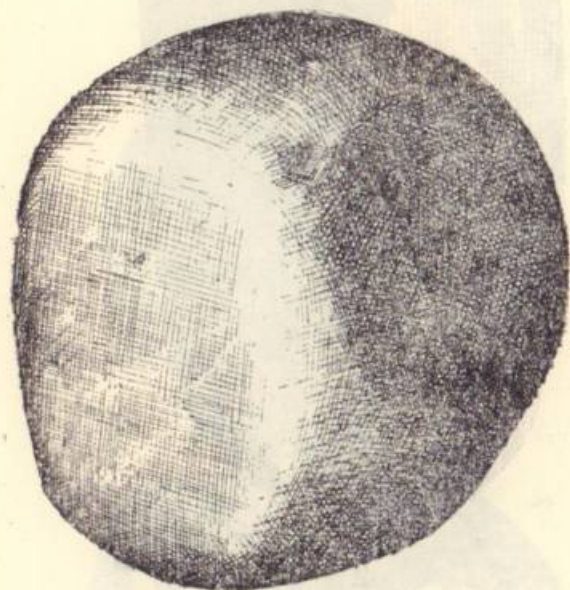
Աղյուսակ III. Մագնիսյան սարքեր

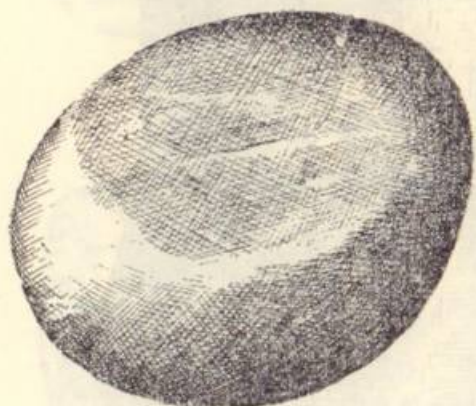
Աղյուսակ IV. Սանդղիթներ:

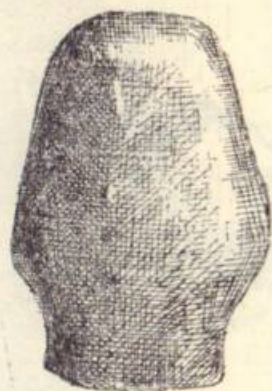
Աղյուսակ V. Սանդղիթներ:

0 1 2 3 4 5 cm.

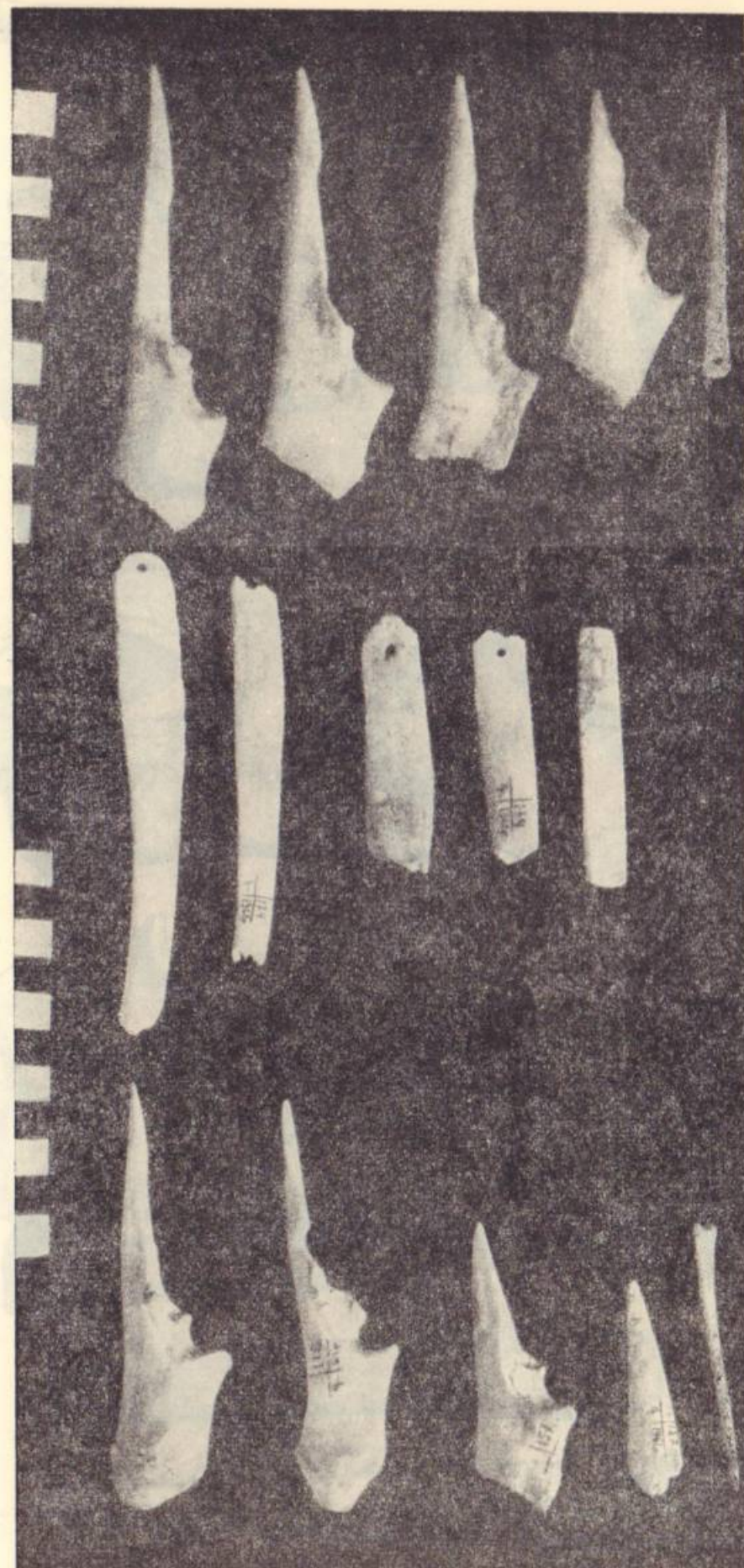

0 1

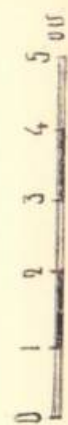
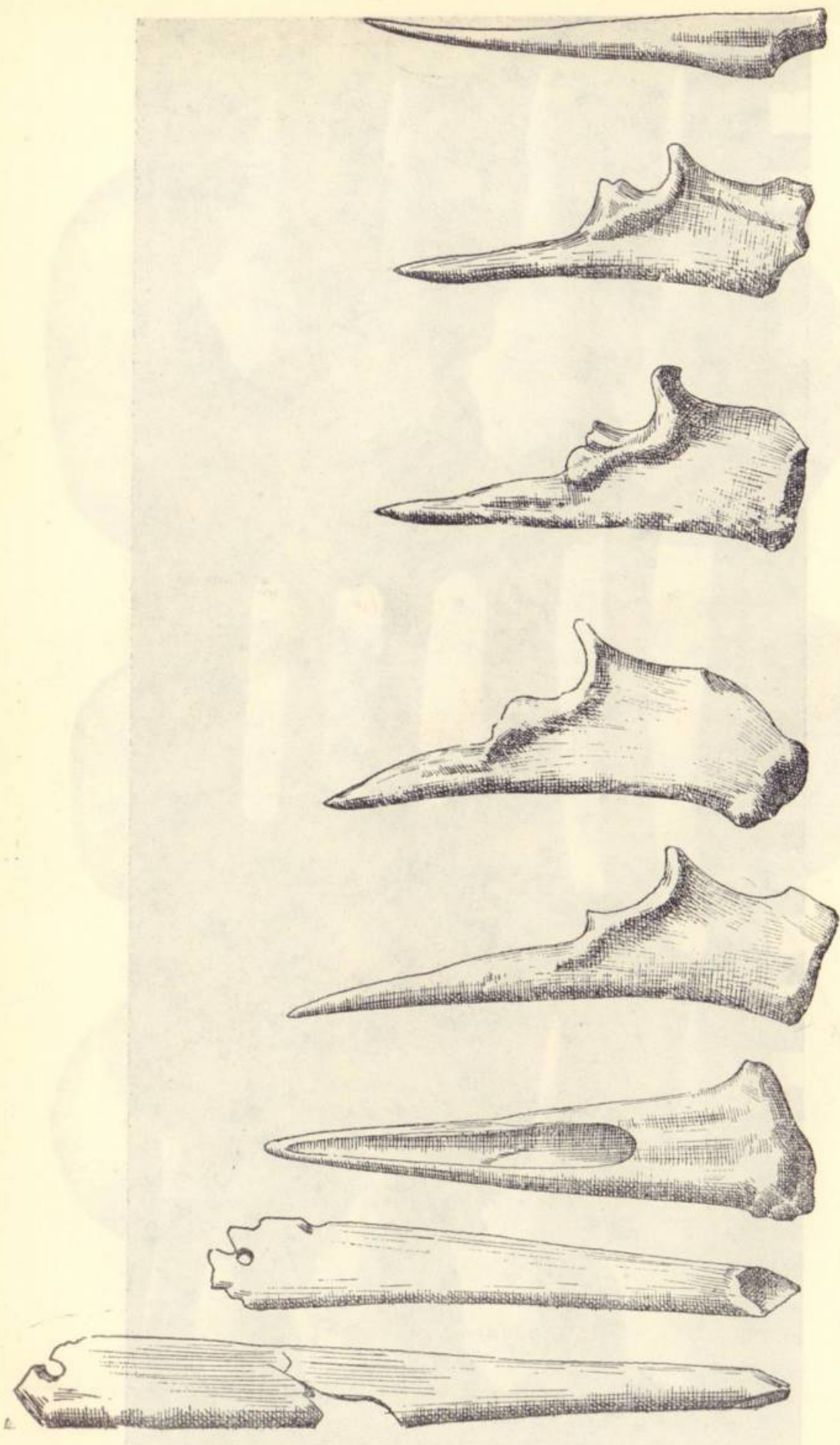

0 2

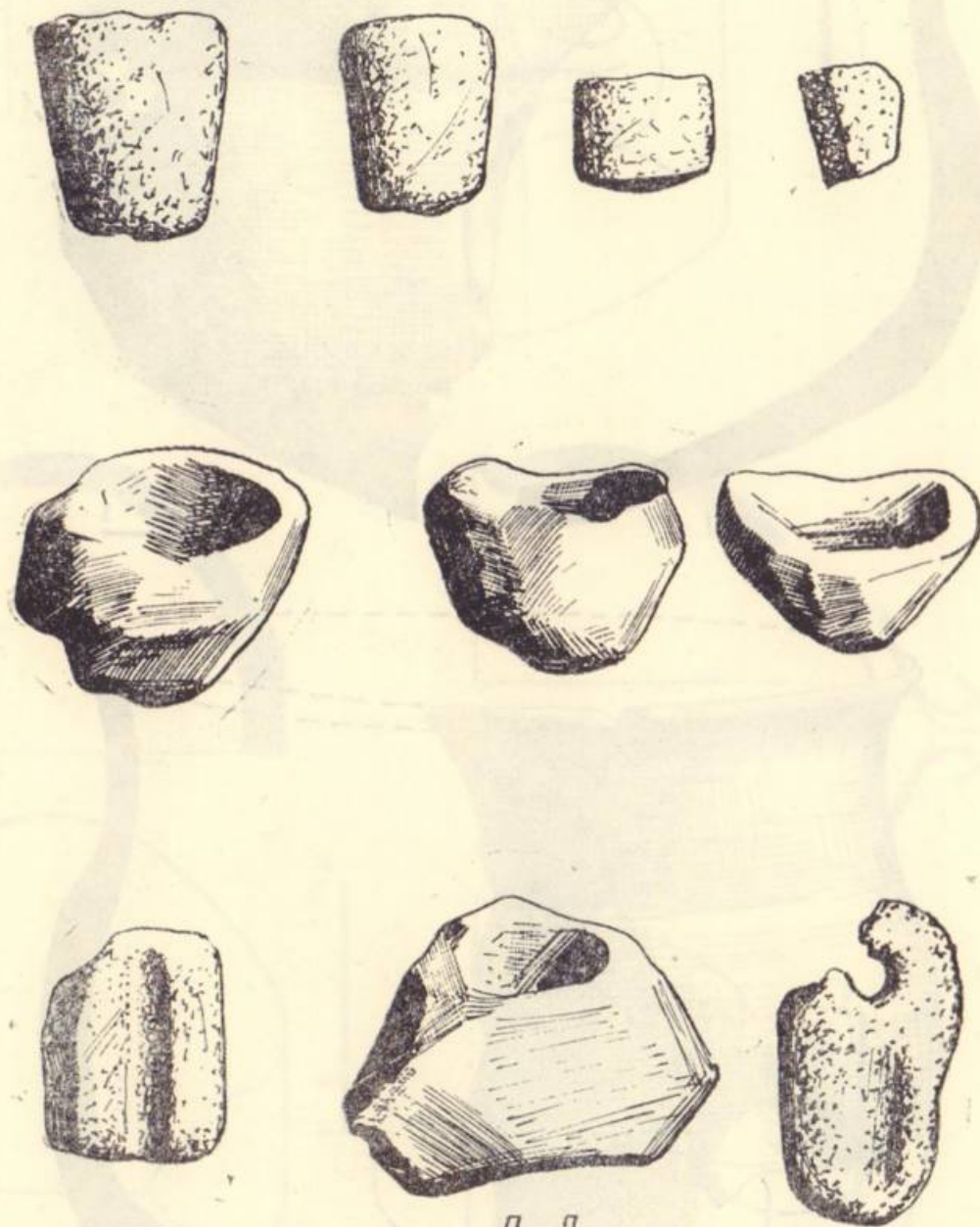
Աղյուսակ VI. Կոկիչներ:

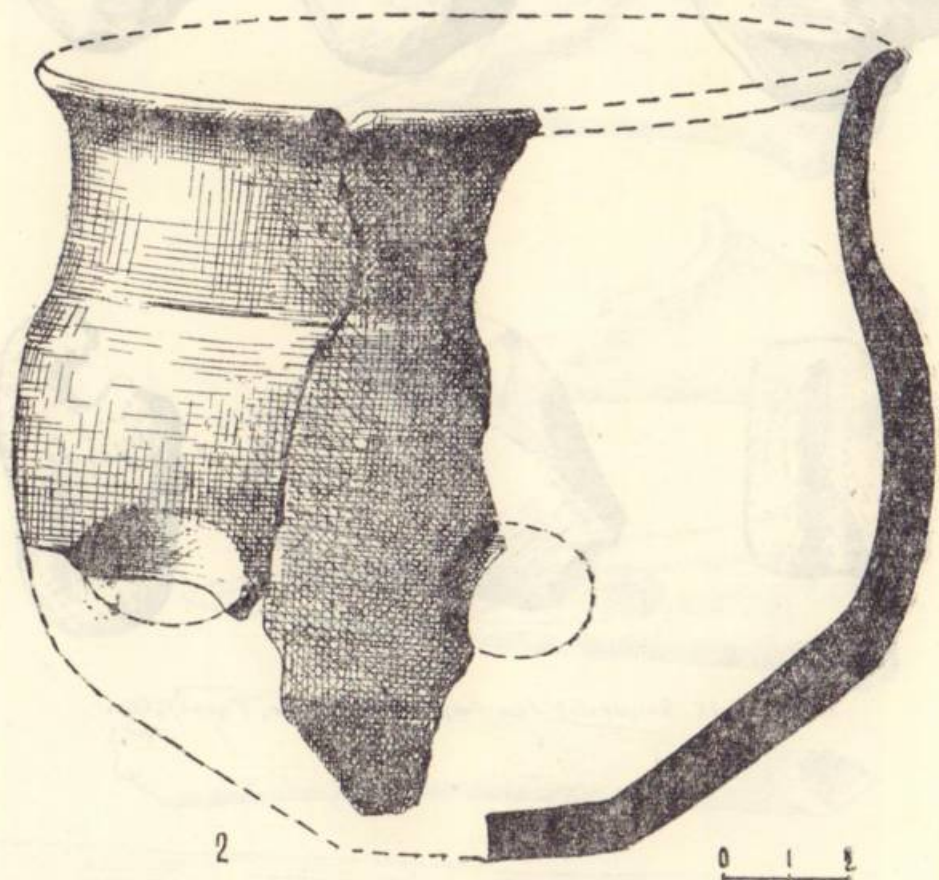
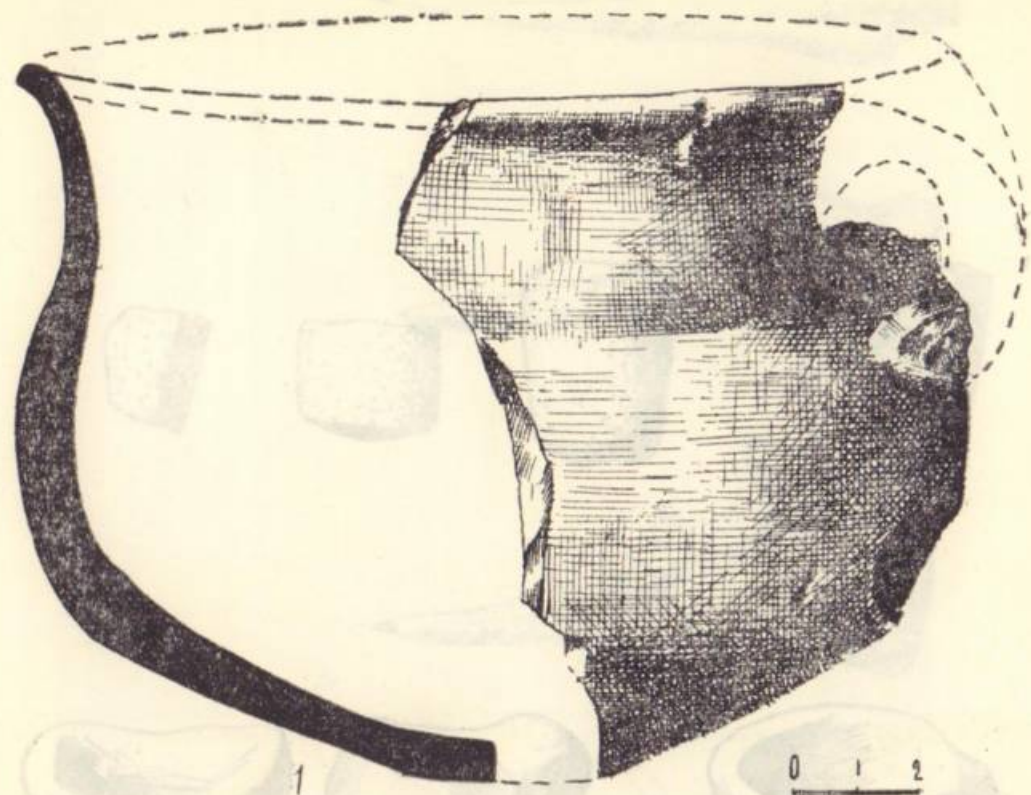
Աղյուսակ VII. Հերուններ, ասեղներ, գործիքներ:

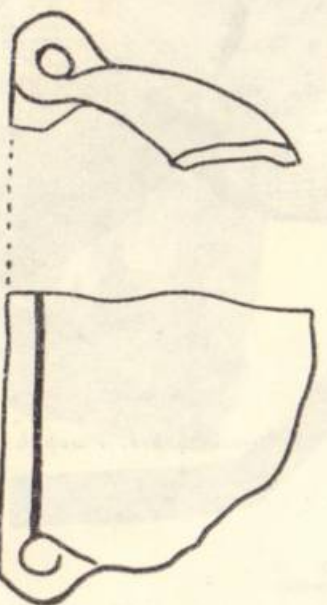
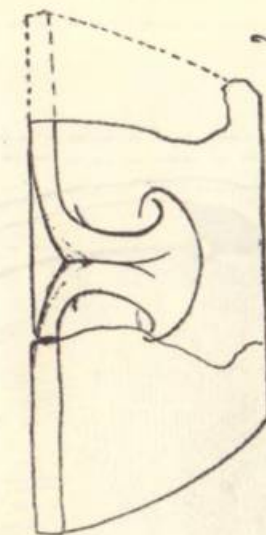
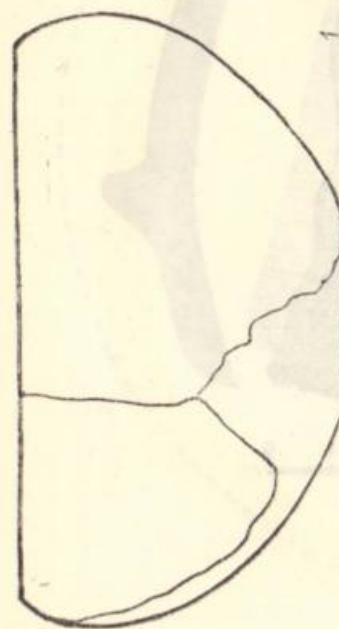
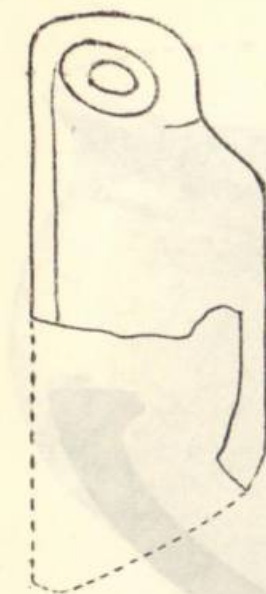
Աղյուսակ VIII. Մանածագրծական գործիքներ, կոկիչ և հերուններ:

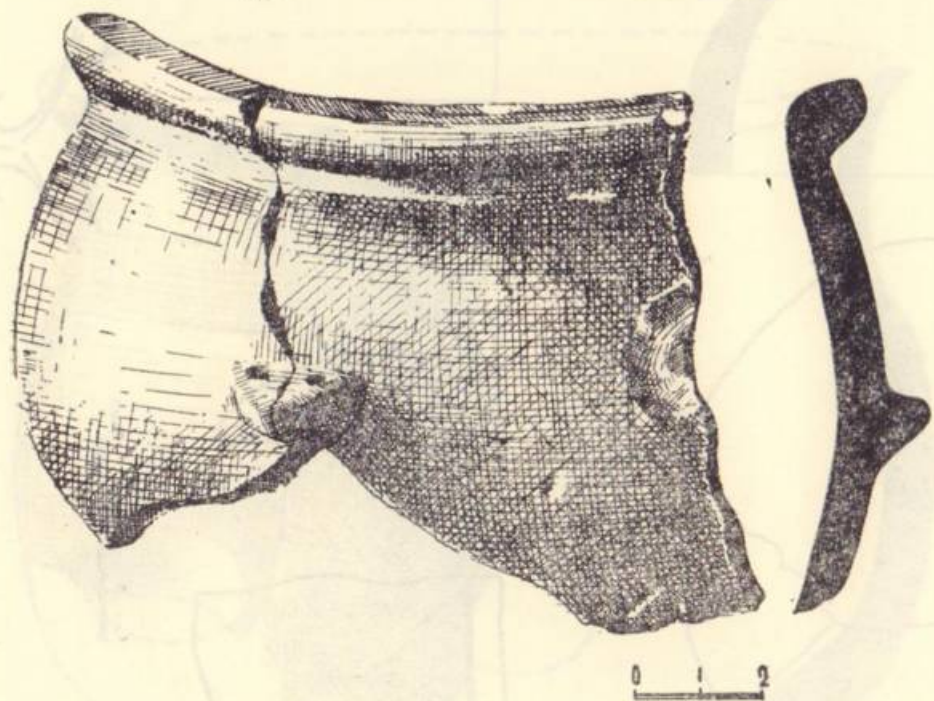
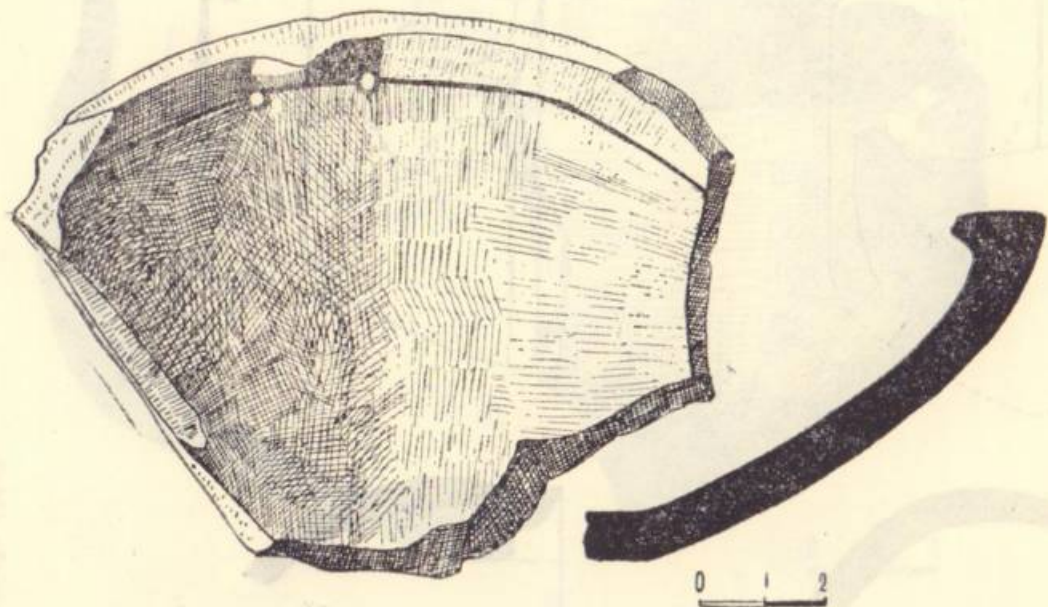
Աղյուսակ IX. Չուլարանի մոտ հայտնաբերված քարե գործիքներ:

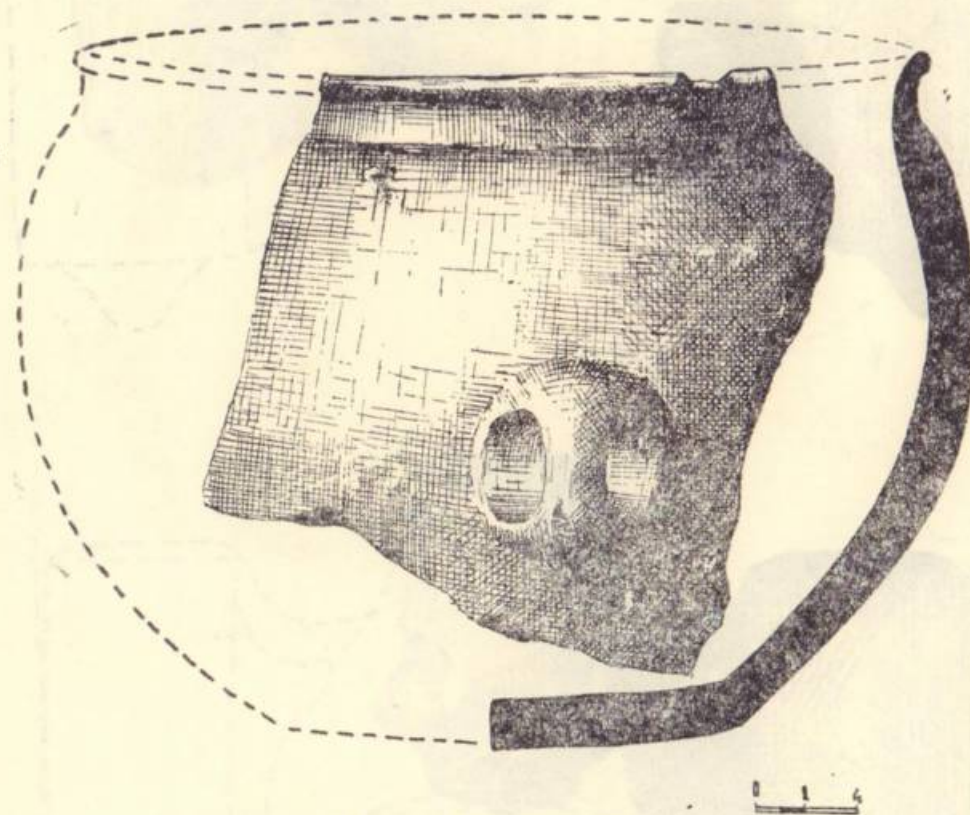
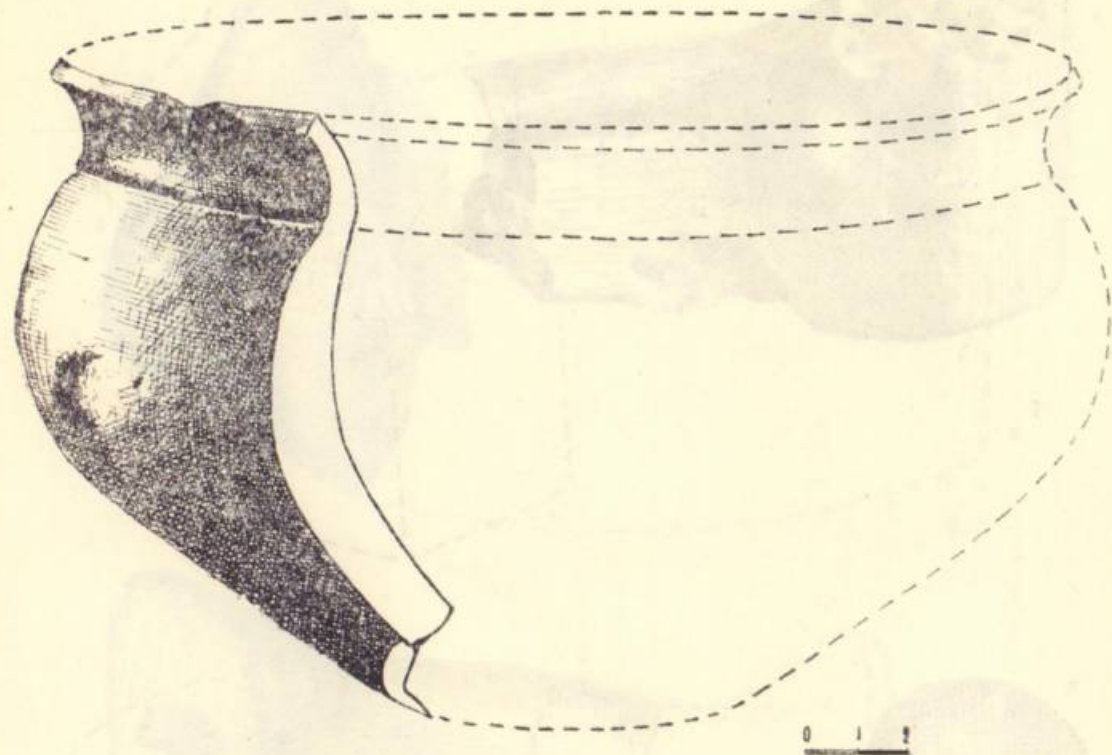
Ազյուսակ X. Մե փայլեցրած խեցեղեն՝ զարդարված փոսիկներով:

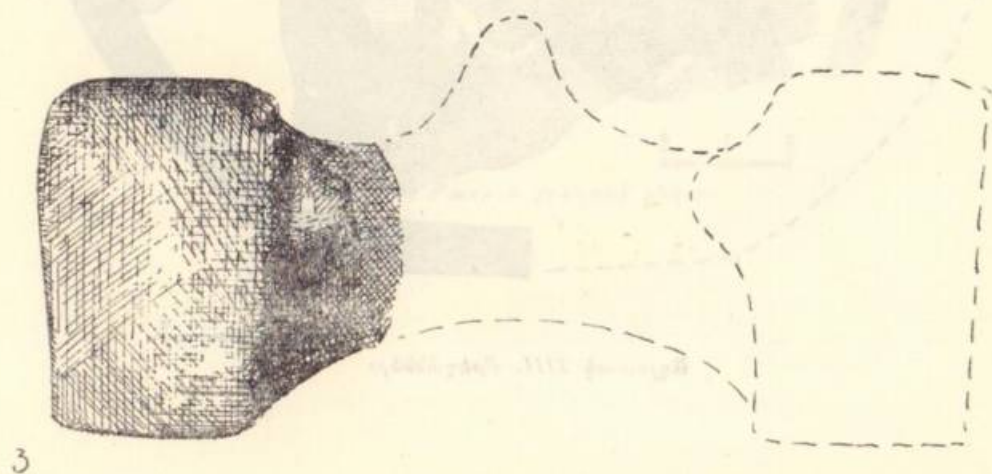
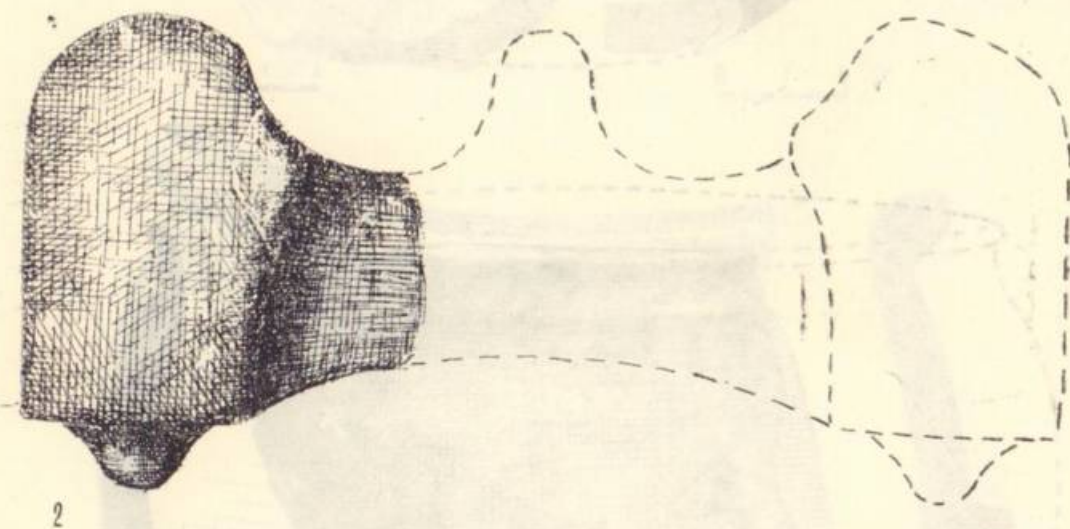
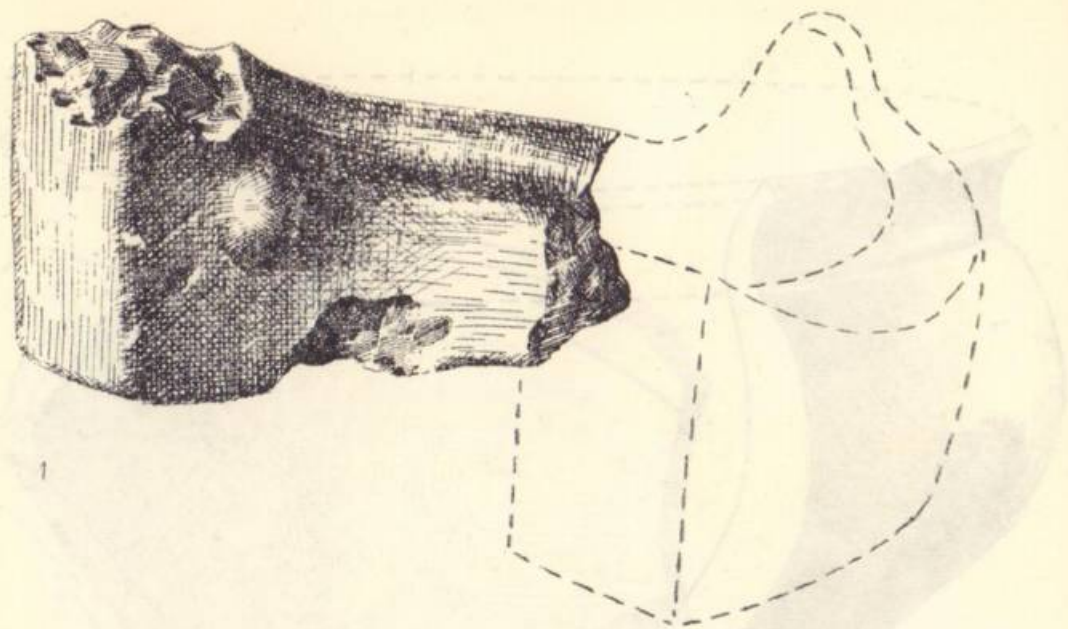
Ազյուսակ XI. Թանկ արքայի ձեռքի:

Աղյուսակ XII. Քասի և քրեղանի րեկոր:

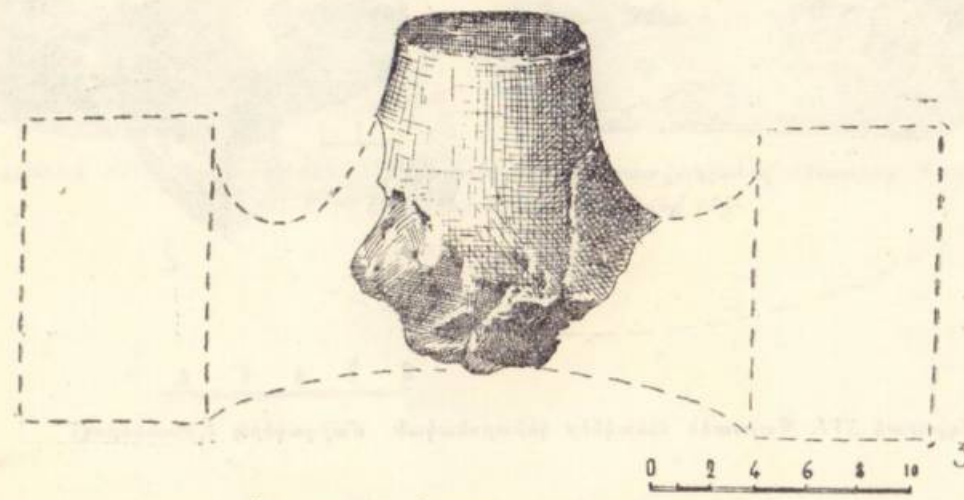
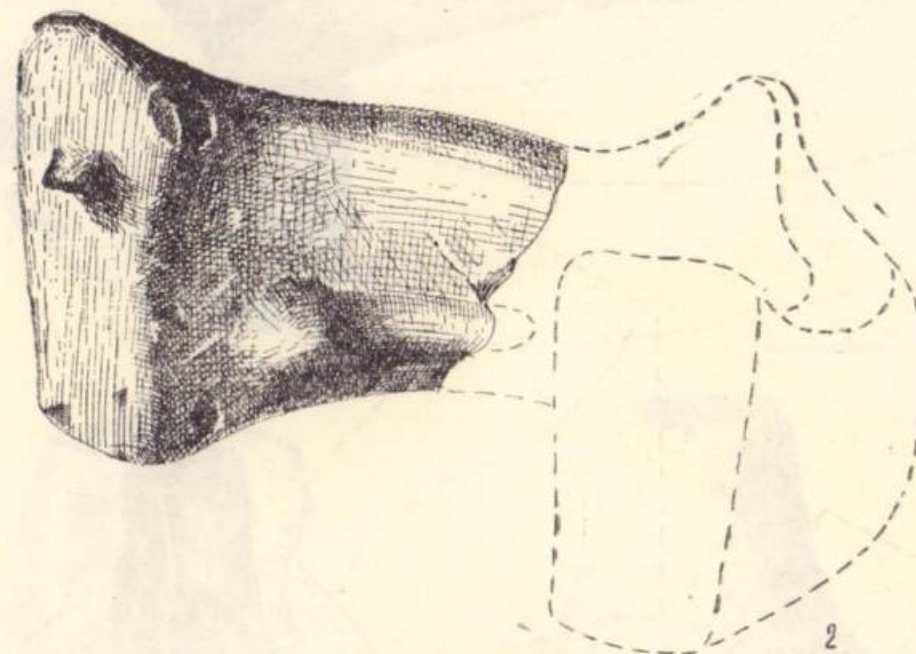
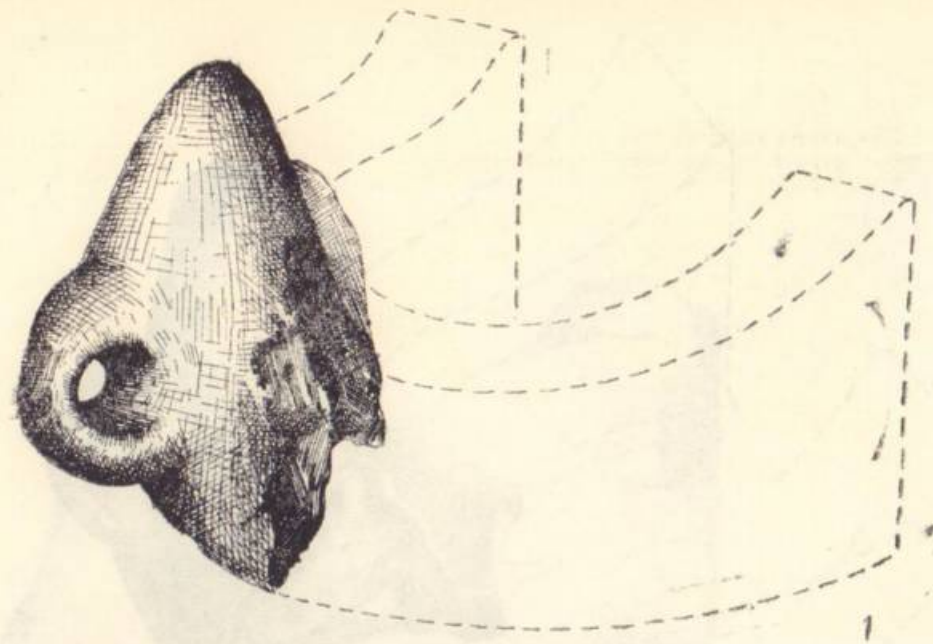

Աղյուսակ XIII. Քրեղանի:

0 2 4 6 8 10

Աղյուսակ XIV. Պալատի հենակների մասեր:

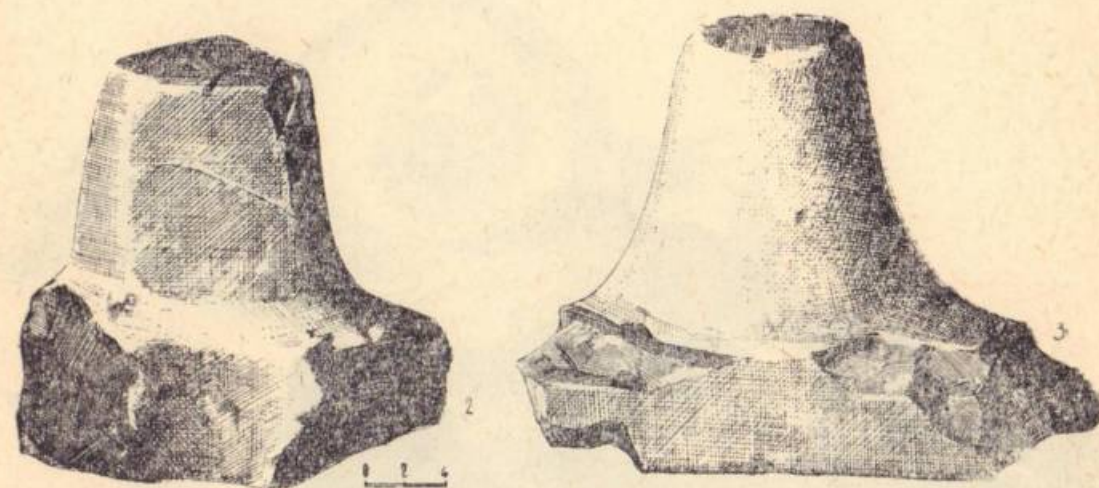
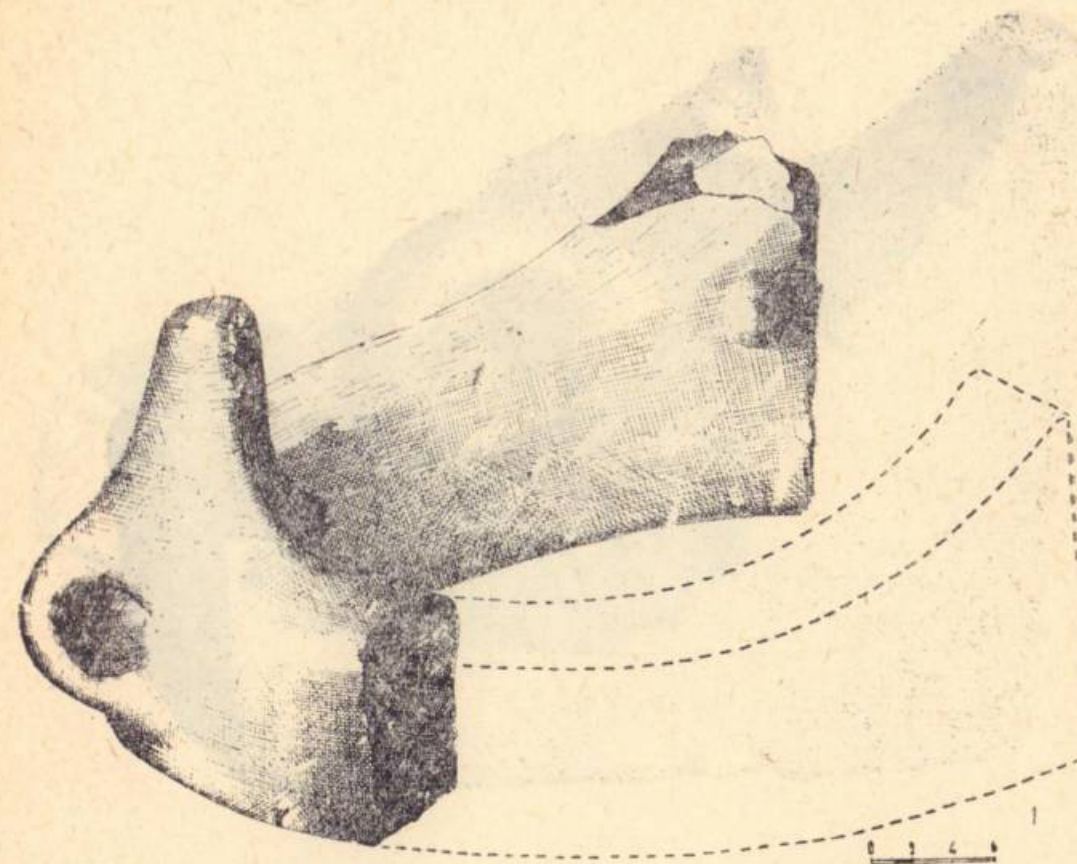

0 2 4 6 8 10

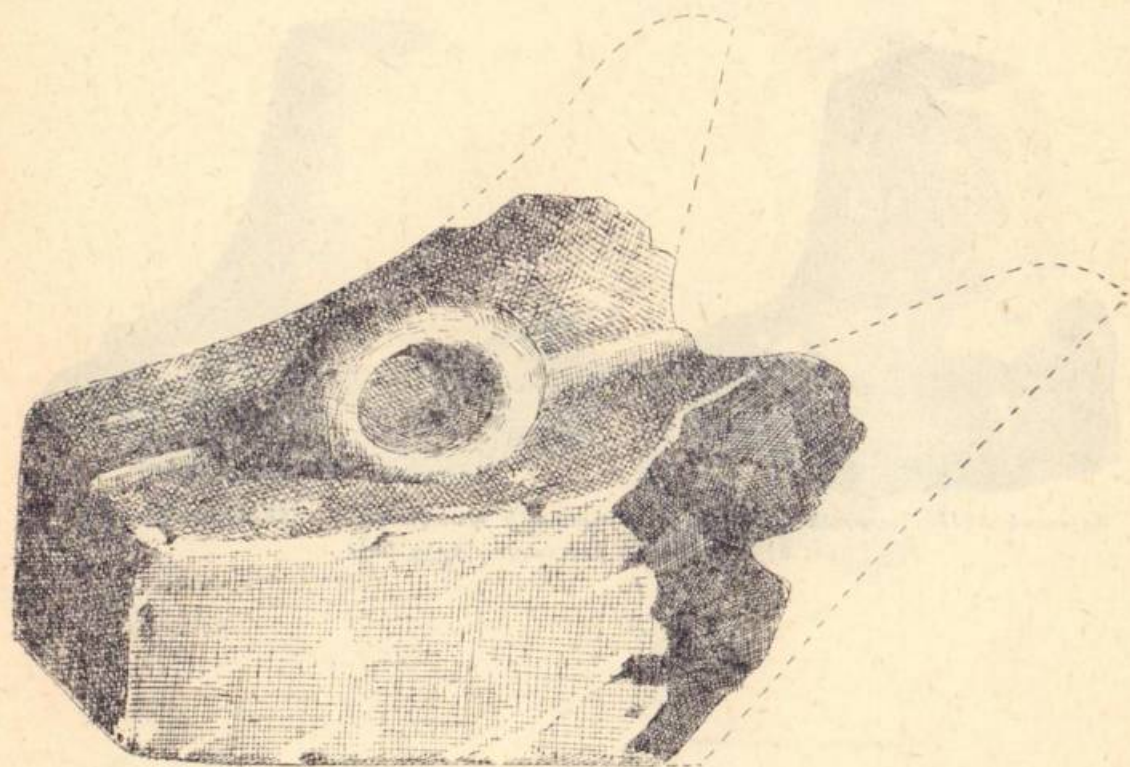
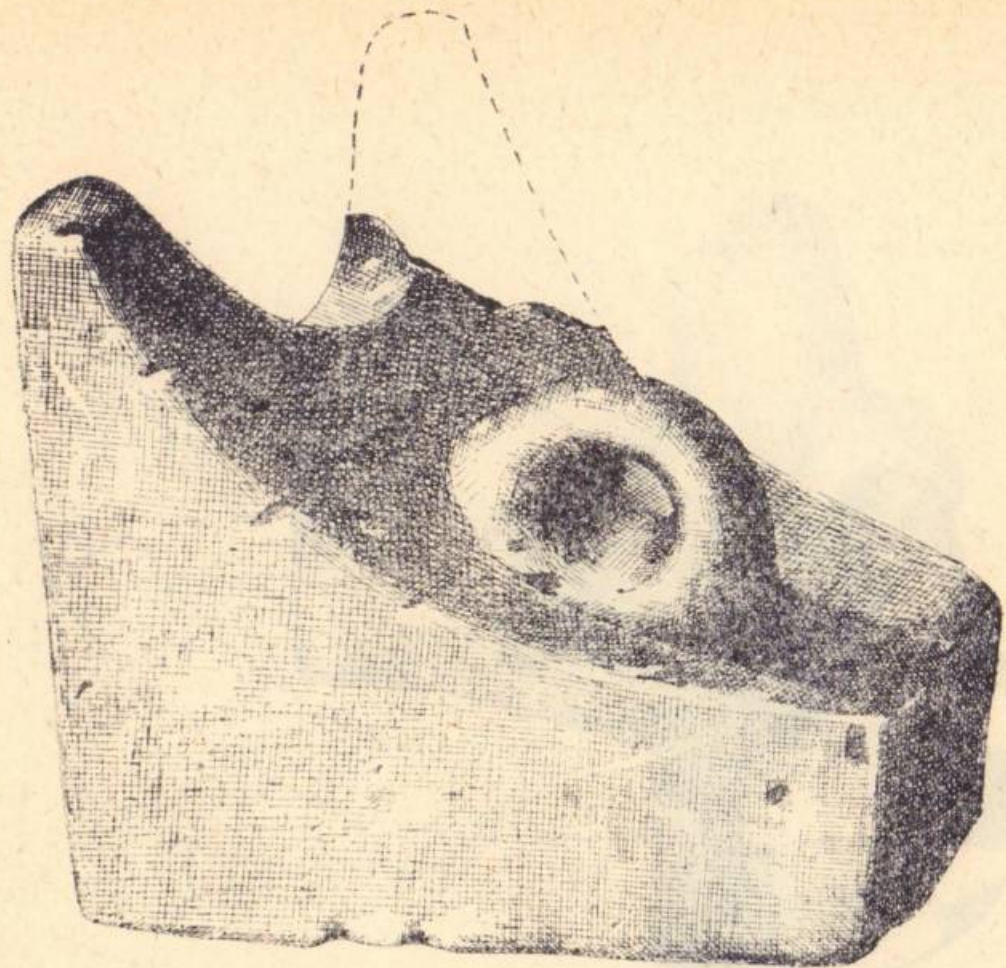
Աղյուսակ XV. Պալատի հենակների մասեր:

Աղյուսակ XVI. Պայտածե հենակներ կենտրոնական մարդակերպ ելուստներով:

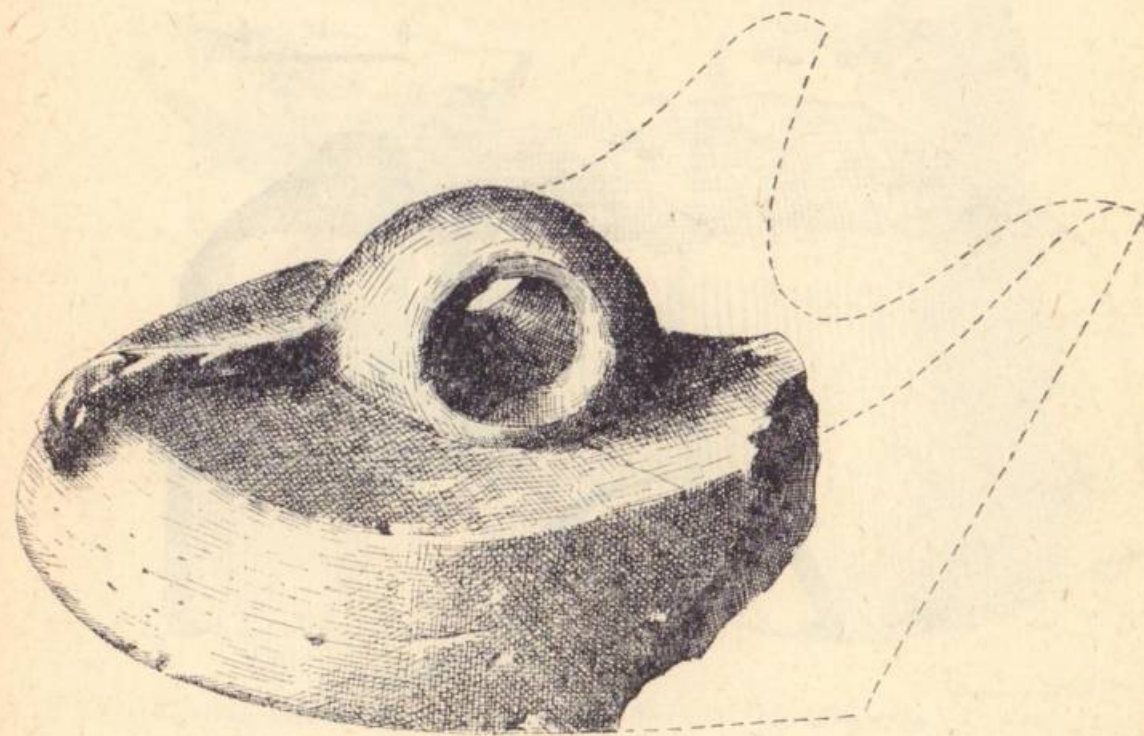
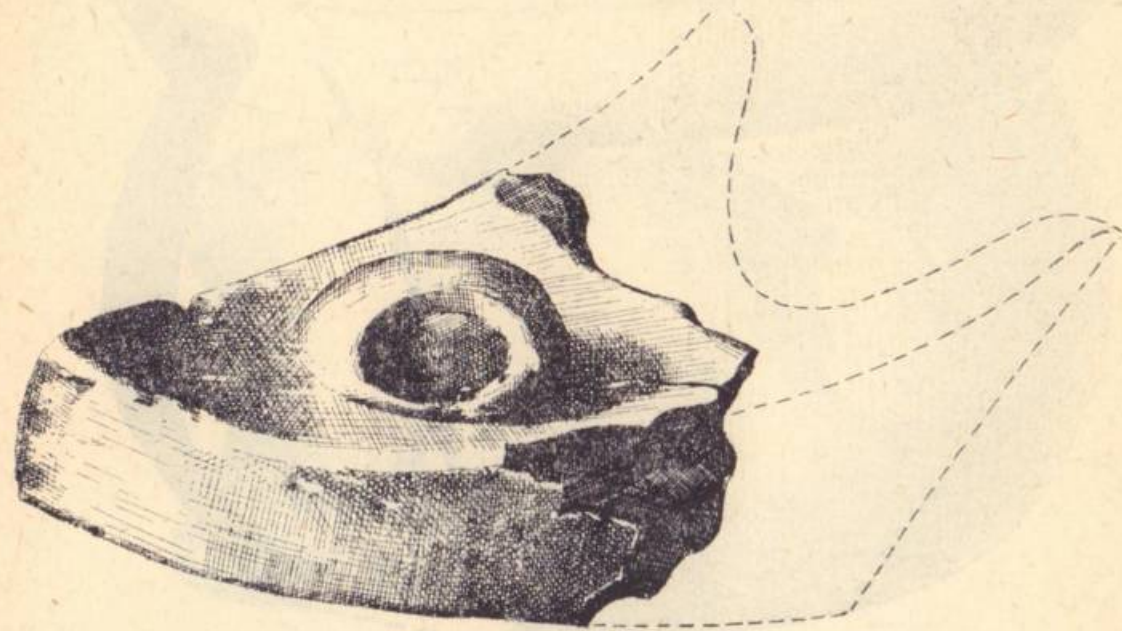

Աղյուսակ XVII. Պայտածե հենակ և քառանկյունաձև պատվանդանով հենակներ Գանձից (1, 3) և էջմիածնի մոխրաբլուրներից (2):

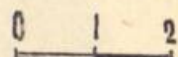
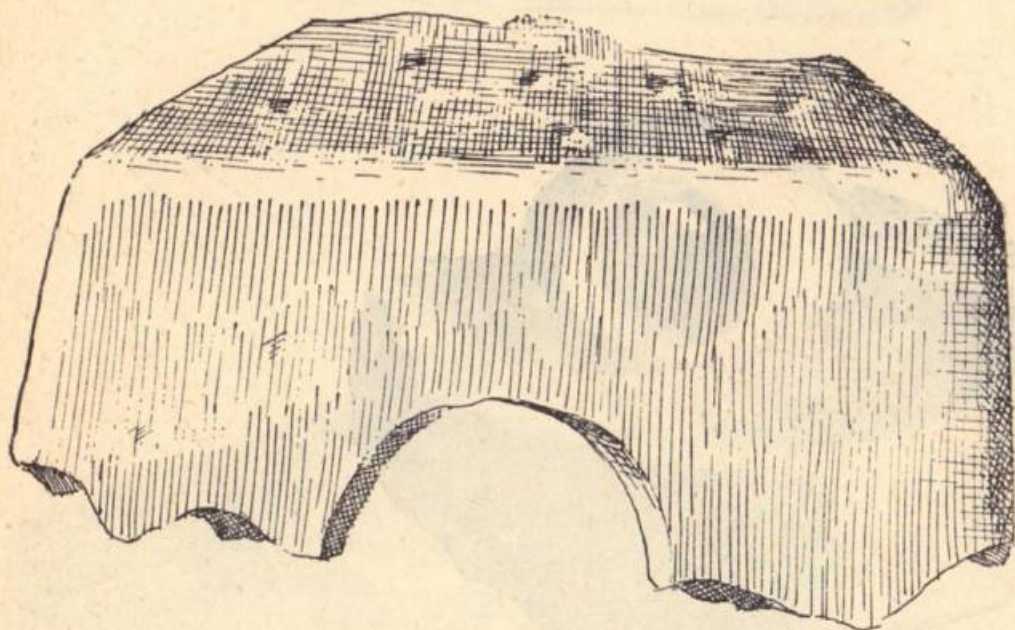
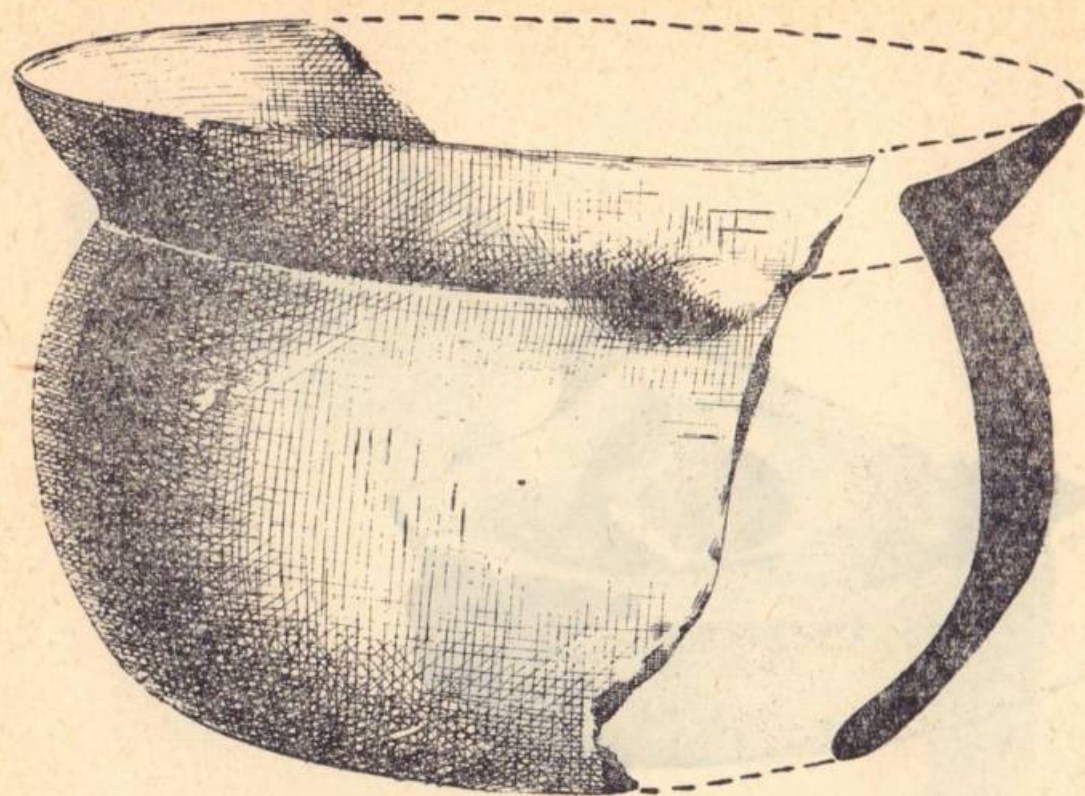
0 1 2 3 4 5 6

Աղյուսակ XVIII. Եղջրավոր մասսիվ հենակներ Շրեշ-բլուրից և Փյուլ-Քափալից:

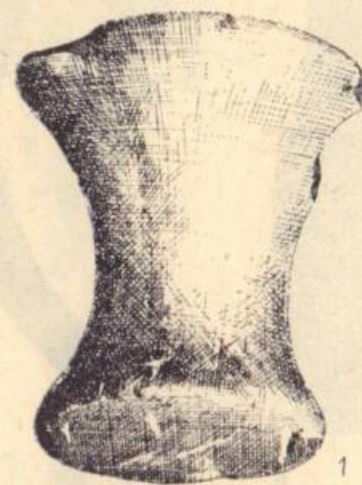

0 1 2 3 4 5 6

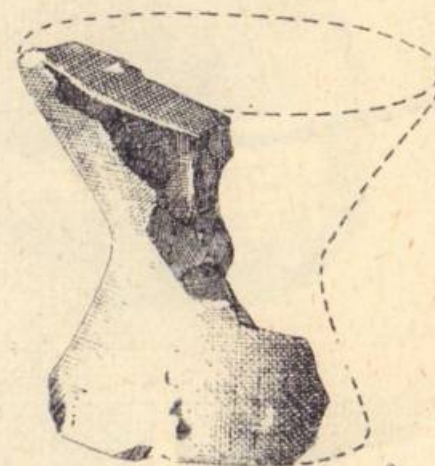
Աղյուսակ XIX. Եղջրավոր մասսիվ հենակներ Շրեշ-բլուրից և Փյուլ-Քափալից:

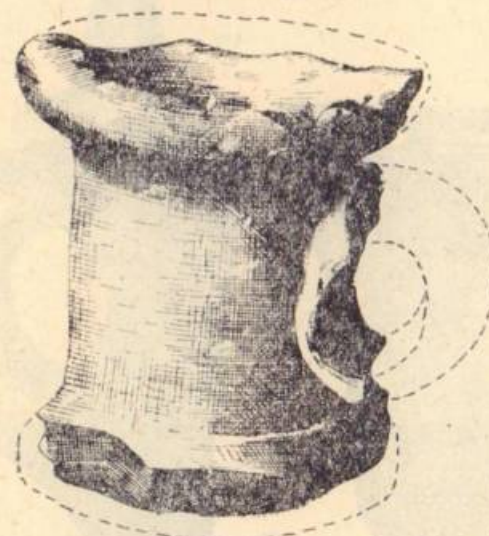
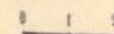
Աղյուսակ XX. Քաղաքատիպ հենակ և եռոտանի պատվանդան Գառնիից:

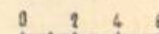
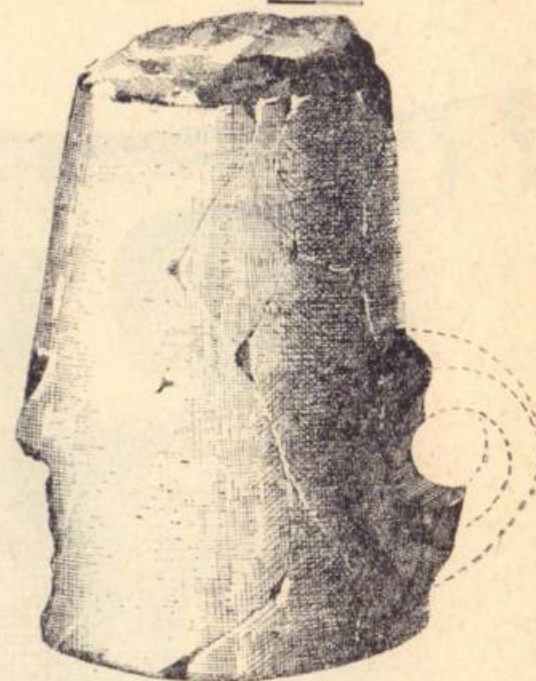
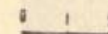
1

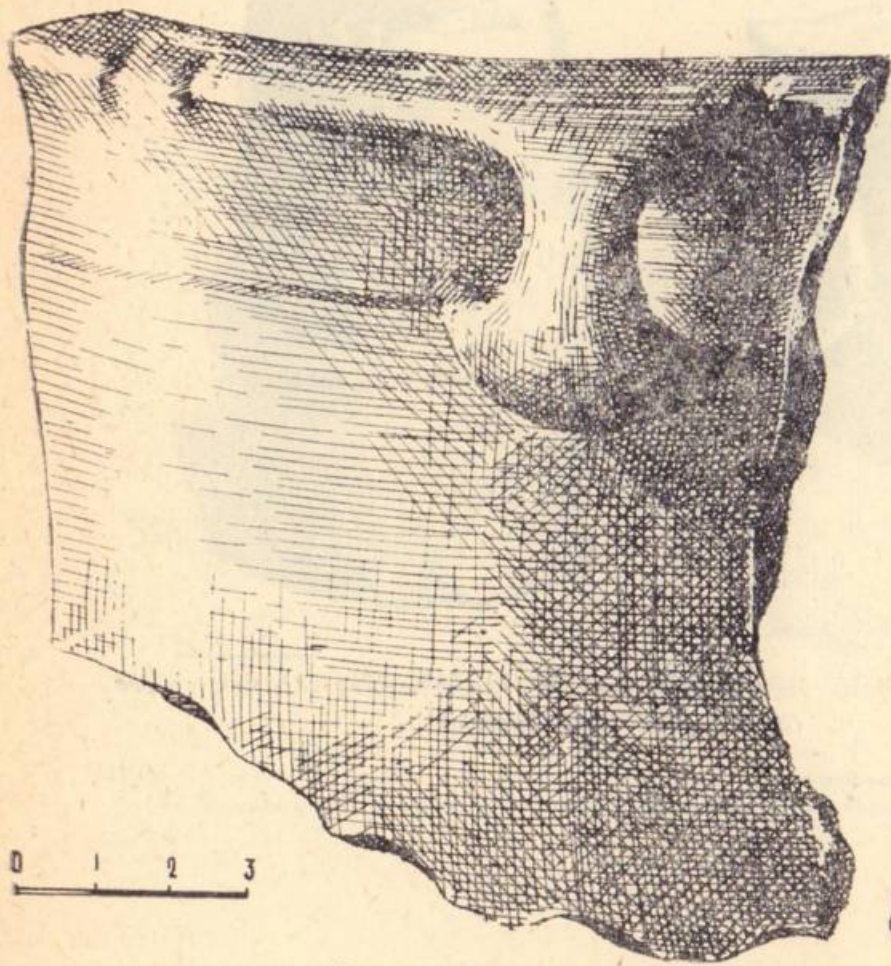
2

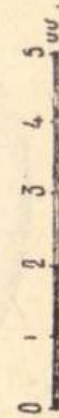
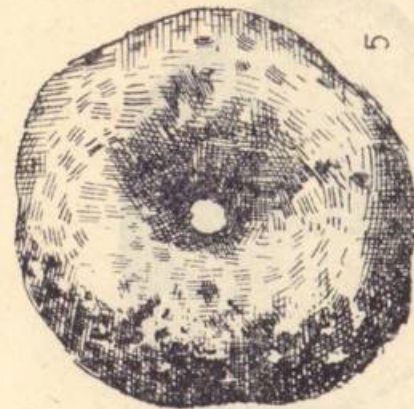
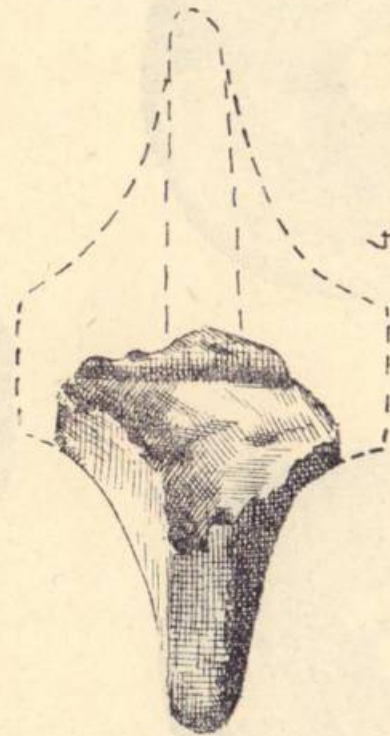
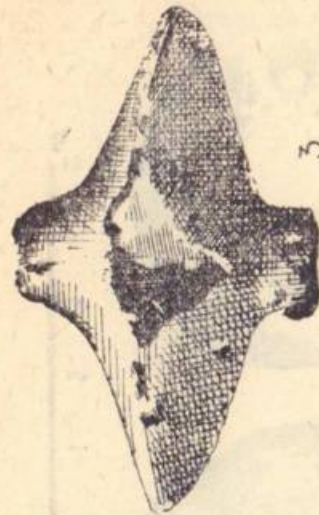
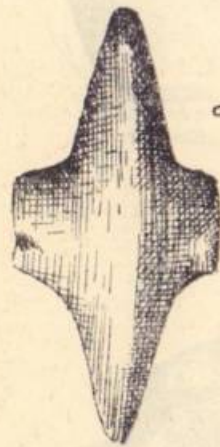
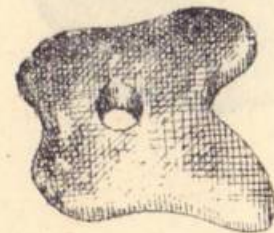
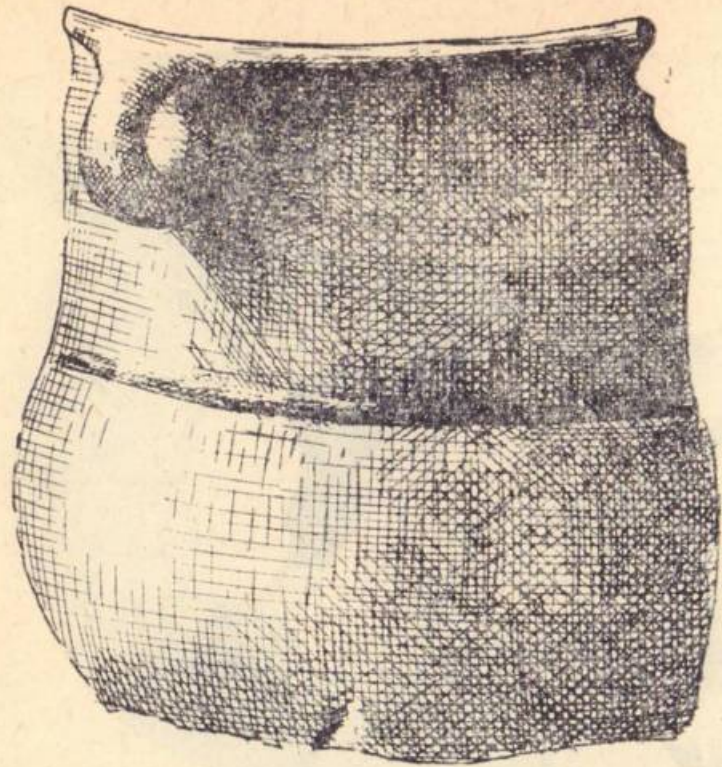
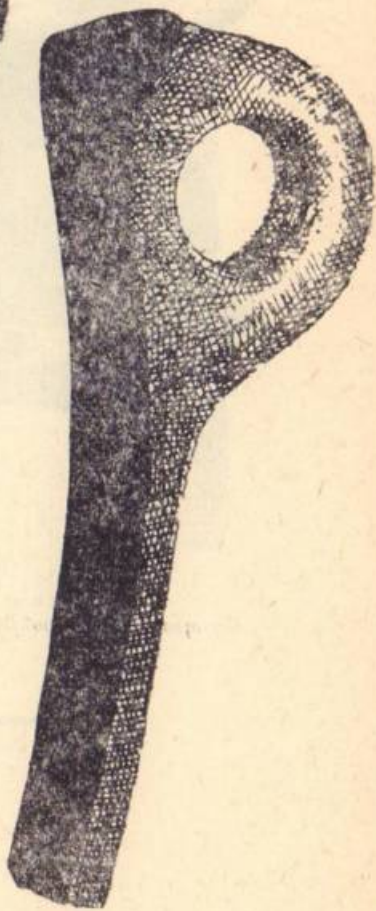
3

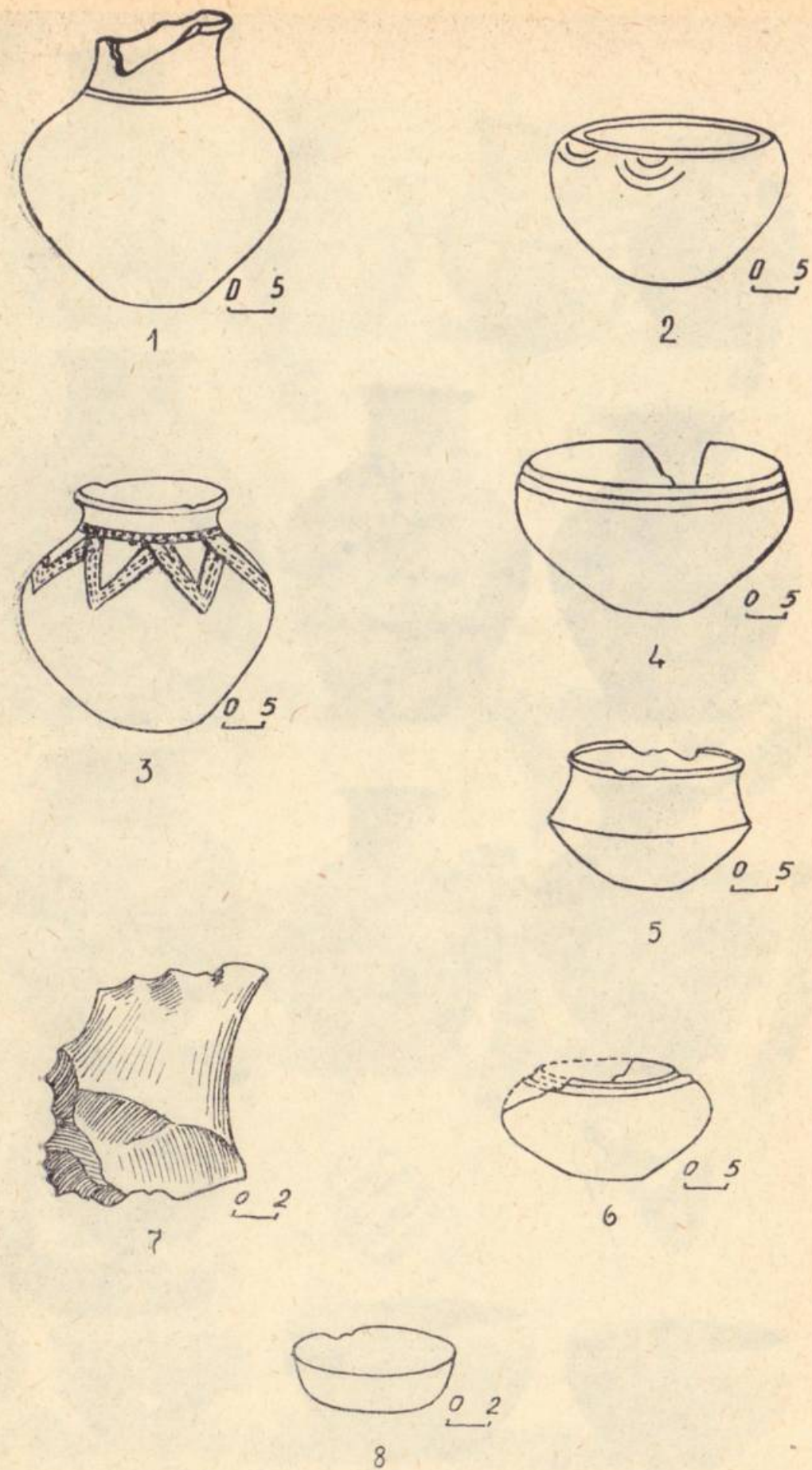
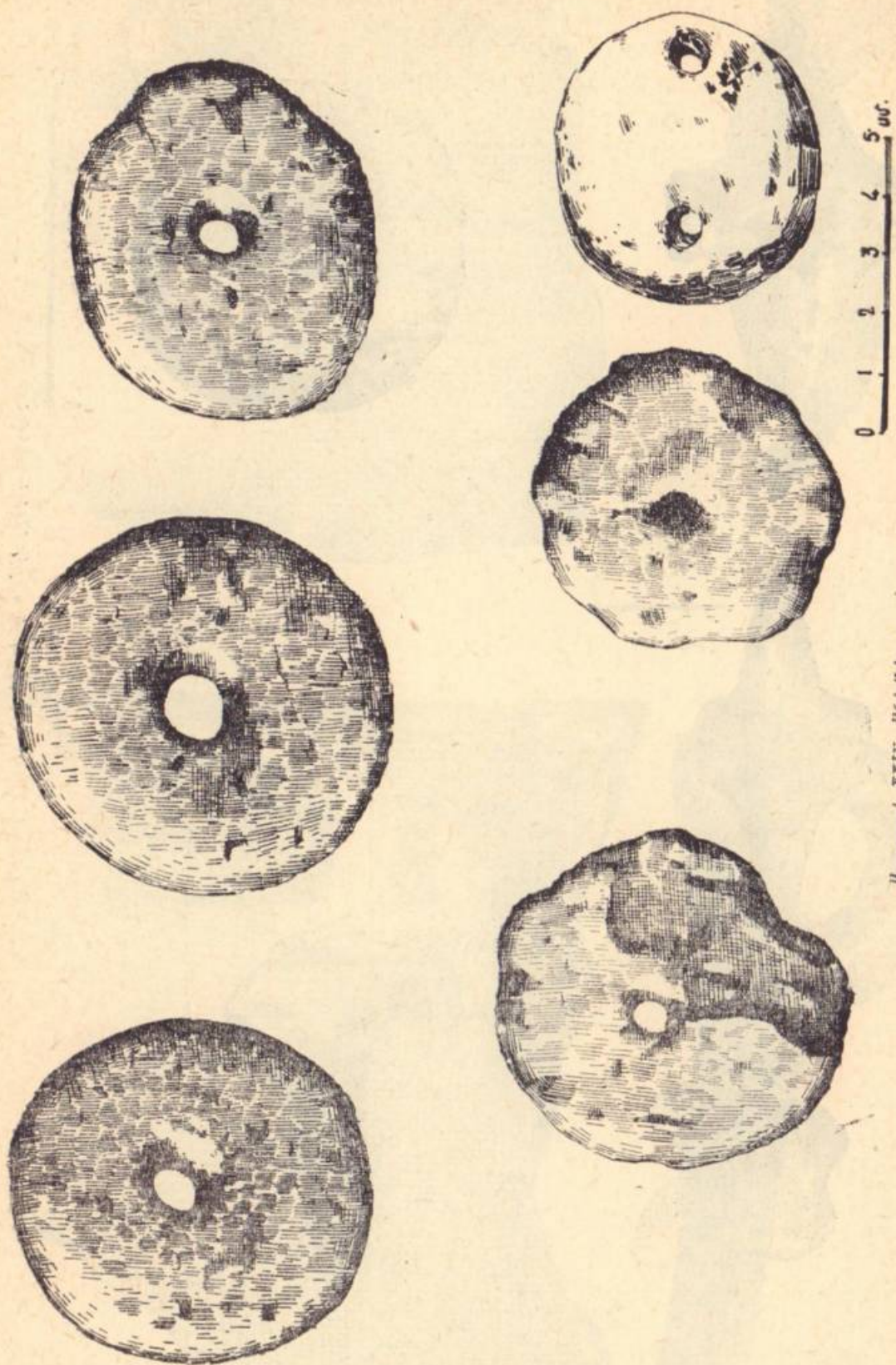
Աղյուսակ XXI. Կանթեղներ-ձիթաճրագներ: Գառնիից (1), Շենգավիթից (2), Շրեշ-բլուրից (3) և բրգածև հենակ՝ Գառնիից:

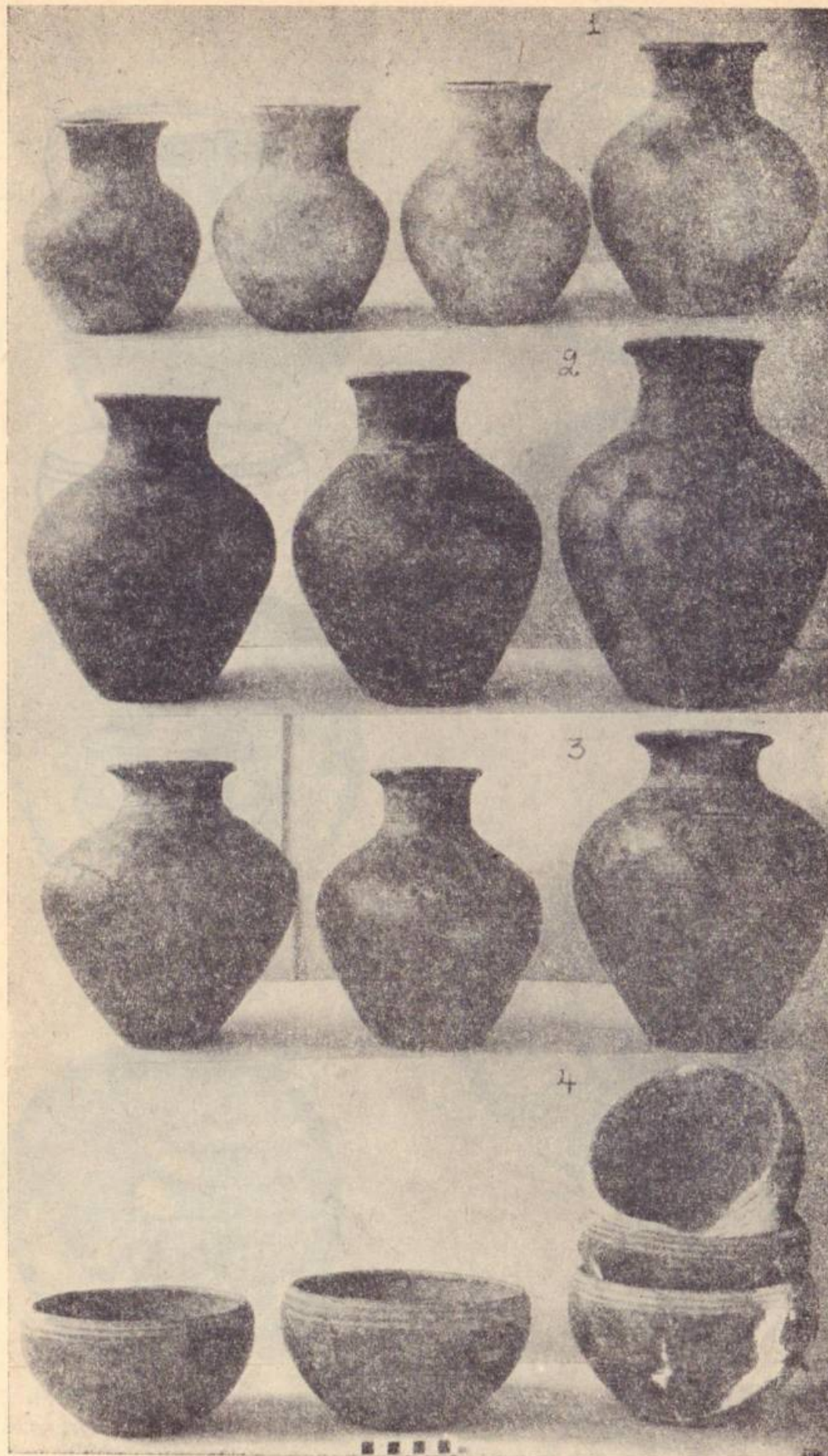

Աղյուսակ XXII. Խեցեղենի բեկորներ Գառնիից:

Աղյուսակ XXIII. Գործիքներ և սայլի մոդելի անիվներ:

Աղյուսակ XXVI. Խեցեղեն էլարից (վերին շարք) և Կիրովականի դամբանարաններից:

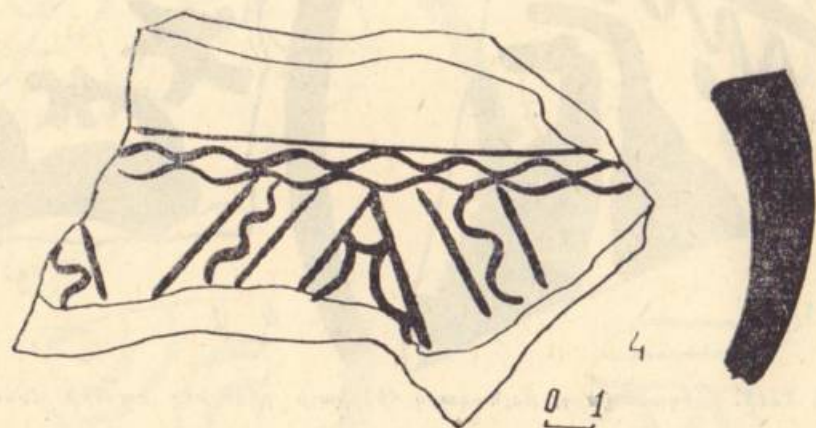
Աղյուսակ XXVII. Գունազարդ խեցեղենի քեղքրներ Գառնիի ամրոցից:

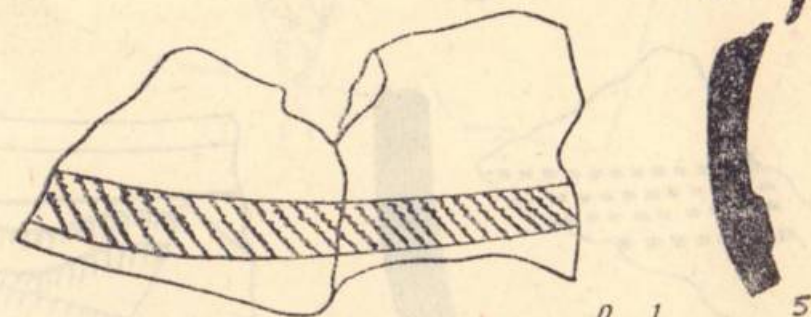
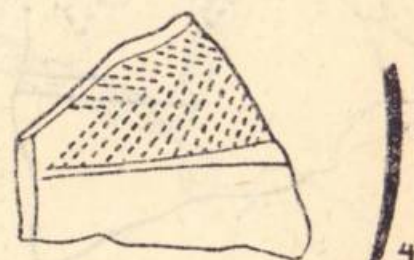
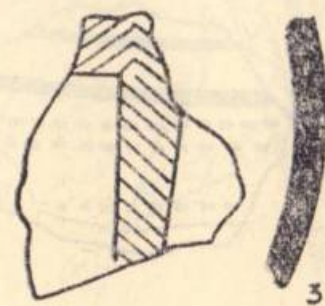
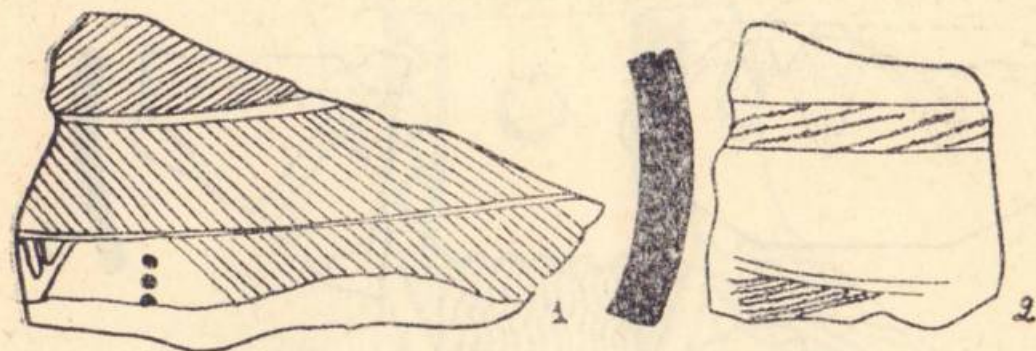
Աղյուսակ XXVIII. Գունազարդ խեցեղենի բեկորներ Գառնիի ամրոցից:

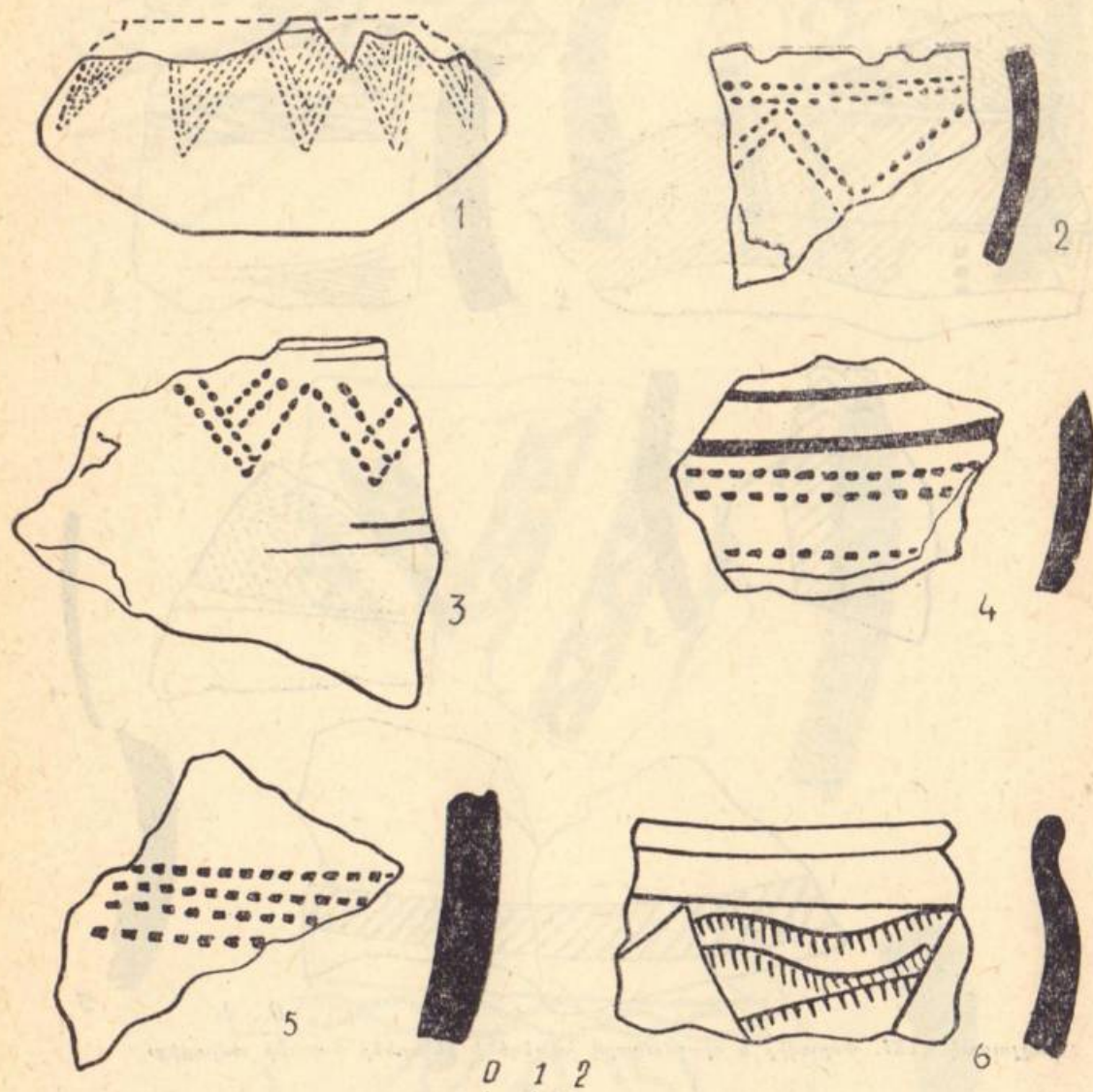
Աղյուսակ XXIX. Կենդանազարդ, թռչնազարդ հիդրիայի բեկորներ Գառնիի ամրոցից:

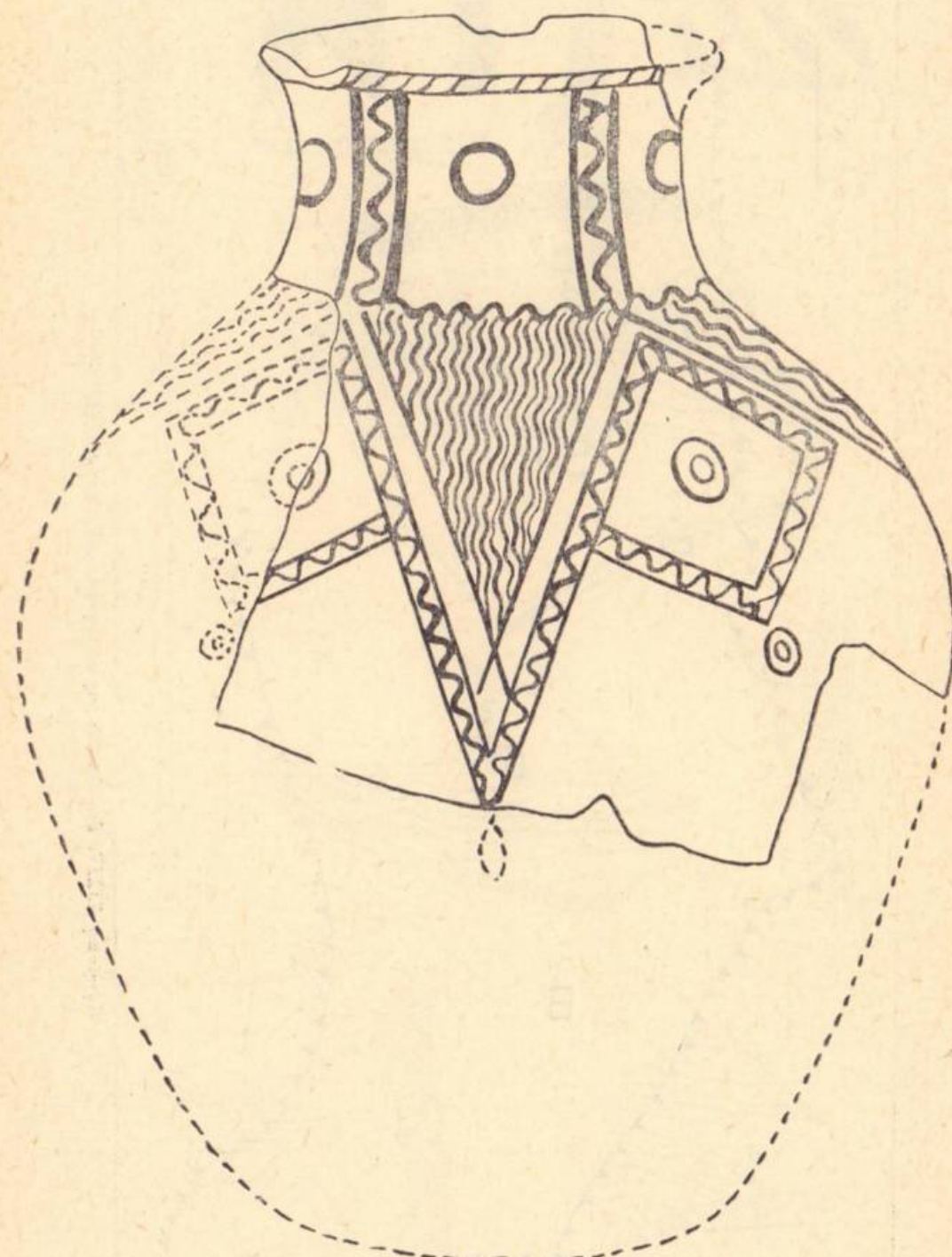
Աղյուսակ XXX. Գունազարդ խեցեղենի բեկորներ Գառնիի ամրոցից:

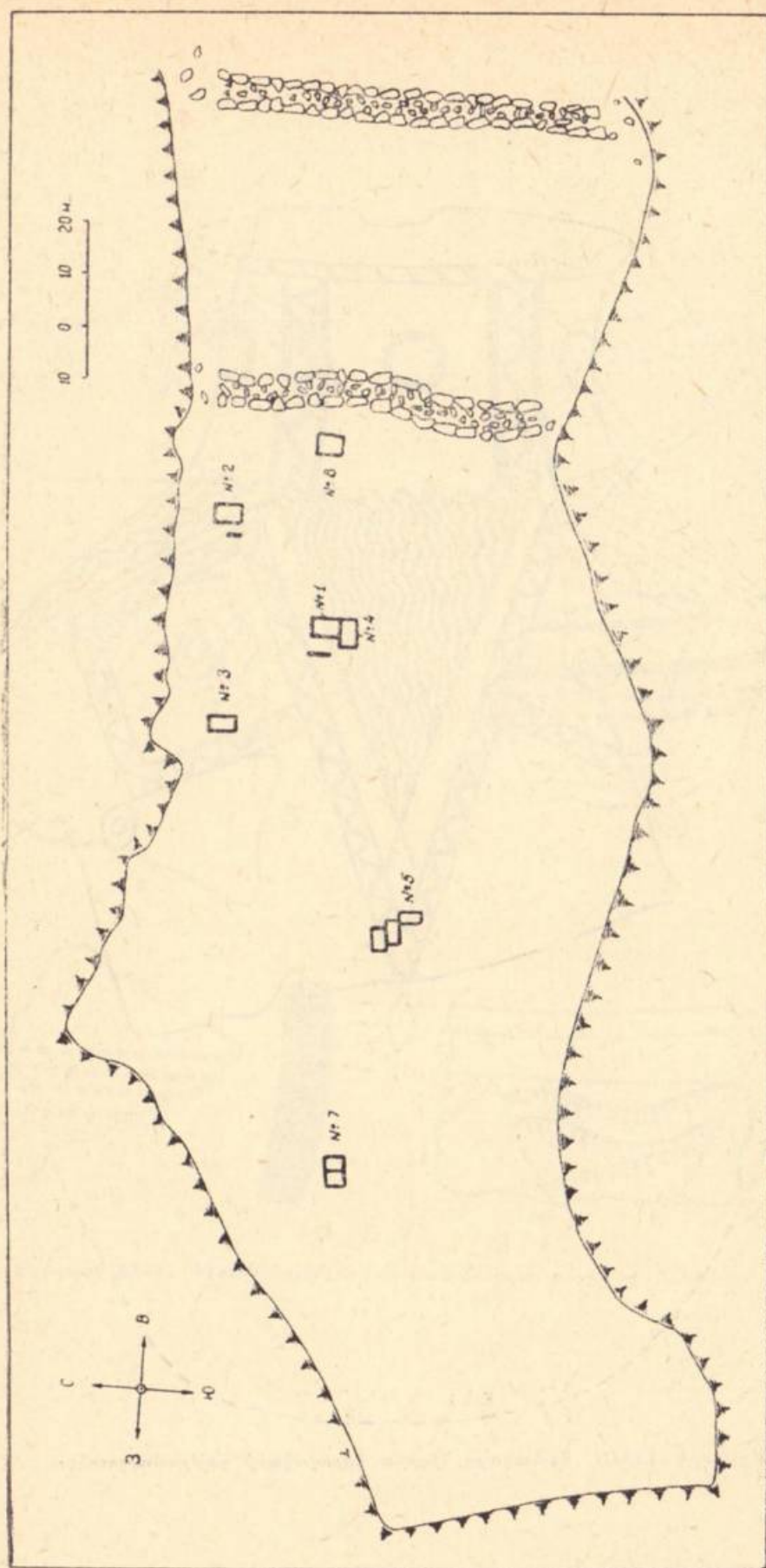
Աղյուսակ XXXI. Փորագիր և դրոշմազարդ խեցեղենի բեկորներ Գառնիի ամրոցից:

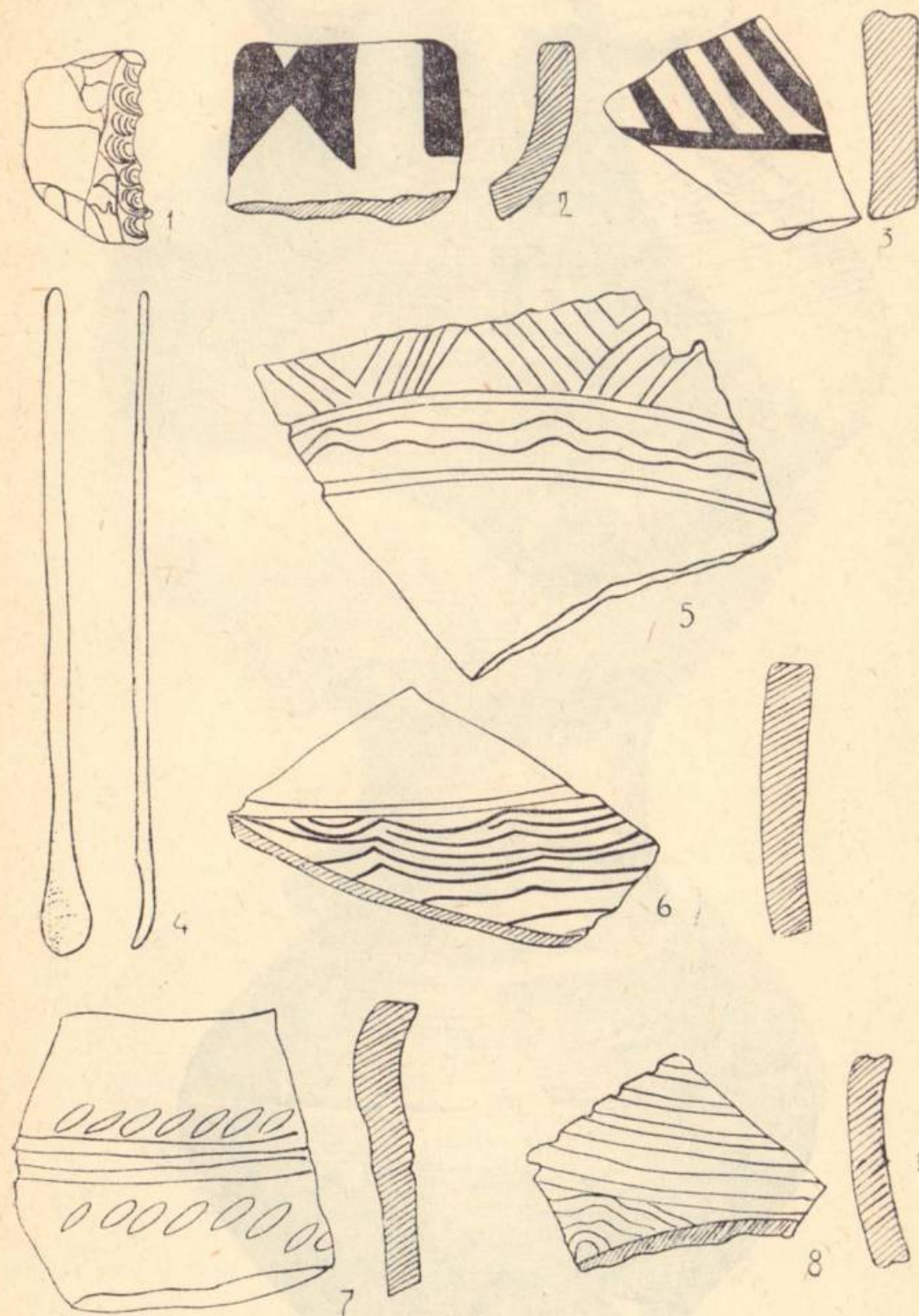
Աղյուսակ XXXII. Խնցեղեն զարդարված ասամնաշար զրուժմիւլ, Գառնիից:

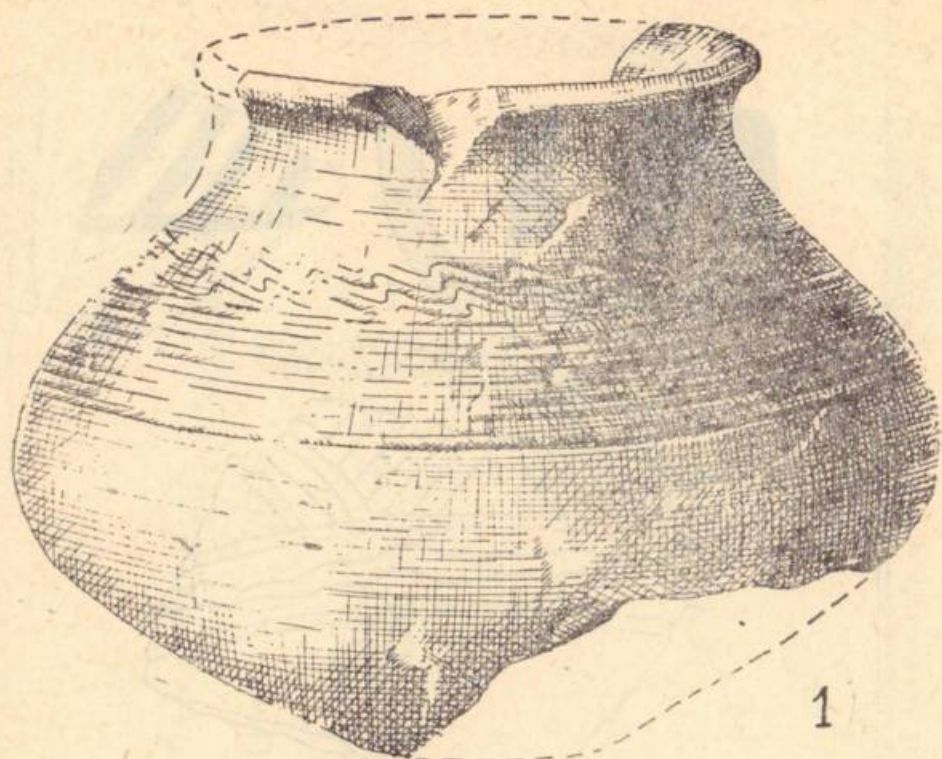
Աղյուսակ XXXIII. Փունազարդ հիդրիա Կիրովականի դամբանարկուրից:

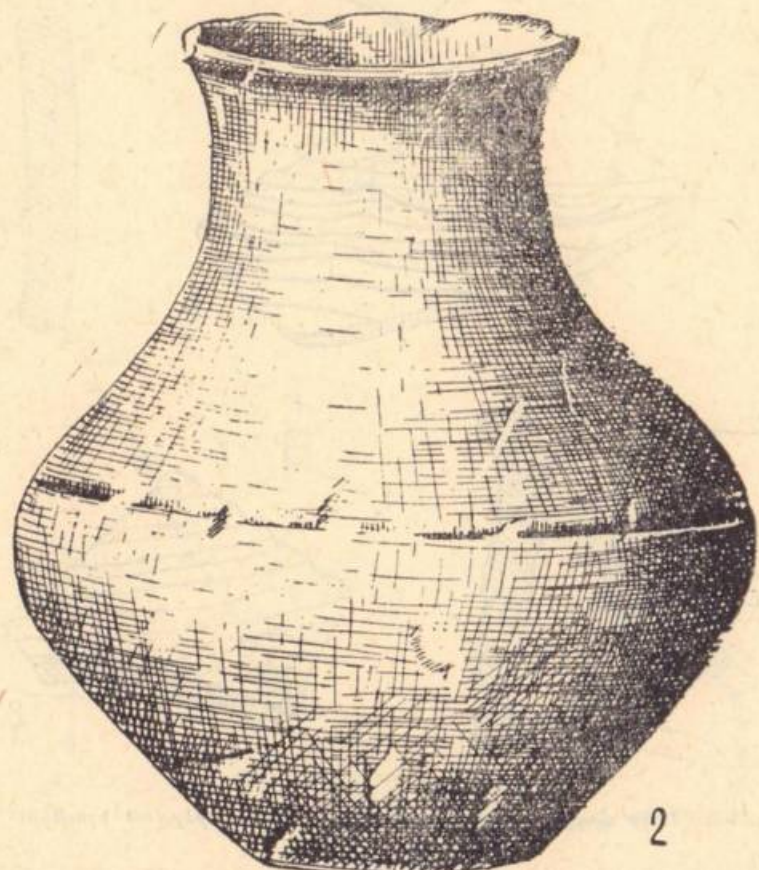
Աղյուսակ XXXIV. Հրվանդանի ուղ բրոնզեդարյան բնակատեղիի պլանը:

Աղյուսակ XXXV. Հրվանդանի բնակատեղում հայտնաբերված նյութեր:

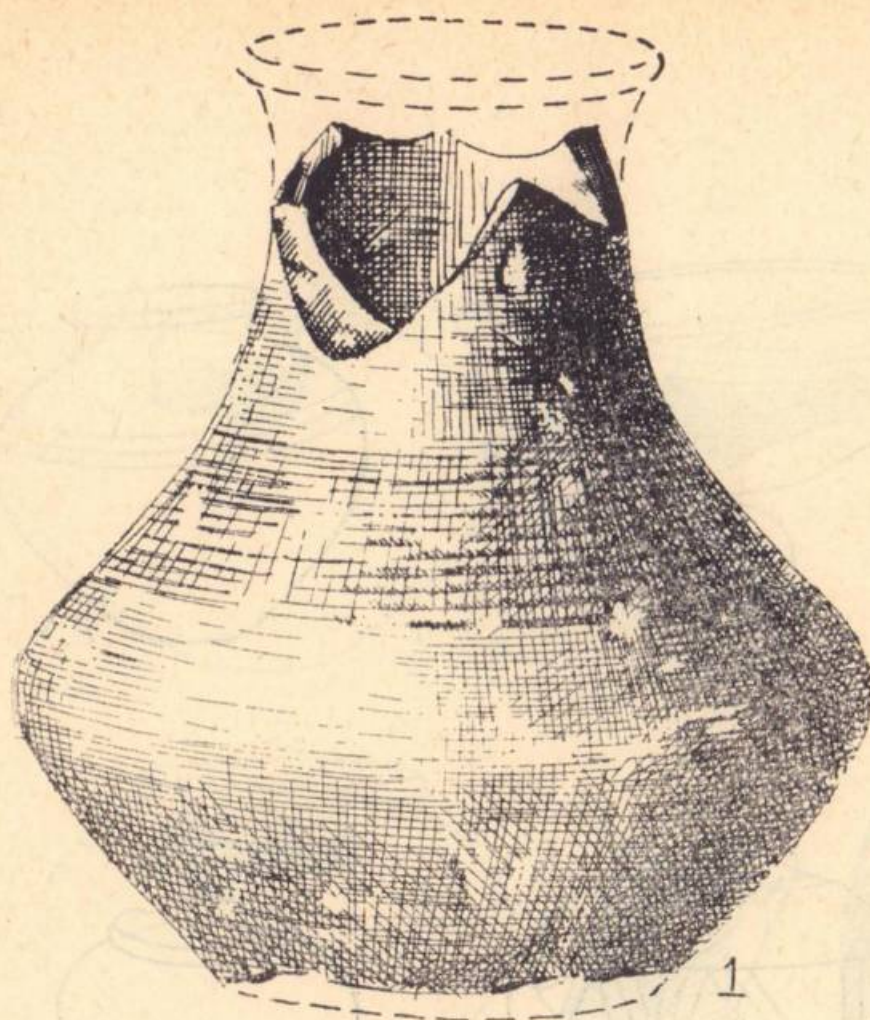

1

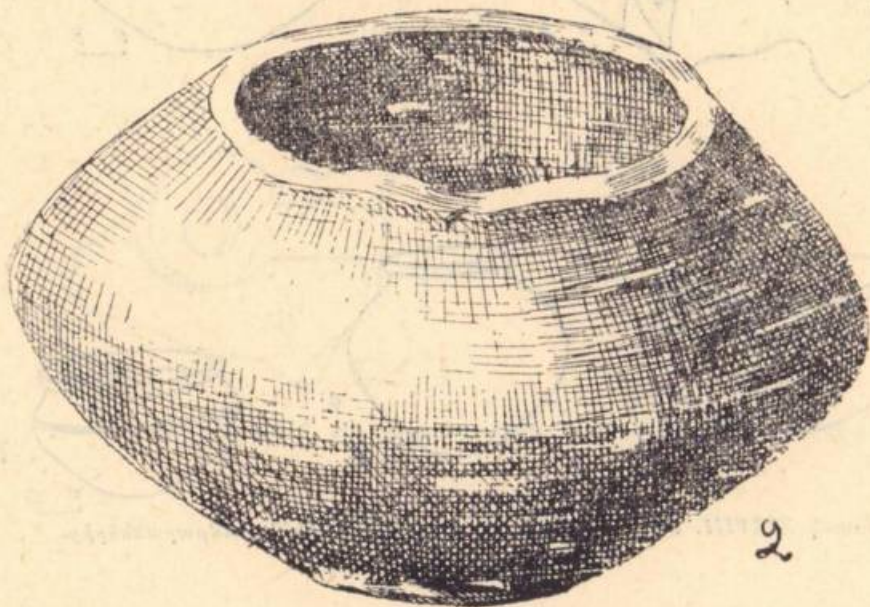

2

Աղյուսակ XXXVI. Խեցեղեն Գառնիի № 99 քարաբեկիչային դամբարանից:

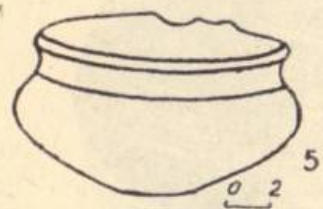
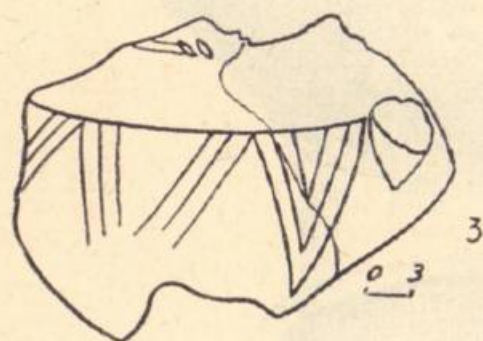
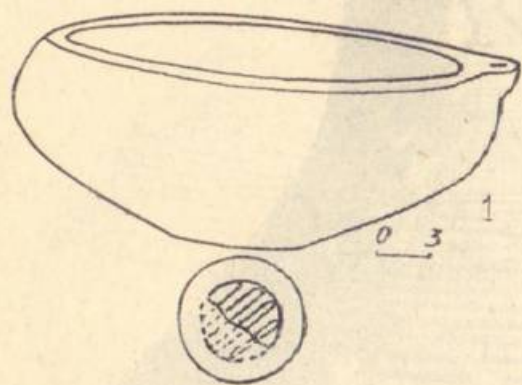
1

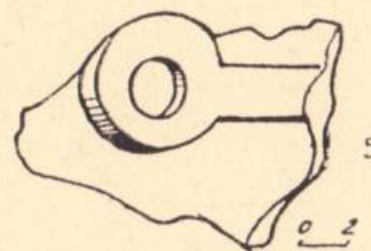
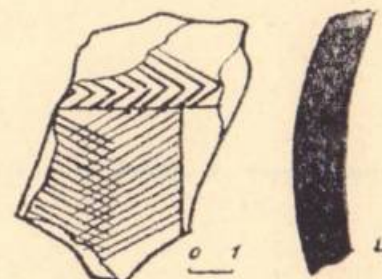
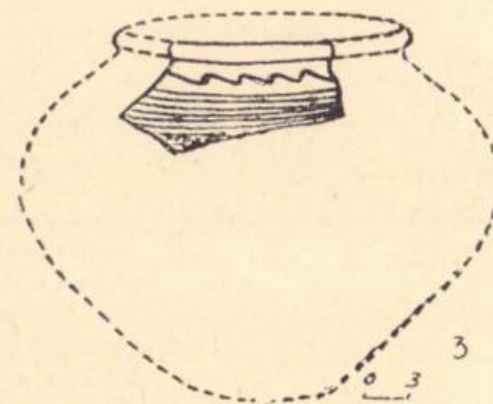
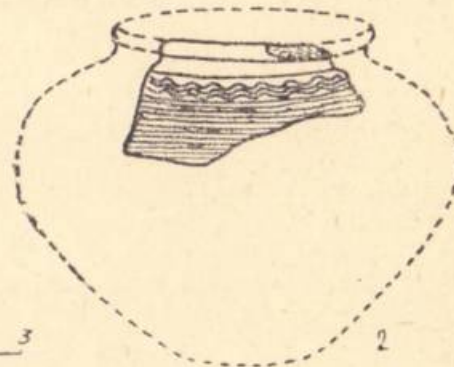
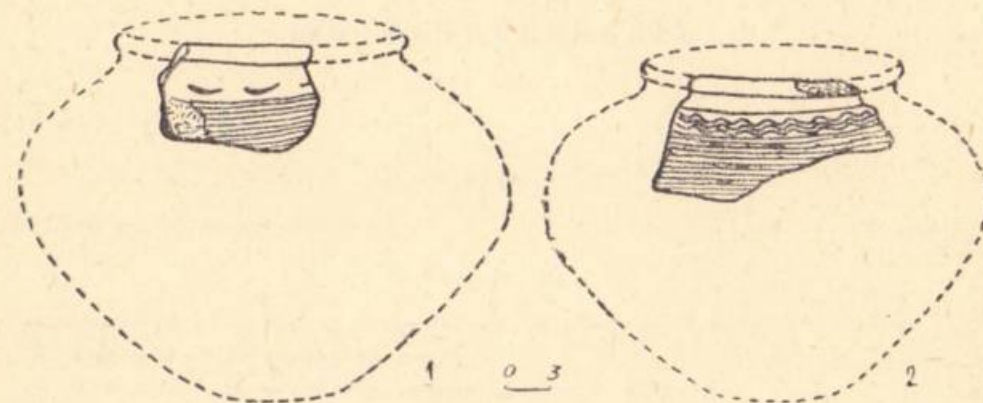
2

Աղյուսակ XXXVII. Խեցեղեն Գառնիի № 99 քարաբեկիչային դամբարանից:

Աղյուսակ XXXVIII. Ուշ բրոնզեդարյան խեցեղեն Գառնիի դամբարաններից:

Աղյուսակ XXXIX. Ուշ բրոնզեդարյան խեցեղեն Գառնիի ամրացից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից 5

Գլուխ I

Գառնիի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղին 7

Գլուխ II

Վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիի պեղումներով հայտնաբերված իրեր 26

Ա. Աշխատանքային գործիքներ քարից 26

Բ. Աշխատանքային գործիքներ ոսկրից, կավից և եղջյուրից 31

Գ. Աշխատանքային գործիքներ, զարդեր մետաղից 35

Գլուխ III

Մթա III հաղարամյակի խեցեղենը 46

Գլուխ IV

Միջին բրոնզի մշակույթը Գառնիում 83

Գլուխ V

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի մշակույթի հետքերը Գառնիում, վիշապի պաշտամունքը 124

Եզրակացություններ 164

Резюме 167

Список иллюстраций 188

Աղյուսակներ 191

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

«ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ
ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

№ 1

ԿԱՐՄԻՐ-ԲԼՈՒՐ, I

Բ. Բ. ՊԻՏՐՈՎՍԿԻ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Պետական
էրմիտաժի հնագիտական էքսպեդիցիայի 1939—1949 թթ. աշխատանքների արդյունքները:
Երևան 1950

№ 2

ԿԱՐՄԻՐ-ԲԼՈՒՐ, II

Բ. Բ. ՊԻՏՐՈՎՍԿԻ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Պետական
էրմիտաժի հնագիտական էքսպեդիցիայի 1949—1950 թթ. աշխատանքների արդյունքները:
Երևան 1952

№ 3

ԳԱՌՆԻ, I

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հնագիտական
էքսպեդիցիայի 1949—1950 թթ. աշխատանքների արդյունքները:
Երևան 1951

¹ Մատենաշարի № 1, 9 և 11-ը լույս են տեսել ուսանելի, № 10-ը՝ հայերեն:

№ 4

ԳՈԼՈՎԻՆՈՅԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՅԱՆ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Հայաստանի
հնությունների պահպանության կոմիտեի հնագիտական արշավախմբերի 1929 թ. և 1950 թ.
աշխատանքների արդյունքները:
Երևան 1954

№ 5

ԿԱՐՄԻՐ-ԲԼՈՒՐ, III

Բ. Բ. ՊԻՏՐՈՎՍԿԻ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և պետական
էրմիտաժի հնագիտական էքսպեդիցիայի 1951—1953 թթ. աշխատանքների արդյունքները:
Երևան 1955

№ 6

ԿԱՐՄԻՐ-ԲԼՈՒՐ, IV

Կ. Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Թեղեբախի ճարտարապետությունը:
Երևան 1955

№ 7

ԳԱՌՆԻ, II

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Գառնիի հնագիտական արշավախմբի 1951—1955 թթ. աշխատանքների արդյունքները:
(Անտիկ շրջան)
Երևան 1957

№ 8

ՋՐՎԵԺ, I

Ն. Մ. ՏՈԿԱՐՍԿԻ

1957 թվականի Ջրվեժի արշավախմբի աշխատանքների արդյունքները:
Երևան 1959

№ 9

ԱՐԻՆ-ԲԵՐԴ, I

Կ. Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Էրեբունու ճարտարապետությունը 1950—1959 թթ. պեղումների համաձայն:
Երևան 1961

№ 10

ԳԱՌՆԻ, III

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
Գ. Հ. ԿԱՐԱՆՅԱՆ

1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները:

(Միջին դարեր)

Երևան

1962

№ 11

ԶՐՎԵԺ, II

ՈՂԶԱԲԵՐԴ

Ն. Մ. ՏՈԿԱՐՍԿԻ

1958—1962 թթ. Զրվեժի արշավախմբի աշխատանքների արդյունքները:

Երևան

1964

№ 12

ԳԱՌՆԻ, IV

Է. Վ. ԽԱՆԶԱԳՅԱՆ

1949—1966 թթ. պեղումների արդյունքները:

(Վաղ բրոնզից մինչև սրարտական շրջանը ներառյալ)

Երևան

1969

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

В СЕРИИ «АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В АРМЕНИИ» ИЗДАНО

№ 1

КАРМИР-БЛУР, I

Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1939—1949 гг.

Ереван

1950

№ 2

КАРМИР-БЛУР, II

Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1949—1950 гг.

Ереван

1952

№ 3

ГАРНИ, I

Б. Н. АРАКЕЛЯН

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР 1949—1950 гг.

Ереван

1951

№ 4

РАСКОПКИ В ГОЛОВИНО

А. А. МАРТИРОСЯН

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Комитета по охране древностей Армении в 1929 и 1950 гг.

Ереван 1954

№ 5

КАРМИР-БЛУР, III

Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1951—1953 гг.

Ереван 1955

№ 6

КАРМИР-БЛУР, IV

К. Л. ОГАНЕСЯН

Архитектура Тейшебаини

Ереван 1955

№ 7

ГАРНИ, II

Б. Н. АРАКЕЛЯН

Результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951—1955 гг.
(Античный период)

Ереван 1957

№ 8

ДЖРВЕЖ, I

Н. М. ТОКАРСКИЙ

Результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1957 г.

Ереван 1959

№ 9

АРИН-БЕРД, I

К. Л. ОГАНЕСЯН

Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950—1959 гг.

Ереван 1961

№ 10

ГАРНИ, III

Б. Н. АРАКЕЛЯН, Г. О. КАРАХАНИЯН

Результаты раскопок 1949—1956 гг.

Ереван (СРЕДНИЕ ВЕКА) 1962

№ 11

ДЖРВЕЖ, II ВОХДЖАБЕРД

Н. М. ТОКАРСКИЙ

Результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1958—1962 гг.

Ереван 1964

№ 12

ГАРНИ, IV

Э. В. ХАНЗАДЯН

Результаты раскопок 1949—1966 гг. (с ранней бронзы до урартского периода включительно).

Ереван 1969

ԷՄՄԱ ՎԱԴԻՆԱԿԻ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ
ЭММА ВАГНИНАОВНА ХАНЗАДЯН

ԳԱՌՆԻ
IV

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Կազմը Ռ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Գրչանկարները Ռ. ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ
Գունավոր նկարները Ա. ԼԵՅԼՈՅԱՆԻ, Ռ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ
Հուսանկարները Մ. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ, Գ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆԻ

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է կարդալ
43 96	1 ն. 9 ն.	Т. Н. Чибушвили շխարհալ	Т. Н. Чубинишвили նոր թայպեաի խեցեղենի, Բացի այդ, վերահիշյալ դամ- բանարյուրի դար- XX—XVIII նամու.
100 141 146 156	18 վ. 17 վ. 10 վ. 7 ն.	XX—XXVIII Մամու. Հուսարերի տանն շխարհալ	Հուսարերի տանն Հուսնի հետ և արտահայտել հարսթյուն տանելու դադա- փարը, վերածննդի раскопах в слое „ІВ“ слоях Мерсина аналогии обнаружена Геой-тепе, она характерна Тетрицкаро
168 171 171 175 176 176 180	6 վ. 6 վ. 23 վ. 16 ն. 20 վ. 20 և 21 վ. 5 վ.	раскопках в слое „ІВ“ слоях Мерсина аналогии обнаруженная Геой-тепе, характерна Тетри-Цхаро	

ՎՋ 03638 Պատվեր 862 Հրատ. 2964 ԽՀԽ 1140 Տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 18/XII 1968 թ., ստորագրված է տպագր.
18/XII 1969 թ., տպագր. 15,0 մամուլ + 12 ներդիր, պայմ. 20,6 մամուլ.
Հրատ. 17,3 մամուլ, թուղթ № 1, 70 × 108¹/₁₆, Գինը 1 ռ. 54 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան: